

RENAN ERNŐ

**A KERESZTÉNYSÉG EREDETÉNEK
TÖRTÉNETE**

VII.

MARCUS-AURELIUS
ÉS
AZ ANTIK VILÁG VÉGE

BUDAPEST, DICK MANÓ KIADÁSA

RENAN ERNŐ

MARCUS-AURELIUS

ÉS

AZ ANTIK VILÁG VÉGE

Fordította:

SALGÓ ERNŐ

BUDAPEST, DICK MANÓ KIADÁSA

*A Calman-Lévy párizsi könyvkiadó cégtől egyedül jogosított
magyar fordítás.*

Budapesti Hírlap nyorhdája

ELŐSZÓ.

E kötet befejezi a tanulmányok sorozatát, melyeket a kereszténység eredetének szenteltem. Előadását tartalmazza a keresztény Egyház fejlődésének Marcus-Aurelius uralkodása alatt és vele párhuzamosan lefestését a philosophia erőfeszítéseinek, hogy megjavítsa a polgári társadalmat. Időszámításunk II. évszázadának az a kettős dicsőség jutott részéül, hogy egyrészt véglegesen megalapította a kereszténységei, vagyis azt a nagy rendszert, mely a természetfeletiben való hit révén véghezvitte az erkölcsök megreformálását, másrészt pedig a sloikus tanítás révén és a csodás elem minden közbejárásza nélkül, kibontakozni látta az erény laikus iskolájának legszebb jnegpróbáltatását, melyet a világ addig tapasztalt. E két törekvés idegen volt egyik a másiktól és inkább hátráltatta, semmint segítette egymást; de a kereszténység diadala csak úgy érthető meg, ha az ember jól számot ad magának a philosophiai próbálkozás erejéről és elégtelenségéről. E tekintetben Marcus-Aurelius a központ, kihez mind-egyre vissza kell térni. Összefoglalja magában mind-azt, ami jó volt az antik világban és azt az előnyt juttatja a kritikának, hogy egy kétségbevonhatatlanul őszinte és hiteles irat révén lepel nélkül áll eléje.

Jobban, mint valaha azt hiszem, hogy a kereszténység eredetének időszaka, ha lehet így mondani: embryogeniája Marcus-Aurelius 180-ban bekövetkezett halála táján végződik. A gyermeknek ekkor már megvannak összes szervei; elszakadt anyjától; ettől

fogva saját életét fogja élni. Egyébiránt Marcus-Aurelius halála olybá tekinthető, hogy a végét jelzi az antik civilizációnak. Ami jó utána történik, már nem a hellenico-római elv folytán történik; a judeo-syriai elv kerül felül és bár teljes diadaláig több, mint száz évnek kell még eltelnie, már jól látszik, hogy az övé a jövő. A III. század agonizálása egy világnak, mely a II. században még telve van élettel és erővel.

Távol áll tőlem a gondolat, hogy lekicsinyeljem az időket, melyek a korszakra, ahol meg kellett állanom, következnek. A történelemben vannak szomorú napok; de nincsenek meddő s érdektelen napok. A kereszténység fejlődése roppant vonzó látvány marad, amíg a keresztény Egyházak oly embereket számlálnak tagjaik közé, mint Szent Irenaeus, Alexandriai Kelemen, Tertullianus, Origenes. A szervezés munkája, mely Rómában, Afrikában Szent Cyprian, Cornelius pápa idejében folyik, megérdemli, hogy a legnagyobb gonddal tanulmányozzák. Decius és Diocletianus korának vértanúi hősiesség tekintetében mivel se állanak mögötte Róma, Smyrna, Lyon vértanúinak az I. és II. században. Ez azonban ahhoz tartozik, amit *egy háztörténet-nek* neveznek és ami kiválóan érdekes történet, méltó, hogy szeretettel és a legéberebb tudomány minden kifinomultságával műveljék, de mégis lényegesen más, mint a kereszténység eredetének története, vagyis azoknak a folytatólagos átváltozásoknak az analyse, melyeken a Jézustól az emberiség kebelébe ültetett mag átment, mielőtt teljes és maradandó Egyház lett belőle. Valamely nagy, akár vallási, akár politikai alakulás különböző korszakait merőben különböző módszerekkel kell tárgyalni. Az eredetek kutatása filozófiai elmét kíván, élénk intuitiót arra nézve, ami bizonyos, valószínű, vagy hihető, mély érzéket az élet és átalakulásai iránt, sajátos művészetet a rendelkezésre álló szövegekből kivonni mindazt, ami megnyilvánítást magukban foglalnak oly pszichológiai állapotok felől, melyek nagyon távol esnek tőlünk. Valamely már teljes

intézménynek, aminő a kereszténység a III. században és még inkább a következő századokban, történelméhez majdnem elegendő egy Tillemont Ítéloképessége és alapos tanúltsága. íme, miért volt, hogy a XVII. század, mely oly nagy lépésekkel vitte előbbre az egyháztörténetet, hozzá se nyúlt az eredet problémájához. A XVII. század csak azt szerette, amit a bizonyosság látszatával lehetett kifejezni. Az olyan kutatás, mely csak a lehetőségek, elsuhanó árnyalatok megpillantását eredményezhette, az olyan elbeszélés, mely nem azt mondja el, ahogy valamely dolog történt, hanem arra szorítkozik, hogy így szóljon: «Tessék, itt van egy vagy két mód, ahogy elgondolható a dolog végbemenetele», nem egyezett az ízlésével. Az eredet kérdéseivel szemben a XVII. század vagy naiv hiszékenységgel elfogadott mindent vagy pedig kiküszöbölte, amit félig mesésnek érzett. A világos reflexiót megelőző homályos állapotoknak, vagyis éppen azoknak az állapotoknak a megértése, melyekben az emberi öntudat leginkább nyilvánult teremtőnek és termékenyítőnek, a XIX. század értelmi hódítása. Semmiféle más szenvedélytől, mint csak igen élénk kíváncsiságtól vezetettve, igyekeztem a kritikai módszereket, melyek napjainkban e kényes dolgokban érvényesültek, alkalmazni a legjelentősebb vallási jelenségre, melyet a történelem felmutat. Ifjúkorom óta készültem e munkára. A hét kötetnek, melyből áll, húsz évet vett igénybe a megírása. Az általános tárgymutató, mely e kötettel egyidejűleg jelenik meg, módot fog adni könnyűszerrel eligazodni a műben, melyet nem tőlem függött kevésbé szövevényessé és részleteiben kevésbé terheltté tenni.

Köszönöm a végtelen jósnak, hogy megadta az időt és a buzgalmat, mely e súlyos program beteljesítéséhez kellett. Miután még maradhat néhány esztendőm dolgozni, ezeket arra fogom szentelni, hogy más oldalról járuljak kiegészítéséhez a tárgynak, melyet elmélkedéseim központjává tettem. Hogy szorosán logikusan járjak el, a *Kereszténység eredetének*

történeté-l. a zsidó nép történetével kellett volna kezdenem. A kereszténység Kr. c. a VIII. században kezdődik^ amikor a nagy próféták, birtokukba vevén Izrael népét, azt Isten népévé teszik, melynek feladata a tiszta kultuszt inaugurálni a világon. Addig Izrael kultusza lényegileg nem különbözött attól az egoista, érdekelt kultusztól, amilyen az összes szomszédos törzsek kultusza volt és amelyet például Mésa király felirata ismertet meg velünk. Forradalom beteljesedésének volt a napja, mikor egy rajongó, ki nem tartozott a papsághoz, ki merete mondani: »El tudjátok hinni, hogy Istennek öröme telik áldozataitok füstjében? Hagyjátok mindez áldozásokat, melyek émelyítik; jót cselekedjétek.« Ebben az értelemben Ezsaiás a kereszténység első alapítója. Jézus alapjában csak azt mondta, népies és elbájoló nyelven, amit hétszázötven évvel előtte klasszikus héber nyelven mondtak. Megmutatni, hogy Izrael vallása, mely eredetileg talán miben se állt felette Ammon vagy Moab kultuszának, miként vált erkölcsi vallássá és hogy a zsidó nép vallási története miként volt folytonos haladás a szellemenben és igazságban való kultusz felé, bizonyára ezt kellett volna megmutatni, mielőtt Jézust megjelentjük az események színpadán. Azonban az élet rövid és bizonytalan a tartama. A sürgősebbhez fogtam tehát; a tárgy közepébe vettem magamat és Jézus életével kezdtem, ismerteknek tevén fel a zsidó vallás megelőző forradalmait. Most, miután megadatott, hogy mindazzal a gondossággal, melyet kívántam,, tárgyalhattam ezt a részt, mely leginkább a szívemen fekszik az a dolgom, hogy elővegyem az előzményi történetet és annak szenteljem, ami erő és munkálkodás számomra még maradt.

Marcus - Aurelius és az antik világ vége

I. FEJEZET.

Marcus-Aurelius uralomralépése.

Antoninus 161 március 7-én halt meg loriumi palotájában a tökéletes bölcset nyugalmával. Mikor a halált közeledni érezte, akárcsak valami egyszerű magánember, elrendezte családi ügyeit és megparancsolta, hogy Fortuna aranszobrát, melynek mindig a császár lakosztályában kellett lennie, vigyék át fogadott fia, Marcus-Aurelius szobájába. A szolgálatban levő tribunnak jelszóul azt adta ki, hogy *Aequanimitas*, azután befordult a fal felé és mintha elaludt volna. Az állam összes rendjei versenyeztek a hódolásban emléke iránt. Tiszteletére papokat neveztek ki, játékokat rendeztek, egyesületeket alapítottak. Jámborságát, kegyességét, szent voltát egyhangú magasztalással emlegették. Megjegyezték, hogy egész uralma alatt nem ontott ki se egy csepp római, se egy csepp idegen vért! Jámborságáért, a szertartások vallásos betartásáért, úgyszintén a boldogságért és biztonságért, melyet a birodalomnak juttatni tudott, Numához hasonlították.¹

Antoninus versenytárs nélkül állana a legjobb uralkodó hírében, ha nem olyan embert nevez ki örökösének, ki jósággra, szerénységre hasonló hozzá, de aki e tulajdonságokhoz még hozzácsatolta azt a

¹ Jut. Capit, Anf. *Pilis*, 12, 13; Dio Cassius (Xiphilin), LXX, 2, 3; Eutrop., VIII, 8.

fényt, tehetséget, varázst, mely a képet élővé teszi az emberiség emlékezetében. Egyszerű, szeretetreméltó, szelíd derűvel telt mivoltában Antoninus philosophus volt, a nélkül, hogy mondta, szinte a nélkül, hogy tudta volna.² Marcus-Aurelius csodálatraméltó közvetlenséggel és őszinteséggel, de megfontoltan volt az. Némi tekintetben Antoninus volt a nagyobb. Jósága nem ragadta botlásokba; nem gyötörte a belső betegség, mely fogadott fiának szüntelen ott rágódott a szívében. E különös betegség, önmagának e nyugtalan tanulmányozása, e démonja az aggálynak, a tökéletesség e lázas sóvárgása oly természetnek a jele, mely kevésbé erős, mint amilyen előkelő. A legszebbek azok a gondolatok, melyeket nem ír le az ember; de tegyük hozzád hogy nem is ismernők Antoninust, ha Marcus-Aurelius nem hagyta volna reánk fogadott apjáról azt az elbájoló arcképet, melyben mintha alázatosságból azon igyekezne, hogy még egy nála is jobb embernek fesse meg a képét. Antoninus olyan, mint egy Krisztus, kinek nem volt Evangéliuma; Marcus-Aurelius olyap, mint egy Krisztus, ki maga írta meg az Evangéliumot.

Dicsőségük az uralkodóknak, hogy a feddhetetlen erénynek két mintaképe van közöttük és a türelem és önfegyelem legszebb leckéi olyan állásból eredtek, melyről az a feltevés járja, hogy szabadjára van az élvezet és a hiúság minden csábításának. A trón néha elősegíti az erényt; Marcus-Aurelius bizonyosan azért lett azzá;, ami volt, mert kezében volt a legfőbb hatalom. Vannak képességek, melyeket csak ez a kivételes helyzet juttat érvényesülésre, vannak részleti a valóságnak, melyeket az jobban megláttat. Bár a dicsőség szempontjából nem előnyös, mert az uralkodó, ki mindenek szolgája, nem engedhet szabad kitérülést a maga eredetiségének, az ilyen helyzet, ha emelkedett lélekkel párosul, nagyon kedvez a moralistát jellegző sajátos fajtájú tehetség kifejlődésének. A feje-

² Jul. Capit, *Ant. Pilis*, 11.

delem, ki valóban méltó e névre, fentről és egészében figyeli az emberiséget. Szempontja körülbelül ugyanaz, mint a philosophus történetíróé, az eredmény, mely szegény fajunkra vetett ez áttekintő pillantásokból lecsapódik, valami lemondással, sajnálattal, reménységgel vegyült szelíd érzés. A művész hidegsége nem lehet a fejedelmé. A művészet feltétele a szabadság, már pedig a fejedelem, alá lévén vetve az átlagos társadalom előítéleteinek, a legkevésbé szabad az emberek között. Nincs joga saját véleményéhez, még ahhoz is alig van joga, hogy saját ízlése legyen. Egy koronás Goethe nem vállalhatná a nyárspolgári eszméknek azt a királyi lenézését, a gyakorlati következmények iránt való azt a fenséges közönbőséget, mely a művész lényeges vonása; de a jó uralkodó lelkét lehet úgy képzelni, mint egy meghatódott, a jóhoz megtért Goethéét, ki belátja, hogy van valami nagyobb dolog, mint a művészet és a nemes gondolatok megszokása és saját jóságának érzése folytán odajut, hogy becsülje az embereket.

Ilyen két uralkodó volt a legnagyobb birodalom élén, melyet a világ valaha is látott, a két csodálatra méltó fejedelem: Antoninus Pius és Marcus-Aurelius. A bölcsességnek a trónon való ez öröklődésére a történelem még csak egy más példával szolgál és pedig a három nagy mongol császár, Baber, Humaïoun, Akbar személyében, akik közül a harmadik oly szembeötlő hasonlatosságot tüntet fel Marcus-Aurelius-szal. Az adoptálás üdvös elve a császári udvart a II. században valóságos melegágyává tette az erénynek. A nemes és ügyes Nerva, ki ez elvet felállította, közel száz éven át biztosította az emberi nem boldogságát és a haladás legszebb századát adta a világnak, melynek emléke reánk maradt.

Maga Marcus-Aurelius volt az, aki *Elmélkedéseinek* első könyvében megfestette számunkra e csodálatra méltó hátteret, melyben, mint égi világosságban, mozognak apjának, anyjának, nagyapjának, mestereinek nemes és tiszta alakjai. Neki köszönhetően megérthetjük,

hogy a régi római családok, melyek látták a rossz császárok uralmát, mennyi tisztességet, méltóságot, egyenességet, mennyi polgári és, ha szabad így mondanom, köztársasági szellemet őriztek még meg. E körök Cato, Brutus, Thrasca és a nagy stoikusok csodálatában éltek, kik nem görnyedtek meg a zsarnokság alatt. Domitianus uralkodásáról irtózva beszéltek. A bölcseket, kik megingás nélkül élték azt ál, hősként tisztelték. Az Antoninusok uralomralépése. voltaképpen csak annak a társaságnak volt hatalomrajutása, melynek Tacitus tolmácsolta számunkra jogos felháborodásait, a bölcsek társaságának, melyei mindazoknak a szövetekezése alkotott, kiket fellázított az első Caesarok kényurasága.

Se az emberek alantasságain és bárgyuságán alapult keleti királyságok gyermekes pompázása, se az öröklés túlzott érzésére és a germán fajoknak a vérjogaiban való naiv hitére alapított középkori királyságok pedáns gögössége nem adhat fogalmat Nerva, Trajan, Hadrian, Antoninus, Marcus-Aurelius e merőben köztársasági souverainitásáról. Semmi, ami az öröklő vagy isteni jogon kormányzó fejedelemre vallott volna és az se, ami a katonavezért jellemzi: nagy polgári előjáróság volt, minden olyasmi nélkül, ami udvarhoz hasonlított vagy elvette volna a császártól a magánember jellegét. Nevezetesen Marcus-Aurelius nem volt semmikép se király a szó sajátképpen! értelmében; vagyona roppant nagy volt, de teljesen családi eredetű; ellenszenve »a Caesarok«³ iránt, kiket valami hivalgó, kicsapongó és kegyetlen Sardanapal-íléleknek néz, lépten-nyomon megnyilvánul. A legnagyobb mértékben polgáriasán viselkedett; a senatusnak visszaadta teljes régi jelentőségét; ha Rómában volt, egyetlen ülést se mulasztott és csak akkor távozott, mikor a consul kimondta a szavakat: *Nihil nos moramur, Patres conscripti*.

A souverainitás, mely ilyenformán közös birtoka

³ A Nerva előtti császárok. V. ö. *Elméik.*, VI, 30.

volt egy csoport kiválasztott embernek, akik azt egymásra hagyták vagy megosztották, ahogy a pillánál szükséglete kívánta, elvesztette egy részét annhk a vonzóerőnek, mely oly veszedelmessé tette. A császár trónra jutott, a nélkül, hogy törekedett volna reá, de egyszersmind a nélkül is, hogy szükségesnek vagy valami elvont jognak köszönhette volna; kijózanultan, az emberektől megfárasztva, régtől előkészítve jutott oda. Az uralkodás teher volt, melyei az ember magára vett, mikor elérkezett az ideje, a nélkül, hogy eszébe jutott volna siettetni ezt az időt. Marcus-Aurelius oly fiatalon ki volt már reá jelölve, hogy az uralkodás gondolatának nála nem volt kezdete és egy pillanatilag se érvényesült a csábítása. Nyolcéves korában, mikor már a sáli papok *p rácsul*-ja volt, Hadriannak feltűnt e szelíd szomorú gyermek és megszerette jó termé- . szeléért, engedelmességéért, a hazugságra való képtelenségéért. Tizennyolc éves korában biztosítva volt számára a császárság. Türelmesen várt reá huszonhét évig. Azon az estén, mikor Antoninus halálát érezve, örökösének szobájába vitette Fortuna szobrát, az nem érzett se meglepetést, se örömet. Már régóta fásult volt az összes örömökkal szemben, a nélkül, hogy ízlelte volna azokat; filozófiájának mélysége megláttatta vele abszolút hiú voltukat.

Ifjúsága csendesesen és szelíden⁴ telt el a falusi élet élvezetei, a latin retorikának mestere, Fronton⁵ kissé frivol módja szerint való tanulmányozása és a filozófiai elmélkedések között.⁶ A görög paedagogia elérte a betetőzést és, mint ahogy az ily dolgokban történni szokott, a betetőzés szomszédos volt a hanyatlással. Az irodalmárok és a philosop húsok vetélkedtek a közvéleményen és heves csatákat vívtak egymással. A retorok csak a beszéd mesterkélt ékesí-

⁴ „Fűit a prima infantia gravis.“ Capitol., *Ant. Pius*, 2. „Adeo ut, in infantia quoque, vultum nec ex gaudio nec ex moerore mutaret.“ Eutrop., VIII, 11; Galen., *De libris propriis*, 2.

⁵ Fronton, *Epist. ad M. Caes.*, II, 2, 17, stb.

⁶ Jul. Capit., *Ant. Phil.*, 2; AÜienagor., *Leg.*, 1.

tésére gondoltak; a philosophusok majdnem a szárazságot és a kifejezés elhanyagolását ajánlották.⁷ Fronton iránt való minden barátsága mellett és annak unszólása⁸ ellenére is Marcus-Aurelius csakhamar a philosophiához szegődött.⁹ Junius Rusticus lett a kedvenc tanítója, aki is teljesen megnyerte a szigorú fegyelmek, melyet a rhetorok hivalkodásával szembe állított. Rusticus mindig bizalmasa és meghitt tanácsadója maradt felséges növendékének, ki elismerte, hogy tőle nyerte az egyszerű stylus, a méltóságos és komoly magatartás kedvelését, nem is szólva egy még nagyobb jótétéményről. »Neki köszönhetem, hogy megismertem Epictetes *Beszélgései*^ melyek példányát a saját könyvtárából kölcsönözte nekem.«¹⁰ Claudius Severus, a peripatetikus ugyanebben az irányban dolgozott és a fiatal Marcust végleg megnyerte a philosophiának. Marcus testvérenek szokta őt nevezni¹¹ és úgy látszik, mély vonzalommal viseltetett iránta.

A philosophia akkoriban valami vallási hitvallás volt, mely sanyargatásokkal, majdnem szerzetesi szabályokkal kapcsolódott. Marcus már tizenkétéves korában felöltötte a philosophusi köpenyt, megtanulta, hogy kemény fekhelyen aludjon és kövesse a stoikus aszketizmus összes parancsait. Anyjának könyörögnie kellett, hogy néhány állatbórt engedjen teríteni fekvőhelyére. Egészsége nem egyszer megsínylette a szigorúság e túlzásait.¹² Mindez azonban nem akadályozta, hogy azzal a nyájas arckifejezéssel elnököljön az ünnepeken és teljesítse az ifjúság vezérének kötelességeit, mely nála a legnagyobb fokú fegyelmezettségeknek volt az eredménye.¹³

⁷ Chrysippos rhetorikájának töredéke, Plutarch., *De stoic. repugn.*, 28. V. ö. Cic., *De fin.*, IV, III, 6.

⁸ Fronton, *Epist. ad M. Caes.*, I, 8; *ad Ant. Imp.*, I, 2; *De eloqu.*, 3. V. ö. Cic., *Epist. ad Verum*, I, 1.

⁹ *Elméik.*, VI, 12; VIII, 1. .

¹⁰ *Elméik.*, I, 7, 17; III, 5. Jul. Capit., 3.

¹¹ *Elméik.*, I, 14.

¹² Capit., 2; *Elméik.*, I, 3; Dio Cassius, LXXI, 34.

¹³ Capit., *Ant. Phil.*, 4.

Órái be voltak osztva, mint valami szerzetesnek. Gyenge egészsége ellenére is, mértékletes életmódja és szabályozott viselkedése¹⁴ révén oly életet tudott folytatni, mely csupa munka és fáradtság volt. Az, amit elmésségnek neveznek, nem volt meg benne¹⁵ és nagyon kevés szenvedélye volt.¹⁶ Az elmésség vajmi ritkán jár némi rosszindulat nélkül; a dolgok olyan felfogására szoktatja az embert, mely nem az igazi jóságé, se a lángelméé. Marcus tökéletesen csak a kötelességet értette meg. Ami hiányzott nála, az egy tündérnek a születésekor való csókja volt, valami a maga módja szerint nagyon philosophikus dolog, már mint az, hogy engedjen a természetnek, a jókedv, mely megtanít, hogy az *abstine* és *sustine* nem minden és az élet abba is összefoglalható, hogy »mosolyogni és élvezni.«

Mindenben a legkiválóbb tanárok voltak a mesterei: Claudius Severus, ki a peripatetismusban oktatta; Chalcisi Apollonius, kit Antoninus egyenesen azért hozatott el Keletről, hogy fogadott fiát reábizza és aki úgy látszik, tökéletes nevelő volt; Cheroneai Sextus, Plutarchos unokaöccse, példaszerű stoikus; Diogenes, ki megszerettette vele az aszketizmust; Claudius Maximus, ki mindig tele volt szép sententiákkal; Cotyeai Alexander, ki görögre tanította; Herodes Atticus, ki a régi athéni szónoklatokat ismertette meg vele.¹⁷ Külseje olyan volt, mint mestereié: egyszerű és szerény ruházat, kevésbé gondozott szakáll, vézna, majdnem átlátszóra soványodott test, munkától fáradt szem.¹⁸ Semmiféle tanul-

¹⁴ Capitol., 4; Dio Cassius, LXXI, 1, 6, 34, 36; Julian., *Caes.*, 328, 333 és köv. 1.; Aelius Aristides, orat. IX, Opp. I, Dindorf, 109—110 1.; Galen., *De ther.*, 12.

¹⁵ *Elméik.*, V, 2.

¹⁶ *Elméik.*, VIII, 1; v. ö. I, 22.

¹⁷ Capit., *Ant. Plus.*, 10; *Ant. Phil.*, 2, 3; *Elméik.*, I, 5 és köv. 1.; Euseb., *Chron.*, 168, 169 1., Schoene; Lucian., *Demonax*, 31; Aelius Arist., *Ealog. Alex.*, Opp., I, 134 1., Dindorf.

¹⁸ Julian., *Caes.*, 333 1.; Spanh.; Dio Cassius, LXXI, 1.

mánytól, még a festészetétől se maradt idegen.¹⁹ A görög nyelv egészen átment a vérébe; ha philosophiai tárgyakon elmélkedett, ezen a nyelven gondolkodott; józan elméje azonban tudatában volt az irodalmi gyakorlatok ízetlenségének, melyekbe a hellenikus nevelés beleveszett;²⁰ görög stylusában, noha teljesen szabatos, van valami mesterkélttség, amin érzik a dolgozat-iz. A létnek előtte az erkölcsiség volt a végső szava és állandó igyekvéssel törekedett feléje.

Miként történt, hogy e tiszteletreméltó, de kissé pózoló paedagogusoknak sikerült ily embert formálniuk? Az ember némi csodálkozással teszi fel a kérdést. Közönséges példák szerint ítélve minden látogatás mellett szólt, hogy az ilyen túlfűtött nevelésnek rossz vége lesz. De hát mindezekben a világ minden tájáról egybegyűjtött mestereken felül Marcusnak volt egy egyetlen mestere, kit mindenekfelett tisztelt; Antoninus. Az ember erkölcsi értéke arányban van csodálóképességével. Marcus-Aurelius azért lett azzá, aki volt, mert maga mellett ott látta és szeretettel ismerte a tökéletes élet legszebb mintaképét.

Légy résen, hogy el ne caesarosodjál, ilyen szint ne olts; ez könnyen megesik. Maradj meg egyszerűnek, jónak, tisztának, komolynak, a pompa ellenségének, az igazságosság barátjának, jóakaratunak, emberségesnek, állhatatosnak a kötelességek teljesítésében. Törekedj minden erőfeszítéssel olyanná lenni, amilyenné a philosophia akart tenni: tiszteld az isteneket, örködj az emberek jóvoltán. Az élet rövid; a földi élet egyetlen gyümölcse szent hajlandóságban tartani a lelket és a közjóra hasznos cselekedeteket művelni. Tégy mindig úgy, mint Antoninus tanítványa; jusson eszedbe állhatatossága az értelem parancsainak teljesítésében, minden helyzetben

¹⁹ Capít, *Ant. Phil.*, 4.

²⁰ *Elméik.*, I, 7, 17.

egyforma kedve, szentségessége, arcának derűje, nagy nyájassága, megvetése az üres dicsőség iránt, igyekvése, hogy behatoljon a dolgok értelmébe; hogy nem engedte az elintézését semminek, mielőtt azt jól meg nem vizsgálta, meg nem értette; hogy elviselte az igazságtalan szemrehányásokat, a nélkül, hogy kikelt volna ellenük; hogy semmit el nem sietett; az árulkodókra nem hallgatott; mily gondosan tanulmányozta a jellemeket és a cselekedeteket; nem volt se gáncsoskodó, se aprólékos, se gyanakvó, se sophisla; mily kevéssel beérte lakás, fekhely, ruházat, táplálék, kiszolgálás tekintetében; mily szorgalmas, türelmes, megtartózkodó volt, annyira, hogy egész estig képes volt ugyanúgy dologgal foglalkozni, a nélkül, hogy ki kellett volna menni szükségére, hanem csak a megszokott időben. És az a mindig állhatatos, egyforma barátság, és a jóság az ellentmondás elviselésében, az öröm, mellyel a magáénál jobb véleményt fogadta és az a jámborság babonáskodás nélkül!... Gondolj erre, hogy végső órád téged is úgy találjon, mint őt, a teljesített jónak öntudatában.²¹

E szigorú philosophiának a merevség és a keménység is lehetett volna a következménye. És itt tűnik ki Marcus-Aurelius lényének ritka jósága teljes világosságában. Szigorúsága csak saját magának szól, A lélek e nagy megfeszülésénck végtelen jóindulat a gyümölcse. Egész élete annak a tanulása volt, hogy jóval fizessen a rosszért. Az emberi romlottság szomorú tapasztalása után este csak a következőt találja feljegyezni valónak: »Ha teheted, javítsd meg őket; ha nem, jusson eszedbe, hogy velők széniben való alkalmazás végett adatott meg neked a jóindulat. Maguk az istenek is jóindulatnak irántuk; segítségükre vannak (oly nagy a jóságuk!), hogy egészségre, gazdagságra, dicsőségre legyenek szert. Szabadságod-

²¹ *Elméik.*, VI, 30. V. ö. I, 16.

ban áll úgy cselekedni, mint az istenek.«²² Egy más-alkalommal az emberek ugyancsak gonoszul viselkedhettek, mert íme, mit jegyez fel tábláskáira: »Ez a természet rendje: az e fajta embereknek szükség-szerűen így kell cselekedniük. Azt akarni, hogy más-ként legyen, annyi, mint azt akarni, hogy a fügefá ne fügét teremjen. Egyáltalában, jusson eszedbe: Vajmi rövid idő múlva te is, meg ő is meghaltok és nemsokára azután már a nevelek is elenyészett.«²³ Az egyetemes bocsánat e reflexiói szüntelen visszatérnek. Ez elragadó jósághoz csak alig vegyül valami észrevehetetlen mosoly: »Az ember legjobban úgy bosszulhatja meg magát a gonoszokon, hogy nem teszi magát hasonlóvá hozzájuk«,²⁴ vagy a büszkeség némi kis zöngéje: «Királyi dolog jót tenni és gyaláztatást hallani érte.«²⁵ Egy ízben szemrehányást kell tennie magának. «Elfelejtetted, mondja, micsoda szent rokonság kapcsol minden embert az emberi nemhez; nem vérbeli vagy születési rokonság, hanem részesedés ugyanabban az értelemben. Elfelejtetted, hogy minden ember gondolkodó lelke megannyi isten, kifolyása a legfőbb Lénynek.«²⁶

A mindennapi érintkezésben elbájoló lehetett, bár kissé naiv, mint amilyenek rendszerint az igen jó emberek. Őszintén alázatos volt, képmutatás, fictio vagy belső hazugság nélkül.²⁷ A kitűnő császár azt vallotta, hogy a gonoszok szerencsétlenek és hogy az ember csak akarata ellenére és tudatlanságból gonosz; sajnálta, akik nem voltak olyanok, mint ő; nem tartotta feljogosítva magát, hogy kényszerítést alkalmazzon ellenök.

Jól látta az emberek hitványságát; de titkolta maga előtt. Az ilyen szándékos szembehunyás hibája

²² *Elméik.*, IX, 11. V. ö. IX, 27, 38; XT, 13.

²³ *Elméik.*, IV, 6. V. ö. XII, 16.

²⁴ *Ibid.*, VI, 6.

²⁵ *Elméik.*, VII, 36. A gondolat Antístenesé.

²⁸ *Ibid.*, XII, 26.

²⁷ *Ibid.*, VII, 70; VIII, 1

a kiválasztott szíveknek. Miután a világ nem olyan, mint amilyennek szeretnék, hazudnak maguknak, hogy másnak lássák, mint amilyen. Innen valami modorosság az ítéletben.²⁸ Marcus-Auréliusnál e modorosság néha bizonyos kényelmetlenséget kelt. Ha szavai után indulunk, tanítóit, kik közül többen meglehetősen középserű emberek voltak, kivétel nélkül fenkölt lényeknek kellene tartanunk. Úgy fest, mintha körülötte mindenki érényes lett volna. Odáig megy e tekintetben, hogy kérdéses, vájjon az a fivér, kiről az istenekhez intézett hálaadásában²⁹ oly nagy dicséretekkel szól, csakugyan fogadott testvére, a kicsapongó Lucius Verus volt-e? Annyi bizonyos, hogy a jó császár igen nagy illúziókra volt képes, ha arról volt szó, hogy saját érényeivel ékesítsen fel másokat.

Senki, kinek helyén van az értelme, nem tagadhatja, hogy nagy lélek volt. Vájjon nagy szellem is? Igen, mert tekintete végtelen mélységeibe hatolt a kötelesség és az öntudat örvényének. Csak egyben volt hiányában a határozottságnak. Sohasem merte feltétlenül tagadni a természetfelettit. Minden bizonynyal osztjuk félelmét az atheismustól; kitűnően megértjük, mikor azt mondja, hogy borzad egy Isten és Gondviselés nélkül való világtól;³⁰ de azt már kevésbé értjük, hogy komolyan beszél az istenek esetenkénti beavatkozásáról az emberi dolgokba.³¹ Csak tudományos kiképeztetésének gyengesége magyarázza e fogyatkozást. Hogy a köznapi tévhiteltől ment maradjon, ahhoz nem volt meg benne se Hadrian könnyenvevése, se Lucianos elméssége. Meg kell azonban mondani, hogy e tévhitnek nála nem jártak követ-

²⁸ Dio Cassius, LXXI, 34. *Elméik.*, minden lapon.

²⁹ *Elméik.*, I, 17. Inkább Claudius Severus-ról lehet szó.

³⁰ *Elméik.*, II, 3, 4, 11; III, 9, 11; IV, 48; V, 33; VI, 44; VII, 70; IX, 11, 27, 37; X, 1, 8, 25; XI, 20; XII, 2, 5, 12, 28, 31. V. ö. Epictetes, *Diss.* II, XX, 32.

³¹ Nem utasította el a jóslatokat, az astrologiát; de lehet, hogy ebben politikai szükségesség vezette (Capitol., *Ant. Phil.* 13). V. ö. *Elméik.*, I, 6, 17.

kezményekkel. Jámboarsága nem a természetfeletti alapult. Vallása egynéhány orvosi babonára³² és a régi szokások iránt való hazafiúi hajlandóságra szorított.³³ Az eleusisi beavallás, úgy látszik, nem számított sokat erkölcsi életében.³⁴ Erénye, mini a miénk, az értelemben, a természetben gyökeredett. Szent Lajos igen erényes ember és, a kor felfogása szerint, igen jó fejedelem volt, mert keresztény volt; Marcus-Aurelius a legkegyesebb ember volt, nem mert pogány, hanem mert tökéletes ember volt. Az emberi természetnek, nem pedig valamely meghatározott vallásnak vált dicsőségére. Bármilyenek legyenek is a jövő vallási és phiiosophiai forradalmi, nagyságán nem eshet semmi csorba, mert az teljesen azon nyugszik, ami cmlulhalatlan. a szív kiválóságán.

Élj az istenek szerint!...³⁵ Az él az istenek szerint, ki mindig oly lelkel tár eléjük, mely megelégedett a neki kiosztott sorssal és engedelmeskedik a geniusnak, melyet Jupiter mintegy önmagából szakítva, ültetett belénk, hogy irányítónk és vezetónk legyen. E genius minden egyes embernek az esze és értelme.¹³

A világ vagy chaos, szövődések és felbomlások sorozata; vagy pedig egység, rend, gondviselés. Az első esetben miéri kívánnék megmaradni ily kloakában?... A szétbomlás hamarosan utolér majd engem is. A második esetben leborulok, megnyugszom, bízom abban, aki kormányoz.³⁷

³² *Elméik.*, I, 17; IX, 27.

³³ Dio Cassius, LXXI, 33. 34; Capitol., *Ant. Phil.*, 13; Ammian. Marcell., XXV, IV, 17; az Antoninus-oszlop domborművel, több helyen. Antoninus szintén igen vallásos volt: I. *Elméik.*, I. 10. . :

³⁴ Philostr., *Soph.*, II, X, 7; Capitol., 27.

³⁵ *Συζήτησις θεοῖς*

³⁶ *Elméik.* . V, 27. V. ö. VI, 14.

³⁷ *Ibid.*, VI, 10.

II. FEJEZET.

Haladás és reformok. — A római jog.

Mint uralkodó, Marcus-Aurelius megvalósította a szabadelvű politika tökélyét. Magatartásának az emberek megbecsülése az alapja. Tudja, hogy, éppen a jó) érdekében, nem szabad a jót nagyon is absolut módon felerőszakolni, meri az emberi életnek a szabadság szabad évrényesülcse a feltétele. A lelkek megjavítását kívánja, nem pedig csak a törvénynek való materiális engedelmisségét;¹ a közjóitól akarja, de nem a szolgaság folytán, ami minden rossz között a legrosszabb. Kormányzati eszménye merőben köztársasági volt.² A fejedelem a törvény első alattvalója? fisak kezelője és haszonélvezője az állam javainak? Semmiféle haszontalan fényűzés; szigorú takarékoság; igazi, kimeríthetetlen jótékonyság; könnyű megközlíthetés, barátságos beszéd;⁵ mindenben a közjónak, nem pedig a tapsoknak a keresése.

Történetírók, kik többé-kevésbé el vannak telve azzal a politikával, mely felsősegsnek képzei magát, mert bizonyos, hogy semmiféle philosophálással se

¹ *Elmék.*, IX, 29.

² *Capitol.*, *Ant. Phil.*, 12.

³ *Codex Jusl.*, I, XIV, 4; VI. XXIII. 3: *Bigesí.*, V, II, 8, 2 §; XXXII, III, 23; *Paul.*, *Sent.*, IV. 5. 3 V, 12, 8, 9

⁴ *Dio Cassius*, LXXI, 33

⁵ *Herodian.*, I, 2.

gyanúsítható, igyekeztek kimutatni, hogy oly tökéletes ember, mint Marcus-Aurelius, csak rossz adminisztrátor és középszerű uralkodó lehetett. Aminthogy lehet is, hogy Marcus-Aurelius nem egyszer hibázott a túlságos elnézéssel. Mindazonáltal eltekintve azoktól a csapásoktól, melyeket feltétlenül lehetetlen volt előre látni vagy megakadályozni, uralkodása nagy és virágzó uralomnak tünteti fel a képét.⁶ Az erkölcsök haladása érezhető volt. Sok titkos cél, melyre a kereszténység ösztönszerűen törekedett, törvényesen jutott megvalósulásra. Az általános politikai rendszer mély fogyatkozásokban szenvedett; de a jó császár bölcsessége pillanatnyilag mindenre tudott enyhítést. Különös! ezt az erényes fejedelmet, ki soha csipetnyi engedményt se tett a hamis népszerűségnek, imádták a nép.⁷ Demokrata volt a szó legjobb értelmében. A régi római arisztokrácia ellenszenvet keltett benne.⁸ Csak az érdemet nézte és nem tekintett a születésre, sőt még a neveltségre és a modorra se. Minthogy a patriciusok között nem talált alkalmas embereket bölcs kormányzása gondolatainak segítségével, olyanokra bízta a hivatalokat, kiknek csak tisztességük volt a nemességük.

A közjótékonyság intézménye, melyet Nerva és Trajan alapított meg és Antoninus fejlesztett tovább, Marcus-Aurelius alatt a legmagasabb fokra emelkedett, melyet valaha elért. Az elvet, hogy az államnak bizonyos mértékben atyai kötelességei vannak tagjaival szemben (amely elvre hálásan kell visszaemlékezni még majd amikor túlhaladott lesz is), ezt az elvet először a II. században proklamálták. A szabad-

⁶ Az eredeti történetírók megvitatására nézve I. *Melanges historiques* című könyvem, 171 és köv. 1. és Noel Desverges, *Essai sur Marc.-Aurèle* (Paris, 1860). A törvényeket illetőleg I. Haenel, *Corpus legum*, 114 és köv. 1.

⁷ Jul. Capit., *Ant. Phil.*, 18, 19; v. ö. Fronton, *Epist. ad M. Caes.*, IV, 12; *ad Ant. imp.*, I, 2. A Commodus ellen való harag részben a szeretőiből eredt, mellyel apja iránt viseltettek. L. *Melanges*, 192 I.

⁸ *Elmétk.*, I, 3, 11.

születésű gyermekek nevelése, az erkölcsök elégtelensége és a hibás gazdasági elvek következtében, melyeken a társadalom nyugodott, egyike lett az államférfiak főgondjainak. Trajan óta jelzálagra kölcsönzött összegek szolgáltak e célra, mely összegek kamatait procuratorok kezelték.⁹ Marcus-Aurelius elsőrendű hivatalnokokká emelte e procuratorokat; a legnagyobb gonddal a consularisok és a praetorok közül válogatta össze őket és megnövelte hatáskörüket.¹⁰ Nagy vagyona¹¹ könnyűvé tette neki e jól alkalmazott bőkezűséget. Ő maga nagyszámú segélyzöpenztárt alapított mindkét nembeli ifjúság számára.¹² A *Faustina-leányok* intézménye Antoninustól származott¹³ A második Faustina halála után Marcus-Aurelius újabb ilyen intézményt alapított.¹¹ Egy elegáns dombormű feltünteti a fiatal leányokat, ahogy a császárné köré sereglenek, ki gabonát önt összefogott ruhájukba.¹⁵

A stoicismus Hadrian korától fogva átfogó gondolataival behatolt a római jogba és természeti, filozófiai joggá, olyanná alakította azt, minőt az

⁸ L. Az *Evangéliumok*, 387 és köv. I.

¹⁰ Felirat, közli Borghesi, *Bull. de l'Inst. arch.*, 1844, 125—127 1.; Desjardins, *De tab. alim.*, Paris, 1859; Noel Desvergers, 39—43 1.; Capitol., 11.

¹¹ Az összes tartományokban található az ő vagyonát kezelő *procurators rei privatae* és *procurators patrimonii* (Desjardins). Téglavetőit illetőleg 1. Noel Desvergers, 3 1. Antoninus vagyona még nagyobb volt.

¹² Capitol., 7: *Pueros et puellas novorum nomimim*, kétségtelenül az *Antiniani*, *Veriani*.

¹³ L. *A keresztény Egyház*, 295 I.

¹⁴ Capitol., *Ant. Phil.*, 26.

¹⁵ Villa Albani. L. Henzen, *Tab. alim. Baeb.*, *Arch. de l'Inst. archéol.*, 1845, 20 1. Zoega (*Bassirilieui*, I, 154 és köv. 1.) e domborművet az első Faustínára vonatkoztatja. Mindenesetre az emlékmű nem bizonyítja, hogy a császárné, kit ábrázol, személyesen foglalkozott jótékonyással. A dombormű azt a gondolatot fejezi ki, hogy Faustina még halála után is segélyez. Alexander Severus utánozta ez intézményt és megalapította a *Afammea-leányok* intézményét. Lampr., *Alex. Sem.*, 67.

érlelem minden emberre vonatkozthat.¹⁶ Salvius Julianus rendelet-gyűjteménye volt az első teljes kifejezése ez új jognak, mely arra volt rendeltetve, hogy egyetemes jog legyen belőle. A görög szellem diadala ez a latin szellem felett. A szorosan vett jog meghatnál a méltányosság elől; a szelidség föléje kerekedik a szigorúságnak; az igazságosság elválaszthatatlannak tűnik fel a jótékonyágtól.¹⁷ Antoninus nagy jogtudósai, Salvius Valens, Ulpius Marcellus, Javolenus, Volusius Moecianus folytatták a munkát. Volusius Moecianus volt Marcus-Aurelius tanítója a jurisprudentiában¹⁸ és igazában, a két szent császár művét nem lehet szétválasztani. Legnagyobbrészt az ő idejükből valók azok az emberséges és józan törvények, melyek megtörték az antik jog szigorúságát és egy eredetileg szűkkeblű és kérlelhetetlen törvényhozásból olyan codexet alkottak, mely alkalmassá vált, hogy az összes civilizált népek elfogadják.¹⁹

A régi társadalomban a gyenge kevésbé volt védve. Marcus-Aurelius mintegy gyámjává tette magát mindazoknak, akiknek nem volt gyámolítójuk. A szegény, beteg gyerekekről gondoskodás történt. Az árvaszék kezességet szolgáltatott az árvának.²⁰ Az anyakönyvelés megkezdődött.²¹ Egy csomó, az igazságosságtól áthatolt rendelet figyelemreméllóan szelíd és emberséges szellemet vitt az egész közigazgatásba.²² A curia-

¹⁶ Gaius, *Inst.*, 1, 1 §; Just, *inl.*, I, I, 1 §.

¹⁷ *Digest.*, I, III, 18; II, XIV, 8; XXXIV, V, 10, 1 XL, I, 24; XLII, I, 36, 38; XLVIII, XIX, 42; L, XVII, 56, 155, 168, 192. V. ö. Orosius, VIII, 15.

¹⁸ *Capitol.*, *Ant. Pius*, 12; *Ant. Phil.*, 3. V. ö. Aelius Aristides, *Orat.*, X, 109—110 l.

¹⁹ A római jog e nagy haladását keresztény befolyásnak vélték tulajdoníthatni. Teljesen alaptalanul. A keresztények és a jogtudósok eszméi sarkalatos ellentétben voltak egymással; a két iskola közöli seimniféle kapocs, hacsak a rosszindulaté nem; a szövegek közöli semmi komoly egyezés.

²⁰ *Capitol.*, 10; *Concordia felirata*, Borghesi, *Ann. de VInst. arch.*, 1853, 188 és köv.]; Desvergers, *op. cit.*, 46—481.

²¹ *Capitol.*, 9, 10.

²² *Ibid.*, 9, 11.

lisok terhei csökkentek.²³ Az élelmezés helyesebb szabályozása Italiában lehetetlenné tette az éhínséget.²⁴ A törvénykezésben több kitűnő szellemű reform szintén Marcus uralkodása idejéből származik. Az erkölcsrendészet, nevezetesen ami a közös fürdőket illeti, komolyabbá vált.²⁵

Főként a rabszolga tapasztalhatta Antoninus és Marcus-Aurelius jótéteményeit. A rabszolgaság egy némely legnagyobb szörnyűsége orvoslásra lelt. Elismert elvvé váll, hogy a gazda rabszolgájával szemben igazságtalanságot követhet el. Az új törvényhozás szabályozza a testi fenytékét.²⁶ Ha valaki megöli rabszolgáját, bünt cselekedett.²⁷ Túlságos kegyelenséggel bánni a rabszolgával vétség és gazdjára nézve azzal a következménnyel jár, hogy el kell adnia a szerencsétlent, kit megkínzott.²⁸ A rabszolga végre a törvényszék elé tartozik, személyl, a város tagjává válik.²⁹ Tulajdonosa megtakarított pénzének; megvan a családja; a férjet, az asszonyt, a gyermekeket nem lehet elkülönítve eladni. A kínvallatásnak a szolgai személyeknél való alkalmazása korlátozást nyer.³⁰ Bizonyos esetektől eltekintve a tulajdonos nem adhatja el rabszolgáit arra a célra, hogy

²³ Digest., 6, I, I, 8; IV, 6.

²⁴ Capitol., 11; Concordia felír., Borghesi, *Ann. de inst. arch.*, 1853, *loc. cit.*; Desvergers, 45—46 l.

²⁵ Capitol., 23.

²⁶ Gaius, *Instit.*, I, 53; Digest., I, XII, 8; XLVIII, VIII, 1, 2 §.

²⁷ Spart., *Hadr.*, 18; Gaius, I, 53; Digest., I, VI, 2.

²⁸ Antoninus rescript., Just., *Inst.*, I, 8, 1, 2 §; Gaius, *Inst.*, I, 53. V. ö. Digest., I, VI, 2.

²⁹ Digest., VII, I, 1, 1 §; XL, XII, az egész; XLVIII, II, 5 (Ulp.); XIX, 19 (Ulp.); 1, XII, 1, 5 § (Ulp.); Paul., *Sent.*, V, I; 1. V. ö. Cod., Theod., IV, XIV, az egész; Dig., V, I, 53 (Hermog); Just. Ind., I, 8; II, 12. ''

³⁰ Dig., XLVIII, XVIII, L 1 és 2 §; *ibid.*, 9; *ibid.*, 17, 7 *ibid.*, 20; Cod. Just., VI, XXXV, 12; Sparl., *Hadr.*, 18; Plinius, *Epist.*, VIII, 14.

vadállatokkal küzdenek az amphiteatrumban.³¹ A rabszolganő, kit a *ne prostituatur* feltétellel adtak el, nem vihető bordélyházba.³² Megvan az úgynevezett *favor libertatis*; kétség esetében azt az értelmezési kell alkalmazni, mely leginkább kedvez a szabadságnak.³³ Az ítélet az emberséghez alkalmazkodik a törvény szigorúságával szemben és gyakran még a végrendelet betűjének ellenében is.³⁴ Alapjában Antoninustól fogva a stoicismustól áthatott jogtudósok a rabszolgaságot a természeti jog megsértésének tekintik³⁵ és megszorítani igyekeznek. A felszabadítást minden módon pártolják.³⁶ Marcus-Aurelius még tovább megy és bizonyos határokon belül elismeri a rabszolgák jogát a gazda vagyonára. Ha senki se jelentkezik, hogy az örökhagyónak átvegye az örökét, a rabszolgák jogosultak, hogy maguknak ítéltesék oda a javakat; akár egyiküket, akár többeket bocsátanak az odaítéléshez, az eredmény egyformán illeti valamennyit.³⁷ A felszabadultat is a legkomolyabban védelmezi a törvény a rabszolga-

³¹ Digest., XVIII, I, 42; XLVIII, VIII, 11, 1 és 2 §. V. ö. Spart., *Hadr.*, 18.

³² Digest., I, VI, 2; II, IV, 10, 1 §, Ulp. V. ö. Minucius Felix, 28.

³³ Digest., XL, V, *De fideicommissariis libertatibus*, egészen, ugyanúgy Digest., XL, IV, *De manumissis testamento*; XL, VII, *De statu-liberis*, 3 t., 11 §; 4 t., az egész (Paul.); 25 t. (Modestin); XL, VIII, *Qui sine manumissione*, 9 t. (Paul.); XLIX, XV, *De captiis et de postliminio*, 12, 9 § (Tryphonin); XLVIII, XVIII, *De quaestionibus*, 14 t. (Modestin); XIX, *De poenis*, 9 t., 16 § (Ulp.) V. ö. Wallon, *Hist. de Vésel.* * III, «67 és köv. 1.

³⁴ *Humanitatis intuitu*. Dig., XL, IV, 4 (Pomponius).

³⁵ „Illis natalibus restituitur in quibus initio omnes homines fuerunt.“ Marcián., Dig., XL, XI, *De natal. rest.*, 2 t.; Florentinus, Dig., I, V, *De statu hóm.*, 4 t., 1 §; Florentinus és Ulpianus, Dig., I, I, *De just. et jure*, 3 és 4 t.; Dig., L, XVII, *De din. reg. juris*, 32 t.

³⁶ Just, inst., I, 4; Digest., I, VI, 2; XL, V, 37; VIII, 1, 3; XXXV, I, 31, 50; Cod. Just., VII, I, 1; II, 12; IV, 2. V. ö. Wallon, *Hist. de l'escl.*, HI, 62 és köv. 1. (2. kiad.).

³⁷ Digest., XL, V, 2, 4, 12 §; XLII, VIII, 10, 17 §.

sággal szemben, mely ezerféle módon igyekezeti őt újra karmai közé kaparintani.³⁸

Okos és egyúttal emberséges törvényhozás gondoskodott a fiúról, a feleségről és a kiskorúról is. A fiú kötelezve maradt apja iránt, de megszűnt a jószágának lenni.³⁹ A legkiválóbb túlkapásokat, melyeknek a régi római jog természetesnek találta az apai hatalommal való együltjárását, eltörölték vagy megszorították.⁴⁰ Az apának kötelességei voltak gyermekei iránt és mit sem követelhetett azok teljesítéséért; a fiú viszont köteles volt vagyonának arányában élelmezési segílyt juttatni szüleinek.⁴¹

A gyámságról és gondnokságról szóló törvények addig nagyon hiányosak voltak. Marcus-Aurelius mintaképeit alkotta meg velük a közigazgatási, előrelátásnak.⁴² A régi jogban az anya alig tartozott hozzá férje és gyermekei családjához. A tertullianusi (158 év) és az orphilianusi (178) senatus-consultus megállapította az anyának gyermeke után és a gyermeknek anyja után való öröklési jogát.⁴³ A természetes érzések és a természeti jog jutottak szóhoz. A bankokról, a rabszolgák eladásáról, az árulkodókról és rágalmazókról szóló kitűnő törvények csomó visszaélésnek vetettek véget. A kincstár mindig kemény, követelő volt. Mostantól fogva elvül állították fel, hogy kétes esetekben a kincstár hátrányára kell dönten. Adókat, melyek behajtása zaklatással járt, eltöröltek. A peres eljárás hosszadalmasságát megrövidítették. A büntető igazságszolgáltatás veszített kegyetlenségéből és a vádlott becses biztosítékokat kapott;⁴⁴ emellett Marcus-

³⁸ Wallon, III, 75 és köv. I. L. főként Digest., XXXVIII, I, *De operis libertarian.*

³⁹ Cod., VI, XXXI, 5; Vili, XLVI, 1; Digest., I, VII, 38, 39.

⁴⁰ Paul., V, 6, 15 §; Digest., XXVI, II, 4; Cod., V, XVII, 5.

⁴¹ Dig., XXV, V, 5, 14 §, *De agnascendis et alendis liberis*; Cod., V, XXV, 1, 2, *De alendis liberis ac parentibus.*

⁴² Capitol., *Ant. Phil.*, 10, 11.

⁴³ Just, inst., III, 3 és 4. Capitol., 11.

⁴⁴ Digest., V, I, 36; Capitol., 24.

Aureliusnak még külön, is szokása volt, hogy a végrehajtásban enyhítse a kiszabott büntetést. Az örültséget számításba vették.⁴⁵ A nagy stoikus elv, hogy a bűnösség az akaratban gyökeredzik, nem pedig a lényben, leikévé lett a jognak.⁴⁶

Ekként alakult ki véglegesen e csodamű, a római jog, a maga nemében szintén kinyilatkoztatásféle, melynek érdemet a tudatlanság Juslinianus compilatorjainak tulajdonította, mely azonban valójában a II. század nagy császárainak a III. század kiváló jogtudósaitól csodálatraméltóan magyarázott és folytatott műve volt. A római jog diadala kevésbé lesz zajos, mint a kereszténységé, de bizonyos értelemben mara-dandóbb. Miután a barbárság elborította, a középkor vége felé feltámad, töltényévé válik az újjászülető világnak és, kissé módosított megszerkesztésben törvénye lesz a modern népeknek. Ezen a réven lör-lént, hogy a nagy stoikus iskola, mely a II. században megkísérelte a világ reformálását, miután a látszat szerint siralmasan kudarcot vallott, valójában teljes diadalt aratott. A szövegek, melyeket a Severusok korának klasszikus jogtudósai összegyűjtöttek és amelyeket Tribonius megcsonkított és megváltoztatott, fentmaradnak és később törvénykönyvévé váltak az egész világnak. Már pedig e szövegek azoknak a kiváló jogászoknak a művei, kik Hadrian, Antoninus, Marcus-Aurelius köré csoportosulva a jogot véglegesen beléptették annak philosophikus korszakába. A syriai császárok alatt folytatódik a munka; a III. század szörnyű politikai hanyatlása nem akasztja meg, hogy e roppant épület folytassa lassú és szép növekedését.

Nem mintha Marcus-Aurelius tüntetett volna az újító szellemmel. Ellenkezőleg, úgy intézte, hogy javí-

⁴⁵ Digest., I, XVII, 14, *De offic. praes.*

⁴⁶ Digest., XLVIII, VIII, 14, *Ad legem Corneliam de sic.*; *ibid.*, 1, 3 §; Digest., L, XVII, 79, *De regulis juris*; Digest., XLVIII, XIX, 26. *De poenis.*

tásainak konzervatív látszatot adjon.⁴⁷ Az embert mindig erkölcsi lény gyanánt kezelte; sohasem tette, mint ahogy az állítólag transcendens politikusok gyakran teszik, hogy gépnek vagy eszköznek tekintette volna. Ha már nem változtathatta meg a kor szörnyűsége büntető törvénykönyvét, enyhítette az alkalmazását.⁴⁸ Alap létesült a vagyontalan polgárok eltemetésére; a temetkezési egyesületek jogot nyertek az örökölhetésre, jogi személyekké váltak, felruházva a birtokolás, rabszolgotartás, felszabadítás képességével.⁴⁹ Seneca azt mondta: «Az összes emberek, ha az eredetet kutatjuk, az istenektől származnak.»⁵⁰ Holnap Ulpianus már azt fogja mondani: «Természeti jog szerint az összes emberek szabadoknak és egyenlőknek születnek.»⁵¹

Március-Aurelius meg akarta szüntetni a visszataszító jeleneteket, melyek az amphitheatrumoknál igazi irtózáttá tették mindazoknak, akikben volt erkölcsi érzék.⁵² Nem sikerült neki; e gyalázatos látványosságok hozzátartoztak a nép életéhez. Mikor Marcus-Aurelius a gladiátorokat besorozta a nagy germániai háborúra, majdnem lázadás tört ki. »El akarja venni multságunkat, — kiabált a tömeg, — hogy philosophálásra kényszeresen bennünket.»⁵³ Az amphitheatrum törzsvendégei voltak az egyedüliek, kik nem szerették.⁵⁴ Kénytelen lévén engedni a nála

⁴⁷ Capitol., 11.

⁴⁸ Ibid., 12, 24; Digest., I, XVIII, 14; XL, V, 37; XLVIII, XVIII, 1, 27 §.

⁴⁹ Digest., XXXIV, V, 20; XL, III, 1. Tilos volt azonban, hogy valaki egyszerre két egyesületnek legyen a tagja. Dig., XLVII, XXII, 1. V. ö. Gruter, CCCXXII, 4; Murat., DXVI, 1; Orelli, 4080. L. *Az apostolok*, 355 és köv. 1.

⁶⁰ Seneca, Epist., XLIV. V. ö. epist. LVII.

⁵¹ Digest., I, 1, 4; L, XVII, 32.

⁶² L. *Az apostolok*, 320 és köv. I. Julianus hasonlóan megpróbálkozott a dologgal, szintén siker nélkül. *Misopogon*, 340 l., Spanh.

⁵³ Capitol., *Ant. Phil.*, 23; Dio Cassius, LXXI, 29.

⁵⁴ *Nisi a ooluptariis unice amabatur*. Vulcat. Gall., *Aoidius Cassius*, 7.

erősebb közvéleménynek, Marcus-Aurelius legalább minden módon tiltakozott ellene. Enyhítéseket alkalmazott a bajjal szemben, melyet nem tudott megszüntetni; matracokat terítettek a kötéláncosok alá, csak gombosvégű kardokkal volt szabad vívni. A császár a lehető legritkábban jelent meg az előadásokon és akkor is csak engedékenységből. Az előadás alatt olvasott, kihallgatásokat adott, aláírt, anélkül, hogy törődne a közönség gúnyolódásával. Egy alkalommal egy oroszlán, melyet egy rabszolga emberevéssé idomított, oly becsületet szerzett gazdájának, hogy minden oldalról kérték a felszabadítását. A császár, ki az egész idő alatt, elfordítva tartotta a fejét, rosszkedvűen azt felelte, hogy »Ez az ember semmit se tett, hogy megérdemelje a szabadságot.« Több rendeletet adott ki, hogy megakadályozza a tapsok hatása alatt kimondott hirtelen manumissiókat, melyek a kegyetlenség megjutalmazásának tűntek fel előtte.⁵⁵

⁵⁵ Capitol., 4, 11, 12, 15, 23; Dio Cassius, LXXI, 29; Herodian., V, II, 4; Digest., XL, IX, 17, prooem., Cod. Just., VII, XI, 3.

III. FEJEZET.

A philosophusok uralma.

Soha még oly kitartóan és annyi akarattal nem igyekeztek megoldani az emberiség boldogságának problémáját. Plató eszménye megvalósult: a világot a philosophusok kormányozták. Mindaz, ami Seneca nagy lelkében még csak szép mondat volt, egy-egy igazsággá vált. Miután kétszáz éven át gúnyolódás tárgya volt a brutális rómaiaknak,¹ a görög philosophia addig tűrt, mígnem diadalra jutott.² Már Antoninus alatt láttunk kiváltságolt, évdíjjal ellátott philosophusokat,³ kik majdnem köztisztviselői szerepet játszottak.⁴ Most a császár a szó szoros értelmében philosophusoktól van körülvéve.⁵ Egykori mesterei lettek a miniszterei, államférfiak Elhalmozza őket tiszteletnyilvánításokkal, szobrokat állít nekik, képmásaikat házi istenei közé helyezi és haláluk évfordulóján áldoz a sírjukon, melyet állandóan virágokkal ékesít-tét.³ A consulatust, mely eddig a római arisztokrácia

¹ Figyelembe veendő Quintilianusnál még a rosszakaratú *Inst.*, prooem., 2; XI, I, 4; XII, I, 1.

² L. *Az Evangéliumok*, 382 és köv. 1.

³ *Jul. Capit., Ant. Pius*, 11; *Digest.*, XXVII, I, 6; *Artemid.. Oneirocr.*, V, 83.

⁴ L. *A keresztény Egyház*, 296 I.

⁵ *Herodian.*, I, 2; *Capitol., Ant. Phil.*, 2, 3; *Dio Cassius» LXXI*, 35.

⁵ *Capitol., Ant. Phil.*, 3.

számára volt fentarva, rhetorok, philosophusok árasztják el. Herodes Atticus, Fronton, Junius Rusticus, Claudius Severus, Proculus sorban megkapják a consulságot vagy proconsulságot.⁷ Marcus-Aurelius különösen Rusticus iránt volt a leggyengédebb vonzódással; kétszer telte meg consulnak és mindig először őt üdvözölte és csak aztán a praetorium praefectusál. Róma praefectusának fontos tisztsége éveken ál mintegy megrekedt a kezei között.⁸

Elkerülhetetlen volt, hogy a rohamosan bekövetkezett kegy, melyet a császár oly osztálybeli embereknek juttatott, kik között vegyesen voltak kitűnők és megvetni valók, sok visszaélést vonjon magával. A jó Marcus-Aurelius a világ minden tájáról összeszűrtette a nevesebb philosophusokat.⁹ A rongyos gúnya jú görög koldusok között, kik e felhívás folytán felkerekedtek, volt nem egy középszerű ember, nem egy szélhámos.¹⁰ Minden, ami külső vallomástétellel jár,¹¹ mindig felidézi az összehasonlítást a valóságos erkölcsök és azok között, melyeket a ruha tanúsít.¹² Kapzsisággal, fősvénységgel, torkossággal, arcátlansággal, neheztelékenységgel vádolták ez ágrólszakad-

⁷ Tillemont, *Hist. des Emp.*, II, 316, 322, 337 1.; Capitol., 2. E consulatusok egynémelyike még Antoninus korába esik.

⁸ Capitol., *Ant. Phil.*, 3; Themistius, *Orat.*, 13, 17; Digest., XLIX, I, 1, 3 §; *Szent Justin, act.* (L. *A keresztény Egyház.* 492 1., jegyzet); Desvergers, 53—55 1.

⁹ Alex. Peloplató: Philostr., *Soph.*, II, V, 3; Tyrusi Hadrian: Philostr., *Soph.*, II, X, 7 és köv.; Lncius: Philostr., *Soph.* II, I, 21.

¹⁰ Aulus-Gellius, IX, 2. Lucianos majdnem ugyannyira ellene van a foglalkozásszerű philosophusoknak, mint a szélhámosoknak és a rajongók minden fajtájának. L. főként *Icaromenipp.*, *Eunuch*, *Peregrinus halála*, *Philosoptisok árverése*, *A halász*, *Lapithák*, *Szőkevények*, 3, 12. .

¹² *Professionii suae etiam inoribus respondent* Plin. és Traj. levelez. LVIJI (LXVI) sz. V. ö. Digest., L. XIII, 4.

¹² Tac., *Ann.*, XVI, 32; Juvenalis, II, 1 és köv.; Ili, 115 és köv.; Martialis, IX, 47; XI, 56; Quintilianus, *Inst.*, prooem., 2; XIR II, 1; III. Dio Chrys., *Orat.*, LXXII, 383, 388, Reiske; Aulus-Gallius, VII, 10; XV, 2; XVII, 19; Epiefe *Dissert.*, IV, VIII, 9.

lakat.¹³ Néha mosolyogtak a gyengeségeken, melyek köpenyükkal takaróztak. Fésületlen hajuk, szakálluk, körmeik gúnyolódás tárgyául szolgáltak.¹¹ »Szakálla tízezer sesterciuat jövedelmez neki, — mondták; ilyenformán a bakkecskéknek is fizetést kellene adni.«¹⁵ Hiúságuk gyakran igazolta e tréfálódzást. Peregrinus, ki 166-ban¹⁶ az olympiai máglyán égette el magát, megmutatta, hogy a tragikus látszat kiívánalma mire nem viszi az ostoba embert, ki belebódult szerepébe és vágyódik reá, hogy beszéljenek róla.

Kérkedésük, hogy senkire nincs szükségük, élénk visszavágásokra szolgáltatott alkalmat.¹⁷ Ismételtették a Demonaxnak tulajdonított mondást Chalcisi Apolloniusról, mikor ez egész kísérettel indult Rómába: »Itt jönnek Apollonius és argonautái.«¹⁸ E görögök, .syriaiak, akik rohamra mentek Róma ellen, mintha valami új aranygyapjú megszerzésére indultak volna. Az évdíjak és mentességek, melyekben részesültek, azt a megjegyzést szülték, hogy terhelik a köztársaságot és Marcus-Aurelius kénytelen volt e tekintetben igazolni magát.¹⁹ Főként azt panaszták ellenük, hogy sértőn viselkednek. A cynikusok szokásos elbizakodottsága csak nagyon is megokolta e vá-

¹³ Capitol., *Ant. Pius*, 3; Tatianus, *Adv. Gr.*, 19, 25;

Appian., *Bell. Mithrid.*, 28; Lucian., *Parasitus*, 52; *Piscator*, 34, 37; Aelius Arist., *Or.* XLVI, Opp., II, 398, Dindorf. V. ö. Lucian., *Nigrinus*, 25; *Hermitima*, 16, 19; *Lapith.*, 34; *Szőkevények*, 18; *Dial. meretr.*, X, 1; Lipian, *Dig.*, L, XIII, 1; Senecae, *Epist.*, XXIX, 5. .

¹⁴ Tatianus, *Adv. Gr.*, 25; Lampr., *Heliog.*, 11; Apulejus. *Met.*, XI, 8.

¹⁵ Lucian, *Eunuch*, 8, 9; *Cynicus*, 1 és kov. V. ö. A keresztény Egyház, 483, 484 l.

¹⁶ Eusebius, *Chron.*, 170, 171 l., Schoene; Athenag., *Leg.*, 26.

¹⁷ Tatianus, *Adv. Gr.*, 25.

¹⁸ Lucian., *Demonax*, 31; Capitol., *Ant. Pius*, 10.

¹⁹ Capitol., *Ant. Phil.*, 23; *Digest.*, XXVII, I, *De excusationibus*, 6 t. (Modestin.); L, V, *De vacat et excusat. mun.*, 8 t., 4 § (Papinian.); 10 t., 2 § (Paul.) L, IV, *De muneribus*, 18 t., 30 §.

dat. E hitvány csaholok nem ismertek se szégyenkezést, se tiszteletet és nagyon számosan voltak.

Marcus-Aurelius nem titkolta maga előtt barátai fogyatkozásait; de tökéletes bölcsessége különbséget tétetett vele a tan és azok gyengesége között, akik azt hirdették.²⁰ Tudta, hogy csak kevesen vannak vagy egyáltalában nincsenek oly philosophusok, kik igazán a szerint élnek, amit tanítanak. A tapasztalat fel világosította, hogy a legtöbbször kapzsi, veszekedő, hiú, elbizakodott, csak a vitatkozást keresi és gögös, rosszindulatú, irigykedő.²¹ Azonban sokkal józanabb volt, semhogy emberektől tökéletességet várt volna. Amiként Szent Lajost egy pillanatra se zavarta meg hitében a papok kicsapongása, Marcus-Aurelius se fordult el a philosophiától, bárminők voltak légyen is a philosophusok hibái. »Becsülés az igazi philosophusok iránt; gáncs olásnélküli elnézés azok iránt, akik csak látszólag voltak philosophusok, anélkül, hogy lépre ment volna nekik,« — ime, amit Antoninusnál²² észlelt és amit magának is szabályul választott. Apolloniust, Cheroneai Sextust saját iskolájukban kereste fel és nem haragudott, hogy nevetnek rajta.²³ Miként Antoninus, ő is jóságosan tűrte hiú és nevetlen embereknek, kiket ez a talán túlzott megtisztelés arcátlanokká tett, korholó megjegyzéseit.²¹ Alexandriában udvar, örök nélkül, a philosophusok köpenyében járt az utcákon és olyan életmódot folytatott, mint azok.²⁵ Athénben az összes tudományok számára tanszékeket alapított,²⁶ dús java-

²⁰ Philostr., *Soph.*, II, I, 21. *Semper adversus sua vitia facundos*, — mondja Minucius Felix a philosophusok: ól (38 §).

²¹ Galen., *De praenotione ad Posth.*, 1. (XIX k., 498 és köv. 1., Kühn). V. ö. Apul., *Apol.*, 3, 17, 18 f.

²² *Elméltk.*, I, 16.

²³ Canilol., *Ant. Pius*, 3; Philostr., *Soph.*, II, I, 21; Dio Cassius, LXXI, 1.

²⁴ Capitol., *Ant. Pius*, 10; Philostr., *Soph.*, II, 9.

²⁵ Capitol., *Ant. Phil.*, 26.

²⁶ Dio Casius, LXXI, 31.

dalmazással²⁷ és annak, amit e város egyetemének lehet nevezni, még nagyobb fényt tudott adni, mint amilyet Hadriantól nyert.²⁸

Természetes volt, hogy a régi római szellemből még megmaradt határozottság, keménység és erőteljesség képviselői némi türelmetlenséggel látták a főhelyeknek ez ősök, katonai bátorság híján levő emberektől való előzönlését, kik legtöbbször azokhoz a keleti fajokhoz tartoztak, melyeket az igazi római lenézett. Nevezetesen ezt az álláspontot foglalta el, szerencsétlenségére, Avidius Cassius, aki igazi harcos és államférfi, sőt felvilágosult ember volt és telve rokonszenvvel Marcus-Aurelius iránt; de azt tartotta, hogy a kormányzás egész más valamit követel, mint filozófiát.²⁹ Addig nevezgette mosolyogva a császárt »dérék philosopháló asszony«³⁰-nak, míg nem a legveszesebb gondolatra, a lázadás gondolatára ragadtatta magát. A nagy szemrehányás, mellyel Marcus-Aurelius ellen fordult,³¹ az volt, hogy a legfőbb állásokat oly emberekre bízta, kik se vagyonnakkal, se előéletükkel, sőt néha, mint Bassaeus és Pompeianus, még neveltségükkel se nyújtanak biztosítékot. A jó császár ugyanis annyira ment a naivságában, hogy azt akarta, leánya Lucilla, Lucius özvegye menjen nőül Pompeianushoz és elvárta, hogy Lucilla szeresse Pompeianust, mert az a birodalom legerényesebb embere. E szerencsétlen gondolat egyike volt a legfőbb tényezőknek, melyek meg-

²⁷ Tízezer drachma vagyis körülbelül tízezer frank. Dió Cassius, LXXI, 31, Sturz jegyzete. V. Ö. Sueton., *Vesp.*, 18; Capitol., *Pius*, 11; Lamprid., *Alex. Sev.*, 44.

²⁸ Aelius Arist., *Orat.*, IX, Opp., III, 110, 111 l., Dindorf; Philostr., *Soph.*, Herodes Atticus (II, 1), Tyrusi Hadrian (II, X) élete. V. ö. II, XI, 2. Alexander Peloplató mikor átlépte a küszöböt, felkiáltott: „Itt hajtsunk térdet!“ Philostr., *Soph.*, II, V, 3.

²⁹ Avidius Cassius levele, Vulc. Gallicanus, *Avid.*, 14.

³⁰ *Philosopham aniculam*. Lucius Verus levele, Vulcatius Gallicanus, *Avid. Cass.*, 1.

³¹ Vulcatius Gallianus, *Avid.*, 14.

mérgezték otthonát, mert Faustina támogatta leánya ellenállását és ez egyike volt az okoknak, melyek miatt a férjével szembenálló ellenzékhez csatlakozott.³²

Ha Marcus-Aureliusban a jóság nem párosult volna ritka nagyfokú józanésszel, előszeretete egy oly osztály iránt, mely nem mindig ért annyit, mint amennyit hivatása feltételezte!, hibákra vitte volna. A vallásnak megvoltak a maga nevetséges kinövésői; a philosophiának szintén. E furkósbottal járó, bozontos szakállú emberek, kik tarisznyásan, foszlott köpenyükben ellepték a köztereket, e vargák, kézművesek, kik odahagyták műhelyüket, hogy a kolduló cynikus henye életét éljék, az emberekben ugyanoly ellen-szenvet keltettek, mint amilyet később a kóborló kapucinusok a jónevelésű polgárságban.³³ Azonban Marcus-Aurelius, a kissé túlzott tisztelet mellett is, mellyel *a priori* a philosophusok öltönye iránt viseltett, az emberek megítélésében általában igen helyes érzékről tett tanúságot.³⁴ A bölcsek egész csoportja, mely a hatalom körül tömörült, igen tiszteletreméltó képet tüntetett fel; a császár nem annyira tanítóknak és barátoknak, hanem testvéreinek tekintette őket, kik társai voltak a kormányzásban. A philosophusok, mint ahogy Seneca álmodta, hatalommá váltak az államban, mintegy alkotmányos intézménnyé, valami titkos tanácsá, mely igen nagy kihatással volt a közügyekre.

E különös jelenség, mely csak egyszer fordult elő a történelemben, kétségtelenül a császár jellemével volt kapcsolatban; de kapcsolatban volt a biroda-

³² Capitol., *Ant. Phil.*, 20. L. *Mél. d'hist.* című könyvem, 193, 194 l. Faustina! he ytelenül keverték bele Avidius össze-külvésébe. *Mél.*, 184 és köv. l.

³³ Lucian., *Bis accus.*, 6; *Dem.*, 19, 48; *Piscator*, 45; *Fugitiui*, 12—22; Epict., *Dissert.*, III, XXII; 50, 80; Aulus-Geliius, IX, 2.

³⁴ Epictetes igen finoman szem előtt tartotta e megkülönböztetést. *Dissert.*, III, XXII; IV, VIII, XL

lom természetével és az államról való, merőben rationalista római felfogással is, melybe nem vegyült semmiféle thocratikus eszme. A törvény az értelemnek volt a kifejezése; természetes volt tehát, hogy az értelem emberei valamikor eljussanak a hatalomra. Mint lelkiismereti kérdések birái, a philosophusok bizonyos tekintetben törvényes hivatást töltöttek be.³⁵ A római felsőbb osztály századok óta a görög philosophián nevelkedett: majdnem az összes nevelők görögök voltak; az oktatás görög nyelven történt.³⁵ Görögország nem aratott szebb győzelmet, mint amelyet ily módon paedagogusai és tanárai révén szerzett meg.³⁷ A philosophia egyre inkább vallási jelleget öltött; voltak prédikátorai, térítői,³⁸ gyóntatói, casuistái.³⁹ Az előkelő emberek házi philosophust tartottak maguk mellett, aki egyszersmind meghitt barátjuk,⁴⁰ erkölcsi tanácsadójuk, lelkük kalauza volt.⁴¹ Új foglalkozás keletkezett így, mely nem volt tövistelen és amelynek tiszteletreméltó külső, jókora szakáll, a köpenynek bizonyos méltósággal való viselése volt az első feltétele.⁴² Rubellius Plautus,

³⁵ Aulus-Gellius, XIV, 2. Még Domilianus alatt is találhatóak reá példák. *Plin. és Trajan levelezése*, LVIII (LVI), Archippos esete.

³³ Quintilianus, I, I, 3; Lucian., *De mércédé conductis*, 24, 40. Különösen figyelmet érdemel Juvenalis felháborodása a görögök ellen, kik Rómából „görög várost”¹¹ csinálnak, melyben a rómaiak éhen halnak. (*Sat.*, III, stb.)

³⁷ L. Lucian, *Nigrinus*, 12 és köv.

³⁸ L. főként Dio Chrys., *Oral.*, I, XXXII

³⁹ Aulus-Gellius, XII, 1; XIII, 22; XIV, 2; Epict., *Diss.*, III, 3.

⁴⁰ Henzen, *Inscr.*, 5600 sz. L. Lucianos kis értekezését, *De mércédé conductis*.

⁴¹ Seneca, *Epist.*, LII, XCIV; Persius, *Sat.*, V; Aulus-Gellius, I, 26; VII, 13; X, 19; XII, 1; XVII, 8; XVIII, 10; XX, 4; Lucian., *De mércédé cond.*, 19.

⁴² Lucian., id. ért., 25. A házi philosophus állása idővel erősen hanyatlott. A Constantine vidékén, Atmeniában talált mozaikon, mely Honorius idejéből való, a philosophusnak

mondják, két »bölcsességdoktor«-t tartott maga mellett, a görög Coeranust és az etruszk Musonius. kiknek az volt a feladatuk, hogy érvekkel lássák el, amelyek segítségével bátran várja a halált.⁴³ Halála előtt az ember valamely bölccsel társalgott, mint ahogy nálunk papot hívnak, hogy a végső sóhajtás erkölcsi és vallási jelleget kapjon. Canus Julius »philosophus«-tól kísértetve ment a kivégzésre.⁴⁴ Thrasea a cynikus Demetrius segédlete mellett halt meg.⁴⁵

A philosophus első kötelességének az emberek felvilágosítását, támogatását, irányítását jelölték meg.⁴⁶ Nagy bánatban az ember philosophust hivatott, hogy vigasztalást kapjon tőle és a philosophus, mint nálunk az *in extremis* igénybe vett pap, gyakran panaszkodott, hogy csak a szomorú órákban és elkésve hivatják. »Csak az vásárol orvosszert, aki súlyosan beteg; az ember csak akkor fordul a philosophiához, mikor nagyon boldogtalan. Itt van egy gazdag ember, egészséges, felesége és gyermekei jól érzik magukat; eszébe se jut a philosophia; de veszítse csak el a vagyonát vagy az egészségét, haljon meg a felesége, fia vagy testvére, oh! akkor rögtön üzen a philosophusért; elhivatja, hogy valami vigasztalást nyerjen és megtanúlja tőle, hogyan lehet elviselni a csapásokat.«⁴⁷

A philosophusok, mint később a jezsuiták, főként a fejedelmek lelkét igyekeztek megnyerni a jónak. »A fejedelem ezrek helyett becsületes és bölcs«; az ő megjavításával a philosophus többet ér el, mintha egyenként az emberek százait nyerné meg a bölcses-

nincs más hivatása, mint úrnője ernyőjét tartani és a kis kutyát sétáltatni (a constantinei archeol. társ, közleménye: *filosolocus*, olvasd *filosofi locus*).

⁴³ Tacitus, *Ann.*, XIV, 59.

⁴⁴ Seneca, *De tranqu. animae*, 14.

⁴⁵ Tacitus, *Ann.*, XVI, 34.

⁴⁶ Seneca, *Epist.*, XLVIII.

⁴⁷ Dip Chrys., *Orat.*, XXVII,

ségnek.⁴⁸ Augustus mellett Areus irányító, mintegy gyóntató volt, aki előtt a császár kitárta minden gondolatát, még legtitkosabb szándékait is. Mikor Livia elveszíti fiát, Drusust, Areus vigasztalja meg.⁴⁹ Seneca időnként hasonló szerepet játszott Nero mellett. A philosophusból, kit Italiában Epictetes idejében durva emberek még lenéznek,⁵⁰ a fejedelem *comes-e* lesz, legbizalmasabb barátja, ki bármikor beléphetett hozzá. Mintegy gyóntatóatyja, szabályszerű teendőkkal és rendes fizetéssel. Dió Chrysostomos Trajan számára írja meg fejtegetését a királysággal járó kötelességekről.⁵¹ Hadrian sophistáktól körülvéve jelent meg előttünk.

Mint a fejedelmeknek, a közönségnek is megvoltak rendes philosophiai órái. A jelentékenyebb városokban hivatalosan tartottak eklektikus tanfolyamokat, előadásokat, felolvasásokat. Az összes régi iskola-nevek megmaradtak; még mindig voltak platonikusok, pythagoristák, cynikusok, epicureusok, peripatetikusok, kik mind egyforma javadalmazásban részesültek, azzal a feltétellel, hogy igazolták tanításuk egyezését Plato, Pythagoras, Diogenes, Epicuros, Aristoteles tanításával.⁵² Sőt a gúnyolódok azt állították, hogy bizonyos tanárok egyszerre többféle philosophiát tanítottak és mindegyik rendszerért külön fizettették meg magukat.⁵³ Egy sophista, ki úgy mutatkozott be Athénben, hogy az összes philosophiai rendszereket tudja, így szólt: »Ha Aristoteles a Lycaeumba szólít,

⁴⁸ Plutarchos, *Cum principibus philosophantur*, 1 és köv.

⁴⁹ Seneca, *Consol. ad Marciam*, 4 és köv. V. ö. Suet, *Oct.*, 89; Strabo, XIV, V, 4; Dio Cassius, LI, 10; Plutarchos, *Anton.*, 80, 81; *Apopht.*, Aug., 3; *Praec. ger. reip.*, 18; Marcus Aurelius, *Elméltk.*, VIII, 31; Julian, *Epist.*, 51, *ad Alex.*, és *Cacs.* 326 l., Sphan. Seneca közli a beszédet, melyet felvevése szerint Areus mondott. Három vigasztaló irata Helviához, Marciáb.oz, Polybiushoz hasonló fajú munka.

⁵⁰ Arrian., *Epict. Dissert.*, III, VIII, 7. Pers., V, 189—191.

⁵¹ *Orat.*, I. i

⁸² Lucian., *Eunuch*, 3.

⁵³ Lupian., *Demonax*, 14.

ott vagyok; ha Plato az Academiába hivat, már megyek; ha Zeno tart rám igényt, ott ülök az oszlopok között; Pythagoras csak egy szót szóljon, hallgatok.» — »Képzeld, hogy Pythagoras szólt«, — vágott közbe Demonax.

Nagyon is felejtik, hogy a II. század a kereszténységével párhuzamos és azzal sok tekintetben egyező pogány prédikációt ismert. Nem volt ritkaság, hogy cirkuszban, színházban, összejöveteleken egy-egy sophista, mint isteni hírnök, felállt és szót emelt az örökkévaló igazságok nevében.⁵⁴ Dió Chrysostomos már megadta a példát ezekre a philosophiától erősen mérsékelt polytheizmust tükröző homliákra, melyek emlékeztetnek az Egyházatyák oktatására. A cynikus Theagenes Rómában egész tömegeket vonzott előadásaira, melyeket Trajan gymnasiumában tartott.⁵⁵ Tyrusi Maximus 2° századában oly, alapjában monotheista,⁵⁶ theológiát juttat kifejezésre, melyben a képies ábrázolások csak mint az emberi gyengeségtől szükségessé tett és egyedül csak a bölcseknek nélkülözhető symbolumok szerepelnek. E néha ékesszóló gondolkodó szerint az összes kultuszok tehetetlen erőfeszítések egyetlen eszmény irányában. Az eltérések, melyeket feltüntetnek, jelentéktelenek és nem zavarhatják meg az igazi istenimádót.⁵⁷

Ekként valósult meg egy igazi történelmi csoda, az, amit a philosophusok uralmának lehet nevezni. Itt a pillanat szemügyre venni, mit segített elő ez az uralom. — Csodálatosan hasznára volt a társadalmi és erkölcsi haladásnak; az emberiség, az erkölcsök szelídsége végtelenül megnövekedett; a bölcsességtől, jóakarattól és értelemről kormányzott állam eszméje mindenkorra megszületett. Viszont a katonai erő, a

⁵⁴ Dio Chrys., *Orat.*, XXXII.; Aulus-Gellius, V, 1/ f(Musonius).

⁵⁵ *Galen., Method, madendi*, 13, 15, X, 909 1., Kühn.

⁵⁶ *Dissert.*, XI, XIV, XVIII, Dübner kiad.

⁵⁷ *Ὁν νεμίοιά τῆς δ τ-ι φωνίας ἰστοῶσιν μόνον, ἐοότως ἐν μόνον, μνημο νενέτωβαν μόνον.* Try. Max., VIII, a végén, Dübner kiad.

művészet, az irodalom bizonyos hanyatlást szenvedett. A philosophusok és az irodalom hívei távolról se voltak azonosak. A philosophusok sajnálattal néztek az irodalmi emberek frivolságára, tapskedelésére.⁵⁸ Az irodalmiak mosolyogtak a philosophusok stylusának barbárságán, modortalanságán, szakállán és köpenyén. Marcus-Aurelius, miután habozott volt a két irányzat között, kereken a philosophusok mellett döntött. Elhanyagolta a latin nyelvet, abbahagyta a latin nyelven való írás istápolását, előnyben részesítette a görögöt, mely kedves szerzőinek volt a nyelve.

A latin irodalom teljes romlása ettől fogva meg van pecsételve. Nyugat rohamosan hanyatlik, míg Kelet naprói-napra jobban ragyog; már csirázik Constantin. A plasztikus művészetek, melyeket Hadrian annyira szeretett, Marcus-Aurelius szemében vajmi hiányosaknak tűnhettek fel. Ami diadalívéből fennmaradt?⁵⁹ meglehetősen puha; mindenki, még a barbárok is, kitűnő embereknek látszanak rajta; a lovak szeme csupa meghatottság és philantropia. Antoninus oszlopa érdekes munka, de a kivitelben hiányával van a finomságnak és nagyon mögötte marad Antoninus és Faustina templomának, mely az előző uralom alatt épült. A capitoliumi lovasszobor elbájol a kép őszinteségével, mellyel a kitűnő császárt feltűnteti; de a művésznek nincs joga ennyire lemondani minden iparkodásról. Érezni lehet, hogy a rajz művészetének teljes romlása, mely ötven év alatt végbe fog menni, mily okokban gyökeredzik. A kereszténység és a philosophia egyaránt közrehatnak e végre. A világ nagyon is elszakadt a formától és a szépségtől. Csak azzal törődött, ami könnyíti a gyengék sorsát és szelidebbé teszi az erőseket.

Az uralkodó philosophia a legnagyobb mértékben

⁵⁸ Epictetes, *Dissert.*, I, XXI; II, XXIII; III, IX, XXIII; Aulus-Gallinus, V, 1; Plutarchos, *De Quidendo*, 13, 15. Jusson eszünkbe Quintilianus, *Inst.*, proem., 2; X, I, 3; XI, I, 4; XII, II, 1, 3; III.

⁵⁹ A conservatorok palotájában, Rómában,

erkölcsi jelleget tüntetett fel; de csak kevéssé volt tudományos természetű; nem ösztönzött a kutatásra. Az ily philosophiában mi se volt, ami teljesen összeférhetetlen lett volna az oly kevéssé dogmatikus kultuszokkal, amilyenek az akkoriak voltak. A philosophusok gyakran papi tisztségeket viseltek a maguk városaiban.⁶⁰ így aztán a stoicismus, mely oly hatatosan közremunkált a lelkek megjavításában, gyenge volt a babonával szemben; felemelte a szíveket, de nem az elméket. Az igazi tudósok száma elenyésző kicsi. Még Galenus se pozitív elme; elfogadja a gyógyító álmokat és a kor több más babonáját is.⁶¹ Bár a törvények tiltották,⁶² a legkártékonyabb mágusok is sikert arattak. Kelet chimaerái seregével előtött mindent.⁶³ A tartományokban az összes örülségeknak akadtak híveik.

Beotiának volt egy félistene, egy bizonyos Sokrates nevű bárgyú kolosszus, ki vadon élt és akiben mindenki a feltámadt Herculest látta. A vidék jó géniuszának tartották és mindenfelől jöttek hozzá tanácsért.⁶⁴

Még hihetlenebb valami! Abonotícai Alexander ostoba vallása, melyet a paphlagoniai együgyűség alzataiban láttunk megszületni,⁶⁵ a római társadalom legfelsőbb rétegeiben, Marcus-Aurelius környezetében is talált csatlakozókra. Severianus, Cappadocia legatum, rászedette vele magát.⁶⁶ A csalót látni kívánták

⁶⁰ Plutarchos, Favorinus, Herodes Atticus, Aelius Aristides.

⁶¹ *De libris progr.*, 2; *Meth. med.*, IX, 4; XIV, 8; *De praenot. ad Posth.*, 2. V. ö. Trail. Alex., IX, 4. L. *A keresztény Egyház*, 431 l.

⁶² Paul., V, XXI, 1. „Vaticinatores, qui se Deo plenos adsimulant, idcirco civitate expelli piacúit ne humana creditate publici mores ad spem alicujus rei corrumpentur, vei certe ex eo populaces animi turbarentur.“ V. ö. *ibid.*, XXXIII, 9 és köv.

⁶³ Arteméd., *Oneirocr.*, Apul., *Apologia*, stb.

⁶⁴ Lucian., *Demonax*, 1; Philostr., *Soph.*, II, I, 12—16,

⁶⁵ *A keresztény Egyház*, 428 és köv. I.

⁶⁶ Lucian., *Alex.*, 26,

Rómában; egy consularis személy, Publius Mummius Sisenna Rutilianus⁶⁷ lett az apostola, aki is, hatvan éves korában, megtiszteltetésnek tekintette, hogy nőül vehette ez alantas származású fickó leányát, akiről ez azt állította, hogy a hold szülte neki. Rómában Alexander mysteriumokat szervezett, melyek három napon át tartottak: az első nap Apollo és Aesculap születését, a második nap Glycon epiphániáját, a harmadik napon Alexander születését ünnepelték, mindegyiket pompás körmenetekkel és fáklyafény mellett való táncokkal. Ez ünnepélyeken felbátorítóan erkölcstelen jelenetek játszódtak le.⁶⁸ A 166-iki pestisjárványban Alexander talizmánszerű formulái, melyeket a házak ajtóira szegeztek, a babonás tömeg szemében óvintézkedések számába mentek. A nagy pannoniai háború idején (169—171) Alexander megszólaltatta kígyóját és annak a parancsára történt, hogy ünnepélyes áldozással két eleven oroszlánt vetettek a Dunába. Marcus-Aurelius személyesen vezette a szertartást, pontifexi öltözetben, hosszú ruhás férfiktól környezve. A két oroszlánt a túlsó parton agyonbuzgózták,⁶⁹ a rómaiakat pedig pozdorjává verték. E balsikerek mítsem ártottak a csalónak, ki Rutilianustól pártfogoltatva, meg tudta hiúsítani mindazt, amit a józan ész védelmezői megkíséreltek a megfélemezésére. Dicsősége birtokában halt meg; szobrát, 178 táján, nyilvános kultuszban részesítették, különösen Pariumban, hol sírja a közteret ékesítette.⁷⁰ Nicomedia Glycont pénzérméire vésette;⁷¹ Pergamos szintén tisz-

⁶⁷ Henzen, 649 sz.; Waddington, *Fastes*, 235 és köv. I.

⁶⁸ Lucian, *Alex.*, 30, 31, 36, 38, 39, 40, 42.

⁶⁸ Antoninus oszlopa, Bellori, 13 áb.

⁷⁰ Athenag., *Leg.*, 26. Athenagoras Alexanderjének és Abonoticai Alexandernek helytelenül vonták kétségbe az azonosságát. Legfeljebb az lehet, hogy a pariumi szobor nem volt sírszobor.

⁷¹ Cavadoni, *Bull. de l'Inst. arch.*, 1840, 107—109 1.; L. Fivel, *Gazette archéol.*, 1879, szept., 184—187 1,

lelte.⁷² Dáciában és felső Moesiában talált latin feliratok bizonyítják, hogy Glyconnak a távolból is sokan hódoltak és Alexandert istenként társították hozzá.⁷³

Sőt e barokk theologia még tovább is fejlődött. A kígyóhoz hozzávettek egy nőtényt, a *dracena-t*,TM Glycont társították az agathodemon Chnoubis-szal vagy a mystikus Jao-val.⁷⁵ Nicomedia az emberfejű kígyót egész 240 tájáig megtartotta pénzérmein.⁷⁶ Glycon vallása 252-ben még virágzik Jonopolisban.⁷⁷ A név, melyre a csaló Abonotica elnevezését változtatta,⁷⁸ maradandóbb volt, mint ezer igazolt változtatás. Még ma is megvan a törökös látszatú *Ineboli* névben.

Peregrinus Olympiában elkövetett sajátos öngyilkossága után szintén kapott szobrokat Pariumban és kultusznak volt a tárgya. Jóslatokat adott és közbenjárása meggyógyította a betegeket.⁷⁹

Ekképpen az értelmi haladás semmikép se felelt meg a társadalmi haladásnak. Az államvalláshoz való ragaszkodás csak a babonaságot táplálta és megakadályozta, hogy jó népoktatás alakuljon ki. De ez nem a császárnak volt a hibája, ő megtette, amit tehetett. A cél, melyet maga elé tűzött, századokat követelt.

⁷² Panofka, *Asklepios und die Asklepiaden*, 48 1.; Fivel, *l. c.* Ez inkább Glycon és Glyconianus stratégiák nevéből, semmint az ábrázolásból tűnik ki.

⁷³ *Corp. inser. lat.*, 1021, 1022 sz. (Alba Julia, Erdélyben); *Ephemeris epigr. Corp. inser. lat. suppl.*, II k., IV. f., 331 1. (A Vardar bal partja.)

⁷⁴ *Ephemeris*, *l. c.* Némely ionopo'isi pénz két kígyót tüntet fel. Mionnet, *suppl.*, IV k., 550 1., 4 sz. *L. Gazette archéol.*, 1879, szept., 186 1. i

⁷⁵ Fr. Lenormant, *Catal. du baron Behr*, 228 1.; *Gazette archéol.*, 1878, nov., 182, 183 1.

⁷⁶ *Gazette archéologique*, *id. cikk.*

⁷⁷ L. *A keresztény Egyház*, 430 1., 2 jegyzet. Vannak ionopolisi pénzérmekek Trebonianus Gallus jegyével, melyeken Glycon képe látható (Bibi. Nat).

⁷⁸ Nem világos, hogy Alexander mire célzott vele.

⁷⁹ Athenag., *Leg.*, 26,

A kereszténység számára megvoltak a századok; a birodalom számára nem.

Az egyetemes ok — mondta a bölcs császár, — rohanó folyam, mely mindent magával ragad. Mily gyarló politikusok azok a kis emberek, kik azzal hivalkodnak, hogy a philosophia szabályai szerint igazgatják az ügyeket! Gyermeknek még meg kell törölni az orrukát. Mit akarsz ember? Tedd, amit a természet éppen követel. Haladj előre, ha tudsz és ne törődj vele, hogy valaki észreveszi-e, amit csinálsz. Ne reméld, hogy valaha is meglesz Plato állama; érd be, hogy valami keveset javítasz a dolgokon és ez eredményt ne nézd jelentéktelen sikernek. Mert hogy is lehetne megváltoztatni az emberek belső természetét? Holott gondolataik e megváltoztatása nélkül mi mást várhatsz, mint igába hajtott rabszolgákat, színlelt meggyőződésű embereket. És most szólj nekem Alexanderről, Fülöpről, Phalerumi Demetriusról. Ha csak a tragikai színész szerepét játszották, engem senki se kötelezett reá, hogy utánozzam őket. A philosophia egyszerű és szerény; ne csábíts tehát igény teljes nagyképűsködéssre.⁸⁰

⁸⁰ *Elmélek.*, IX, 26.

IV. FEJEZET.

Keresztény ellenes üldözések.

A philosophia, mely oly mélységesen meghódította Marcus-Aureliust, ellenséges érzülettel volt a kereszténység iránt. Fronton, Marcus-Aurelius nevelője, úgy látszik, tele volt előítéletekkel a keresztények ellenében;¹ már pedig Marcus-Aurelius vallásként őrizte ifjúkora emlékeit és a benyomásokat, melyeket mesterei tettek rá. Általában a görög paedagogusok osztálya szemben állott az új kultusszal. Büszkén, hogy jogait a családfő ruházta reá, a nevelő mintegy megbántva érezte magát a tanúlatlan catechistáktól, kik beleavatkoztak teendőibe és növendékeit bizalmatlanokká tették iránta. Az Antoninusok világában az iskolamesterek nagy kegyben állottak és talán túlzott jelentőséget élveztek. A keresztények ellen való feljelentések gyakran lelkiismeretes nevelőktől származtak, kik kötelességüknek tartották megóvni a gondjaikra bízott fiatalembereket oly propaganda tolakodásától, mely ellenkezett családjuk eszméivel.² Az Aelius Aristides formájú irodalmárok nem kevésbé viselkedtek szigorúan. Az ő szemükben zsidók és keresztények szentségtelen emberek, kik tagadják az isteneket, ellenségei a társadalomnak, megbontói a családok nyugalmának, cselszövők, kik mindenüvé

¹ L. *A keresztény Egyház*, 493 és köv. 1.

² Celsus, 1. lentebb. ,

igyekeznek belopódní, mindent maguknak szeretnének, alattomos, elbizakodott, rosszakaratú szószátyárok.³ Oly emberek, mint Galenus,⁴ kik inkább gyakorlati elmék voltak, semmint philosophusok vagy rhetorok, kevesebb elfogultságot nyilvánítottak és fenntartás nélkül dicsérték, mily szűziesek, megtartózkodók, szelíd erkölcsűek ez ártalmatlan szektáriusok, kiket a rágalomnak sikerült gyalázatos gonosztevők hírébe kevernie.⁵

A császár elvül vallotta, hogy teljes egészükben fentartsa a régi római irányelveket.⁶ Ez több, mint elegendő volt, hogy az új uralom kevésbé viselkedjen barátságosan az Egyház iránt. Marcus-Aureliusnak dogma a római hagyomány; »mint ember, mint római«⁷ biztatja magát az erényre. A stoikus előítéleteihez ilymódon hozzájárultak még a hazafi előítéletei is és meg volt írva, hogy a legjobb ember, éppen komolysága, igyekvése és a konzervatív szellem túlsága folytán a legsúlyosabb hibát fogja elkövetni. Oh! ha lett volna benne valami Hadrian könnyüvérűségéből, Lucianos neveléséből!

Marcus-Aurelius bizonyosan sok keresztényt ismert. Szolgái között, közvetlen közelében voltak keresztények;³ nem sok becsüléssel viseltetett irántuk. A természetfelettinek az a fajtája, mely a keresztény-

³ Aelius Aristides, *Opp.*, II, 402 és köv. 1., Dindorf kiad.

⁴ Aboulfaradj, *Dyn.*, 78 1. (Kétséges hitelességű.)

⁵ Apul., *Métám.*, IX, 14.

⁶ Dio Cassius, LXXI, 34.

⁷ Elmélk., II, 5.

⁸ Különösen egy bizonyos Proxenes. De Rossi, *Inscr. christ. urbis Romáé*, I, 9 1. Carpophoros Commodus alatt, *Phiios.*, IX, 12; de Rossi, *Boll. di arch. crist.*, 4 évf., 3—4 1. A császári cse édségben mindig voltak keresztények: Phil., IV, 22; Tertull. *Ad Scap.*, 4; Spart. Carac., 1; Eusebius, *H. E.*, VIII, I, 3. Kicsoda Benedicta (*Elmélk.*, I, 17)? V. ö. *Corp. inscr. gr.*, III, 686—687 1.; *Corp. inscr. lat.*, Maced., 623 sz. Marciat és Commodust illetőleg 1. lentebb. De Rösssi úr Szent Calixt catacombája első area-jának százhatvan feliratát Marcus-Aurelius, Commodus és a Severusok clientelájának tulajdonítja. L. Szent Justin, *Act.*, 4.

ség alapját tette, ellenszenves volt neki, a zsidók iránt pedig úgy érzett, mint az összes rómaiak.⁹ Alapos a látszat, hogy az evangéliumi szövegek semmiféle formában se kerültek szeme elé; Jézus neve is talán ismeretlen volt előtte; ami mint stoikusra hatást tett reá, az a vértanúk bátorsága volt. Azonban volt egy vonás, mely bántotta, diadalmas arckifejezésük, a mód, ahogy önként mentek a halál elé. E vitézkedés a törvénnyel szemben helytelennek tűnt fel neki; mint államfő veszélyt látott benne. A stoicismus különben is nem keresni, hanem elviselni tanította a halált. Epictetes nem mint megátalkodott fanatizmus eredményét tüntette-e fel a »galilciek« hősieségét?¹⁰ Aelius Aristides körülbelül ugyanígy nyilatkozott.¹¹ A felséges moralista szemében az ilyen, akarattal vállalt halál ugyanoly kevésbé észszerű me derkeltségnek tűnt fel, mint Peregrinus színpadias öngyilkossága. Gondolatai könyvecskéjében a következő feljegyzést találták: »Állandóan kész hajlandósága a léleknek, hogy megváljon a testtől, akár kihunyás, akár szétszóródás, akár további fenmaradás végeit. Ha azt mondom, hogy kész hajlandóság, úgy értem, hogy saját megfontolásnak, nem pedig merő dacnak¹² a műve, mint a keresztényeknél; megmérlegelt, komoly dolognak kell lennie, mely másokat is meggyőzhet és amelybe nem vegyül semmiféle tragikus tetszelgés.«¹³ Igaza volt; mert hát az igazi liberálisnak mindent meg kell tagadnia a fanatikusoktól, még a vértanúság élvezetét is.

Marcus-Aurelius mitsem változtatott a keresztények ellen érvényben levő szabályokon.¹⁴ Az üldözések

⁹Ammianus Marcellinus, XXII, 5.

¹⁰Arrian., *Epict. Dissert.*, IV, VII, 6.

¹¹*Orat.*, XLVI, 402 és köv. 1.

¹²Μη κατὰ ψιλὴν παραταξίν; ὡς οἱ χριστιανοί. *Elméltk.* XI, 3. V. ö. Plinius levele, *pervicaciam et inflexibilem obstinationem*. L. továbbá Gélén., *De puls. diff.*, II, 4; III, 3.

¹³Ἀταγψδως.

¹⁴Euseb., *H. E.*, N, 1; *Chron.*, ad ann. 7 Marc.-Aur.

a császárságnak az egyesületekre vonatkozó alapelveiből következtek. Marcus-Aurelius nem hogy súlyosbította volna az előző törvényszabást, inkább tőle telhetőleg enyhített rajta és uralkodásának egyik dicsősége a jogkiterjesztés, melyben a collegiumokat részesítette. Leirata, mely deportálással büntette a babonás izgatásokat,¹⁵ sokkal inkább a politikai jóslásokra és azokra a szédelgőkre vonatkozott, kik a közhiszékenységet kizsákmányolták,¹⁶ semmint kialakult kultuszokra. Mindazonáltal nem hatolt egész a fenékgig; nem törölte el teljesen a *collegia illicila*¹⁷ ellen való törvényeket és ennek a tartományokban néhány végtelenül sajnálatos eset volt a következménye. A szemrehányás, mellyel illetni lehet, ugyanaz, mint amelyet azok ellen a mai uralkodók ellen lehetne intézni, akik nem törlik el egyetlen tollvonással az összes, a gyülekezés, a társulás és a sajtó szabadságát korlátozó törvényeket. A távolból, honnan nézzük, jól látjuk, hogy Marcus-Aurelius ha teljesebben liberális, bölcsőbb lett volna. A kereszténység, ha szabadjára engedik, talán kevésbé sajnálatos módon fejlesztette volna ki a theocratikus és absolut elvet, melyet magában hordott. Azonban nem lehet szemrehányást tenni egy államférfinak, amiért nem idézett fel radikális forradalmat, hogy elejét vegye oly eseményeknek, melyek századokkal ő utána voltak bekövetkezendők. Trajan, Hadrian, Marcus-Aurelius nem ismerhették az egyetemes történet és a nemzetgazdaságtan oly elveit, melyeket csak a XIX. században pillantottak meg és amelyeket csak legutóbbi forradalmaink fedhettek fel.

Mindenesetre a törvények alkalmazásában a jó

¹⁵ Si qui aliquid fecerit quo leves hominum animi superstitone numinis terrentur Divus Marcus hujusmodi homines in insulam relegari rescripsit. Dig., XLVIII, XIX, 30. V. ö. Paul., *Sent.*, V, tit. XXL

¹⁶ Haenel, *Corpus legum*, 121 1.; Capitol., *Ant. Phil.*, 13. Paul (*Sent.*, V, XXI, 2) túlozta Marcus-Aurelius leiratának jelentőségét.

¹⁷ L. *Az apostolok*, 355 és köv. 1.

császár kiméletessége felette áll minden szemrehányásnak.¹⁸ Nincs jogunk e tekintetben szigorúbbnak lennünk Tertullianusnál, ki gyermek- és ifjúkorában szemtanúja volt e gyászos küzdelemnek. «Vegyétek elő évkönyveiteket, — mondta a római tisztviselőknek, — és látni fogjátok, hogy az uralkodók, kik üldöztek bennünket, azok közé tartoznak, akiktől tisztességére válik az embernek az üldöztetés. Viszont mindama fejedelmek közül, kik ismerték az isteni és emberi törvényeket, nevezetek meg csak egyet is, ki üldözte a keresztényeket. Sőt említhetünk egyet, aki pártfogójuknak jelentette ki magát, a bölcs Marcus-Aureliust. Ha nem is vonta vissza nyíltan a testvéreink ellen kiadott rendeleteket, hatálytalanokká tette azokat a szigorú büntetésekkel, melyeket vádlóikra szabott.»¹⁹ Az általános csodálat sodra még a keresztényeket is magával ragadta. «Nagy és jó», a III. század egy kereszténye²⁰ ebbe a két szóba foglalja össze e szelíd üldöző jellemrajzát.

Nem szabad feledni, hogy a római birodalom tízszer vagy tizenkétszer akkora volt, mint Franciaország és a tartományokban hozott ítéletekért a császár igen kevésbé volt felelős. Főként pedig nem szabad feledni, hogy a kereszténység nem egyszerűen a kultuszok szabadságát kérte; mindazok a kultuszok, melyek megtúrták a többit, igen jól megvoltak a birodalomban; ami a kereszténységnek és elsősorban a

¹⁸ Túlozták az áldozatok számát. *Οἱ κατὰ καιρὸν καὶ σφοδρὰ ἐναΐλιμτοι.* Orig., *Contra Cels.*, III, 8. Szent Felicitas aktái híján vannak a történelmi értéknek. L. Aubé, *Hist. des persec.*, 439 és köv. 1.

¹⁹ *Apol.*, 5. V. ö. Eus., V, V és köv. — A szövegek, melyek egy Marcus-Aureliustól származó speciális üldöző rendeletre látszanak vallani (Sulp. Sev., II, 46), hiányával vannak hitelességnek. Amit Tertullianus az árulkodókra szabott büntetésekről mond, azt megerősíti Eus., *H. E.*, V, XXI, 3, jóllehet Tertullianus egy apokryph okmányból meríti, Marcus-Aureliusnak abból az állítólagos leveléből, melyet a Légió Fulminans csodája után írt volna.

²⁰ *Carm. sib.*, XII, 187 és köv. *Ἄγαθός τε μέγας τε.* V. ö. Oros., VII, 15.

judaismusnak különlegessé tette helyzetét, az türelmetlensége, kizárólagossága volt. A gondolatszabadság feltétlenül megvolt. Nérótól Constantinig egyetlen gondolkodó, egyetlen tudós se szenvedett háborgatást kutatásaiban.

A törvény üldöző természetű volt, a nép azonban még inkább. A kedvezőtlen híresztelések, melyeket a zsidók terjesztettek és gyűlölködő misszionáriusok, a rágalmazásnak²¹ e mintegy utazóügynökei elevenen tartottak, hátrányos befolyással voltak a legmérsékeltebb és legőszintébb elmékre is. A nép ragaszkodott babonáihoz és harcra gyulladt azok ellen, kik gúnnyal támadták azokat. Még felvilágosodott emberek is, mint Celsus és Apulejus, azt hiszik, hogy a kor politikai gyengesége a nemzeti vallás tekintetében való hitetlenség növekedésének a következménye. A keresztények helyzete olyan volt, mint amilyen egy protestáns térítő lenne Spanyolország valamely nagyon katólikus városában, hol a szentek, Szűz Mária és a körmenetek ellen szónokolna. A Marcus-Aurelius alatt volt üldözések legszomorúbb epizódjai a nép gyűlöletéből eredtek. Minden éhínség, minden árvíz, minden járvány alkalmával, mint komor fenyegetés, felharsant a kiáltás: »Az oroszlánok elé a keresztényekkel!«²² Soha uralkodás nem látott annyi csapást; azt hitték az istenek haragszanak; megketlőztették az ájtatosságot; kiengesztelő cselekedetekhez folyamodtak.²³ A keresztények mindebben makacs lenézéssel, sőt kihívóan viselkedtek. Az elítéltetést gyakran a bíró szidalmazá-

²¹ Justin., *Apol.*, I, 49; *Diaí.*, 10, 17, 108, 117. V. ö. Tertull., *Ad nat.*, I, 14; *Adv. Marc.*, III, 23; *Adu. Jud.*, 13, 14; *Synagogas Judaeorum fontes persecutionum, Scorp.*, 10; Eusebius, *In Is.*, XVIII, 1—2. i

²² Tertull., *Apol.*, 40. V. ö. Orig., *In Matth. comm. sev.*, Tract. XXVIII, Delarue, III, 857 1.

²³ Capitol., *Ant. Phil.*, 13; *Verus*, 8; Eutrop., VIII, 12. V. ö. Tertull., *Ad nat.*, I, 9. .

sával fogadták.²⁴ Ha templom vagy bálványkép előtt haladtak el, fűjtak, mintha valami tisztátlan dolgot akarnának elhessegetni maguktól vagy pedig keresztet vetettek.²⁵ Nem volt ritkaság, hogy egy keresztény megállt Jupiter vagy Apollo valamely szobra előtt, kifakadt ellene, rávágott a botjával és így szólt: látjátok, Istenetek nem bosszulja meg magát!« Ilyenkor nagy volt a kísértés, hogy megragadják a szentségtörőt, keresztre feszítsék és neki mondják: »És a te Istened megbosszulja magát?«²⁶ Az epicureista philosophusok nem kevésbé voltak ellenséges érzülettel a tömeg babonái iránt és őket még se üldözték. Soha nem történt, hogy valamely *philosophus* áldozásra, a császár nevére való esküvésre, fáklyahordásra kényszerítették.²⁷ A philosophus hajlandó lett volna ez üres formaságokra és ez elég volt, hogy ne követeljék tőle azokat.

Az összes lelkipásztorok, az összes komoly emberek óvták a híveket, hogy maguktól kínálkozzanak a vértanúságra;²⁸ de lehetetlen volt parancsolni az oly fanatizmusnak, mely az elítéltetésben a legszebb diadalt látta és a kivégzést mint egy gyönyörűséget fogta fel. Ázsiában a halál e szomjuhozása ragályos volt és hasonló jelenségeket idézett fel, mint amelyek később nagy arányokban az afrikai circoncensionistáknál álltak elő. Egy ízben Ázsia proconsulja, Arrius Antoninus,²⁹ mikor szigorú intézkedéseket rendelt el

²⁴ „Quam pulchrum spectaculum Deo, quum christianus... triumphator et victor, ipsi qui adversum se sententiam dixit insultat!“ Minucius Felix, 37. „Vos estis de iudiciis ipsis iudicaturi.“ Tertull., *Ad mart.*, 2.

²⁵ Tertull., *Ad ux.*, II, 5; *De idol.*, 11; Julian levele, *Hermes*, 1875, 259 l. '.

²⁶ Celsus, id. Orig., VIII, 38.

²⁷ Tertull., *Apol.*, 46.

²⁸ L. például, Alex. Kel, *Sírom.*, IV, 9, 10. Különösen figyelmet érdemel Heracleon nagyon józan megjegyzése, melyet Kelemen idéz. Le Blant úr é tekezése, *Comptes rendus de l'Acad. des inser.*, XXVIII, 1. és 2. r.

²⁹ 184 vagy 185 táján. Waddington, *Fastes*, 239—241 l.

néhány keresztény ellen, a városbeli összes híveket ott látta összeseregletten ítélőszéke előtt, maguknak is vértanúságra kiválasztott társaik sorsát kérve; Arrius Antoninus feldühödve néhányat kivégzésre ítelt közülök, a többit pedig elkergette, mondván: »Takarodjatok, nyomorultak! Ha annyira kívánjátok a halált, vannak mélységek, van köteletek.«³⁰

Ha valamely nagy állam keretében egy töredéknek az összes többiekével ellentétes az érdeke, kikerülhetetlen a gyűlölet. Már pedig a keresztények alapján azt óhajtották, hogy minden a lehető legrosszabbra forduljon. Nem hogy együtt tartottak volna a jó polgárokkal és igyekeztek volna elfordítani a hazát fenyegető veszélyeket, a keresztények örvendeztek nekik. A montanisták, az egész Phrygia az örütségig mentek a birodalom ellen való gyűlölködő próféciákban. Mintha ismét a 69-iki nagy Apokalypsis idejében lennének. Az eféle profétálás a törvénytől számba vett bűn volt;³¹ a római birodalom ösztönszerűen érezte, hogy gyengül; e gyengülés okai csak határozatlanul derengtek előtte; nem minden alap nélkül a kereszténységet tette felelőssé érte. Azt képzelte, a régi istenekhez való visszatérés visszahozná a szerencsét. Rómát ez istenek tették nagygyá; azt vélték, hogy haragusznak a keresztények istenkáromlásai miatt. Megbékítésüknek nem a keresztények megölése-e a módja? Annyi bizonyos, hogy ez utóbbiak nem tiltották meg maguknak a gúnyolódást az áldozások hiábavalóságán és azokon az eszközökön, melyeket a csapások elfordítása végett igénybe vettek. Képzeljünk el Angliában egy szentségtelent, ki nyilvánosan hahotázásba törne ki egy a királynőtől böjtölésre és imádkozásra rendelt napon!

A pogányok szörnyű rágalomokkal, véres csúfolódással szereztek maguknak elégtételt. A legaláva-

³⁰ Tértil., *Ad Scap.*, 5. V. ö. Szent Cyprian aktái, 4 és 5 § (Acta sinc., 247 l.).

³¹ Paul., *Sent.*, V, XXI, 1 §; Haenel, *Corpus legum*, 121 l.

lőbb rágalom a papok gyalázatos csókkal való imádásának a vádjával illetve a keresztényeket. E nemtelen híresztelésre az az elhelyezkedés adhatott alkalmat, melyben a bűnbánó a gyónás alatt volt.³³ Szégyenletes torzképek keringtek a közönség között, terpszkedtek a falakon. A képtelen mese, hogy a zsidók egy szamarat imádnak,³³ ugyanezt a hitet kellette a keresztények felől is.³¹ Az egyik rajz egy keresztre feszített szamarfej ü embert tüntetett fel, akit egy borzashajú fiú imád.³⁵ Egy másikon egy hosszú tógás, hosszú fülű hasított patájú alak volt látható, kezében könyv és alatta a következő felírás: DEVS CHRISTIANORVM ONOKOITHC.³⁶ Egy apostata zsidó, ki amphiteatrumi szolga lett, a II. század végső éveiben Carthagóban nagy caricaturát festett róla.³⁷ Egy rejtelmes kakas, mely csőre helyén phallust viselt és amely CΩTHP KOCMOY felirattal van ellátva, szintén a keresztény hiedelmekkel lehet kapcsolatban.³⁸

A catechisták nőkhöz és gyermekekhez való vonzódása ezer tréfálózásra adott alkalmat. Ellentétben

³² Minucius Felix, 9. V. ö. Tertull., *De poenit.*, 9, *presbyteris advolvi*; Martigny, *Diet.*, 94 és 264 l.

³³ Jos., *Contra Apion.*, II, 7; Tacitus, *Hist.*, V, 3; Plut., *puaest. conn.*, IV, V, 2., V. ö. Mamachi, *Ant. Christ.*, I, 91, 119 és köv.

³⁴ Minucius Felix, 9, 28; Tertull., *Apol.*, 16. Celsus, id. Orig., VI, 30. Stefanoni kövére nézve l. *Az Antikrisztus*, 40 l., jegyzet. V. ö. Matter, *Hist. du gnost.*, VI ábr., 106 sz.; magyaráz., 79 l.

³⁵ A Palatínus groteszk feszületé annyira megfelel Minucius Felix és Celsus szövegének, hogy azt kell hinni, Marcus-Aurelius végső éveiből való. L. *Az Antikrisztus*, 40 l., jegyzet; Becker, *Das Spott-Crucifix*, 2. kiad., 1876; de Rossi, *Bull.*, 1863, 72 l.; 1867, 75 l. '1

³⁶ De Luynes herceg syriai terracottája (a Bibi. nat. régiséggyűjteményében).

³⁷ Tertull., *Apol.*, 16: *Aaribus asininis, altero pede ungu- latus, librum gestanz et togatus*; ugyanő, *Ad nat.*, I, 4: *In toga, cum libro, altero pede ungu- lato*. V. ö. de Rossi, *Rom. sott.*, III, 353—354 l.

³⁸ Mamachi, *Ant. christ.*, I, 130.

a pogányság ridegségével az Egyház elnöiesedett emberek conventiculumának benyomását keltette.³⁹ Az egymás iránt való gyengéd érzés, melyet az *asposmos* táplált és a vértanúság felmagasztosított, valami puha légkört teremtett, mely tele volt vonzással a szelíd telkeknek és veszéllyel némely másoknak. A tevékenykedő jó asszonyok e sürgés-forgásában a templom körül,⁴⁰ a szokásban, hogy testvéreknek és nővéreknek nevezték egymást, a püspök iránt tanúsított tiszteletben, mely gyakori térdhajtással járt előtte, volt valami felöltő és együgyű magyarázatok keltek a nyomában.⁴¹ A komoly nevelő, kitől e nőies vonzerő elcsábította növendékeit, mély gyűlöletet érzett iránta és azt hitte, szolgálatot tesz az államnak, mikor igyekszik bosszút állani. A gyermekek ugyanis könnyen hajlottak a gyengéd mysticizmusu szavakra, melyek lopva jutottak a fülükbe és szülőik részéről gyakran szigorú büntetésben részesültek érte.⁴²

Ilymódon az üldözés addig el nem ért hevességre fokozódott. A megkülönböztetés az egyszerű tény között, hogy valaki keresztény és a névvel összekapcsolt bűnök között feledésbe merült. Azt mondani: »Keresztény vagyok!« oly beismerést jelentett, melynek halálos ítélet lehetett a következménye.⁴³ A keresztény élet a rettegés jegyében állott. Mindenfelől érkeztek a feljelentések, különösen rabszolgák, zsidók, pogány férjek részéről. A rendőrség ismervén a helyeket és az időt, ahol és amikor az összejöveteleket tartották,

³⁹ Celsus, id. Orig., III, 49, 50, 52, 55. *Οἱ γὰρ ἐν γυναιξὶ καὶ μετὰ κίθῳ· ἡ παρὰ ἐνοῖς τε καὶ προεβνταὶ ἡ φλναρεῖν ἡμᾶς λέγοντες.* Tatian., *Adv. Gr.*, 33; Alex. Kel., *Strom.*, IV, 8 f.; Theodoret., *Adv. Gr.*, V; Lact., *Instit.*, VI, 4. V. ö. *Szent Pál*, 242 I.

⁴⁰ Lucian., *Peregr.*, 12. üssön eszünkbe *Hermas*.

⁴¹ Minucius, Felix, 9. „Nézzétek, hogy szeretik egymást! **
Tertull., *Apol.*, 39. ,

⁴² Lamprides, *Caracalla*, 1. A palatinusi Alexamenes a császári háziartás egyik apródja lehetett. De Rossi, 1. c.

⁴³ Justin., *Apol.* II, 2; Athenag., 2, 3; Tertull., *Ad nationes*, I, 3; *Acta Pauli et Theclae*, 14, 16.

gyakran rajtaütött a gyülekezeten.⁴⁴ A vádlottak kihallgatása alkalmat adott a fanatikusoknak, hogy ki-tüntessék magukat. A hívek büszkélkedve gyűjtötték e tárgyalások aktáit;⁴⁵ kitergették, mohón olvasták azokat; irodalmi műfajt csináltak belőlük. A bíró előtt való megjelenés sok dolgot adott, tetszelgéssel készültek reá. Ez iratok, melyekben a hálás szerep mindig a vádlotté volt, tüzelték a képzelmet, utánzásokra csábítottak, gyűlöletet fakasztottak a polgári társadalom és a dolgok oly rendje ellen, melyek mellett a jókkal így lehetett bánni. A római jog szörnyű kivégzési módjait teljes szigorúságukban alkalmazták. A kereszténynek, miután *humilior* sőt infámis⁴⁶ számba ment, kereszt, vadállat, tűz, ostor volt a büntetése.⁴⁷ A kivégzés helyett néha Sardiniába való deportálásra és bányamunkára szolt az ítélet.⁴⁸ Kegyetlen enyhítés! A kínvallatásban a bírák teljes önkénnyel és néha valóságos perverz ötletekkel jártak el.⁴⁹

Vigasztalan látvány ez. Senkinek se eshet rosszabbul, mint a philosophia igaz barátjának. De hiába! Nem lehet egyszerre két ellenkező állásponton lenni. Marcus-Aurelius római volt; az üldözésben római módjára viselkedett. Hatvan év múlva egy ugyanolyan jószívű, de kevésbé felvilágosult elméjű császár, mint amilyen Marcus-Aurelius volt, Alexander Severus majd, minden tekintet nélkül a római elvekre, meg fogja valósítani az igazi liberalizmus programját; teljes lelkiismereti szabadságot enged, visszavonja a társulás szabadságát korlátozó törvényeket. Töké-

⁴⁴ „Tót hostes quod extranei... Quotidie obsidemur, quotidie prodimur.“ TertulH., *Apol.*, 7; *Ad nationes*, I, 7; *Ad uxor.*, II, 2, 4, 8; Szent Cyprian, *De lapsis*, 5.

⁴⁵ Eus., *H. E.*, V, prooem. V. ö. Minucius Felix, 37.

⁴⁶ Tertull., *De fuga*, 13.

⁴⁷ Paul., *Sent*, V, 21, 22, 23; *Digest.*, XLVIII, XIX, 28, proovem.; 38, 3, 5, 7 §.

⁴⁸ Connth. Dionys., id. Eus., IV, XXIII, 10; *Philosophumena*, IX, 12. . i

⁴⁸ Minucius Félix, 28.

letesen igazat adunk neki. Azonban Alexander Severus mindezt azért tette, mert syriai volt, idegen a császári hagyományoktól. Egyébiránt vállalkozása teljesen kudarcot vallott. A római ügy összes nagy restaurátorai, kik utána következnek, Decius, Aurclianus, Diocletianus visszatérnek azokhoz az elvekhez, melyeket Trajan, Antoninus, Marcus-Aurelius követett. E nagy emberek lelkiismeretének teljesen nyugodt volta tehát ne lepjen meg bennünket; nyilvánvaló, hogy Marcus a szív feltétlen nyugalmával szentelt templomot a Capitoliumon legkedvesebb istennőjének: a Jóságnak.⁵⁰

⁵⁰ Dio Cassius, LXXI, 34.

V. FEJEZET.

A római Egyház növekedése. — Pseudo-Clemensi iratok.

Róma napról-napra mindinkább fővárosa lett a kereszténységnek és átvette Jeruzsálemtől az emberiség vallási központjának szerepét. *Ci vitás sacrosancta*.¹ E rendkívüli város tetőfokán állott nagyságának;² mi sem engedte előrelátni azokat az eseményeket, melyek majd a III. században leszállítják és arra korlátozzák, hogy már csak a Nyugatnak legyen fővárosa. A görög nyelv még legalább is annyira használatos volt benne, mint a latin és Kelet nafcgy elszakadása nem mutatta előjeleit. Az Egyháznak kizárólagosan görög volt a nyelve; a liturgia, a hitszónoklás, a propaganda ezt a nyelvet használta.³

Anicet nagy tekintéllyel állt az Egyház élén. Az egész keresztény világból fordultak hozzá tanácsért. Mindenek elismerték, hogy a római Egyházat Péter alapította; azt tartották, az apostol átruházta Egyházára a primátust, melyet Jézus neki adományozott;

¹ Apul., *Métám.*, XI, 26.

² De Rossi, *Piante iconografiche e prospettiche di Roma* (Róma, 1879), 46 és köv. 1. Aurelianus falának, vagyis a mai kerületnek Marcus-Aurelius vámvonala szabta meg a kiterjedését. — I

³ De Rossi, *Bolletti.no*, 1865, 52 1. A III. század közepén a Szent Callixt catacombájában eltemetett pápák sírfeliratai görögnyelvűek. |

erre az Egyházra vonatkoztatták a nyomós szavakat, melyekkel, úgy vélték, Jézus az alapkö szerepét szánta Cephának az épületben, melyet tervezett. Páratlan ügyességgel a római Egyház módját tudta ejteni, hogy ezzel egyidejűleg megmaradjon Pál Egyházának is. Péter és Pál összebékülve egymással — íme a remeklés, mely megalapította Róma egyházi felsőbbségét a jövőre. Egy új mythikus dualitás lépett Romulus és Rémusénak a helyébe. Már láttuk, hogy a husvét kérdése, a gnosticizmus, Justinus és Tatianus harcai Rómába torkoltak. Az összes viták, melyek majd a keresztény öntudatot marcangolják, ugyanezt az utat fogják követni; egész Constantinig a dissidensek Rómától fognak véleményt vagy éppen döntést kérni. A híres doktorok kötelességüknek tartják, okulásuk céljából felkeresni ez Egyházat, melyről mindnyájan elismerik, hogy az első jeruzsálemi Egyház eltűnése óta övé a régiség kiváltsága.⁴

Azok közé a keletiek közé kell sorolni, kik Anicet idejében érkeztek Rómába, egy Josephus vagy Hegesippos nevű, kétségtelenül palesztinai származású megtért zsidót.⁵ Gondos rabbinikus nevelésben részesült, tudott héberül és syr nyelven, nagyon jártos volt a zsidók íratlan hagyományaiban; de hiányával volt a kritikának. Mint a megtért zsidók legtöbbje, a héberek Evangéliumát használta. A hit tisztaságáért való buzgása hosszú utazásokra és bizonyos apostolkodásra vitte. Egyházzól Egyházra járt, értekezve a püspökökkel, kérdezősködve hitük felől és jegyezgetve a lelkipásztorok sorrendjét, mellyel az apostolokhoz kapcsolódnak. A dogmák tekintetében való egyetértés, melyet a püspökök között talált, örömmel töltötte el. A Földközi-tenger keleti partvidékének mindezek a kis Egyházai teljes egyezésben fejlődtek. Különösen Corinthusban Hegesippos nagy vigaszt-

⁴ *Εὐζήμενος την ἀρχαιοτατην Ῥωμαίων ἐκκλησίαν ἰοεῖν.*
Origenes szavai, id. Eusebius, VI, XIV, 10.

⁵ Euseb., *H. E.*, IV, 22; Szent Jeromos, *De vltis ill.*, 22; Alex. Ke!., 262 l., Du Cange kiad.

lást lelt a beszélgetésekben, melyeket Primus püspökkel és a hívekkel folytatott, akiknél is a legorthodoxabb irányzatnak találta az érvényesülését. Innen Rómába ment, ahol érintkezésbe lépett Anicet-tel és gondosan vizsgálat alá vette a hagyomány mibenlétét.⁶ Anicetnek diakonja volt Eleutheros, ki később annak idején Róma püspöke lett. Hegesippos, noha judaizáló, sőt ebionita volt, jól érezte magát Pál Egyházaiban és ez annál szebb volt tőle, mert fogós elméjű volt és hajlott rá, hogy mindenütt eretnekséget lásson.⁷ »Minden püspök-utódlásban, minden városban, — mondja — a dolgok úgy történnek, ahogy a Törvény, a Próféta és az Úr rendelik.⁸ Miként Justinus, ő is megtelepedett Rómában és ottmaradt több, mint húsz éven át, nagy tiszteletben részesülve mindenektől a furcsálás mellett is, melyet keleties kereszténysége és észjárásának bizarrsága kelthetett. Az Egyház rohamos átváltozásai közepette, mint Papias, ő is »régi emberinek, mintegy az apostoli korszak valamely megmaradt tagjának tűnt fel.⁹

Bizonyos anyagi körülmény sokban hozzájárult

⁶ *Αι,αδοχήν* (Eus., IV, XXII, 3; v. ö. 2); helytelenül *διατριβήν*, amivel nem egyezik.

⁷ Steph. Gobar, id. Photius (cod. CCXXII) azt látszik állítani, hogy Hegesippos egyenesen ellenzi és tévedéssel vádolja Szent Pál, I Cor., II, 9 helyét. Ha ez igaz volna, érthetetlen lenne, hogy Eusebius és az egyházi hagyomány nem mond anathemat Hegesipposra. Már pedig Eusebius azok közé számítja, kik az igazság védelmezői az eretnekekkel szemben (IV, VII, 15; v. ö. Sozom., I, 1). Ha Pál Hegesippos szemében eretnek volt, hogy értsük Hegesipposnak azt az elméletét, mely szerint az Egyház egész a gnostikusokig szűz volt minden eretnekségtől? Különben is, miként lehetett volna utazásaiban oly teljes egyetértésben Egyházakkal, melyek közül többen nyilvánvalóan hívei voltak Pálnak? És vájjon Rómában, hol Hegesippos húsz évig zavartalan összhangban élt az Egyházzal, Pál kultusza nem vált-e elválaszthatatlanná Péter kultuszától? Birtokában kellene lennünk a résznek, melyre Gobar céloz, hogy helyesen ítélhessünk.

⁸ Eusebius, *H. E.*, IV, 8, 11, 12.

⁹ Ἰρ/αυτ γε ἀνήρ καί αποστολικός. Gobar, *I. c.* V. Ö. Szent Jeromos, *I. c.*

ahhoz a kimagasodáshoz, melyet az összes Egyházak elismertek a római Egyházzól. Ez az Egyház roppant gazdag volt; javai, melyeket ügyesen igazgattak, segély- és propaganda-alapul szolgáltak más Egyházak irányában. A bányamunkára ítélt hitvallók támogatást kaptak tőle.¹⁰ Rómában volt mintegy a kereszténység közös kincstára. A vasárnapi gyűjtés, a római Egyház ez állandó intézménye, alkalmasint már szokásban volt. Csodás igazgató képesség buzgóit e kis gyülekezetben, melyben mintha Judea, Görögország és Latiam a nagyszerű jövő céljából egyesítették volna legkülönbözőbb adományait. Míg a zsidó monotheismus a megrendíthetetlen alapot szolgáltatatta az új alakuláshoz és Görögország a gnosticismus révén folytatta szabad elmélkedésre irányuló művét, Róma csodálatra gerjesztő kitartással állott neki a szervezés és kormányzás munkájának. Mindenféle tekintély, mindenféle mesterkedés alkalmas volt neki e célra. A politika nem riad vissza a csalástól; már pedig a politika már ott fészkelte a római Egyház legtitkosabb műhelyeiben. Ez időtájban új apokryph irodalom támadt, melynek révén a római jámborság ezúttal is megkísérelte, hogy ráerőltesse magát a keresztény világra.

Clemens neve volt a fictiv kezesség, melyet a hamisítók kegyes céljaik takarójául választottak. A nagy hírnév, melyet a régi római lelkipásztor maga felől hagyott, a jog, melyet elismertek róla, hogy mintegy pecsétjével lássa el a forgalombajutásra érdemes könyveket, alkalmassá tette e szerepre.¹¹ A Péterről nevezett *Kenjgmata* és *Periodi* alapján,¹² egy ismeret-

¹⁰ Corinth. Dionys., id. Eus., IV, XXIII, 9—10; figyelembe veendő Eusebius megjegyzése. V. ö. Alex. Dionys., id. Eus., VII, V, 2; Szent Bazil., *Epist.*, 70 (220).

¹¹ Limust, Péter egy másik vagy legalább vélt utódját szintén kezésévé lelték apokryph aposto i aktáknak. *Bibi. max. Patrum*, Lugd., II, 67 és köv. 1.

¹² *Recognitiones*, I, 27—72; IV—VI. Figyelembe veendő különösen III, 75. L. *A keresztény Egyház*, XVII. f.

len szerző, ki pogánynak született és az esseno-bionita kapun lépett be a kereszténységbe, megszerkesztett egy regényt, melynek Clemenst vették a szerzőjének is meg a hőséne is. E becses irat, melynek a végkifejlődés meglepetései miatt *Reáismerések*¹³ a címe, két formában jutott reánk, melyek meglehetősen különböznek egymástól és amelyek közül alkalmasint se az egyik, se a másik nem az eredeti.¹⁴ Mindkettő, úgy látszik, egy elveszett iratban¹⁵ gyökeredzik, mely abban az időtájban látott először napvilágot, amelynél tartunk.¹⁶

A szerző abból a feltevésből indul ki, hogy Cle^u mens volt Péter közvetlen utóda a római Egyház élén és az apostolok fejedelmétől kapta a püspöki felavatást. Amiként a *Kerygmata* Jakabnak volt ajánlva, ugyanúgy az új regénynek is levél van az élén, melyben Clemens értesíti Jakabot, aki »a püspökök püspöke és a héberek Jeruzsálemben levő szent Egyházának a feje« Péter erőszakos haláláról és elmondja, hogy ez az apostol, valamennyiök között az első, Jézus igazi társa, igazi barátja, kit Jézus egyedüli alapjává rendelt az Egyháznak, miként tette meg őt, Clemenst, utódjának Róma püspökségében és megbízta, írja meg röviden és küldje el Jakabnak utazá-

¹³ *Ἀναγνωρισμοί*.

¹⁴ Az egyik csak Rufinus latin fordításában van meg; ez a tíz könyvre osztott *Recognitiones* (*Ἀναγνωρισμοί*). A másik, mely busz *beszélgetés-ro* vagy *homelia-ra* van osztva, görögül maradt fent. A *Recognitiones* későbbinek látszik a *Homeliák*-nál. A *Recognitiones* szerzője olvasta Bardesanes értekezését *De fato*. L. Merx, *Bardesanes*, 88 és köv. 1.; Hilgenfeld, *Bardesanes*, 133 és köv. i

¹⁵ Ez elvesztett irat alkalmasint a *Recognitiones* másik formája, melyet Rufinus említ (*Praef. ad Gaudent.*). V. ö. Lipsius, *Die Quellen der roem. Petrusage*, 13 és köv. L; Lagarde, *Recogn. syr.* Leipzig, 1861. :

¹⁶ Irenaeus (III, III, 3), úgy látszik, ismerte a könyvet, ha nem is fogadta el egészen. Origenesnek birtokában volt.

saik és közösen folytatott igehirdetésük történetét.¹⁷ A mű nem szól Péter Rómában való időzéséről, se halálának körülményeiről. Ez utóbbi dolgok kétségtelenül egy második munkának tették a tárgyát, amely munka folytatása volt a reánkmaradtnak.¹⁸

Az ebionita, Pál iránt ellenséges szellem, mely az első *Kerygmata* velejét tette,¹⁹ itt nagyon elmosódott. Pál elő se fordul a műben. Bizonyára nem ok nélkül történik, hogy a szerző úgy tesz, mint aki nem ismer más apostolt, mint csak a Péter és Jakab vezetése alatt álló tizenkettőt és egyedül Péternek tulajdonítja a dicsőséget, hogy a kereszténység elterjedt a pogány világban. Számos helyen még észrevehető a judeo-keresztények szidalmái; de minden csak tompítva hangzik; Pál tanítványa is majdnem bántóadás nélkül olvashatta a könyvet. Az apostoli harcoknak az a rágalmazó története ugyanis, melyet egy gyűlölködő iskola koholt, de amelynek egyes szakaszai minden kereszténynek kinyerhették a tetszését, lassanként elvesztette szektárius színezetét, majdnem katholicussá lett és a hívek legnagyobb részénél elfogadtásra lelt. A Szent Pál ellen való célzások meglehetősen homályosakká váltak. Ami gyűlöletes volt az elbeszélésben, az Simon mágusra nehezedett; felelték a célzásokat, melyeknek neve az elfátyolozására szolgált; csak Nero másodpéldányát látták benne az Antikrisztus pokoli szerepében.²⁰

A mű az antik regény összes szabályainak betartásával van megszerkesztve. Semmi se hiányzik belőle: utazások, szerelmi epizódok, hajótörések, egymással összetéveszthető ikrek, kalóztól elrabolt

¹⁷ Clemens levele Jakabhoz, a regény élén. E levélhez, mint a regény bevezetését, hozzákapcsolták Péter levelét Jakabhoz és Jakab *Diamartyria-ját*, ami a régi *Kerygmata* élén volt.

¹⁸ Epist. Clem. ad Jac., 19.

¹⁹ L. *A keresztény Egyház*, 324 és köv. L; E. Westenburg, *Der Ursprung der Sage dass Seneca christ gewesen sei* (Berlin, 1881).

²⁰ *Hornéi.*, II, 17.

emberek, összetalálkozások oly személyek között, kiket a kalandok hosszú sora tartott elválasztva egymástól, — mindezek megvannak benne. Clemens, következképpen a már nagyon régen meggyökeresedett össze-tévesztésnek,²¹ úgy szerepel benne, hogy tagja a császári családnak.²² Anyja, Mattidia, kiválóan szűzies római hölgy, ki a nemes Faustushoz ment nőül. Sógora bűnös szerelmétől üldöztetve és mind a maga becsületét, mind családjának hírnevét meg akarván menteni, férje engedelmével odahagyja Rómát és útra kel Athénbe, hogy ott neveltesse fiait, Faustinust és Faustinianust. Négy év múltán, minthogy nem kap róluk híreket, Faustus, harmadik fiával, Clemenssel együtt hajóra száll, hogy felkeresse feleségét és két fiát. Ezernyi kaland után apa, anya, a három fiú összetalálkoznak. Eleinte nem voltak keresztények, de mind megérdemlik, hogy azok legyenek és azzá is lesznek. Mint pogányok, tisztas erkölcsűek voltak, már pedig a szűziességnek megvan az a kiváltsága, hogy Isten önmagának tartozik azoknak a megmentésével, kik természeti ösztönből s szűziesen éltek. »Ha nem volna feltétlen szabály, hogy keresttség nélkül nem lehet üdvözülni, a szűzies pogányok üdvözölnének.® A hitetlenek, kik megtérnek, olyan emberek, kik jó erkölcsökkel kiérdemelték a megtérést.²³ Clemens találkozik Péter és Barnabás apostolokkal, hozzájuk csatlakozik, elbeszéli igehirdetésüket, Simon ellen való harcaikat és alkalmat ad családjá összes tagjainak a megtérésre, melyre már oly jól elő voltak készítve.

E regényes keret csak ürügy a keresztény vallás apológiájára és annak a kimutatására, mennyire felette áll a kor philosophiai és theurgikus véleményeinek. Szent Péter már nem az a galileai apostol, akit a *Cselekedetek-böi* és Pál leveleiből ismerünk;

²¹ L. Az *Evangéliumok*, 311 és köv.].

²² *Homel*, XII, 8 és köv. Mattidia és Faustus neve Hadrian családjából van véve.

²³ *Homel*, XIII, 13, 21.

ügyes polemista áll előttünk, philosophies, fölényes ember, ki a sophista-mesterség összes fogásait felhasználja az igazság szolgálatában. Aszkéta életmódja, szigorú xerophagiája²⁴ az essenusokra emlékeztet. Felesége mint diakonissza kíséri utazásaiban.²⁵ A fogalmak azokról a társadalmi állapotokról, melyek között Jézus és az apostolok éltek, már teljesen tévesek voltak.²⁶ Az apostoli chronologia legegyszerűbb adatait se ismerték.

A szerző dicséretére meg kell mondani, hogy ha a közönség hiszékenységébe vetett bizalma vajmi naiv is, a megvitatásban oly jóhiszeműségről tesz tanúságot, mely becsületére válik türelmességének. Igen jól elismeri, hogy az ember ártatlanul is tévedhet. A regény személyei között Simon mágus az egyetlen, kit teljes kárhóztatás ér. Tanítványai, Apion²⁷ és Anubion közül az első azt az igyekvést képviseli, mely a mythológiából valami vallásilag értékeset akar leszűrni, a második pedig a tévútra vezetett őszinteséget, mely egyszer majd megkapja jutalmát az igazság megismerésével. Simon és Péter metaphysikai, Clemens és Apion erkölcsstani vitát folytatnak. A tévelygők iránt való rokonszenv és részvét valami megható árnyalata áraszt bájt e lapokra, melyeken érzik, hogy olyan valakinek a tollából erednek, ki átélte a kétség szorongásait és mindenkinél jobban tudja, mennyit szenvedhet és mily érdemeket szerezhet az ember az igazság keresésében. Clemens, miként Napolisi Justinus, megpróbálkozott az összes philotsophiai rendszerekkel; a lélek halhatatlanságának, az elkövetkezendő jutalmaknak és büntetéseknek, a Gondviselésnek, az ember Istenhez való viszonyának nagy kérdései nyugtalansággal töltik el; egyetlen iskola se tudta kielégíteni; kétségbeesetten már a legotrom-

²⁴ *Homel.*, XII, 6, 7.

²⁵ *Ibid.*, XIII, 11.

²⁸ *Ibid.*, I, 8, 9.

²⁷ Apion Plistonices, a zsidók híres ellensége. *Homel.*, IV, 7; V, 2, 27.

bább babonáságba veti magát, mikor Krisztus szava elhatol hozzá. A tanban, melyet mint Krisztusét adnak elő neki, megtalálja a feleletet minden kétségére; kereszténnyé lesz.

Pseudo-Clemensben már teljesen megvan a pogányság cáfolásának az a rendszere, mely majd az összes Atyák érvelésének alapjául fog szolgálni. A mythologia eredeti értelme általánosan feledésbe merült; a régi physikai mythosok méltatlan mesékké váltak és már mi táplálékot se nyújtottak a lelkeknek. Könnyű volt kimutatni, hogy az Olympos istenei igen rossz példákat adtak és utánzásuk gonosztevőt nevel az emberből.²⁸ Apion hiába igyekszik symbolikus magyarázatokba menekülni. Clemensnek nem kerül fáradságába megállapítani, hogy a polytheismus feltétlenül képtelen komoly erkölcsan meg-alapozására.²⁹ Clemens szívének legyőzhetetlen szükségletei vannak: becsületes, jámbor, ártatlan mi-voltában oly vallást kíván, mely kielégítse élénk érzékenységét. A két ellenfél egy pillanatra felújítja ifjúkoruk emlékeit, melyeket most fegyverekül használnak fel. Apion valamikor vendége volt Clemens apjának. Ahogy egy napon Clemens szomorúnak és betegnek látta a gyötrelmekről, melyeket az igazság keresése okozott neki, Apion, ki orvosi képességekkel hivalkodott, megkérdezte tőle, mi bántja? »Az ifjak betegsége!... Fáj a lelkem!» — felelt Clemens. Apion azt hitte, szerelemről van szó, a leghelytelenebb beszédekkel igyekezett hatni reá és bizonyos erotikus munkát írt neki, melynek felemlítését Clemens több maliciával, mint alkalmoszerűséggel belevegyíti a vitába.³⁰

A könyv philosophiája a deismus és pedig mint a kinyilatkoztatásnak, nem az értelemnek a gyö-mölcse. A szerző szól Istenről, Isten természetéről,

²⁸ Jól érezték ezt maguk a pogányok is. Philoslr., *Soph.*, 11, I, 15.

²⁹ *Homel.*, IV és V.

³⁰ *Ibid.*, V, 2 és köv.

tulajdonságairól, gondviseléséről, a rosszról, mint megpróbáltatásról és az ember érdemeinek kútfejről,³¹ Cicero és Epictetus módjára. A pseudo-cleménsi regény szerzője, világos és egyenes elme lévén, ellenzője a montanista tévedéseknek³² és a gnostikusok quasi-polytheismusának, szigorúan monotheisla, vagy, amiként akkor nevezték, monarchista.³³ Isten olyan lény, kinek lényege egyedül csak nála lehetséges.³⁴ A Fiú természettől fogva alárendeltebb. E felfogások, melyek nagyon egyezők Pseudo-Hermaséival,³⁵ sokáig alapjául szolgáltak a római teológiának.³⁶ Nemhogy forradalmi gondolatok, hanem konzervatív elméletek számába mentek Rómában. Alapjában a nazareusok és ebionilák, vagy inkább Philo és az essenusok teológiája volt ez, a gnosticizmus irányába fejlesztve. A világ a jó és a rossz harcának színtere. A jó valamicskével mindig előnybe jut a rossz felett és végül is győzni fog. A jó részleges diadalai a próféták, Ádám, Ábel, Enoch, Noé, Ábrahám, Mózes egymásután való megjelenései során következnek be; vagy inkább úgy van, hogy egyetlen próféta, a halhatatlan és bűnlelen Ádám, a kiváltképpen való ember-typus, Isten tökéletes képmása, a folyton élő, alakját és nevét folyton változtató Krisztus szüntelen járja a világot és betölti a történelmet, örökké ugyanazt a törvényt hirdetve ugyanannak a Szent Léleknek a nevében.³⁷

³¹ *Ibid.*, II, III, XVI.

³² *Homel.*, III, 12—14, 22, 26—27; XVII, 18.

³³ *Ibid.*, XI, 14. V. ö. Tértül!., *Adó. Prax.*, 3.

³⁴ *Hom.*, XVI, 15—17.

³⁵ *Pásztor*, simil. V. Miként a *Pásztor* szerzője, a pseudo-cleménsi regény szerzője se nevezi soha a nevén Jézust; mindig úgy mondja: „a próféta“ vagy „az igazi próféta“. Levél Jakabhoz, 11.

³⁶ Eusebius, *H. E.*, V, 28.

³⁷ *Homel.*, II, 15—17; III, 20—26. V. ö. Epiph., *Lili*, 1; *Héb. Evang.*, 15 1., 22—23 sor, Hilg. Mahomet itt kapcsolódott az esseno-ebionismushoz; azt állította, hogy ő „az igazi

Mózes igazi törvénye majdnem megvalósította az abszolút vallás eszményét. Azonban Mózes nem foglalt írásba semmit³⁸ és utódai megváltoztatták intézményeit.³⁹ Az áldozásokban a pogányok győzelme nyilvánult a tiszta törvény felett.⁴⁰ Az Ó-Szövetségbe egész sereg tévedés csúszott be.⁴¹ Dávid, hárfájával és véres zsoltáraival már jóval alsóbbrendű próféta. A többi próféta még kevésbé volt tökéletes Ádám-Krisztus.⁴² Másfelől a görög philosophia agyrémek szövedéke, valóságos logomachia.⁴³ A prófétai szellem, mely nem más, mint a megnyilvánuló Szent Lélek, megjelent egy végső Krisztusban, Jézusban, ki maga Mózes, annyira, hogy köztük nincs se harc, se vetélykedés. Az egyikben hinni annyi, mint hinni a másikban, mint hinni Istenben. A keresztény azért, hogy keresztény, még nem szűnt meg zsidónak lenni (Clemens mindig annak nevezi magát; ő és egész családja »zsidókká« lesznek⁴¹). A zsidó, ki ismeri Mózeset és nem ismeri Jézust, nem fog elkárhozni, ha híven követi, amit ismer és nem gyűlöli, amit nem ismer. A pogány eredetit keresztény, ki ismeri Jézust és nem ismeri Mózeset, nem kárhozik el, ha

próféta¹¹, az egyetlen és ősi *kitáb* kinyilvánítója. Sprenger, *Leben Mohammed*, I, 23 és köv. 1.; G. Roesch, *Theol. Stud. und Keit.*, 1876, 417 és köv. 1.

³⁸ Hogy elvitassa Mózesről a *Pentateuch* szerzőségét, a szerző ugyanazokra az érvekre hivatkozik, mint a modern kritika: Mózes halálának elbeszélése, Helkias felfedezése, Esdras szerepe.

³⁹ *Hornet.*, II, 38; III, 8; III, 42, 43—58.

⁴⁰ Essenus gondolat. *Hornet.*, III, 26; *fi ecognit.*, III, 24, 26; v. ö. *Ebion. Evang.*, Epiph., XXX, 16.

⁴¹ *Hornet.*, II, 38, 39, 43, 44, 65; III, 10. V. ö. az ebioniták (id. Epiph. I, Ptolemaeus, Apelles hasonló kijelentéseit. Methodius, *Conviv. dec. virg.*, or. 8.

⁴² Epiph., XXX, 15. Közös gondolat az essenusokkal és Philóval. Innen az az egész, a patriarchákhoz kapcsolódó és az eredeti kinyilatkoztatás szövegével hivalkodó pseudo-epigraphikus irodalom, mely időszámításunk kezdetének táján született.

⁴³ *Hornet.*, II, 6—8; IV, V, VI.

⁴⁴ *Hornet.*, V, 2; XX, 22 (*ἰονδαίονος γεγεννημένον*).

betartja Jézus törvényét és nem gyűlöli a törvényt, mely nem jutott el hozzá.⁴⁵ Egyébiránt a kinyilatkoztatás csak a fénysugár, melynek világosságánál a rejtve minden ember szívében ott levő igazságok minden ember számára láthatókká válnak; az ilyen módon való megismerés nem megtanulás, hanem megértés⁴⁶

Jézusnak Istenhez való viszonya ugyanaz volt, mint mind a többi prófétáé. Eszköze volt a Léleknek, ez az egész. Az eszményi Ádám, ki többé-kevésbé elhomályosultan minden e világra született emberben benne van, a prófétákban, kik a világ oszlopai, teljesen tudatos és egészben felkarolásra jutott. »A. Mi Urunk, — mondja Péter, — sohasem állította, hogy van más Isten, mint aki mindent teremtett és sohasem mondta magát Istennek; csak — joggal, — boldognak nyilvánította, aki őt a mindeneket teremtett Isten fiának jelentette ki. — De nem gondolod-e, mondja Simon, hogy aki Istentől ered,⁴⁷ Isten az? — Hogy lehetne? — felel Péter. — Az Apának lényege, hogy nem teremtett lény; a Fiú lényege, hogy teremtett lény; már pedig, aki teremtett lény, nem vethető egybe a nem-teremtett vagy önmagát teremtő lényel. Aki nem mindenben ugyanolyan, mint egy másik lény, nem illethető ugyanazokkal az elnevezésekkel, mint az.«⁴⁸ A szerző sohasem említi Jézus halálát és semmi se mutatja, hogy valami theologiai fontosságot tulajdonít e halálnak.

Jézus tehát próféta, a legvégső próféta, az, akiről Mózes megmondta, hogy őutána el fog jönni.⁴⁹ Vallása csak megtisztítása Mózesének, megrostálása a

⁴⁵ *Ibid.*, VIII, 5—7.

⁴⁶ *Ibid.*, XVIII, 6.

⁴⁷ *Τὸν ἀπο Θεοῦ.*

⁴⁸ *Hornéi.*, XVI, 15—17. A sabianusok vagy mendaiták, kik elkasiták, ma pontosan ugyanezt az érvelést fordítják a katolikus tan ellen. Siouffi, *Kelig, des Soubbas*, 34—35 1. Emlékezzünk Mahometre, ' kinek oly sok érintkezése volt az elkasitákkal. L. *Az Evangéliumok*, XX. f.

⁴⁹ *Hornéi.*, III, 45—57.

hagyományoknak, melyek között voltak jók és voltak helytelenek.⁵⁰ Vallása tökéletes; megfelel a zsidóknak is, a helléneknek is, a tanult embereknek is, a barbároknak is. Időbelileg a tizenkét apostolon át folytatódik, akiknek Péter volt a fejük és azokon át, kik tőlük kapták hatalmukat. Az álmokra, egyéni látományokra való hivatkozás csak elbizakodottság műve.⁵¹

A könyv, mely bizarr keveréke az ebionismuszak és a philosophikus szabadelvűségnek, a szűkhorú catholicismuszak és az eretnokségnek, a Jézus iránt való rajongó szeretetnek⁵² és az aggodalomnak, hogy túlozzák szerepét, a profán tanultságnak és a chimacrás theosophiának, a rationalismuszak és a hitnek, huzamosan nem elégíthette ki az orlhodoxiát; de megfelelt a syneretismus oly időszakának, mikor a keresztény hit különböző pontjai kevésbé voltak megállapítva. A modern kritika éleselmjűségének csodáira volt szükség, hogy Simon mágus álarcá mögött még felismerjük a Pál ellen irányuló szatírát.⁵³ A^Tégcdreményben a könyv összebékítő irat. Mérsékelt, eklektikus szellemű ebionitának a műve, kinek nincs ínyére se a gnostikusok és Marcion a judaismust illető igazságtalan ítékezése, se Montanus tanítványainak nő-prof éciá ja.⁵¹ A körülmetélés nem kötelező; mindazonáltal a körülmetélt felette áll a körülmetéletlennek. Jézus felér Mózeszel; Mózes felér Jézussal.⁵⁵ A tökéletesség annak a belátása, hogy a kettő egy, az új törvény a régi és a régi törvény az

⁵⁰ Ez az értelme az utasításnak, melyet e szekta oly gyakran ad Jézus ajkára: „Legyetek jó pénzváltók“, kik csak azt tartják meg, ami érdemes reá. *Hom.*, II, 61; III, 48. 50, 51; XVIII, 20; *Recogn.*, II, 51; *Alex. Kel.*, *Strom.*, I, 28; *Pistis Sophia*, 220 l.

⁵¹ *Hornéi.*, XVII és XVIII, főként XVII, 18—19; XVIII, 6.

⁵² *Ibid.*, III, 54. ,

⁵³ A *Recognitiones-ben* Simon utált neve mögött inkább a gnosticismus tévedéseit lehet megpillantani.

⁵⁴ *Hom.*, XI, 35; XVII, 13 és köv.

⁵⁵ A *Recognitiones-ben* enyhült e tan.

új. Akik birtokában vannak az egyiknek, el lehetnek a másik nélkül. Mindenki maradjon meg a magánál és ne gyűlölje a többieket.

Ez, amint látható, feltétlen tagadása volt Pál tanának.⁵⁶ Theologusunknak Jézus inkább helyreállító, semmint újító. Sőt e helyreállításban is Jézus csak tolmácsa ama bölcsek hagyományának, kik az általános megromlás közepette se tévesztették el Mózes törvényének igazi értelmét, amely törvény nem más, mint Ádám vallása, az emberiség ősi vallása. Pseudo-Clemens szerint Jézus maga Ádám.⁵⁷ Szent Pál szerint Jézus egy második Ádám, mindenben ellenkezője az elsőnek. Pseudo-Clemens könyvében Ádám bukásának gondolata majdnem teljesen elmosódott. Különösen egy tekintetben az ebionita szerző józanabb felfogást tanúsít, mint Pál. Pál szüntelen hangoztatja, hogy az ember kiválasztottsága és keresztényi elhivatottsága semmikép se a személyes érdem következménye. Az ebionita, liberálisabb gondolkodással, azt tartja, hogy a becsületes pogány erényeivel előkészíti megtérését. Távolról sincs azon a véleményen, hogy a hitetlenek minden cselekedete megannyi véték. Az ő szemében Jézus érdemeinek nincs az a transcendens szerepük, mint Pál rendszerében, Jézus az embert összeköttetésbe hozza Istennel; de nem teszi magát Isten helyére.

A pseudo-clemensi regényt szószaporítása, retorikája, elvont és legnagyobb részt a görög iskoláktól kölcsönzött philosophiája élesen elkülönözteti az első keresztény inspiratio igazán autentikus irataitól. Ez már nem sémita, árnyalástalan könyv, aminők a tisztán judeo-keresztény iratok. Bár nagy csodálója a judaismusnak, a szerzőben graeco-italiai szellem lakozik, politikai szellem, melyet mindenekelőtt a társadalmi szükséglet, a nép erkölcsé foglalkoztat. Kul-

⁵⁶ II Cor., V, 17.

⁵⁷ *Recogn.*, I, 45; *Hom.*, III, 17—21. Epiphanes szerint ugyanez volt az ebioniták tana is. *Haer.*, XXX, 3.

túrja merőben hellenikus; a hellenizmusból csak egy dolgot utasít vissza, a vallást. A szerző minden tekintetben olyannak nyilvánítja magát, hogy ugyancsak felette áll Szent Justinusnak. Az Egyház jelentékeny töredéke elfogadta a művet és az apostoli korszak leg-tiszteltebb könyvei mellett, az Űj-Szövetséggel határolásán adott neki helyet.⁵⁸ A vaskos tévedések, melyek Jézus-Krisztus istensége és a szent könyvek felől benne olvashatók voltak, ellene szóltak ottmaradásának; de azért tovább is olvasták; az orthodoxok azzal feleltek a kifogásokra, hogy Clemens felt nélkül írta meg könyvét, de az eretnekek megváltoztatták.⁵⁹ Kivonatokat készítettek belőle, melyekben a hátrányos részeket mellőzték és amelyekről szívesen elismerték a theopneustiát.⁶⁰ Már láttunk és ugyancsak fogunk még látni példákat eretnekektől származó regényekre, melyek ily módon kitérésre kényszerítik azt orthodox Egyház kapuit és befogadtatják magukat, mert épületesek és táplálékot szolgáltathatnak a jámborságnak.

Annyi tény, hogy ez az ebionita irodalom, kissé gyermekes naivitása mellett is a legnagyobb fokban fel volt ruházva a keresztény kenetességgel. Hangja valami megindult predikálásé volt; jellege lényegileg egyházi és pásztori. Pseudo-Clemens a hierarchiának legalább is ugyanoly lelkes párhíve, mint Pseudo-Ignác. A gyülekezet a vezetőben összegezódik; a papság nélkülözhetetlen közvetítő Isten és a nyáj között.⁶¹ A püspök félszavából is kell érteni, nem való bevárni, amíg azt mondja: »Ez az ember ellenségem,» — hogy kerüljék ez embert. Barátkozni valakivel, akit a püs-

⁵⁸ Credner, *Gesch. des Neatest. Kanon*, 238, 241, 244, 249, 250 l.; Tillemont, *Mém.*, II, 163 l.

⁵⁹ Az Athenasiusról nevezett synopsis, Credner, op. cit., 250; Dressel, *Clementinorum epitomae duae*, Leipzig, 1873; Reuss, *Gesch. der heiligen Schriften*, 252 l.

⁷⁰ Epiph., *Haer.*, XXX, 15.

⁷¹ Clemens levele Jakabhoz, 2, 16, 17, 18. A *Constit. apóst.*, e tekintetben csak továbbfejlesztik a *Homeliák* tanát.

pök nem szeret, szóba állani valakivel, akit kerül, anyi, mint kívülhelyezkedni az Egyházon, odaállani legnagyobb ellenségei közé. A püspöknek oly terhes a hivatása! Mindenkinek iparkodnia kell, hogy megkönnyítse neki; a diakonok a püspök szemei, mindent meg kell látniok, tudniok számára.⁶² Bizonyos kémkedést kell folytatni; azt, amit clericalis szellemnek lehet nevezni, sohasem juttatták határozottabb kifejezésre.

A megtart ózkodás és az essenusi viselkedés nagy becsületben állott.⁶³ Az erkölcsök tisztasága volt e jó szektáriusok legfőbb gondja. Szemükben a házasságtörés rosszabb, mint az emberölés. »A szűzies nő a legszebb dolog a világon, a legtökéletesebb emléke Isten eredeti teremtésének. A jámbor nő, ki csak a szentek társaságában leli tetszését, az Egyház ékesrsége, illata, példája; segíti a szűzieseket, hogy szűziesek legyenek; Istent magát is elbájolta. Isten szereti, kívánja, magának tartja; gyermeke Istennek, jegyese Isten Fiának, szent világosság az öltönye.«⁶⁴

E mystikus képek mellett is a szerző nem párt-híve a szüzességnek. Ehhez nagyon is zsidó. Azt akarja, hogy a papok már korán megházasítsák az ifjakat, sőt házasodásra bírják még az aggastyánokat is.⁶⁵ A keresztény asszony szereli férjét, dédelgeti, kedveskedik neki, szolgálja, igyekszik tetszésére lenni, engedelmeskedik neki mindenben, ami nem engedetlen-ség Isten iránt. A gondolat, hogy másvalaki szeresse, mint a férje, élénk gyötrelem neki. Oh! mily bolond a férj, ki el akarja távoztatni feleségét Isten félelmétől! A tisztaságnak az Egyház a nagy forrása. Az asszony ott tanúlja meg kötelességeit és ott hall Isten ítéletei-

⁶² Levél Jakabhoz, 12, 17, 18.

⁶³ *Hom.*, IV, 6; VI, 26; IX, 23; X, 26; XI, 34; XII, 6; XIV, 1; XV, 17; *Recogn.*, IV, 3; V, 36; *Epiph.*, *Haer.*, XXX, 25. Mint enyhítést 1., *Recogn.*, I, 12; III, 38; VII, 24 és lentebb ami a házasságra vonatkozik.

⁶⁴ *Hornéi.*, XIII, 15, 16; levél Jakabhoz, 6. 7. V. ö. *Constit. apóst.*, I, 8, 10.

⁶⁵ Levél Jakabhoz, 7. V. ö. *Epiph.*, XXX, 15.

ről, mely egy pillanatnyi gyönyört örök kínszenvedéssel büntet. A férjnek, ha szépszerével nem sikerül, kényszerítenie kellene feleségét, hogy eljárjon az ily szentbeszédre.

Még jobb azonban, - teszi hozzá a szerző a férjhez fordulva —, ha vele együtt te magad is eljössz, hogy te is tiszta légy és megismerhesd a tiszteletreméltó házasság boldogságát. Atyának lenni, szeretni gyermekeidet, szereltetni tőlük, mindez módodban áll, ha akarod. Aki tiszta feleséget óhajt, tisztán él, teljesíti irányában a házastársi kötelességet, vele étkezik, vele él, vele jön a megszentelő beszédre, nem szomorítja meg, nem korholja ok nélkül, igyekszik tetszésére lenni, megszerezni neki mindazt a kellemességet, amit tud és gyengédséggel pótolja azt, amit nem tud. E gyengédséget azonban a tiszta asszony nem várja be, hogy teljesítse kötelességeit. Férjét urának tartja. Ha az szegény, viseli a szegénységét; ha nincs mit ennie, vele éhez; ha kivándorol, vele megy; vigasztalja ha szomorú; még ha nagyobb is a hozománya, mint férjének a vagyona, oly alárendelten viselkedik, mint akinek nincs semmije. Viszont a férj, ha szegény a felesége, tekintse olybá a jó viselkedését, mint ha bőséges hozománya volna. Az okos asszony mértékletes az italban és ételben;... fiatalemberekkel sohase marad egyedül, sőt még az aggastyánokkal is bizalmatlan, kerüli a kicsapongó nevetést; — a komoly beszédeket szereti, kerüli azokat, kik nem ügyelnek az illendőségre.⁶⁶ A jó Mattidia, Clemens anyja, példa e jámbor elveknek a gyakorlatba való átültetésére. Pogány létére mindent feláldoz a tisztaságért; a tisztaság megóvjá a legnagyobb veszedelmektől és hozzásegíti az igaz válás megismeréséhez.⁶⁷

⁶⁶ *Homel.*, XIII, 13—21. V. ö. *Constit. apóst.*, VI, 29.

⁸⁷ *Homel.*, XIII, 20.

A keresztény hitszónoklás fejlődött, hozzávegyült a kultuszhoz.⁶⁸ A szent összejöveteleknek a hitszónoklat volt a lényeges része. Minden épülésnek és minden vigasztalásnak az Egyház lett az anyja. Az egyházi fegyelemre vonatkozó szabályok már megszaporodtak. Hogy tekintélyt szerezzenek nekik, az apostoloktól származtatták azokat és miután apostoli hagyományok tekintetében Clemenst tartották a legbiztosabb kútfőnek, mert meghitt érintkezésben volt Péterrel és Barnabással, ismét csak e nagyrabecsült pásztor neve alatt virágzott ki egész apokryph irodalom azok felől az inlézkedések felől, melyeikei állítólagosán a Tizenkettő testületé, rendelt el.⁶⁹ Ez apokryph compilatio magva, az egyházi törvények gyűjteményének első alapja, a syriaiaknál majdnem vegyítetlenül maradt meg.⁷⁰ A görögöknél a gyűjtemény, mely idővel megnövekedett, észrevehetően megváltozott és majdnem lelismerhelellenné vált.⁷¹ Ügy idézték, mint ami a Szentíráshoz tartozik, noha bizonyos fentartások mindig kétségessé tették canonikus voltát.⁷² Már korán igénybe vették a szabadságot, hogy az állítólag apostoli nyilatkozatoknak oly formát adjanak, melyet legalkalmasabbnak vélték, hogy hatással legyen a hívekre

⁶⁸ L. XIII. és XIV. homelia és a Jakabhoz intézett levél, 12, 16.

⁶⁹ *Λίταγαί, δίδαγαί, δίδαον.αλίαι.*

⁷⁰ P. de Lagarde, *Didascalia apóst.* (Lipsiae, 1854); *Eeliquiae juris eccl. antiquissimi* (Lipsiae, 1856); Bunsen, *Analecta antenicaena*, II.

⁷¹ *Constituições apsololocae*, nyolc könyv. A VII. és VIII. könyv későbbi hozzátétel. Az első hat könyvben is sok a betoldás. A keleti fordítások sokban különböznek a görögötől.

⁷² Euseb., *H. E.*, III, XXV. 3: *De aleatoribus*, ad calcem Cypr., Rignault kiad., 349 l.; Athan., *Epist. fest.*, 39; Epiph., *Haer.*, LXX, 7. 10 sth.; *Canones apóst.*, 86; Niceph. Stichometr., Athan. Synops., Sin. Anast. stb. [Credner, *Gesch.*, 234, 235, 236, 241, 244, 247, 250, 252, 256 l.] Concil. Trullanum, 2 canon; Pholius, cod. CXII, CXIII; Niceph. Call. [Credner, 256 l.; Tillemont, *Nem.*, II, 164 és köv. 1.

és meghajlásra bírja őket;⁷³ a különböző összeállítások,⁷⁴ amelyek egyébiránt a legszorosabb rokonságot tüntetik fel a *Reáismerések* regényével,⁷⁵ mind Clemens nevét viselik az élükön. A II. század egész pseudo-clemensi irodalmának ilyenformán teljesen egységes a jellege.

Ami ez irodalmat leginkább megkülönbözteti, az; a gyakorlati szervezésre irányuló szellem. Már Clemens Jakabhoz intézett állítólagos levelében, mely a *Recogniiones* előszavául szolgál, Péter halála előtt hosszú beszédet mond a püspökségről, az azzal járó kötelességekről, nehézségekről, annak kiválóságáról, a papokról, diakonokról, catechistákról, amely beszéd mintegy új kiadása a Titushoz és Timotheushoz intézett leveleknek.⁷⁶ Az apostoli constitúciók mintegy fokozatosan kibővült codificatióját tették e lelkipásztori szabályoknak. Amit Róma megalkotott, az nem a dögma; kevés Egyház volt meddőbb a speculációban, kevésbé tiszta a tan tekintetében: az ebionismusnak, a montanismusnak, az artemonismusnak egymásután

⁷³ így az apostoli szabályoknak az a gyűjteménye, melyet Bickell, Lagarde, Pitra, Hilgenfeld (*Nov. Test, extra can. rec.*, IV. 93 és köv. 1.) közzétételéből ismerünk és amelyet már Alex. Kel. a *γραφή* névvel említ (Lagarde, *Reliquiae*, XIX—XX, 76 I.; Hilg., 95, 98, 105 I.) és amely, úgy látszik, ugyanaz a munka* mint amelyet Rufinus (*Expos, in symb. apóst.*, 38) és Szent Jeromos (*De viris ill.*, 1) *Duae viae vei Judicium Petri* (v. ö. *Const, apóst.*, init.) címen említ. Min lamellett 1. Gebh. és Harm. *Patres apóst, op.* I, II, 2-ik kiad., XXVIII—XXXI 1. A fawari *Αδι,αχή ιών δώδεκα αποστολών* kézirat (Philoth. Bryenne, 1 1.) közzététele még hátra van. V. ö. Hilg., 79 és köv. 1. L. Eus., *H. E.*, II, XXV, 4.

⁷⁴ Cotelier, *Patres apóst.*; Tillemont, *Mém.*, II, 162 és köv. 1.; Lagarde, *Reliquiae*, 35, 74, 80 stb. 1.; Credner, *Gesch. des neatest. Kanon*, 241 1.

⁷⁵ Sin. Anast., Nicephor, Credner, 231, 244 I. V. ö. az egyházi fegyelem feltüntetését Clemens Jakabhoz intézett levelében és a *Constit. fegyelmét*. Figyelembe veendő *Constit. apóst.*, VIII, 10, Jakab, Clemens, Evhodus mint a jeruzsálemi, római, ántiochiai Egyház képviselői.

⁷⁸ Epist. Clem. ad Jac., 5 és köv.

sikerült ott többségre jutnia. Amit Róma létesített, az a fejelem, a catholicismus.

Alkalmasint Rómában írták le először a katolicus Egyház szót.⁷⁷ Püspök, pap, laikus — mind e kifejezések határozott értelmet kapnak e hierarchikus Egyházban. Az Egyház — hajó, melyen minden tisztesség viselőjének ki van jelölve a maga teendője az utasok üdvére.⁷⁸ Az erkölcsstan szigorú és már érzik rajta a kolostor. A gazdagság óhajtása kárhoztatott vágyakozás.⁷⁹ A nők cícomája csak hivatás a vétkezésre. A nő felelős a gondolatbeli vétkekért, melyeket előidézett. Bizonyos, ha visszautasítja a közeledést, a baj kisebb; de hát okot szolgáltatni mások vesztére, az semmi?⁸⁰ Szerényen és teendőivel foglalkozva élni, dolga után járni és nem elegyedni az utcai piety kázásba,⁸¹ a gyermekeket gondosan és gyakori megfenyítéssel nevelni, nem engedni, hogy a velük egykorunkkal társas lakomákat rendezzenek, korán megházasítani őket,⁸² nem olvasni pogány könyveket (elég a Biblia, melyben minden megvan),⁸³ csak a lehető legritkábban és nagy elővigyázatossággal fürödni;⁸⁴ ezek a szabályok, melyeket a laikusoknak szem előtt kell tartaniok. — A püspök, a papok, a diakonok, az özvegyek kötelességei többet kívánnak. A szentességen kívül okosság és rátermettség is kell e tisztségekhez.⁸⁵ Valóságos hivatalok, melyek magasan felette állanak a profán hivataloknak.⁸⁶ Miután a keresztények összes ügyeiket a püspök elé vitték, annak ítélőszéke egész polgári törvényszék lett, melynek meg voltak szabá-

⁷⁷ Θεόν φρεΐα ή χαχόλικη έχχληΐα. *Constit. apostol.*, I, 1. V. ö. Pseudo-Ignác, lentebb, 418 l.

⁷⁸ *Epist. Clem. ad Jac.*, 14—45.

⁷⁹ *Constit. apóst.*, I, 2; IV, 4.

⁸⁰ *Ibid.*, I, 3, 7, 8.

⁸¹ *Ibid.*, I, 4; II, 63.

⁸² *Ibid.*, IV, 11. V. ö. *Epist. Clem. ad Jac.*, 7, 8.

⁸³ *Ibid.*, I, 6.

⁸⁴ *Ibid.*, I, 9.

⁸⁵ *Ibid.*, II, III, könyv, az egész.

⁸⁶ *Ibid.*, II, 33, 34.

lyai és törvényei.⁸⁷ A püspök háztartása már jelentékeny mérveket öltött; fentartásáról a híveknek közösen kellett gondoskodniok. A régi törvénynek a tizedre és a papoknak járó adományokra vonatkozó rendelkezései lassanként újra előtűnedeztek.⁸⁸ Erős theocratia volt kialakulóban.

Az Egyház mindent magába olvasztott; a polgári társadalom nem számított, lenézték.⁸⁹ A császárnak adó jár és hivatalos üdvözlés, ez az egész.⁹⁰ Az ekként nevelődött keresztény csak keresztényekkel élhet. Szabály volt, hogy a pogányokat, ha reményleni lehetett megtérésüket, szeretetreméltó viselkedéssel kell megnyerni.⁹¹ E remény nélkül a hitetlenekkel való érintkezés annyi elővigyázattal volt körülárkolva és annyi lenézésre vallott, hogy vajmi ritkának kellett lennie. Oly társadalom, mely keverten keresztényekből és pogányokból áll, nem lesz lehetséges. Tilos résztvenni a pogányok mulatságaiban, velők enni és szórakozni, színelőadásaiikon, játékaikon megjelenni. Még a nyilvános piac is tilos, kivéve, ami a szükséges holmik bevásárlását illeti.⁹² Viszont a keresztények kötelesek amennyire csak lehet, együtt étkezni, együtt élni, kis szent csoportokat alkotni.⁹³ Ez az elzárkózást szellem a III. században meghozza következményeit. A római társadalom belehal az elgyengülésbe; valami rejtett ok elszivárogtatja belőle az életet. Ha az állam egy jelentékeny része külön gazdálkodik és megszűnik dolgozni a közös művön, ez állam vajmi közel van a meghaláshoz.

A szegények e társaságában, melyet püspökei, diakonjai, özvegyei igazgattak, a kölcsönös segítés

⁸⁷ *Constit. apóst.*, II, 46 és köv. V. ö. *Episl. Clem. ad Jac.*, 5. 10 és *Hom.*, Ili, 67.

⁸⁸ *Constit. apóst.*, II, '25, 34, 35.

⁸⁹ *Ibid.*, II, 61.

⁹⁰ *Ibid.*, V, 13.

⁹¹ *Ibid.*, V, 10.

⁹² *Constit. apóst.*, II, 62.

⁹³ Levél Jakabhoz, 9.

volt a fő ténykedés.⁹⁴ E kispolgárok és becsületes kis-kereskedők között, kik egymás között ítékeztek ügyeikben és lelkiismeretesen vigyáztak súlyra és mértékre,⁹⁵ a gazdagnak nehéz és feszélyezett volt a helyzete. A keresztény élet nem nekivaló volt. Ha egy atyafi meghall és fiú- meg leánygyermeküket hagyott árván, egy másük atyafi magához fogadta az árvákat, a leányt, ha a kor megfelelt, nőül vetette a fiával. Mindez egész egyszerűnek tűnt fef. A gazdagok nehezen hajlottak az ennyire testvéries rendszerre; ilyenkor megfenyegették őket, hogy el fogják veszteni a javukat, melyeket nem tudnak jól felhasználni; rájuk vonatkoztatták a mondást: «Amit a szentek nem ettek meg, megeszik az assyriaiak.»⁹⁶ A szegények pénze szentnek számított; a jómódúak oly nagy járulékot fizettek, amekkorát csak tudtak; ez volt az, amit úgy neveztek, hogy »az Ūr adója^.«⁹⁷

Anyyira mentek a kényességben, hogy nem mindenkinek a pénzét fogadták el az Egyház pénztára számára⁹⁸ Korcsmárosok és oly emberek adományait, kik gyalázatos foglalkozást űztek, különösen pedig a kiközösítettek adományait, kik bőkezűségükkel iparkodtak behízelegni magukat, visszautasították. «Holott éppen ők az adakozók, — mondták némelyek — és ha visszautasítjuk adományaikat, miként fogjuk segíelyezni özvegyeinket, táplálni a nép szegényeit? Jobb éhenhalni, — felelt a fanatikus *ebion* — semmint lekötelezve lenni Isten ellenségeinek oly adományokért, melyek sértések számába mennek barátai szemében. Ha a pap kénytelen elfogadni az istentelenek pénzét, vegyen rajta fát, szenet, hogy az özvegy és az árva ne legyen kénytelen beszennyezett pénzből élni. Az istentelenek adománya ekként a tűz mar-

⁹⁴ *Constit. apóst.*, IV. könyv, az egész. V. ö. Epist. Clenm ad Jac., 9.

⁹⁵ Levél Jakabhoz, 10.

⁹⁶ Judeo-keresztény közmondás. *Const.*, IV, 1.

⁹⁷ *σὺν ἰ*

⁹⁸ *Constit. apóst.*, IV, 6—10.

laléka, nem pedig a hívek tápláléka.« Látnivaló, mily szoros lánc nyűgözte a keresztény életet. E jó szektáriusok felfogásában oly mélység tátongott a jó és a rossz között, hogy egy liberális társadalom képzelete, amelyben mindenki a polgári törvények védelme* alatt a maga ízlése szerint él, anélkül, hogy másnak számadással tartozna vagy mást számadásra vonna, nekik az istentclenség tetőpontjának tűnt volna fel.“

⁸⁹ *Constit. apóst.*, IV, 10. V. ö. Szent Athan. *Synod.*, *Archives des missions scientifiques*, 3. sor., IV, 468 és köv. 1. 4E. Revillout.)

VI. FEJEZET.

Tatianus. — A két apológiái rendszer.

Tatianus, Justinus halála után,¹ még több évig Rómában maradt. Folytatta mestere iskoláját, ki iránt még mindig nagy bámulatot nyilvánított,² de akinek napról-napra mindinkább eltávolodott a szellemétől. Voltak kiváló tanítványai, többek között az ázsiai Rhodon, termékeny író, ki később egyike lett az orthodoxia támaszainak Marcion és Apelles ellen.³ Alkalmasint Marcus-Aurelius uralkodásának első éveibe esik, hogy Tatianus megírta azt a merev és szabálytalan stylusú, néhol élénk és csípős munkát, melyet jogosan a II. századbeli keresztény apologe-tika egyik legeredetibb művének tekintünk.

A munka címe: *A görögök ellen*. Aminthogy csakugyan Görögország gyűlölete volt Tatianus uralkodó érzése. Mint igazi syriai,¹ gúnyolja és utálja

¹ L. *A keresztény Egyház*, 484, 485 1.

² *Orat. adv. Graecos*, 18, 19.

³ Rhodon, *Eus.*, V, XIII, 1, 8; Szent Jeroin., *De viris illustribus*, 37.

¹ Γεννι-ἴζ ἐν τῇ των Ἀβηροι-ων γῆ (42 §), kétségtelenül Adiabene. V. ö. Epiph., *Haer.*, indic. ad lom. Ill, libri I. Tatianus úgy beszél az üldöztetésekről, mint aki nem a birodalom alattvalója (4 §). Az 1 § hangja olyan emberre vall, aki idegen a görög-római hazától.

azt a művészetet és irodalmat, mely meghódította az emberi nem bámulatát. A pogány istenek az erkölcstelenség megtestesüléseinek tűnnek fel előtte. A görög szobrok serege, melyet Rómában látott, nem engedte nyugodni.⁵ Sorra véve azokat a személyeket, kiket felállításukkal megtiszteltek, arra az eredményre jutott, hogy majdnem valamennyien, mind a férfiak, mind a nők, erkölcstelen életűek voltak.⁶ Több joggal háborodott fel az amphitheatrum szörnyűségein;⁷ azonban a római kegyetlenkedéseket helytelenül egy kalap alá vette a görögök nemzeti játékaival és színházával. Euripides, Menander a kicsapongás mestereinek látszottak előtte és (oly kívánság, mely túlságosan beteljesült!) azt óhajtotta, hogy műveik vajha megsemmisülnének.⁸

Justinianus sokkal átfogóbb érzésre alapította apológiáját. Ő a keresztény dogmák és a görög philosophia összebékítéséről álmodozott. Ez minden bizonnyal nagy illúzió volt. Nem került nagy erőfeszítésbe meglátni, hogy a görög philosophia, mely lényegileg rationalista volt és az új hit, mely a természetfelettiből indult ki, oly két ellenfél, melyek egyikének a porondon kellett maradnia. Szent Justinus apológiái módszere szűkre van szabva és veszedelmes a hitre. Tatianus tudatában van ennek és egyenesen a görög philosophia romjain akarja felépíteni a kereszténység épületét. Miként mestere, Tatianus is széleskörű görög tanúltságnak volt a birtokában; miként annak, neki se volt semmi kritikája és a legönkényesebben keverte össze a hitelest meg az apokryphot, azt, amit tudott, azzal, amit nem tudott. Tatianus komor, nehézkes, erőszakos szellem, tele haraggal a civilizáció és a görög philosophia ellen, melynél vajmi sokkal többre becsüli a

⁵ *Orat. adu. Gr.*, 35.

⁶ *Ibid.*, 33, 34.

⁷ *Ibid.*, 23.

⁸ *Ibid.*, 22, 23, 24.

Keletet, a barbár philosophiát.⁹ Bizonyos kétes ízű eruditio, mint aminőt Josephus tereget ki Apion ellen írt munkájában, szó gál a segítségére.¹⁰ Mózes, szerinte, sokkal régibb, mint Homeros.¹¹ A görögök semmit se fedeztek fel önmaguktól; mindent más népektől tanultak, főként a keletiektől.¹² Csak az írás művészetében tűntek ki;¹³ ami az eszméket illeti, mögötte állanak a többi nemzetnek.¹⁴ A grammatikusok az okai minden bajnak;¹⁵ ők azok, kik hazugságaikkal felékesítették a tévedést és megalapították azt a bitorolt tekintélyt, mely legfőbb akadály a igazság diadalának. Az assyriai, phoeniciai, egyiptomi¹⁶ írók, ezek az igazi tekintélyek!

A görög philosophia nem csak, hogy semmit meg nem javított, de még arra se volt képes, hogy visszatartsa híveit a legnagyobb vétkektől. Diogenes féktelen volt; Plató ingyenc; Aristoteles szolgálclkü.¹⁷ A philosophusokban megvoltak az összes hibák, vakok voltak, kik süketekkel értekeztek. A görögök philosophiájánál nem érnek többet törvényeik sem; eltérők egymástól; holott a jó törvénynek egységcs-

⁸ Ὁ βαρβαριος φιλοσόφων Τατ./αυος. *Adu. Gr.*, 42.

Γραωαι βαρβαο/κη. *Ibid.*, 29, 30, 31, 35. Justinusnál és Tatianusnál a „barbár“ szó a keletit jelenti, szemben a görögökkel és latinokkal. V. ö. Justin., *Apol.* I, 46; Alex, kel., *Strom.*, V, 5, init. Tatianus sohasem írja le a „zsidók“, „keresztények“, a „Jézus“ szavakat. Amikor a görögök ellen szóló értekezését írta, Tatianus az egész Bibliát elfogadta, 36 §.

¹⁰ *Adv. Gr.*, 36—39.

¹¹ *Ibid.*, 31, 36—41.

¹² *Ibid.*, I, 40, 41. A tételt, hogy a görögök a héberektől kölcsönöztek, közösen vallja az apologisták mindkét isko.ája. Szent Justinust illetőleg I. *A keresztény Egyhez*, 377 L; A ex. Kelemenre nézve I. *Strom.*, I, 1, 15, 21 f.; II, 5 f.; V és VI; *Paedag.*, I, 1 f.; Minucius Félix, 34. Azonban e tényből ellentétes következtetéseket vontak.

¹³ *Adv. Gr.*, 1, 14.

¹⁴ *Ibid.*, 14, 26.

¹⁵ *Ibid.*, 26.

¹⁸ *Ibid.*, 36—39.

¹⁷ *Ibid.*, 2, 3, 25, 26.

nek kell lennie mindenk számára.¹⁸ Mindezzel szemben a keresztényeknél semmi különbözés. Gazdagok, szegények, férfiak, nők mind ugyanazt tartják.¹⁹ A sors kegyetlen iróniája úgy akarta, hogy Tatianus eretnokségben haljon meg és bizonyítékul szolgáljon, hogy a kereszténység éppúgy ki van téve schism áknak és pártokra bomlásnak, mint a philosophia.

Justinus és Tatianus, noha életükben barátok voltak, már a legjellegzetesebben képviselik a két ellentétes álláspontot, melyet a keresztény apologisták a philosophia tekintetében majd elfoglalnak. Egyesek, kik alapján hellének, bár kifogásolják a pogány társadalom erkölcsi züllöttségét, elfogadják művészetét, általános kultúráját, philosophiáját. A többiek, kik syriaiak vagy afrikaiak, csak becstelenségek, képtelenségek halmazát fogják látni a hellenismusban; a görög bölcsességnél merőben többre tartják a »barbár« bölcsességet; a sértegetés²⁰ és a gúnyolódás²¹ lesz megszokott fegyverük.

Eleinte úgy látszott, mintha Justinus mérsékeltes iskolája kerekedne felül. A naplousei philosophuséival teljesen egyező iratok, így a számos pogány, sibyllikus pseudo-chaldeus idézetet tartalmazó *Logos paraeneticos*, a hellénekhez²² intézett *Logos* és a *De monarchia* értekezés, sorakoztak fő munkái köré. Még a naivságnál tartottak. A *Logos paraeneticos* ismeretlen szerzője, a türelmes Athenago-

¹⁸ Tatianus, *Oral. adv. Gr.*, 28.

¹⁹ *Ibid.*, 32.

²⁰ Tertull., *Apol.*, 19, 45.

²¹ Hermias .

²² Eus., *H. E.*, IV, 18; Szent Jer., *De viris ill.*, 23. A Λόγος Καθαίρων-TMo^ kölcsönzéseket tartalmaz Julius Africanus krónikájából, következképpen későbbi a 221. évnél. V. ö. *Zeitschrift für Kirchengesch.*, II, 319 és köv. 1. Ami a Λογος Ελληνας-t illeti, mely Αλιη πολιαιήτι- szavakkal kezdődik, ezt, nem kielégítő érvek alapján, némelyek Ambrusnak, Origenes barátjának, mások Apolloniusnak tulajdonították (Eus., *H. E.*, V, 21). V. ö. Cureton, *Spicil. syr.*, 41 és köv. I.; Otto, *Corp. apol.*, IX, XXVIII és köv. 1.

ras, az ügyes Minucius Felix, Alexandriai Kelemen és bizonyos mértékben Antiochiai Theophil is azon igyekeznek, hogy az összes dogmáknak rationalis alapvetést adjanak. E tág felfogású theologusok még a legrejtelmesebb, a görög philosophiától legidegenebb dogmákhoz is, aminők közé tartozik például a testek feltámadása, tudnak hellenikus előzményeket. A kereszténység, szerintök, az emberi szívben gyökeredzik; azt végzi be, amit a természetes átlátás kezdett; a kereszténység nem hogy az értelem romjain építene, hanem annak teljes kivirulását jelenti; az az igazi philosophia. Minden arra vall, hogy Meliton elvezett apológiája szintén ebben a szellemben fogantatok.²³ A többé-kevésbé gnostikus alexandriai iskola, mely ugyanennek a felfogásnak a híve, a III. században roppant fénybe fogja azt vonni. Miként Justinus, azt fogja hirdetni, hogy a görög philosophia előkészület a kereszténységhez, hágsó, mely Krisztushoz vezet.²⁴ Idealista irányzatánál fogva különösen a platonismus van nagy kegyben e philhellen keresztényeknél. Alexandriai Kelemen csak a legnagyobb csodálattal szól a stoikusokról.²⁵ Szerinte minden philosophiai iskola megragadta egy-egy részét az igazságnak.²⁶ Odáig megy, hogy azt mondja, Isten megismerése végett a zsidóknak ott voltak a próféták, a görögöknek ott volt a philosophia és néhány isteni sugallattól áthatott személy, a Sibylla és Hystaspes, mígnem egy harmadik Szövetség meghozta a szellemi megismerést és elavulttá tette a két másik kinyilatkoztatást.²⁷

A keresztény érzés előtt azonban hamarosan ellen-szenvessé válnak az engedményei ennek az apológiának, mely a dogmák élességét feláldozza a vágynak,

²³ Szent Jeromos, *Epist.*, 83 (84). Valószínű, hogy Aristides és Quadratus ugyanezen az úton jártak.

²⁴ Alex. Kel., *Strom.*, VI, 7, 8, 10, 17, 18 f.

²⁵ *Ibid.*, IV, 5 f.

²⁶ *Ibid.*, I, 13.

²⁷ *Ibid.*, VI, 5.

hogy tetszésére legyen azoknak, kiket meg akar nyerni. A *Diogneteshez írt levél* szerzője megközelíti Tatianust a roppant szigorúságban, mellyel a görög filozófiáról ítél. Hermias *Sarcasmus-a*^{2*} könyörtelen. A *Philosophumena* szerzője olybá tekinti az antik filozófiát, mint az összes eretnekségek forrását.²⁹ Az apológiának ezt a módszerét, igazában az egyetlen, amely keresztény, fogja érvényesíteni páratlan tehetséggel Tertullianus. A kemény afrikai a *Credo quia absurdum*TM megvetését szegezi a hellénikus apologisták elzsongító gyengesége ellenébe. És ezzel csak Szent Pál gondolatát tolmácsolja.³¹ »E puha kedvezések, — mondta volna a nagy apostol, — semmissé teszik Krisztust. Ha a philosophusok gondolataik természetes fejlődésével megmenthették a világot, miért kellett Krisztusnak eljönnie? Miért feszítették meg? Sokrates, mondjátok, részben ismerte Krisztust.³² E szerint tehát részben Sokrates érdemeinek köszönhetitek megigazulástokat!«

A demonologikus magyarázatok mániáját Tatianus az abszurditásnak egész a tetőpontjáig űzi. Az összes apologisták között ő van leginkább híján a filozófiai szellemnek. Azonban erőteljes támadása a pogányság ellen sokat megbocsáttatott neki. A görögök ellen szóló iratot nagyon dicsérték,³³ még oly emberek is, akik, mint Alexandriai Kelemen, távolról se gyűlöllek Görögországot; a szédclgésízű cruditio, mellyel a szerző munkáját felszerelte, mintául szolgál. Aclius Aristides mintha reá gondolt volna, mikor szerzőnk gondolatának pontosan az ellentétjét választva, a zsidókat silány fajnak tünteti fel, amely

²⁸ E munka keletkezésének teljesen bizonytalan az időpontja.

²⁹ V. ö. Terlull, *Praeser.*, 7; Sz. Jerom., *Epist.*, 83 (84).

³⁰ Tertull., *De came Christi*, 5.

³¹ I Cor., I, 18 és köv.

³² Justin., *Apói.* II, 10.

³³ Alex. Kel., *Strom.*, I, 21; Orig., *Contra Cels.*, I, 16; Euseb., IV, XXIX, 7; Szent Jerom., *De oiris ill.*, 29.

semmit se alkotott, idegen az irodalomtól és a philosphiától, egyebet se tud, mint ócsárolni a hellén dicsőséget és a »philosophus« nevet csak a szavak értelmének teljes kiforgatása árán igényelheti magának.³⁴

Talianus nehézkes paradoxonainak, melyekkel a régi civilizációt támadta, mindazonáltal diadalmaskodniok kellett. E civilizációnak ugyanis volt egy nagy vétke, az, hogy elhanyagolta a nép értelmi nevelését. A nép, hiányával lévén az oktatásnak, ki volt szolgáltatva a tudatlanság összes rajtaütéseinek és hitelt adott minden agyrémnek, melyet biztos és meggyőződött fellépéssel tálallak elébe.

Ami Talianust illeti, a józan észnek legalább vele szemben megvolt az elégtétele. E II. századbeli Lamennais sok tekintetben ugyanoly pályát futott be, mint a korunkbeli Lamennais. A túlzási szellem és az a valamiféle zordonság, mely értekezésében meghökkent bennünket, ki sodortatta az orthodox Egyházból. E szélsőséges apologisták majdnem mindig feszélyezőkké válnak az ügyre nézve, melyet védelmeztek.

Tatianus már a görögök ellen írt értekezésben is csak közepesen orthodox. Miként Apelles, ő is azt tartja, hogy Isten, ki önmagában absolut, megteremti az Igét, ki megteremti az anyagot és megalkotja a világot.³⁵ Miként Justinus,³⁶ ő is azt vallja, hogy a lélek elemeknek az aggregátuma; lényegénél fogva halandó és homályos és csak a Szent Lélekkel való egyesülése folytán világosodik meg és válik halhatatlanná.³⁷ Később fanatikus jelleme valami természetellenes rigorismus szélsőségeibe ragadta. Tévedéseinek természeténél és stylusánál fogva, melyben az elmésség keveredik a durvasággal, Tatianus prototypusa lehetett Tertullianusnak. Bövizüen és az őszinte, de

³⁴ Aelius Aristides, *Opp*, II, 402 és köv. I.. Dindorf.

³⁵ *Adó. Gr.*, 5.

³⁶ Justin., *Dial.*, 5.

³⁷ *Ado. Gr.*, I, 8, 13. 15.

kevésbé felvilágosult lélek heves ségével írt.³⁸ Exaltáltabb lévén, mint Justinus és kevésbé ismerve fe gyelmet, nem tudta, mint mestere, szabadságát össze egyeztetni mindenek követelésével. Amíg Justinus élt, együtt volt az Egyházzal és az Egyház támogatással volt iránta. Justinus vértanúsága után izoláltan élt, érintkezés nélkül a hívekkel, mint valami független keresztény, ki külön utakon jár. Irenaeus³⁹ szerint a vágy, hogy külön iskolája legyen, tévelygésbe vitte. Azt hisszük, inkább az a vágy okozta vesztét, hogy egyedül legyen.

³⁸ Eusebius, IV, XXIX, 7; Szent Jeromos, *De viris itt.*, 29. V. ö. Tatianus, *Orat. adu. Gr.*, 15, 40.

³⁹ Irenaeus, I, XXVIII, 4.

VII. FEJEZET.

A gnosticizmus hanyatlása.

A kereszténység abban az időpontban, melyhez elérkeztünk, eljutott, ha lehet így mondani, ifjúságának teljes kibontakozásához. Az élet túlrad, habzik, semmiféle ellentmondás se állítja meg; vannak képviselői minden irányzat, ügyvédei minden ügy számára.¹ A katolikus és orthodox Egyház magja már oly szilárd, hogy minden csapongás ott játszhat mellette, anélkül, hogy érintené. A szekták látszólag tépdesték Jézus Egyházát; azonban e szekták elszigetelten maradtak, híján voltak az összetartó erőnek és legtöbbszörre, miután eleget tettek a hozzájuk tartozó kis csoport pillanatnyi szükségleteinek, eltűntek. Nem mintha létük meddő lett volna; a titkos, majdnem egyéni tanítások legnagyobb keletjüket élték. Az eretnekségek majdnem mindig éppen kárhóztatásuk folytán diadalmaskodtak. A gnosticizmus különösen ki volt tiltva az Egyházból és mindenütt ott lehetett találni; az orthodox Egyház ugyanakkor, amikor anathémával sújtotta, fel is szívta magába. A judeo-kereszténységénél, ebionitáknál, essenusoknál teljes áradattal hömpölygött.

Mikor valamely vallásnak a hívei kezdenek nagy számmal lenni, a vallás egyidőre veszít azokból az elő-

¹ Justin., *Dial.*, 35; Orig., *Contra Cels.*, V, 65.

nyös tulajdonságokból, melyek elősegítették a térfoglalását; mert az ember jobban érzi magát és több vigasztalást talál a kis gyülekezetben, mint a népes Egyházban, ahol a tagok nem ismerik egymást. Miután a közhatalom nem állította erejét az orthodox Egyház szolgálatába, a vallási helyzet olyan volt, mint ahogy ma Angliában és Amerikában látható. A szekták vezetői versenyeztek a hívek elhódításáért, mint ahogy ma a methodista hitszónokok, a szabad országok megszámlálhatatlan disszenterjei teszik. A hívek mintegy zsákmányul szolgáltak, melyet mohó szektáriusok, kik inkább marakodó ebekhez, mint lelkipásztorokhoz hasonlítottak, rángattak egymástól. Különösen a nők voltak áhított prédák; ha özvegyek voltak és rendelkeztek javaikkal, sohasem hiányoztak körülök fiatal és ügyes irányítók, kik egymásra licitáltak az enyhességben és előzékenységben, hogy magukhoz ragadják a gyümölcsöző és kellemes lélegződozást.

A telkekre való e vadászatban a gnostikus doktoroknak nagy előnyeik voltak. Magasabb értelmi kultúra és kevésbé szigorú erkölcsök színével lépve fel, biztosan számíthattak a vagyonos osztálybeliekre, kik megkülönböztetést kívántak és ki akarták vonni magukat a közfegyelem alól, mely a szegényeknek való.² A pogányokká váló érintkezés és a rendészeti tilalmak folytonos megszegése, melyet az Egyház tagja kénytelen volt elkövetni és amely szüntelenül vérlanúsággal fenyegette, súlyos nehézségeket okozott az oly kereszténynek, ki bizonyos társadalmi helyzetet foglalt el. A gnostikusok nem hogy tisztították volna a vérlanúság felé, de módot nyújtottak annak a kikérésére. Basilides, Heracleon óvást emeltek a vértanúk mértéktelen tisztelete ellen; a valentinianusok még tovább mentek: amikor az üldözések nagy heveséggel folytak, a hit letagadását tanácsolták, azzal érvelve, hogy Isten nem kívánja imádóitól az élet feláldozását

² L. *A keresztény Egyház*, 140, 141, 168, 393, 394 1.

és nem az emberek, hanem az aeonok színe előtt kell róla vallomást tenni.³

Nem kevésbé voltak csábítással a gazdag asszonyokra is, kikben a függetlenség vágyat keltett a személyes szereplésre. Az orthodox Egyház követte a Szent Páltól rendelt szigorú szabályt, mely a nőnek minden részvételt megtiltott az egyházi ténykedésben.⁴ Ezzel szemben e kis szektákban a nő keresztelt, végezte a szertartást, vezette a liturgiát, prófétáit. Noha erkölcs és szellem tekintetében oly ellentétesek voltak egymással, ahogy csak lehetett, a gnostikusok és a montanisták közös sajátossága volt, hogy mindegyik mellett ott van a női próféta: Simon mellett Helena, Apelles mellett Philumena,⁵ Monianus mellett Priscilla és Maximillia, Markos⁶ és Martion⁷ mellett egész sereg nő. A mese és a rágalom rávetette magát a dologra, mely alkalmat adott a félreértésre. Lehet, hogy a nők egynémelyike csak pusztán allegória vagy az orthodoxok kitalálása volt. Bizonyos azonban, hogy a szerény magaviseletnek, melyre a katolikus Egyház mindig kötelezte a nőket és amely megnevelte őket, semmiképp se volt kelete a kis szektákban, melyek kevésbé szigorú szabályzatot követtek és minden látszólagos szentességük mellett is kevésbé voltak beleszokva az igazi jámborságba, mely az önmegtartásban nyilvánul.

A keresztény philosophia három nagy rendszere, mely Hadrian alatt előállott, már mint Valentinusé, Basilidesé és Saturninusé, továbbfejlődött, anélkül, hogy valami sokkal jobba vált volna. E rendszerek alapítói még életben voltak⁸ vagy pedig akadtak, akik

³ Terlull., *Scorp.*, 1, 70.

⁴ Teriül], *De bapt.*, 17.

⁵ Apelles lapsus in feminam. Tertul. , *De praeser.*, 30.

⁶ Irenaeus, I, XIII.

⁷ *Ex Ulis suis- sanctoribus feminis.* Terlull., *Adoersus Marcionem*, V, 8.

⁸ Alex. Kel., *Strom.*, VII. 17

utódaik lettek. Valentinus,⁹ noha háromszor üzték ki az Egyházból, nagy környezetnek volt a központja. Odahagyta Rómát, hogy visszamenjen Keletre; szek-tája azonban tovább virágzott a fővárosban.¹⁰ Cyprus szigetén, 160 körül halt meg.¹¹ Tanítványai betöltöt-ték a világot.¹² Megkülönböztették a keleti és az itáliai tant. Ez utóbbinak Ptolemaeus és Heracleon voltak a fejei; az úgynevezett keleti ágat előbb Secundus és Theodotos, azután Axionicus és Bardesanes irányí-totta.¹³ A valentinianus iskola magasan a legkomo-lyabb és a legkeresztényibb volt mindazok között, me-lyeket általában a gnostikus név alá foglaltak. He-racleon¹⁴ és Ptolemaeus¹⁵ tudós exegetái voltak Pál leveleinek és a Jánosról nevezett Evangéliumnak. Kü-lönösen Heracleon igazi keresztény doktor volt, kitől Alexandriai Kelemen és Origenes sokat tanultak. Kelemen megőrzött számunkra tőle egy szép és okos lapot a vértanúságról. Theodotos iratait Kelemen szintén sokat forgatta és a jegyzeteknek abban a nagy

⁹ Tertull., *In Val.*, 4; *Praescr.*, 30.

¹⁰ Justin., *Dial.*, 35; Irenaeus, III, III, 4.

¹¹ Irenaeus, I, prooem., 2; III, IV, 3; Alex. Kel., *Strom.*, VII, 17; Tert., *Adv. Marc.*, I, 19; *Praescr.*, 30; Eus. (Szent Jer.), *Chron.* ad ann. 6 Ant.; Epiph., *Haer.*, XXXI, 7; Philast., 8. V. ö. Tillemont., *Mém.*, II, 603 és köv.; Lipsius, *Die Quellen der aelt. Ketz.*, 256—258 l.

¹² Tert., *In Val.*, 1 f.

¹³ Irenaeus, I, XI, 2; Tert., *In Val.*, 4, 19, 20; *Praescr.*, [49]; *Philosoph.*, VI, 35, 38; VII, 31; Epiph., *Haer.*, XXXII, I, 3, 4; Theodoret., *Haer. fab.*, I, 8 f.; Pseudo-Aug., *Haer.*, 11, 12 (*Corpus haereseologicum*, Oehler, I k.). Figyelembe veendő az *Excerpta* címe Kelemen művei függelékében, Ἐκ τῶν &εο-δότην καὶ τῆς ανατολικῆς καλούμενης διδασκαλίας. E külön-böző szövegek a „keleti iskola“ elnevezés értelmére nézve el-ternek egymástól.

¹⁴ Alex. Kel., *Strom.*, IV, 9 f.; Orig., *In Joh.*, igen gyak-ran; Epiph., *Haer.*, XXXVI. Olvasta volt Péter *Kerygma-A.* Orig., *In Joh.*, XIII, 236 (1., Delarue kiad.

¹⁵ Epiph., XXXIII; anaceph., 1124 1.: Irenaeus, I, pro-
oem., 2.

tömegében, melyet a tudós stromatista felhalmozott, úgy látszik, származtak ránk belőlük kivonatok.¹⁶

A valentinianusokat sok tekintetben felvilágosult és mértékletes keresztényeknek lehetett tekinteni; de mértékletességükben volt valami gög. Az Egyház, szerintük, csak az igazság minimumjának letéteményese, mely éppen hogy elegendő a közönséges embernek.¹⁷ Egyedül ők, a gnostikusok, tudják a dolgok lényegét. Azzal az ürüggyel, hogy a psychikusokhoz tartoznak és minden körülmények között üdvözülnek, hallatlan szabadságokat engedélyeztek maguknak,¹⁸ válogatás nélkül ettek mindenből, eljártak a pogány ünnepekre, még a legkegyetlenebb látványosságokba is, futottak az üldözés elől és ellene nyilatkoztak a vértanúságnak.¹⁹ Világias emberek voltak, szabados erkölcsűek és szabados beszédűek, kik álszenteskedésnek és vakbuzgóságnak mondták a katolikusok ropant tartózkodását, mellyel még egy könnyűvérű szótól, illetlen gondolattól is félték.²⁰ Ily körülmények között a nők irányítása sok veszedelemmel járt. F valentinianus pástorok egynémelyike nyílt csábító volt; mások szerénységet tettek; »de csakhamar, — mondja Irenaeus, — a nővér teherbe esett a testvértől.«²¹ Felsőbb ismeretet tulajdonítottak maguknak és az egyszerű híveknek hagyták a hitet, »ami vajmi más.«²² Exegesisük tudós volt, de kevésbé megindokolt.

¹⁶ L. az Ἐκ τῶν Θεοδοτοῦν és az Ἐκ τῶν πῶσοφτι.χωλ ἰκλογα kivonatokat (figyelembe veendőek ez utóbbiban a 26 és 56 §-ok). V. ö. Theodore!, *Haeret. fab.*, I, 8. Droseriusról és a droserianusokról l. a dialógust *De recta in Deum fide*, Origen., I, Delarue, 834, 840 l.; Macarius Mágnés, IV, 15, 184 l.

¹⁷ *Pistis Sophia*, Comptes rendus de l'Acad. des inser., 1872, 333, 334 l. (Reveillout úr jegyzete). , ,

¹⁸ Irenaeus, I, VI; Orig., *In Ezech.*, hóm. III, 4.

¹⁹ Tertull., *In Val.*, 30; *Scorp.*, 1 és 10; Orig., *I. c.*

²⁰ Irenaeus, I, VI.

²¹ *Ibid.*, I, VI, 3.

²² Alex. Kel., *Strom.*, II, 2, 6 f. Alkalmasint csak később voltak szüzeik, mint a marcionitáknak. Sőt, mondják, oda-jutottak, hogy kárhoztatták a házasságot. Aranyosz. Sz. János, *De virg.*, 3, 6 f.

Ha az írás szövegével szorították őket, azt feleltek, hogy az írást meghamisították. Ha az apostoli hagyomány ellenök szólt, habozás nélkül vetették el azt is.²³ Úgy látszik, volt egy Evangeliumunk, melyet az *Igazság Evangeliumá-nak* neveztek.²⁴ Valójában nem ismerték Krisztus Evangéliumát. A hit vagy a cselekedetek folytán való üdvözülést a gnosis, vagyis az állítólagos igazság megismerése folytán való üdvözüléssel helyettesítették. Ha ez az irányzat győzött volna, a kereszténység nem lett volna erkölcsi lény, hanem cosmogonia és metaphysika vált volna belőle, befolyás nélkül az emberiség általános útjára.

Egyébiránt sohasem lehet büntetlenül csillogtatni a nép előtt zűrös formulákat, melyeknek csak a beavatottak tudják az értelmét. Egyetlen valentinianus könyv maradt ránk, »A hü bölcsesség«²⁵ és ez mutatja, a furcsaság mily fokára jutottak ezek a szerzőik elgondolásában eléggé szép spekulációk, mikor gyermekes elmékbe hullottak. E könyv szerint Jézus, miután feltámadt, még tizenegy évig időzött a földön, hogy megismertesse tanítványaival a legfőbb igazságokat. Elmondja²⁶ nekik *Piste Sophia* történetét, hogy átadva magát oktalan vágynak: megragadni a világosságot, melyet a távolban megpillantott, lebukott az anyag chaosába; a többi aeon sokáig üldözi és nem akarja elismerni rangját; a megpróbáltatások és meg-

²³ Irenaeus, I, proem.; HI, II és XV; Teriull., *Praescr.* 39 (49); Orig., *Contra Cels.*, II, 27.

²⁴ Irenaeus, III, XI, 9.

²⁵ Megvan kopt fordításban. *Pistis* (helyesen *Piste*?) *Sophia, opus gnosticum Valentino adjucatumi.* .. vertit Schwartze, edidit Petermann, Berlin, 1851. V. ö. *Journal asiat.*, 1847 május és *Comptes rendus de l'Acad. des inser.*, 1872., 333 és köv. I. A mű talán ugyanaz, mint „Mária kis kérdései*¹, melyet Epiphanes gnostikus munkaként említ. L. *A kereszt. Egyh.*, 528 I. Aminthogy a *Piste Sophia* nagyrészt csakugyan Mária kérdezősködése Jézus feleleteivel. Másrészt lehet, hogy azok a zsoltárok {μετανοη}, melyeket a szerző *Pistis Sophia* szájába ad, Valentinus (Terfull., *De came Christi*, 17, 20) zsoltárai. (Schwartz, 35, 39, 61 stb. 1.)

²⁶ 30 és köv. I.

bánások hosszú során megy át, mígnem egy égi küldött, Jézus, leszáll érte a fényes magasságból. Sophia megmenekül, mert hitt e megváltóban, még mielőtt látta volna. Mindez nagy bőbeszédűséggel, az apokryph Evangéliumok fásasztó bővítéseinek és nagyításainak módjára jut kifejezésre. Mária, Péter, Magdolna, Mártha, *Parthenos* János és a különböző evangéliumi személyiségek majdnem nevetséges szerepet játszanak.²⁷ Akik azonban a zsidó és zsidó-keresztény írások meglehetősen szűkre szabott körét száraznak találták, tetszésüket lelték ez álmokban és többen eféle olvasmányoknak köszönhették az alkalmat, hogy megismerték Krisztust. A kiváltképpen szóbe.i oktatásra támaszkodó szekta rejtelmes formáságai és a beavatkozás fokozatos végrehajtása megragadták a képzelmet és különösen becsessé tették a feltárásokat, melyekhez csak oly sok megpróbáltatás árán lehetett eljutni.²⁸ Marcion után Valentinus volt az az eretnek, kinek iskolái a leglátogatottabbak voltak.²⁹ Az ő nyomán indulva, Bardesanes Edessában oly nagy és liberális iskoláját alapította meg a keresztény oktatásnak, amelyet eddig még nem láttak. Később majd szö-lunk e különös jelenségről.

Saturninusnak még mindig számos tanítványa volt.³⁰ Basilidesnek fia, Isodorus volt a folytatója. Egyébiránt e szekták e világában napirenden voltak az összeolvadások és szétválások, melyeknek gyakran csak a vezetők hiúsága volt a mozgatója.³¹ Nem hogy feltisztultak és a gyakorlati élet követelményeihez alkalmazkodtak volna, a gnostikus rendszerek napról-napra mind zavarosabbakká, bonyodalmasabbakká,

²⁷ Mint evangélisták Máté, Fülöp és Tamás szerepelnek benne (Schwartzé ford., 47 és 48 l.).

²⁸ Tertull., *Adu. Val.*, 1; *Piste Sophia, Comptes rendus de l'Acad.*, 1872, 338 és köv. 1.

²⁹ „Valentiniani frequentissimum plane collegium inter haereticos.“ Tertull., *l. c.*

³⁰ Justin., *Diaí.*, 35.

³¹ Epiph., *Haer.*, XXXII, 1, 3, 4.

chimaerikusabbakká váltak. Mindenki iskolaalapító akart lenni, külön templomot akart magának; evégből a nagy sereg doktor, a legkevésbé keresztény emberek a világon, igyekezett ráduplázni egymásra és az elődök bizarrságait megszaporitotta még valami új bizarrsággal.³²

Carpocrates iskolája hihetetlen keverékét tüntette fel a tévelygéseknek és a finom kritikának. Mint a tudás és ékesszólás csodájáról beszéltek Carpocrates Epiphanes nevű fiáról,³³ afféle csodagyermekről, ki tizenhét éves korában halt meg, miután azokat, akik ismerték, bámulatba ejtette görög irodalmi, főként pedig Plato philosophiáját illető ismereteivel. Úgy látszik, Sameban, Cephalonia szigetén templomot és oltárokat emeltek a tiszteletére; akadémiát neveztek el róla; névnapját, mint egy isten apotheosisát, áldozásokkal, lakomákkal, hymnusokkal ünnepelték. »Az igazságról« szóló könyvét nagyon magasztalták; ami ránk maradt belőle, sophisticus és éles dialektikát tüntet fel, mely emlékeztet Proudhonra és a mai szocialistákra. Isten, mondta Epiphanes, igazságos és jó, mert a természet egyenlően mér.³⁴ A világoosság egyenlően árad mindenkire; az ég mindenkinek ugyanaz; a nap nem tesz különbséget szegények és gazdagok, férfiak és nők, szabad emberek és rabszolgák között. Senki se veheti el valakitől a naptól ráeső részt, hogy megduplázza a magáét, már pedig a nap sarjztatja mindenek táplálékát. Más szóval, a természet mindenkinek egyenlő anyagot szolgáltat a boldogulásra. Az emberi törvények azok, melyek megsértve az isteni törvényeket, behozták a rosszat, az enyém és tied között való megkülönböztetést, az egyenlőtlenséget, a szembeállítást. Ez elvek alapján Epiphanes tagadta a házasság igazságos és szükséges

³² Irenaeus, I, 15 f.

³³ Alex. Kel., *Strom.*, III, 2; *Philosoph.*, VI, 38; Epiph., *Haer.*, XXXII, 3, 4; Theodore!, *Haer. fab.*, I, 5; Philast, 57; Pseudo-Ágoston, 7. V. ö. Tertull., *De anima*, 35.

³⁴ Töredék Alex. Kel., *Strom.*, III, 2.

voltát. A vágyak, melyeket a természet belénk oltott, jogainkat jelentik és semmiféle intézmény se vehet nekik gátat.

Igazában Epiphanes nem annyira keresztény, hanem utópista. A feltétlen igazság eszméje megtévesztette. Szemben az alsórendű világgal egy tökéletes világról álmodozik, igazi Isten szerint való világról, mely a bölcsek, Pythagoras, Plato, Jézus tanán alapul és amelyben az egyenlőség, következőképpen minden dolog közös volta uralkodik.³⁵ A hibája az volt, hogy azt képzelte, ily világ lehetséges a valóságban. Megtévesztve Plato *Republika-jától*, melyet komolyba vett, a leggyászosabb sophismákba bukott és bár bizonyára sokat le kell vonni a banális rágalmakból, melyeket a lakomákról regéltek, hogy miután a fáklyákat kioltották, a résztvevők gyalázatos kicsapongásoknak engedték át magukat, nehéz el nem ismerni, hogy e részben különös dolgok történtek. Egy bizonyos Marcellina, ki Anicet alatt jött Rómába, Jézus-Krisztus, Pythagoras, Plato és Aristoteles képmásait imádta és hódolással volt irántuk.³⁶ Prodicus és tanítványai, kiket adomitáknak is neveztek, a földi paradicsom örömeinek megújítását hirdették és pedig oly viselkedéssel, mely vajmi messze esett az ősi ártatlanságtól. Templomuknak a Paradicsom volt a neve; fütötték és meztelenül voltak benne. E mellett a tartózkodóknak nevezték magukat és azzal hivalkodtak, hogy teljes szüzességben élnek.³⁷ Valamifajta természeti és isteni jog nevében mindezek a szekták prodcisták, entichiták, adomiták tagadták az érvényben levő törvények értékét és önkényes szabályoknak és mondvacsinált törvényeknek bélyegezték azokat.³⁸

³⁵ *Κῆνωβία πάντων μετ' ἰσότητος.*

³⁶ Irenaeus, I, XXV, 6. Pseudo-Ág., 7; Celsus, Orig., *Contra Cels.*, V, 62.

³⁷ Alex. Kel., *Strom.*, I, 15; III, 4; VII, 7; Tert., *Ado. Prax.*, 3; Orig., *De oratione*, 5; Epiph., *Haer.*, LII; Theodoret., *Haer. fab.*, I, 6; Pseudo-Ág., 31.

³⁸ *Νομιζόμενοι νόμοι.*

A pogányok nagyszámú megtérése magával hozta az ilyenféle botrányokat. Az emberek az erkölcsi tisztaság bizonyos illatától vonzatra, léptek be az Egyházba; de azért még nem váltak szentekké. Egy Hermogenes nevű nem tehetségtelen festő szintén keresztény lett, anélkül azonban, hogy lemondott volna ecsetje szabadságáról, a nők kedveléséről, a görög philosophiára való visszaemlékezéseiről, amit mind jól-rosszul össze vegyített a keresztény dogmával. Úgy tartotta, hogy van elsődleges anyag, mely substratumaúl szolgál Isten minden művének és oka a természetben bentrejlő fogyatkozásoknak. Bizarrságokkal vádolták és a rigoristák, mint Tertullianus, roppant gorombán bántak el vele.³⁹

Az eretnokségek, melyekről itt szoltunk, mind hellenikusok voltak. A görög philosophiában, főként Platóéban gyökeredznek. Markos,⁴⁰ kinek tanítványai markosistáknak⁴¹ nevezték magukat, viszont Basilides iskolájából került ki. A *tetrad-ról* szóló formulák, melyeket állítólag egy égi nő, ki nem más, mint maga Sige, nyilatkoztatott ki neki, ártalmatlanok lettek volna, ha nem kapcsolta volna hozzájuk a mágiát, a thaumaturg bűvészkedést, a varázslatok és a nőcsábító bűnös művészetét. Külön szentségeket, rítusokat, keneteket talált ki, főként pedig egy saját használatára való misét, mely eléggé tekintélyparancsoló lehetett, noha a Szent

³⁹ Eusebius, IV, XXIV, 1; Alex. Kel., *Ecl. ex script, proph.*, 56; Tertull., *In Hermogenem*, az egész; *Praescr.*, 30; *De monog.*, 16; *De anima*, 1, 4; Theodoret., I, 19; Philast., 53; Pseudo-Ág., 41.

⁴⁰ Szent Justin., *Dial.*, 35 (kétséges); Muratori canonja, 82 sor (kétséges); Irenaeus, I, 13 és köv. f.; Tertull. (ut fertur), *Praescr.* 50; Pseudo-Ág., 14; Epiph., *Haer.*, XXXIV; Theodoret., I, 11; *Philosoph.*, VI, 39 és köv. Epiph. és Theodoret. archontikusai a markosisták egyik elágazódását teszik. *A görög írás mgsteriuma*, mely kopt nyelven fenmaradt, úgy látszik, markosista értekezés.

⁴¹ E szabálytalan képzés talán a semitikus *markosi* (mint *epicurosi*, *boethusi*) formából ered. Ezzel szemben I. Szent Justin *Μαϋκκi, avoi* (*Dial.*, 35, Otto kiad.).

Januarius csodájával analog szemfényvesztéseket kevert beléje. Azt állította, hogy bizonyos formula erejénél fogva a vizet valóságosan vérré változtatja a kehelyben. Valami por segítségével pirosas színt adott a víznek. A consecralást egy nő végezte egy kis kehellyel; azután Markos a kis kehely vizét egy nagyobbá öntötte, melyet kezében tartott és a következőket mondta: »A végtelen és kimondhatatlan kegyelem, mely minden dolog előtt van, töltsé el belső lényedet és növelje meg benned gnosisát, jó földbe vetve a mustármagot.« A folyadék ekkor meghigult, alkalmasint valami vegyi hatás folytán és túlcserdült a nagy kelyhen. A szegény asszony oda volt a csodálattól és mindenek bámultak.⁴²

Markos iskolája nem csak szélhámosságnak volt a fészke. Úgy tartották, hogy egyszersmind a kicsapongás és titkos gyalázatosságok iskolája is. E mivoltát talán túlozták annál fogva, hogy a markosianus kultuszban nők pontifikáltak, Úrvacsorát osztottak. Több keresztény hölgy, mondják, engedett a csábításnak; a sophista vezetése alá adták magukat és csak könnyekben úszva kerültek ki onnan. Markos hizelgett hiúságuknak, mystikus kétértelműséggel telt beszéddel tartotta őket, legyőzte féltékenységüket, megtanította őket profétálni, visszaélt velők; azután, mikor már belefáradtak, tönkrementek, visszatértek az Egyházba, megváltották botlásukat, és sírva és nyögve a szerencsétlenségen, mely őket érte, a vezeklésnek szentelték magukat.⁴³ Markos járványa főként az ázsiai Egyházakban pusztított. Az az áramféle, mely Ázsia és Lyon között keringett, e veszedelmes embert elszállította a Rhóne partjára.⁴⁴ Látni fogjuk, hogy ott sok áldozata akadt; megérkezésével szörnyű botrányok fognak kitörni a szentek ez Egyházában.

⁴² *Philos.*, VI, 40.

⁴³ Irenaeus, I, XVIII. V. ö. I, VI, 3.

⁴⁴ Irenaeus, I, XII. Tert. (ut fertur), *Praescr.*, 50; *Theodoret.*, I, 12; *Epiph.*, XXXV, 1; *Pseudo-Ág.*, 15; *Philosoph.*, IV, 13; VI, 5, 55.

Némely elbeszélés szerint Colarbasis nagyon közel állt Markoshoz; azonban kétséges, hogy e név valóságos személynek a neve. Arra magyarázzák, hogy *Col arba* vagy *Qol arba*, ami semitikus kifejezés a markosi tetrad megjelölésére. E bizarr rejtvények titka alkalmasint örökre ismeretlen marad előttünk.

VIII. FEJEZET.

A keleti syncretismus. — Az ophiták. — A manicheismus jövendő megjelenése.

Kilépnének az elénkszabott keretből, ha követnők ez agyrémekek történetét a III. században. A görög és latin világban a gnosticismus divat volt; akként is tűnt el, meglehetősen gyorsan. Keleten másként folytak le a dolgok. A gnosticismus új életre kapott és pedig a réginél sokkal ragyogóbbra és átfogóbbra Bardesanes eklekticismusa, — és sokkal tartósabbra a manicheismus révén. Az alexandriai antitacták már a II. században valóságos dualisták, kik a jó és a rossz eredetét két különböző istennek tulajdonítják.¹ A manicheismus még tovább fog menni; háromszázötven évvel Mahomet előtt Perzsia genialis fia megr valósítja, amit Arabia genialis fia vajmi hatalmasabban fog megvalósítani, megalapít egy vallást, mely egyetemes uralomra törekszik és a helyébe akar lépni Jézus vallásának, mint amely tökéletlen vagy amelyet tanítványai megrontottak.

Az eszmék roppant zűrzavara, mely Keleten uralkodott, a legsajátosabb általános syncretismust idézte elő. Egyiptom, Syria, Phrygia, Babylon kis mystikus szektái, látszólagos hasonlatosságok alapján igényt támasztottak az Egyházhoz való csatlakozha-

¹ Alex. Kel., *Strom.*, III, 4 f.; Theodoret., *Haeret. fab.*, I, 16.

tásra és néha meg is kapták az elfogadtatást. Az ó-kor összes vallásai mintegy feltámadni látszottak, hogy elébe menjenek Jézusnak és adoptálják, mint aki hozzájuk tartozik. Assyria, Phoenicia, Egyiptom cosmogóniái, Adonis, Osiris, Isis, a phrygiai nagy istennő mystériumainak tanai beáradtak az Egyházba és folytatását szolgáltatták annak, amit a gnosticizmus vajmi kevésbé keresztény keleti ágának lehet nevezni. Hol Jehovah-t, a zsidók istenét azonosították *J aldebaoth*,² »a chaos fia«³ assyro-phoeniciai demiurgos-szal, hol pedig a régi assyriai Z[^]J2-t, ki sajátos rokonságot tüntet fel Jehovah-val, kapták fel⁴ és vonták egybe quasi-névtársával akként, hogy nem könnyű megkülönböztetni, mennyi benne a képzelgés és mennyi a valóság.⁵

Különösen az ophiolatrikus szekták, melyek az ó-korban oly népesek voltak, hajlottak e badar tanításokra. Néhány pogány kígyóimádónak, ki nahas-seusok⁶ vagy ophiták⁷ neve alatt csoportosult, egy szép napon eszébe jutott, hogy kereszténynek nevezze magát.⁸ Úgy látszik, e bizarr Egyháznak⁹ Assyriából származott a csirája, de Egyiptomnak,¹⁰ Phrygiának,¹¹

² Irenaeus, I, XXX, 5 és köv.; Orig. , *Contra Cels.*, VI, 31; Epiph., *Haer.*, XXVI, 10; XXXVII, 3 és köv.

³ inn L. *Mém. sur Sanch., Mém. de l'Acad. des inser.*, XXIII, 2-ik r., 256 és köv., 312 l.; F. Lenormant, *Bérose*, 126, 127]; Baudissin, *Stud. zur sémit. Religionsgeschichte*, I, 194, 195 l.'

⁴ Irenaeus, I, XXX, 5, 10; Orig. , *Contra Cels.*, VI, 31, 32; Epiph., *Haer.*, XXVI, 10; *Piste Sophia*, 223, 234 l. (ford.)

⁵ L. Baudissin, *Stud.*, I, 179 és köv. l.

⁶ Nahas héberül kígyót jelent.

⁷ L. főként *Philosophum.*, V k.; Epiph., *Haer.*, XXXVII; Irenaeus, I, XXX; Theodoret., I, 14; Pseudo-Ág., 17; Tertull., *Praescr.*, 47; Philast., 1 f.

⁸ A legtöbb ophiolatrikus szekta ellensége maradt a kereszténységnek. L. Orig. , *Contra Cels.*, III, 13; VI, 24; Philast., *De haer.*, 1 f.

⁸ Philos., V, 1 és köv.

¹⁰ Kneph vagy agathodemon kultusza.

¹¹ Szent Fülöp aktái, Tischendorf, *Acta apóst. apokr.*, 75, 77 l.

Phoeniciának,¹² az orphikus mysteriumoknak¹³ is volt benne részük. Mint Abonolicai Alexandernek, a kígyóisten Glycon bajnokának, az ophitáknak is voltai; idomított kígyóik (agathodemonok), melyeket kalitkában tartottak; a mysteriumok celebrálásakor kinyitották a kalitka ajtaját és előszólitották a kis isteni. A kígyó előjött, felkúszott az asztalra, melyen a kenyerek álltak és köréjük tekerődött. A szckláriusok szemében az eucharistia el 51 tökéletes áldozattá vált. Megtörtek a kenyeret, szétosztották, Icborultak az agathodemon előtt és általa, mondták, dicsérő hymnust mutattak be az égi Atyának. Kis állatjukat néha azonosították Krisztussal vagy pedig azzal a kígyóval, mely az embereket megtanította a jó és rossz ismeretére.

Az ophilák Adamas-ról, mint aeonról és a világtojáról szóló elméletei emlékeztetnek Byblosi Philo cosmogoniáira és a Kelet összes mysteriumainak közös symbolumaira.¹⁴ Rítusaik jobban egyeztek a phrygiai nagy istennő mysteriumaival, mint Jézus híveinek tiszta gyülekezeteivel. Ami a legkülönösebb, volt nekik keresztény irodalmuk, voltak Evangéliumaik, apokryph hagyományaik, melyek Jakabhoz kapcsolódtak. Főként az egyiptomiak és Tamás Evangéliumát használták.¹⁵ Christologiájuk ugyanaz volt, mint az összes gnoslikusoké. Jézus-Krisztus nekik két személyből állt, Jézusból és Krisztusból, — Jézusból, ki Mária fia, a legigazabb, legbölcsebb, legtisztább ember és akit keresztre feszítették, és Krisztusból, az égi neonból, ki egyesült Jézussal, a Passió előtt megvált tőle, az égből erényt küldött, mely Jézust feltámasztotta, még pedig spirituális testben, amelyben is tizen-nyolc hónapig élt és felsőbb tanokat közölt a kiválasztott tanítványok kyszámú csoportjával.

¹² Sanchoniathon, 48 1. (Orelli.)

¹³ A symbolikus tojás, a kígyó.

¹⁴ *Mém. de l'Acad. des inscriptions*, XXIII, 2. rész, 241 és köv. 1.

¹⁵ L. A keresztény Egyház, 513 és köv. 1.

A kereszténység e ködbe vesző határain a legkülönbözőbb dogmák keverődtek egymással. A gnostikusok türelmessége, proselytismusuk oly szélesre tárta az Egyház kapuját, hogy minden befért rajta. Oly vallásokat, melyeknek mi közösségük se volt a kereszténységgel, babyloni kultuszokat, talán buddhista elágazódásokat is a heresiologusok a keresztény szekták közé lajstromoztak és számoztak. így kerültek oda a baptisták vagy sabianusok, kiket később mendaitáknak¹⁶ nevezték, a peraták,¹⁷ kik egy félig phoeniciai, félig assyriai cosmogoniát vallottak, igazi zagyvalékot, mely inkább illet Bybloshoz, Maboughoz vagy Babylonhoz, semmint Krisztus Egyházához és főként a sethiták,¹⁸ akiknek szektája valójában assyriai volt, de Egyiptomban is virágzott. Szójáték révén e szekta Seth patriarchához, egy terjedelmes irodalom állítólagos apjához kapcsolódott, kit néha egyenesen Jézus Krisztussal azonosítottak. A sethiták kényükre keverték egymással az orphismust, a neo-phoenicistmust, a régi semitikus cosmogoniákat és az egészzet benne lelték a Bibliában. Azt hirdették, hogy a Genesis genealógiája fenséges kinyilvánításokat tartalmaz, melyeket köznapi elmék egyszerű családi adatoknak vettek.¹⁹

Ugyanez időtájban bizonyos Justinus²⁰ egy *Baruch*, című könyvben a judaismust mythologiává

¹⁶ *Journ. asiat.*, 1853, nov.—dec., 436, 437 1.; 1855, aug.—szept., 292—294 1. L. továbbá Siouffi, *Relig. des Soubbas*, Paris, 1880. Jusson eszünkbe, hogy a soubbák vagy sabianusok alkalmasint elkasaiták.

¹⁷ Alex. Kel., *Strom.*, VII, 17; *Philosophumena*, V, 12 és köv.; X, 10; Theodoret., I, 17. V. ö. *Journal asiat.*, 1853, nov.—dec., 436, 437 1. E név, úgy látszik, onnan eredt, hogy a szekta túl az Euphratesen született meg. V. ö. Gen., XIV, 15 (görögül).

¹⁸ L. főként *Philos.*, V, 19 és köv.; Epiph., *Haer.*, XXVI, 7; XXIX, 5; Theodoret., Pseudo-Ág., Philost., Tertull., *Praescr.*, 47. V. ö. *Mém. de l'Acad. des inser.*, XXIV, 1 r., 166 1.; Fabricius, *Cod. pseud. vet. Test.*, I, 140, 143 és köv.; II, 47 és köv.

¹⁹ Epiph., *Haer.*, XXXIX, 9.

²⁰ *Philosoph.*, V, 23 és köv.

formálta át és szinte mi szerepet se hagyott meg Jézusnak. Túláradó képzeletek, melyek véget nem érő cosmogoniákon nevelkedtek és hirtelen a héber és az evangéliumi irodalom szigorú éttrendjére tértek át, nem tudtak megbarátkozni ennyi egyszerűséggel. Ha szabad így mondanom, felfűjták a Biblia történelmi, legendás vagy evhemerista elbeszéléseit, hogy közel hozzák azokat a görög és keleti mesék geniusához, melyet megszoktak.

Látnivaló, alattomban Görögország és a Kelet egész mythologiai világa belopódzott Jézus vallásába. A görög-keleti világ értelmes emberei jól érezték, hogy az emberiség összes vallási alkotásait ugyanegy szellem élteti: kezdték ismerni a buddhizmust és bár még messze voltak a kortól, melyben Buddha élete egy keresztény szentnek lesz az élettörténete,²¹ róla csak tisztelettel beszéltek.²² A babyloni manicheizmus, mely a III. században a gnosticizmus folytatását képviseli, erősen buddhista nyomokat tüntet fel.²³ Azonban a kísérlet: bevinni e pantheista mythológiát egy sémita vallás keretei közé, már előre sikertelenségre volt ítélve. A zsidó Philo, a Colossebeliekhez és az ephesusiakhoz írt levél, a pseudo-johannikus iratok elmentek e tekintetben ameddig csak lehetett. A gnostikusok, mikor keresztényeknek állították magukat, merőben kiforgatták a szavak értelmét. Jézus művének a szív megjavítása volt a lényege. Már pedig ez üres speculációkban minden volt, csak józan ész és jó erkölcs nem. Még ha rágalomnak tartjuk is, amit kicsapongásaikról és szabados szokásaikról²⁴ beszél-

²¹ Szent Josaphat és Szent Barlam élete.

²² V. ö. Alex. Kel., *Strom.*, I, 15; Bardesanes, *De fato*, 16—19 l. (Cureton); Porphy., *De abst.*, IV, 17.

²³ Scythianus — Cakya; Boudasf = Bodhisatoa. L. *Hist. gen. des langues sémit.*, 1. kiad., 250, 251 l., jegyzet; *Journal asiat.*, 1856, febr.—inarc., 255, 256 l.; *Mém. de l'Acad. des inser.*, XVIII, 2. r., 90, 91 l.; Lassen, *Ind. Alt.*, III, 397 és köv. 1.; Weber, *Ind. Skizzen*, 63, 64, 91, 92. Szent Tamás aktái nagyon hasonlítanak valami buddhista sutrához.

²⁴ Epih., XXVI, 3, 4, 11.

tek, nem lehet kétségbe vonni, hogy a szektáknak, melyekről szó van, közös tulajdonságuk valami bántó irányzat az erkölcsi közömbösség felé, bizonyos veszedelmes quietizmus, a nagyszívűség hiánya, ami a vértanúság felesleges voltát proklamáltatta velők.²⁵ Konok docetismusuk,²⁶ az, hogy a két szövetséget két különböző istennek tulajdonították,²⁷ a házassággal való szembehelyezkedésük,²⁸ a feltámadásnak és az ítéletnapnak tagadása,²⁹ mind egyaránt bezárta előlük a kapuját az oly Egyháznak, melyben a vezetők előd mindig a mérséklet és a szélsőségek ellenzése volt a szabály. Az Egyházi fegyelem, melyet az episcopatus képviselt, volt a szikla, melyen e zűrös kísérletek mind megtörttek.

Az ember attól tart, hogy ha hosszabban beszél e szektákról, oly színbe keveredik, mintha komolyabban venné azokat, mint amennyire maguk komolyságot tulajdonítottak maguknak. Kik voltak a phibioniták, a barbeloniták³⁰ vagy barborianusok, a stratioták vagy katonák, a levitikusok, a coddianusok?³¹ Az Egyházatyák egyetértően mindez eretnokségeket nevetséggel halmozzák el, amit kétségtelenül megérdemeltek és oly gyűlölettel, melyet talán nem érdemeltek meg. Általában több volt a dologban a szélhámosság, mint a gonoszság. Héber szavaikkal, melyeket gyakran félre-

²⁵ Tertull., *Scorp.*, 1, 15; Szent Jerom., *In Vigil.*, 3.

²⁶ Irenaeus, III, XI, 3; Alex. Kel., *Strom.*, III, 13 és köv.; VII, 17; *Philos.*, VIII, 1 és köv.; Orig., *Contra Cels.*, II, 13; Epiph., XXVI, 10; Szent Jerom., *In lucif.*, 8; Theodoret., *Haer. fab.*, prooem. és V, 12; Tertull., *De came Christi*, 1; Szent Ignác levelei.

²⁷ Irenaeus, II, XXXV, 2 és köv.; Epiph., XXVI, 6, 11, 15; Ptolemaeus levele Flórához, Epiph., XXXIII, 3, 7.

²⁸ *ΟΙ ΤΟΝ ΝΟΜΟΝ ΚΑΤΑΤΣΕΧΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΥΑΜΟΝ.* Alex. Kel., *Strom.*, IV, 18. '

²⁹ Epiph., XXVI, 15; Philast., 57.

³⁰ Ta'án III 15N JíniNH. *τετράδι δεός.*

³¹ Epiph., *Haer.*, XXVI, 3, 10; Philost., 57; Theodoret., I, 13. Úgy látszik, ophiták voltak. Lipsius. *De Quellén der aelt. Ketz.*, 197—199 1., 223 1., jegyzet. V. ö. *Pistis Sophia*, 233 1. (ford.); Matter, *Hist, du gnost.*, I F. áb., 4 sz.; magy., 28 1.

értve használtak,³² mágikus formuláikkal, később pedig amulettjeikkel és abraxaikkal, az alrendű gnostikusok csak megvetést érdemelnek. E megvetés azonban nem terjedhet ki azokra a nagy emberekre, kik e hatalmas narcotikumban keresték gondolatuk megnyugvását, vagy, ha úgy tetszik, elkábítását. Valentinusban a maga módjára lángelme lakozott. Carpocrates és fia, Epiphanes ragyogó írók voltak, kik, ha ártott is nekik az utopia és a paradoxon, néha meglepnek mélységükkel. A gnosticizmusnak jelentékeny szerepe volt a keresztény propagandában. Gyakran az volt az átmenet, mely a pogányságtól a kereszténységhez vezetett.³³ Az ekként megnyert proselyták majdnem mindig orthodoxokká váltak; sohasem tértek vissza a pogánysághoz. :

Főként Egyiptom őrizte meg kitörülhetetlenül e sajátos rítusok nyomát. Egyiptomban nem volt judeo-kereszténység. Figyelemreméltó, hogy a kopt irodalom mennyire különbözik Kelet más keresztény irodalmaitól. Míg a judeo-keresztény irodalom legtöbb munkája megtalálható syr, arab, aethiop, örmény nyelven, a kopt irodalom csak valami gnostikus háttérrel tündet fel és semmi egyebet. Egyiptom ily módon a pogány illuminizmusról közvetlenül tért át a keresztény illuminizmusra. Alexandriát a gnostikusok majdnem egészen megtérítették. Alexandriai Kelemen mérsékelt gnostikusnak lehet nevezni; tisztelettel idézi Heracleont, mint olyan doktort, ki sok tekintetben tekintélyt érdemel; a gnostikus elnevezést jó értelemben használja és synonymájává teszi a keresztény elnevezésnek;³⁴ mindenesetre távolról sincs meg benne az új eszmék iránt Irenaeus, Tertullianus, a

³² Irenaeus, I, XIV, XV, XVI, XXI, XXX, 5; *Philo soph.*, V, 8, 26; Cels., Orig., *Contra Cels.*, VI, 31, 32; Epiph., *Haer.*, XXVI, 1; XXIX, 20; XXXVI; Pseudo-Ag., 16, *Pistis Sophia*, 223 és köv. 1, (ford.). V. ö. Lucian., *Alex.*, 13; Orig., *Contra Cels.*, I, 22.

³³ Például Ambrus, Origenes barátja: Eus., *H. E.*, VI, 18.

³⁴ *Strom.*, IV, 4, 26 f. és V és VII könyv, az egész.

Philosophumena szerzőjének gyűlölete. Azt lehet mondani, hogy Alexandriai Kelemen és Origenes bevitte a keresztény tudományba, amit Heracleon és Basilides túlmerész próbálkozása elfogadhatót foglalt magában. Belső összeforrottságban lévén Alexandria egész értelmi mozgalmával, a gnosis döntő befolyással volt az irányra, melyet a speculativ philosophia a III. században e városban, az emberi szellemnek akkori középpontjában, követett. E véget nem érő vitázásokból valami keresztény akadémia-féle született, valóságos iskolája a szent iratoknak és az exegesisnek,³⁵ melyet hamarosan Pantaenus, Kelemen, Origenes fognak ékesíteni. Alexandria napról-napra mindinkább fővárosa lesz a keresztény theológiának.

A gnosis nem kevésbé volt kihatással Alexandria pogány iskolájára is. Ammonius Saccas, ki keresztény szülőktől született³⁶ és tanítványa, Plotinus egészen át vannak itatva tőle. A nyiltabb elmék, így Apameai Numenius ezen az úton jutottak el a zsidó és keresztény tanok ismeretéhez, ami eddig oly ritka volt a pogány világ kebelében.³⁷ A III., IV., V. század alexandriai philosophiája telve van azzal, amit a gnostikus szellemnek lehet nevezni és átörökíti a mysticismus csiráját az arab philosophiára, mely azt még inkább ki fogja fejleszteni.³⁸ A judaismusra szintén kihat e befolyás.³⁹ A cabbala nem más, mint a zsidók gnosticizmusa. A *sephiroth* Valentinus »tökéletességei«-nek felelnek meg. A monotheismus, hogy mythológiát alkosson magának, csak egy eljárást alkalmaz-

³⁵ Eusebius, *H. E.*, V, X, 1.

³⁶ Porphyr., id. *Eus.*, *H. E.*, VI, XIX, 7 (v. ö. 10, ahol is figyelembe veendő a homonymák összezavarása, melyei Eusebius elkövet).

³⁷ *Eus.*, *Praep. evang.*, IX, 7; XI, 10, 18, 22; Troilus, *In Tim.*, II, 29.

³⁸ A sphaerák (aeonok) elmélete, amely szerint a végső, vagyis a földhöz legközelebb eső sphaera, melytől az emberi dolgok kormányzása függ, a legkevésbé fenkölt

³⁹ Az abyssiniai zsidók, a falaschák eszméi erősen magukon hordják a gnosticismus bélyegét.

hat: megeleveníteni az abstractiókat, melyeket mint tulajdonságokat az örökkévaló trónja köré szokott sorakoztatni.

A meddő polytheismusba beféradt világ Kelettől, főként pedig Judeától kevésbé elkopott isteni neveket kívánt, mint amelyekkel a közkeletű mythologia szolgált. E keleti nevek nyomatékosabbak voltak, mint a görögök, theurgikus felsőbbrendűségüket azzal a sajtósággal magyarázattal okolták meg, hogy miután a keletiek régebben hívták fel az isteneket, mint a görögök, a keleti theologia nevei jobban megfelelnek az istenek természetének, mint a hellenikus nevek és jobban a tetszésükre vannak.⁴⁰ Ábrahám, Izsák, Jákob, Salamon nevei Egyiptomban kiváló hatékonyságú talizmánoknak szerepeltek.⁴¹ A világ tele volt e féktelen syncretismus szája íze szerint való talizmánokkal.⁴² Rajtuk a *IASI*, *AA&NAI*, *CABAÍ*®, *EA&AI* a görög szavak és görög betűkkel írt héber formulák

⁴⁰ Celsus, Orig. , VIII, 37; Jamblichos, *De mysteriis*, VII, 4 és köv., 256 és köv. 1., Parthey kiad.

⁴¹ Orig. , *Contra Cels.*, I, 22 és köv. V. ö. IV, 33, 34; VI, 39. V. ö. Vattier de Bourville köve, *Revue arch.*, 1848, 153, 280 és köv. 1. A *Mózes* névre nézve 1. Montfaucon, *Ant. expl.*, II, II, CLVI áb. V. ö. a berlini papyrusokat, I, 219 sor; II, 115 sor, Parthey, *A berlini akad. jelent.*, 1865; *Comptes rendus de l'Acad. des inser.*, 1880, 278 l.

⁴² L. az Analasi-papyrus, 1073 sz., Bibi. nat. (Fr. Lenormant tudósítása, 87 l.); a leydeni papyrusok, I, 383, 384: Reuven, *Lettre a M. Letronne* (Leyden, 1830); Leemans, *Aegyptische Papyrus*, Leyden, 1839 és *Grieksche papyrussen van het Museum te Leyden*, II. k. (v. ö. Anastase, 1072 sz.); a berlini papyrusok: Parthey, *A berlini akad. jelent.*, 1865, 109 és köv. 1. Ez emlékeket helytelenül nevezik gnostikusoknak. Szinte semmi keresztényi sincs bennük (átszólagos kivételek: Chabouillet, *Catalogue des camées*, 2169, 2176, 2220, 2222, 2223, sz.; Reuven, *Lettre a M. Letronne*, 25 l.) és a keresztények, még a gnostikusok is irtóztak volna tőlük. Basilides annyi más sacramentalis szó között elfogadta *Abrasax-ot* (Irenaeus, I, XXIV, 7); de vajmi helytelen basilidesinek mondani mindazokat a köveket, melyeken *ABPACAS* olvasható. *Jao* szintén nem Valentinus találmánya (Irenaeus, I, IV, 1; v. ö. I, XXI, 3). Az Egyházak sehol sem említenek a gnostikusoknál ily talizmánokat. Kivétel az ophiták, kik igazán nem keresztények.

keveredtek egyiptomi symbolumokkal és a sacramentalis ABPACAΞ szóval, mely a 365-ös számnak volt az aequivalense.⁴³ Mindez sokkal inkább judeopogány,⁴⁴ semmint keresztény és minthogy a gnosticismus a kereszténységben egész a blasphemiaiig hajlott ellenszenvet jelent Jehovah iránt, merőben helytelen a gnosticizmusnak róni fel az együgyűség ez emlékműveit. Valójában az az irányzat nyilvánult bennök, melyet általában a kor babonásága követett és azt hisszük, abban az időben, amelyhez eljutottunk, az összes szekták keresztényei közömbösek voltak e kis talizmánokkal szemben. Az amulettek a IV. és V. századtól, a pogányok tömeges megtérésétől fogva vonulnak be az Egyházba és a határozottan keresztény szavak és symbolumok ekkor kezdenek előfordulni rajtuk.

Az orthodoxia tehát hálátlan volt, mikor nem ismerte el a szolgálatokat, melyeket e fegyelmezetlen szekták teljesítettek neki. Dogma tekintetében csak ellenhatást idéztek fel; de a keresztény irodalomban és a liturgiái intézményekben igen jelentékeny szerep; pet töltöttek be. Az emberek majdnem mindig sokat kölcsönöznek azoktól, kiket anethematizálnak. A kezdeti, még egészen zsidó kereszténység nagyon is egyszerű volt; a gnostikusok csináltak belőle vallást. A szentségek nagyrészt az ő műveik; keneteik, főként a betegek halálos ágyánál, nagy benyomást tettek.⁴⁵ A szent kenet, a confirmatio (eleinte kiegészítő része a keresztségnek), a kereszt jelének tulajdonított természetfeletti erő a keresztény mystika több más ele-

⁴³ L. Jean L'Heureux (Macarius) vagy Chifflet, Du Moline, Montfaucon, Caylus, Bellermann, Kopf, King, Matter, Baudissin, Parthey, Froehner, Chabouillet gyűjteményeit. V. ö. *Bull. de la Soc. des ant. de Fr.*, 1859, 191 és köv. 1.

⁴⁴ L. Baudissin úr osztályozását, *Stud. zur sem. Rel.*, 189 és köv. 1.

⁴⁵ Irenaeus, I, XXXI, 3, 5 és dóm. Massuet jegyzete.

mével együtt tőlük ered.⁴⁶ Fialat és tevékeny párt lévén, a gnostikusok sokat írtak és merészen belevetették magukat az apokryphok produkálásába. Könyveik, melyeket először rossz hír vett körül, végül is bejutottak az orthodox családba. Az Egyház csakhamar elfogadta, amit eleinte elátkozott. Számos gnostikus eredetű hitvélemény, ünnep, symbolum vált egyszersmind katolikussá is. Mária, Jézus anyja, kivél az orthodox Egyház igen keveset foglalkozott, különösen⁴⁷ ez újitóknak köszönhette majdnem isteni szerepének első kibontakozását. Az apokryph Evangéliumok legalább is jó felerészükben gnostikusok művei. Már pedig nagyszámú ünnepnek az apokryph Evangéliumok voltak a forrásai és a keresztény művészetnek azok szolgáltatták a legkedveltebb tárgyakat.⁴⁸ Az első keresztény képek, Krisztus első arcképei gnostikus munkák voltak.⁴⁹ A szorosan orthodox Egyház képromboló maradt volna, ha az eretnekség nem hatja át vagy inkább ha, a versenyzés szükségletei folytán, nem követel tőle engedményeket a pogány gyengeségek iránt.

A lángelme és a örültség között hányattatva a gnosticismus kisiklik minden absolut ítélet alól. Hegel és Swedenborg, Schelling és Cagliostro egymást érik benne. Nem szabad, hogy egynémely teoriájának látszólagos frivolsága visszariasszon bennünket. Minden törvény, mely nem a pozitív tudomány tiszta kifeje-

⁴⁶ Cels., Orig. , *Contra Cels.*, VI, 39, 40; *Constit. apóst.*, VII, 42—45 f.; *Recogn.*, I, 15. L. főként *Acta sancti Thomae*, 26—27 §; Migne, *Diet. des apokr.*, 1027—1030, 1041 1.; Siouffi, id. m., 80—84 1. Az „irgalmasság olajá”-ról szóló mesék gnostikus alapúak. Ádám vezeklésének és a kincses barlangnak legendája; *Nicod. Evang.*, 2. r.; *Mózes Apók.*, Tisch., *Apók. apokr.*, XI, 5, 7 1. V. ö. Hermas, simil. Vili, Gebh. és Harm, 186—189 1.; Cutelier jegyzete *Recog.*, I, 45.

⁴⁷ L. *Pistis Sophia*, minden lapon, főként 19, 20, 39 1. A Szűz kultuszának túlzása mindenekfelett syr dolog. L. Szent Ephrem, *Carm. nisib.*, 29—30 1. (Bickel kiad.)

⁴⁸ L. *A keresztény Egyház*, XXVI f.

⁴⁹ Irenaeus, I, XXV, 6; Celsus, Orig. , VI, 30, 33, 34.

zése, alá van vetve a divat szeszélyeinek. Hegel egy-egy formulája, mely a maga idején a legmagasabb felfogása volt a világnak, ma mosolyra gerjeszt. Ez vagy az a mondat, melyben a mindenséget véljük összefoglalni, valamikor üresnek és ízetlennek fog feltűnni. Mindazoknak, kik a végtelenség tengerén hajótörést szenvednek, igényük van az elnézésre. A józan ész, mely az első pillanatra összebékíthetetlennek látszik a gnostikusok agyrémével, nem hiányzott belőlük oly nagy mértékben, mint ahogy hinni lehetne. Nem szálltak szembe a polgári társadalommal; nem keresték a vértanúságot és ellene voltak a túlbuzgóságnak. Megvolt bennük a legfőbb bölcsesség, a türelem, sőt néha, ki gondolná? — a diszkrét skepticismus. Mint a vallás minden formája, a gnosticizmus javította, vigasztalta a lelkeket. íme, egy valentinianus sírfelirat, melyet a Via Latina-n találtak, mely szavakban fürkészi a halál örvényét:

Kíváncsiságodban, hogy meglásd az Atya világosságát, véremnek, ágyamnak társnője te, ó, én bölcsem, beillatosítva a szent fürdőben Christos megromolhatatlan és tiszta myrhájától, siattél szemlélni az aeonok isteni arcát, a nagy tanács nagy Angyalát, az igazi Fiút, — siattél a nász-ágyba, az aeonok atyai keblébe.

E halott sorsa nem az emberek köznapi sorsa volt. Meghalt és él és látja valóságosan az enyészhetetlen világosságot. Élő az élők szemében; akik halottnak hiszik, azok az igazi halottak. Föld, mit jelent csodálkozásod a manesek ez új fajával szemben? Félelmed mit jelent?

IX. FEJEZET.

A Marcionismus folytatása. — Apelles.

A gnoslicismus, mely kitünően alkalmas volt, hogy egyéni vigasztalás és épülés fakadjon belőle, Egyháznak igen gyenge volt. Se presbyteratus, se episcopatus nem állhatott elő benne; az ily zűrzavaros gondolatok csak dogmatizáló csoportosulásokra vezettek. Egyedül Marcionnak sikerült szilárd épületet emelnie ez ingatag talajon. Volt egy erősen szervezett marcionita Egyház. Bizonyos, hogy ennek az Egyháznak volt némely súlyos fogyatkozása, mely miatt Krisztus Egyháza kiközösítette. Nem ok nélkül történt, hogy az episcopatus összes alapítói találkoznak egy közös érzésben, a Marcion iránt való ellenszenvben. A metaphysika nem uralkodott annyira ezeken az elméken, hogy ez az ő részükről egyszerűen theologiai gyűlölködés lett volna. Azonban az idő jó bíró; a marcionismus kitartott. Az arianismushoz hasonlóan a kereszténység egyik nagy töredéke volt, nem pedig, mint annyi más szekta, bizarr és tűnékeny meteor.

Marcion, a mellett, hogy hű maradt néhány elvhez, mely szemében a kereszténység lényegét alkotta, nem egyszer változtatott theológiáján. Úgy látszik, semmiféle pontosan megállapított symbolomot se erőltetett tanítványaira. Halála után a belső

eltérések roppant nagyok voltak a szektában.¹ Potitus és Basilicos hívek maradtak a dualismushoz;² Syneros három természetet ismert el, a nélkül, hogy tudnánk, valójában miként értette ezt; Apelles határozottan visszatért a *monarchiá-hoz*. Eleinte személyes tanítványa volt Marcionnak; de sokkal függetlenebb szellem lakozott benne, semhogy tanítvány maradhatott volna; szakított mesterével és odahagyta Egyházát. Az ily szakítások a katolikus közösség keretén kívül mindennapi esetek voltak. Apelles ellenségei igyekeztek úgy tüntetni fel a dolgot, hogy Apellest kiűzték és kiközösítésének szabados erkölcsisége volt az oka, mely ellenkezett a mester szigorúságával. Sokat beszéltek egy Philumena nevű szűzről, kinek csábításai beleragadták mindenféle megtévedésbe³ és aki egy Priscilla vagy Maximilla szerepét játszotta mellette. Mindez a legnagyobb fokban kétséges. Orthodox ellenfele, Rhodon, ki ismerte, aszkéta életmódja miatt tiszteletreméltó aggastyánnak írja le.⁴ Rhodon szól Philumenáról és úgy tünteti fel, hogy megszállott szűz volt, kinek inspirációit Apelles valóban istenieknek tartotta. A hiszékenység ily példái a legszigorúbb doktoroknál is előfordultak, nevezetesen Tertullianusnál.⁵

A gnostikus tanok symbolikus nyelve egyébiránt súlyos félreértésekre adott okot és gyakran félremagyarázást engedett az orthodoxoknak, kiknek érdekében volt az ily veszedelmes ellenségek elrágalmazása. Simon mágus nem játszhatott büntetlenül a Helena-Ennoia allegóriával; lehet, hogy Marcion hasonló természetű quiproquo-nak volt az

¹ Rhodon, Eusebius, V, XIII.

² *Ibid.*, 3 §.

³ Tertull., *Praescr.*, 6, 30 [51]; *Adv. Marc.*, III, 11; *De came Christi*, 6, 24; *De anima*, 36; Pseudo-Tert., *De haer.*, 19; *Philosoph.*, VII, 38; X, 20; Pseudo-Ág., 23 (Oehler); Szent Jer., *Epist. ad Ctesiph.*, *adv. Pelag.* (Mart., IV, II, 477 l.)

⁴ Ὁ τὴν ποί/ΛΤf-Lav οεμννόμεννς και τό γη^ας. Euseb., V, XIII, 2. ¹

⁵ Tertull., *De anima*, 9.

áldozata.⁶ Apelles kissé változékony philosophiai képzelete is elősegíthette az oly beszédet, hogy egy csapodár teremtést, Philumenát⁷ üzve, odahagyta az igazságot, hogy veszedelmes kalandokba rohanjon. Az is feltehető, hogy tanításait egy symbolikus személy, *Philoumene* (a szeretett igazság) kinyilatkoztatásainak⁸ keretébe foglalta. Annyi bizonyos, hogy a nyilatkozatok, melyeket Rhodon neki tulajdonít, becsületes emberre, az igazság őszinte barátjára vallanak. Miután Marcion iskoláját odahagyta, Apelles Alexandriába ment, kísérletet tett az előtte felvonuló összefüggéstelen gondolatok bizonyos összekapcsolására, azután visszatért Rómába.⁹ Egész életén át nem hagyta abba mestere theológiájának átdolgozását,¹⁰ mígnem végül is, úgy látszik, belefáradt a metaphysikai elméletekbe, ami, véleményünk szerint, közelebb hozta az igazi philosophiához.

Marcionnak, mint az első gnostikusok legtöbbjének, a dualismus és a docetismus volt két nagy tévedése. Az elsővel előre kezét nyújtott a manicheismusnak, a másodikkal az izlamnak. A II. század végének marcionita és gnostikus doktorai általában enyhíteni igyekeznek e két tévedést. Az utolsó basilidianusok¹¹ a merő pantheismusig jutottak. A pseudo-clemensi regény szerzője, theológiájának minden bizarrsága mellett is, deista. Hermogenes¹² félszegen küzdött a megoldhatatlan kérdésekkel, melye-

⁶ L. A keresztény Egyház, 354 1.

⁷ *Φιλουμένη*. A görög és latin homéliákban ez volt a hősnő neve.

⁸ *Φανέρωσής*.

⁹ Harnack, *Apelles*, 16, 17 1.

¹⁰ Tertull., *Praesrc.*, 6, 30 [51]; *De came Christi*, 1, 6; *Adu. Marc.*, III, 11; IV, 17.

¹¹ Azok, kiket a *Philosophumena* szerzője cáfol.

¹² Antioch. Theophil., id. Eus., IV, XXIV, 1; Alex. Kel. vagy Theodot, *Ecl. ex proph.*, 56; Tertull., *Adu. Hermogenem*, az egész; *Philos.*, VIII, 17; Theodore!.. Philost., Pseudo-Ág., Praed., Isid., Paul., Honor. (Oehler, *Corp. haer.*, I).

két az incarnatio tana vetett fel. Apelles,¹³ kinek eszméi néha nagyon közel kerülnek az ál-Clemenséhez, hasonlóképp igyekszik kibújni a gnosis subtilitásai elől, amennyiben nyomatékosan hangoztatja azokat az elveket, melyeket a józan ész theológiájának lehetne nevezni.

Apelles alapvető dogmája Isten abszolút egysége. Isten a tökéletes jóság; minthogy a világ nem tükrözi elegendőképpen e jóságot, a világ nem lehet az ő műve. Az a világ, melyet igazán Isten teremtett, egy felsőbb világ, melyet angyalok népesítenek be. Ez angyalok között a legfőbb a dicsőséges angyal, mintegy valami demiurgos vagy teremtett *Logos*, ki a maga során teremtője a látható világnak, mely csak elhibázott utánezata a felsőbb világnak. Apelles ily módon elkerülte Marcion dualismusát és mintegy középhelyet foglalt el a katholicismus és a gnosis között. Valóban igazított Marcion rendszerén és bizonyos következetességet adott e rendszernek; de vajmi sok más nehézségbe botlott. Az emberi lelkek, Apelles szerint, részét tették a felsőbb teremtésnek, melyből a kéjvágy aláhúzta őket. Isten, hogy visszatérítse őket magához, elküldötte Krisztusát az alsórendű teremtésbe. Krisztus tehát azért jött, hogy megjavítsa a demiurgos elhibázott és zsarnoki művét. Apelles ezzel belevezet a marcionismus és gnosticismus klasszikus tanába, mely szerint Krisztus lényeges műve a demiurgos kultuszának, vagyis a

¹³ Rhodon, id. Eus., V, XIII; Tertull., *Praescr.*, 6, 7, 10, 30, 33 34 37 [51]; *Adv. Marc.* III, 11; IV, 17; *De came Christi*, 1, 6—9, 24; *De resurr. carnis*, 2, 5; *De anima*, 23, 36; *Orig., Contra Cels.*, V, 54; *In Gen.*, hóm. II, 2; *In Matth. comm. ser.*, 43, 46, 47; Pamph. és Rutin., Delarue, IV. függ., 22, 25; *Philos.*, VII, 12, 38; X. 20; Eus. V, 13; Epiph., *Haer.* XLIV; Theodoret., I, 25; Szent Ambrus, *De párad.*, V, 28; Pseudo-Tertull., *De haer.*, 19; Philast., 47; Pseudo-Ag., 23 (v. ö. 24, Oehler kiad.); *Praedest.*, 22; Pseudo Jerom., 17; Paul., 25; Autuni Homoré, 27; Isid., 12 (Oehler. *Corp. haer.*, I); Szent Jerom., *In Gal.*, I, 8; *In Matth.*, prooem.; Damaszk. János. *De haer.*, 44; Zonaras, *Cotelier, Eccl. gr. monum.*, III, 470—471 1.

judaismusnak a lerombolása volt. Az Ó- és az Új-Szövetség egymás ellenségének tunt fel neki. A zsidók Istene, ugyanúgy, mint a katolikusok (akik Apelles szemében zsidózók voltak) Istene perverz Isten, a bűn és a hús szerzője. A zsidó történelem a rossznak a története; még a prófétákat is a gonosz szellem inspirálta. A jó Istene Jézus előtt nem nyilatkoztatta ki magát. Apelles égi elemű és, bár teljes valóságú, de a physika rendes törvényein kívül eső testet tulajdonít Jézusnak.

Apelles, úgy látszik, nem egyszer érezte, hogy a két Szövetség radikális ellenkezésének c tanában van valami túlságosan absolut vonás és mert nem volt csökönyös szellem, lassanként oly gondolatokra jutott, melyeket Szent Pál talán nem utasított volna el. Néha az Ó-Szövetség inkább egybefüggés-telennek és ellentmondónak tűnik fel előtte, semmint teljesen rossznak; annyira, hogy Jézusnak a benne foglalt jó és rossz megkülönböztetése lett volna a műve, megfelelően a gnostikusoktól oly gyakran idézett mondásnak: »Legyetek jó trapesiták.«¹⁴ Amiként Marcion a két Szövetség összeférhetlenségének kimutatása végett megírta *Antithesis-eit*, Apelles is megírta *Syllogismus-ait.*, a *Pentateuchos* gyenge részeinek e gyűjteményét, hogy kimutassa a régi törvényhozó ingadozásait és fogyatékos philosophiáját.¹⁵ Apelles e munkában igen éles kritikáról tesz tanúságot, mely néha a XVIII. század hitetlenek okoskodására emlékeztet. A nehézségeket, melyeket, ha az ember eltiltja magát a mythical magyarázattól, a *Genesis* első fejezetei támasztanak, nagy éleselméjűséggel emelte ki.¹⁶ Könyvét a Biblia

¹⁴ Az értelmet illetőleg, melyet azidőben tulajdonítottak neki, I. Alex. Dionys., id. Eus., VII, VII, 3.

¹⁵ Szent Ambrus (De parad., V, 28) idézi a XXXVIII. kötetet.

¹⁶ Szent Ambrus, *l. c.*; Orig., *In Gen.*, horn. II, 2.

cáfolásának tekintették és mint istenkáromlót elvetették.¹⁷

Túlságosan igazelműjű lévén ahhoz a szektárius világhoz, melybe belebonyolódott, Apelles arra volt ítélve, hogy folyton változtasson véleményein. Élete végén egészen tanácsalanná vált az írások tekintetében. Még az isteni egységről való alapvető eszméje is megingott és Apelles, a nélkül, hogy sejtette volna, eljutott a valódi bölcsességhez, vagyis a rendszerektől való csömörhöz és a józan észhez. Ellenfele, Rhodon, elmond egy beszélgetést, melyet 180 táján Rómában folytatott vele. »Az öreg Apelles, — mondja¹⁸ — mikor egy ízben összeakadtunk vele és kimutatták neki, hogy sok dologban tévedett, nem tudott mást felelni, mint hogy a vallás dolgait nem szabad ily nagyon fürkészní, mindenki maradjon meg a hitében és azok fognak üdvözülni, kik remélnék a megváltóban, feltéve, hogy jóra való embereknek bizonyulnak. Bevallotta, hogy előtte az a leghomályosabb, ami Istenre vonatkozik, ő is, mint mi, csak egy princípiumot ismert el... »Mi a bizonyíték, — kérdeztem tőle, — és mi jögon állítod, hogy csak egy elv van?« Erre beismerte, hogy a próféciák mi felvilágosítást se adnak az igazság felől, mert ellentmondanak egymásnak és megdöntik egymást és az állítás: »Csak egy princípium van«, nála inkább ösztönnek, semmint pozitív tudásnak a kifolyása. Mikor eskü alatt felhívtam, hogy mondja meg az igazat, megesküdütt, hogy őszintén beszél és nem tudja, miként van, hogy csak egy önmagától való Isten van, de hiszi, hogy így van. Ekkor én nevetve figyelmeztettem a visszáságra, hogy, mesternek nevezi magát, a nélkül, hogy bármi bizonyítékkal tudná támogatni tanítását.«

¹⁷ Eusebius, *H. E.*, V, XIII, 9.

¹⁸ Eus., V, 13. V. ö. Szent Jeromos, *De viris ill.*, 37; Pseudo-Jerom., *Indiculus de haer.*, 17; Harnack, *Apelles*, 16. 17.

Szegény Rhodon! Ezen a napon az eretnek Apelles volt az, ki leckét adott neki a jóízlésből, a tapintatból és az igazi kereszténységből. Marcion tanítványa valóban meg volt gyógyulva, mert az üres *Gnosis* helyett a hitet, az igazság titkos ösztönét, a jó szeretetét, a keresztre feszített megváltóban való reményt választotta.

Ami az oly eszméknek, aminők Apelleséi, bizonyos erőt adott, az az volt, hogy sok tekintetben csak visszatérést jelentettek Szent Pálhoz. Nem kétséges, hogy Szent Pál, ha a kereszténységnek abban az órájában, amelyhez eljutottunk, feltámad, azt találta volna, hogy a katholicismus nagyon is sok engedményt tesz az Ó-Szövetségnek. Tiltakozott volna és azt mondta volna, hogy visszatérnek a judaismushoz, az új bort régi tömlőkbe öntik¹⁹ és eltüntetik a különbséget az Evangélium és a Törvény között.

Apelles tana nem hatolt túl Rómán és nem élte túl halálát. Tertullianus mindazonáltal kötelezve érezte magát a megcáfolására.²⁰ Egy bizonyos Lucanus, vagy Lucianos, Apelleshez hasonlóan, külön szektát alapított a marcionista Egyházban.²¹ Úgy látszik, hogy, mint Syneros, három princípiumot ismert: egy jót, egy rosszat és egy igazságot. A szorosan igazságos princípiumot a demiurgos vagy a teremtő képviselte. Ez utóbbi iránt való gyűlöletében Lucianos eltörölte a házasságot. A teremtés ellen hangoztatott káromlásai folytán mások előtt olyan színben tűnt fel, hogy közel áll Cerdonhoz.²²

Severus, úgy látszik, inkább megkésett gnosztikus volt, semmint marcionista.²³ Az assyriai Pre-

¹⁹ Epiph., *Haer.*, XLII, 2.

²⁰ *De came Christi*, 8. V. ö. Epiph., *Haer.*, XLIV.

²¹ Tertull., *De resurr. carnis*, 2. *Praescr.* (51); Orig., *Contra Cels.*, II, 27; Epiph., *Haer.*, XLIII, XLIV; *Philosoph.*, VII, 11 és 37; Philast., 46; Pseudo-Tert., 18.

²² *Philosoph.*, VII, 37.

²³ Epiph., *Haer.*, XLV. Blastust helytelenül sorolják 3 marcionisták és a montanisták közé,

pon tagadja Krisztus születését és azt tanítja, hogy Tiberius uralkodásának 15-ik évében Jézus egy már teljesen kifejlődött férfi alakjában szállt alá az égből.²⁴

A marcionismus, ugyanúgy, mint a gnosticismus, a második nemzedéknél tartott. E két szektának ezen túl nem lesz már egy nevezetes doktora se. A Hadrian alatt kivirult nagy képzelmények mind eltűnnek, akár az álom. E kis kalandos Egyházak hajótöröttjei mohón kapkodtak a katolikus Egyház csónakjába és visszatértek beléje. egyházi írók abban az előnyös helyzetben voltak velük szemben, amelyet a tömeg megad azoknak, kik nem keresnek és nem kételkednek. Irenaeus, Gortynai Fülöp, Modestus, Meliton, Rhodon, Antiochiai Theophil, Bardesanes, Tertullianus feladatuknak tartották, hogy leálcázzák Marcion úgynevezett pokoli cselvetéseit²⁵ és e végből nem tartózkodtak a kifejezés semmiféle heveségétől.

Marcion Egyháza ugyanis, noha halálra volt sebezve, még sokáig külön gyülekezet maradt a katolikus Egyház mellett. Századokon át voltak Kelet minden tartományában keresztény gyülekezetek, melyek tisztességnak tartották, hogy Marcion nevét viselik és »zsinagógáik«²⁶ homlokzatára odairták e nevet. Ez Egyházak hasonló püspök-listákat mutattak fel, mint amilyenekkel a katolikus Egyház

²⁴ *Philosoph.*, VII, 31. A helves olvasás: *καταχολου&ων Πρέπων*. *Zeitschrift für Kirchengesch.*, I, 536—538 l.

²⁵ Euseb., *H. E.*, IV, 24, 25, 30 f.; V, VIII, 9; Irenaeus, *Adv. haer.*, I, XXVII. 2—3; XXVIII, III. XII. 12.

²⁶ *Dialogus a marcioniták ellen*, közzétette Wetzstein vagy az Origenesnek tulajdonított *De recta in Deum fide*, Opp., I, 803—810 (Delarue); Waddington, *Inscr. de Syrie*, 2558 sz., *Συναγωγή ἀρηκίωναιτών*, épült 318-ban, Lebabában (ma Deir-Ali), egy napnyira Damaszkustól délre; Lequien, *Oriens Christianas*, II, 1110 h. L. *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*, 1876, WO és köv. 1. V. ö. Epiph., *Haer.*, XLII, 1; Theodoret, *Epist.*, 113.

büszkélkedett.²⁷ Voltak vértanúik,²⁸ szüzeik,²⁹ megvolt mindenük, ami a szentséghez tartozik. A hívek szigorú életmódot folytattak, szembeszálltak a halállal, viselték a szerzetesi csuhát, szigorú böjtöket szabtak magukra és tartózkodtak mindentől, amiben élet lakozott volt. »Darazsak, melyek utánozzák a méhrajokat^ — mondták az orthodoxok.³⁰ »E farkasok magukra öltik a bárányok bőrét, melyeket megöltek«, — mondták mások.³¹ Miként a montanisták, a marcionisták is gyártottak maguknak hamis apostoli iratokat, hamis zsoltárokat.³² Felesleges mondani, hogy ez az eretnek irodalom teljes egészében elveszett.

A IV. és V. században Aranyszájú János, Szent Bazil, Szent Epiphanes, Theodoretos, az örmény Eznig, a syriai Boud Periódusos erélyesen, mint jelenvaló csapást támadják a még eleven szektát.³³ Azonban a túlzások romlását okozták. A Teremtő műveitől való általános irtózás a marcionistákat a leg-

²⁷ Az (imént idézett dialógus, *l. c.*

²⁸ Alex. Kel., *Strom.*, IV, 4; Névtelen a cataphrygek ellen, Eus., V, XVI, 21; Eus., IV, 15; VII, 12; *De mart. Palaest.*, 10. Jusson eszünkbe különösen Metrodorus, ki a kivégeztetésben társa volt Szent Pionnak. V. ö. a szent aktai, Ruinart, *Acta sine.*, 137, 150 1.: Eus. *H. E.*, IV, XV. 46 (figyelemmel az anachronismusra, melyet Eusebius elkövet).

²⁹ Aranysz. János, *De virgin.*, 3—6 f.; Eznig, *Refut. sect.*, IV, 12—14 f.

³⁰ Tert., *Adv. Marc.*, IV. 5. „Faciunt favos et vespae, faciunt ecclesias et marcionitae.“

³¹ Szent Ephrem, Assemani, *Bibi, orient.*, I, 119 1.

³² Muratori canonja, Hesse, 199 és köv., 284 és köv., 296. 297 (kétséges) 1. V. ö. Caius, id. Eus., *H. E.*, VI, XX, 3. L. *Zeitschrift für. miss. Theol.*, 1876, 400 és köv. 1.

³³ Aranysz., *In I. Cor.*, horn. XL; Szent Bazil, 1. lev. Amphii., 1 canon; Epiph., *Haer.*, XLII. 1; Theodoret., *Epist.* 113; *Rel. hisf.* 21; *Haer. fab.*, II, prooem.; Szent Ephrem, polem. hymn., *Opp.*, V, 437 és köv. 1. Assem., *Bibi. Orient.*, I, 118 és köv. L; Pseudo-Ambrus, II. k., függ., Bened. kiad. 296 I.; Eznig, *Refut. sect.*, IV, az egész (v. ö. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, I, 1876, 128 L; *Journal asiat.*, 2856, febr.—márc. 251 1.; Assemani, *Bibi, or.*, III. 1. r., 29, 41, 43, 63, 148, 170, 223, 224 1.

képtelenebb megtartózkodásra vitte. Sok tekintetben tiszta enkratisták voltak; a bort még a mysteriumokban is megtiltották maguknak. Reájuk bizonyították, hogy ha következetesek akarnának lenni, éhen kellene halniok. Ismételték a keresztséget, mint eszközt a megigazulásnak és a nőknek megengedték az offi-
ciálást a templomban.³⁴ Kevésbé lévén védve a babon-
naságtól, a mágiába és astrologiába estek. Lassan-
ként egybevették őket a manicheusokkal.³⁵

³⁴ Eznig, *Réfut. sect.*, IV, 15 és 16 f.

³⁵ Fluegel, *Mani*, 159, 160, 167, 168; Masoudi, *Prairies d'or*, VIII, 293 l.; IX, 337 l. i (Soc. asiatique kiad.); Assentani, *Bibi, orient.*, I, 389—390 l.

X. FEJEZET.

Tatianus eretnek. — Az enkratisták.

Hogy az eszmék, melyek Marciont, Apellest, Lucanust magukkal sodorták, mintegy szükségszerűen eredtek a theologiai helyzetből, arra jó bizonyság, hogy minden tájból látunk híveket ugyanabba az irányba fordulni, a nélkül, hogy előzményeik sejtették volna ezt. Nevezetesen ez a sors várt a türelmes Justinus tanítványára is, az apologistára, ki hitéért hússzor is kockára tette életét, Tatianusra.¹ Bizonyos határozottan meg nem állapítható időpontban Tatianus, ki alapjában és szíve szerint mindig assyriai maradt és Keletet sokkal többre tartotta Rómánál, visszatért a maga Adiabenejébe,² ahol tekintélyes számban voltak zsidók és keresztények. Ott tana mindinkább megváltozott. Elszakadva minden Egyháztól, az maradt hazájában, ami már Raliában is volt, valami magányos keresztény, ki nem tartozik semelyik szektához se, noha az aszketizmus révén közel állt a montanistákhoz, tan és exegesis tekintetében pedig a marcionitákhoz. Munkakedve csodálatos volt; izzó agya nem tudott pihenni; a Biblia, melyet

¹ Figyelemreméltó, hogy Rhodon, ki az orthodox Tatianusnak tanítványa volt, később, mint ugyanazoknak a tévedéseknek osztályosait támadta Marciont, Apellest és az eretnekké vált Tatianust.

² Epiph., *Haer.*, XLVI, 1,

szüntelen forgatott, a legellentétebb gondolatokat ébresztette benne; e tárgyról kifogyhatatlanul írta a könyveket.

Miután apológiájában fanatikus csodálójuk volt a hébereknél a görögökkel szemben, most az ellenkező végletbe esett. Szent Pál eszméinek túlzása, ami Marciont a zsidó Biblia elátkozásához vezette, Tatianust arra vitte, hogy az Ó-Szövetséget teljesen feláldozza az Újnak. Apelleshez és a legtöbb gnostikushoz hasonlóan Tatianus egy teremtő Istent ismert, aki alá van rendelve a legfőbb Istennek. A teremtés pillanatában, mikor ilyenféle mondatokat mondott, mint: »Legyen világosság!», — a teremtő, Tatianus szerint, nem parancsolt, hanem könyörgött.³ A Törvény a teremtő Isten műve; egyedül az Evangélium a legfelsőbb Isten műve. Az erkölcsi tökéletesség túlzott szükségérzete azt idézte elő, hogy miután, mint tisztátalant, Tatianus elutasította magától a hellén régiséget, utóbb elutasította a bibliai régiséget is. Oly exegesis és kritika volt ennek a következménye, mely csak kevésbé különbözött a marcionitákétól.⁴ Tatianus *Problémáig* ugyanúgy, mint Marcion *Antithesei* és Apelles *Syllogismusai* kétségtelenül a régi törvény következetlenségeit és az újnak felsőbbségét akarták kimutatni. E mű meglehetősen világos józanszűséggel terjeszti elő a kifogásokat, melyek az értelem alapján a Biblia ellen támaszthatók. A modern idők rationalista exegesisé ilyenformán Apelles és Tatianus iskolájában találja meg őseit. Ez iskola, minden igazságtalansága mellett is, melyet a Törvény és a próféták iránt nyilvánított, az exegesisben bizonyos értelemben járt el, mint ahogy az orthodox doktorok merőben önkényes allegorikus és tipikus magyarázataikkal tették.

³ Alex. Kel., *Eclogae ex script, propt.*, 38; Orig., *De orat.*, 24.

⁴ Alex. Kel., *Ed.*, 38 és köv. §; *Strom.*, III, XII, 82; Orig., *De orat.*, 24; Harnack, *Apelles*, 89, 90 l.

⁶ *Προβλήματα*. Rhodon, id. Eus., V, XIII, 8.

Nem nyerhette meg az orthodoxok helyeslését az a gondolat sem, mely Tatianust híres *Diatessarorfi*-jának összeállításában vezérelte. Az Evangéliumok szétágazása megütközést keltett benne. Mindenek felett az értelem ellenvetéseinek kiküszöbölésére törekedvén, egyszersmind azt is kiküszöbölte, ami leginkább szolgált épülésre. Mindazt, ami Jézus életében az istent szerinte nagyon is közelítette az emberhez, könyörtelenül feláldozta. Bármily kényelmes volt is az Evangéliumok összeolvasztásának e kísérlete, lemondtak róla és a *Diatessaron* példányait erőszakosan megsemmisítették.⁷ Életének e végső szakában Tatianusnak egykori tanítványa, Rhodon volt a legfőbb ellenfele.⁸ Sorra véve Tatianus problémáit, ez elbizakodott exegeta nagyban kérkedett, hogy megfelel minden egyes kifogásra, melyet mestere felvetett. A hat nap munkájáról is írt commentárt.⁹ Kétségtelen, ha megvolna a könyv, melyet Rhodon e kényes kérdésekről összerótt, azt látnok, hogy kevésbé volt böles, mint Apelles és Tatianus; ez utóbbiak okosan beismerték, hogy nem tudják megoldani azokat.

Mint exegesise, Tatianus hite is változott. A gnosticismus, mely Nyugaton félig le volt győzve, Keleten még virágzott. Szent Justinus tanítványa, megfélekezve mesteréről és egybekeverve Valentint, Saturninust meg Marciont, oly álmokba esett, melyeket Rómában alkalmasint kigunyolt volt. Főeretnek lett belőle.¹⁰ Irtózáttal viseltetvén az anyag iránt, Tatianus

⁶ L. *A keresztény Egyház*, 503, 504 1.

⁷ L. *A keresztény Egyház*, 503, 504 1. Azt hiszik, hogy Tatianus *Diatessaron*-ja nagy részben benne található Szent Ephrem egy örmény nyelven reánk maradt commentárjában. Moesinger, *Evang. concord. expositio*, Velence (San Lazaro), 1876; Harnack, *Zeitschrift für K. G.*, IV (1881), 471 és köv. 1.

⁸ Eus., V, XIII, 1, 8; Szent Jer., *De viris ill.*, 37.

⁹ Eus., V, XIII, 8.

¹⁰ Irenaeus, I, XXVIII, 1; Alex. Kel., *Strom.*, III, XII, 86; *Ecl. er script. proph.*, 38; Tert. (ut fertur), *Praescr.*; [52]; Orig., *De orat.*, 24; *In Rom.*, X, 1; Eus., IV, 28, 29; Chron., 172.

nem tudta elviselni a gondolatot, hogy Krisztus a legkevésbé is összeköttetésben volt az anyaggal. A férfi és a nő nemi összeköttetése a rossz körébe tartozik.¹¹ A *Diatessaron-ban* Jézusnak nem volt semmiféle földi genealógiája. Mint egyik-másik apokryph Evangélium, Tatianus is azt mondhatta volna: »Tiberius uralkodása alatt Isten Igéje megszületett Nazarethben.« Sőt elég logikusan oda jutott, hogy azt állította, Krisztus teste csak látszat volt.¹² Aki húst evett és bort ivott, Tatianus szemében a tisztátlanok közé tartozott. Azt kívánta, hogy a mysteriumok celebrálásában csak vizet használjanak.¹³ Ezért aztán benne látták a fejét, a házasságot, bort és húsételt tiltó *enkratisták* vagy megtartózkodók nagyszámú szektáinak, melyek mindenfelé felütötték a fejüket és azt állították, hogy tanaik a keresztény elvekből levont szoros következtetések. Mesopotámiából e gondolatok áterjedtek Antiochiába, Ciliciába, Pisidiába, egész Kis-Ázsiába, Rómába, Galliába. Kis-Ázsia, főként Galatia maradt a központjuk.¹⁴ Ugyanaz az irányzat egyszerre több helyen nyilvánult. A pogányság is a maga részéről nem hivatkozhatott-e a cynikusok önsanyargatásaira?¹⁵ Egy sereg nagyon elterjedt hamis felfogás azt a hitet érlelte, hogy miután a rossz a testi vágyakból ered, az erényhez

év; Szent Jer., *In Gal.*, VI (313 1., Mart.); *Adv. Jovin.*, I, 3; *In Amos*, II; *De viris HL*, 29; Epiph., *Haer.*, XLVI (v. ö. indiculum), XLVII, XLVIII, 1; LXI; Theodoret, I, *Haeret. fab.*, 20, 21; Philast., 48 és 84; Pseudo-Ág., *Haer.*, 24, Oehler kiad.

¹¹ Tatianus ezt I Cor., VII, 5-ből következtette. Rész *Az Gr szerint való tisztaságról* című értekezéseiből, id. Alex. Kel., *Strom.*, III, 12.

¹² Szent Jerom., *In Gal.*, VI.

¹³ Ez volt a *hydroparastates* vagy *vizesek* tévedése. Theodoret., *Haer. fob.*, I, 20; Pseudo-Ágost., *Haer.*, 64; Philast., 77. V. ö. Szent Cyprian, *Epist.*, 63.

¹⁴ *Philosoph.*, VIII, 20; Sozom., V, 11; Macarius Mágnes, III, 43, 151 1.; v. ö. II, 7, 7 1.; Epiph., XLVI, 1; LXI, 2.

¹⁵ Lucian., *Peregr.*, 17, 28; Simplicius, *In Epict.*, 39, 40 1. (Dübner). V. ö. *Philosoph.*, VIII, 20.

való visszatérés a legjogosabb vágyaknak is a megtagadását követeli.

A szabályok és az ajánlatos dolgok között még nem volt megállapítva a különbség. Az Egyházat olybá tekintették, mint gyülekezetét a szenteknek, kik imádkozásban és elragadtatásban várják az ég és a föld megújulását; semmi se volt neki túlságosan tökéletes. A szerzetesi élet intézménye valamikor majd meg fogja oldani e nehézséget. A kolostor meg fogja valósítani a tökéletes keresztényi életet, melyre a vb lág nem képes. Tatianus csak azért volt eretnek, mert mindenkire nézve kötelezővé akarta tenni azt, amit Szent Pál a legjobb vigasztalásnak tüntetett fel.

Tatianus, látnivaló, sok hasonlatosságot tüntetett fel Apelles-szel. Mint ez, ő is sokat változott, szüntelen módosította vallásszabályát; mint Apelles, ő is elszántan támadta és szabad exegesis alá fogta a zsidó Bibliát. Közel esik a XVI. század protestánsaihoz is, különösen Calvinhoz. Mindenesetre egyike volt a század legmélyebben keresztény embereinek és ha botlott, az, mint Tertullianusnál, a szigorúság túlhajtásából történt. Tanítványai közé lehet sorozni azt a Julius Cessanus-t, ki több exegetikai könyvet írt, a *Görögök ellen* érveivel egyező okoskodással hangoztatta, hogy a héberek philosophiája sokkal régibb, mint a görögöké, oly szélsőségig hajtotta a docetismust, hogy ez eretnekség fejének tekintették és a docetismust a hús műveitől való oly irtózással toldotta meg, hogy bizonyos az emberiséget megsemmisítő nihilismust hirdetett. Isten országának eljövételét úgy fogta fel, mint a nemek és a szemérem megsemmisítését.¹⁶ Egy bizonyos Severus még szabadabb képzelődésnek engedte át magát, az *Apostolok cselekedetei-t* elvetette, Pált káromolta és visszanyúlt a gnosticizmus elvénhedt mytilosaihoz. Hajótörésből hajótörésbe jutva végül is egész közel vetődött

¹⁹ Alex. Kel., *Strom.*, I, 21; III, 13 és köv.; Théodore!, *Haer. fab.*, I, 8.

az archontikusok,¹⁷ Markos örültségei folytatóinak¹⁸ agyrémeihez. Az enkratisták róla severianusoknak nevezték magukat.

A középkori kolduló szerzetek összes aberratiói megvoltak már e távoli időben. Már az első századoktól voltak *saccophor-ok*, vagyis tarisznyás testvérek; *apostoliciis-ok*, kik azzal hivalkodtak, hogy az apostolok módjára élnek; *angelicus-ok*, *cathar-ők* vagyis tiszták, *apocristák*, vagyis lemondók, kik mindazoktól megtagadták a közösséget és az üdvözülést, akik házasok voltak és bírtak valamivel.¹⁹ Fékező tekintély hiányában, e szekták az apokryph irodalom zsákmányává estek. Az egyiptomiak Evangélium ja, Szent András, Szent János, Szent Tamás aktái voltak kedvenc könyveik.²⁰ Az orthodoxok azt hirdették, hogy szüziességük csak látszólagos volt, mert mindenféle eszközzel igyekeztek szektájukba csábítani a nőket és folytonosan együtt voltak velük. Olyan gyülekezettféléket alkottak, melyekben a két nem együtt élt és a nők szolgáltak a férfiaknak és társnő címén kísérték őket.²¹ Ez életmód távolról se puhította el őket,²² mert a vértanúság küzdelmében oly athletákat mutattak fel, akik megszegyenítették a hóhérokat.²³

Oly nagy volt a hit heve, hogy a szentség szélsőségei ellen kellett rendszabályokat alkalmazni, a buzgalom tulságaitól kellett őrizkedni. Szavak, melyek magasztalást foglaltak magukban, így az, hogy megtartózkodó, apostoli — eretnecség! osztályzatokká váltak. A kereszténység oly eszményét teremtette meg az önmegtagadásnak, hogy meghátrált saját műve

¹⁷ Eusebius, IV, XXIX. 4, 5; Epiph., XLV; TheodoreL, I, Pseudo-Ág., 24. V. ö. Orig., *In Cels.* V, 65.

¹⁸ Epiph., XL; TheodoreL, I, 11; Pseudo-Ág., 20.

¹⁹ Epiph., *Haer.*, LIX, LX, LXI; Pseudo-Ág., 40; Szent Bazil, canon 1, 47; *Ad Amphil.*; Theod. Cod., XVI, V, 7, 9, 11 törvény.

²⁰ Epiph., XLVII, 1; LXI, 1; Alex. Kel., *Strom.*, III, 9, 13.

²¹ Epiph., XLVIII, 3.

²² Epiph., XLVII, 3.

²³ Sozom., V, 11.

elől és azt mondta híveinek: »Ne vegyetek ily nagyon komolyan, mert tönkretesztetek«. Megriadtak a tűztől, melyet kigyullasztottak. A legfeddhetetlenebb doktorok oly szörnyűségesen korholták a két nem egymáshoz való szerelmét, hogy a keresztényeknek, kik végig hívek akartak maradni elveikhez, azt bűnös dolognak és feltétlenül kivetendőnek kellett tartaniok. Csupa önmérséklésből odajutottak, hogy becsmérték Isten teremtését és használatlanul hagyják majdnem összes adományait. Az üldöztetés előidézte és bizonyos pontig igazolta e beteges rajongást. Vegyük tekintetbe az idők zordonságát, a vértanúságra való előkészülést, ami a keresztény életet betöltötte²⁴ és azt mintegy a gladiátorokéhoz hasonló gyakorlatorozássá tette. A böjtöt és az aszketizmust magasztalva, Tertullianus így ír: »Ime, miként szoktatja hozzá magát az ember a fogsághoz, az éhséghez, a szomjúsághoz, a nélkülözésekhez és a szorongatásokhoz; ime, miként tanulja meg a vértanú, hogy úgy lépjen ki a börtönből, ahogy belépett, mert nem talált ott ismeretlen fájdalmakat, nem talált mást, mint megszokott sanyargatásait és biztos benne, hogy győzni fog a küzdelemben, mert már megölte testét és a kínzásnak nincs hol beléjeharapnia. Kiszáradt bőre akár a páncél; a vaskarmok lesiklanak róla, mint valami vastag szaruról. *így lesz azzal, ki a böjtölés folytán már sokszor közlőről látta a halált és megkönnyítette magát vérétől, a menekülni vágyó lélek e súlyos és alkalmatlan terhétől.*²⁵

²⁴ A viennei és lyoni hívek levele, EuS., V, I, 11, 28. V. ö. *Mém. de l'Acad. des inser. et belles lettres*, XXVIII, 1. r., 53 és köv. 1. (Le Blant).

²⁵ Tertull., *De fej.*, 12.

XI. FEJEZET.

Görögország és Ázsia nagy püspökei. — Meliton.

A helytelenül irányított érzésből fakadt erkölcsi szélsőségek és a keleti képzeletből sarjadt bűja legenda-tenyészet mellett szerencsére ott volt az episcopatus. E szép intézmény főként az Egyház tisztára görög vidékein virágzott. Az episcopatus, mely ellene volt minden tévengésnek, mintegy klaszszikus szellemmel középutat követett törekvéseiben és inkább az egyszerű hívők szerény életfolyására, semmint az aszkéták és speculativ elmék transcendens hivalkodásaira fordította figyelmét, egyre inkább azonos lett az Egyházzal és megmentette Jézus művét a kikerülhetetlen hajótöréstől, melyet a gnostikusok, montanisták, de még a judaizálók kezében is szenvedett volna. Az episcopatusnak megkettőztette az erejét, hogy ennek a federativ oligarchia-félének volt egy központja: Róma. Vezetői ténykedésének tíz vagy tizenkét esztendeje alatt Anicet a kereszténységnek jóformán egész mozgalmát ott látta központosaim maga körül. Utódja, Soter (alkalmasint megtért zsidó, ki nevét: *Jézus*, görögre fordította) még fokozottabban észlelhette e mozgalmat. Az élénk levelezés, mely Róma és az Egyházak között már régóta folyamatban volt, mind jelentékenyebb mérveket öltött. Szemmel láthatóan a viták központi ítélőszéke volt kialakulóban.

A keresztény gyarapodás főmozzanatainak Róma mellett továbbra is Görögország és Ázsia maradt a színhelye. Corinthus Dionysiusának személyében a kor egyik legtiszteltebb emberével ékeskedik.¹ E püspök segedelme nem szorítkozott csak saját Egyházára. Mindenfelől fordultak hozzá tanácsért és levelei majdnem ugyanoly tekintélynek örvendtek, mint a szent iratok. E leveleket »katholikus«-oknak nevezték, mert nem egyesekhez, hanem Egyházakhoz voltak intézve. Hetet közülök összegyűjtöttek és legalább is oly becsben tartottak, mint amilyenben Római Kelemen leveleinek volt részök. Lacedemonia, Athén, Nicomedia, Gnossus, Gortyna és más krétai Egyházak, Amastris és más pontusi Egyházak híveihez voltak intézve. Mikor Soter, a római Egyház szokása szerint, adományt küldött a corinthusi Egyháznak és kegyes tanításokkal telt levelet mellékel hozzá, Dionysius a következőkép köszönte meg e kegyet:

Ma vasárnap volt és olvastuk leveledet, amelyet is megőrzünk, hogy újra elolvassuk, ha majd üdvös figyelmeztetéseket akarunk hallani, mint ahogy azzal a levéllel teszük, melyet Clemens írt nekünk. Ruzdításoddal szorosabbá tetted a köteléket két ültetvény között, melyek mindegyike Pétertől és Páltól ered, már mint a római és a *corinthusi Egyház között. Mert e két apostol* a mi Corinthusunkba is eljött, együttesen tanítottak bennünket, azután együtt hajóztak Italiába, hogy ott egyetértően tanítsanak és ugyanegy időben szenvedjenek vértanúságot.

A corinthusi Egyház követte az összes Egyházak irányzatát; a római Egyházhoz hasonlóan szintén attól a két apostoltól akarta származtatni magát, akinek egyesülését tekintették a kereszténység alapjának. Azt állította, hogy Péter és Pál, miután Corinthusban töltötték apostoli életük legragyogóbb idő-

¹ Eusebius, *H. E.*, II, XXV, 8; IV, XXI, XXIII; Szent Jerom., *Chron.*, 173 l., Schoene; *De viris ill.*, 21.

szakát, onnan együtt keltek útra Italiába. Az apostolok története felől való tájékozatlanság megengedte az ily minden valószínűséggel és minden igazsággal ellenkező feltevéseket.

Dionysius iratait az irodalmi tehetség és a buzgóság remekműveinek tartották. Erélyesen szembezállt bennük Marcionnal. Egy Chrysophora nevű jámbor nővérhez írott levelében mester módjára vázolta az Istennek szentelt élet kötelmeit. Mindazonáltal nem kevésbé ellenezte a montanizmus vaszkos túlzásait. Az amastrisiekhez írott levelében hosszan oktatta őket a házasság és a szüzesség felől és azt parancsolta nekik, hogy engesztelődve fogadják a bűnbánókat, akár eretnekségbe estek, akár valami más botlást követtek volna el. Palma, Amastris püspöke² teljesen helyénvalónak találta a jogot, melyet Dionysius magának tulajdonított, hogy híveit tanítsa. Intelmezésre való hajlandóságával Dionysius csak Gnossos püspökénél, az exaltált rigorista Pinytusnál talált némi ellenállásra. Dionysius felhívta, vegye tekintetbe bizonyos személyek gyengeségét és ne kényszerítse reá általában a hívekre a szüzesség túlságosan súlyos terhét. Pinytus, akiben volt ékesszólás és akit az Egyház egyik világosságának tartottak, nagy megbecsülést és tiszteletet nyilvánítva felelt Dionysusnak; de viszont azt tanácsolta neki, adjon népének szilárdabb táplálékot és tartalmasabb oktatást, nehogy, mindig az elnézés tejével tartatván, észrevétlenül az aggastyán! sorba jussanak, a nélkül, hogy szellemileg valaha is kikerültek volna a gyermekkori gyengeségéből. Pinytus levelét nagyon csodálták és mintapéldáját látták benne a püspöki lelkeségnek. Elismerték, hogy a hív buzgalomnak, ha szeretettel jut kifejezésre, ugyanoly jogai vannak, mint az eszélyességnek és a szelídségnek.

Dionysius erősen ellene volt a szekták speculationak. A békének és az egységnek lévén a ba-

² V. ö. Eus., V, XXIII, 2.

rátja, elvetett mindent, ami megoszlat. Az eretnekségek elszánt ellenfelére lettek benne.³ Tekintélye oly nagy volt, hogy az eretnekek, »az ördög apostolai«, ahogy őket nevezte, meghamisították leveleit és betoldva meg kihagyva ami nekik tetszett, konkolyt hintettek beléjük. »Miért volna meglepő, — mondta erre nézve Dionysius, — hogy némelyek elég merészek voltak meghamisítani az Úr iratait,⁴ mikor ugyanezt el merték követni nem ilyen szent jellegű iratokkal?«

Az athéni egyháznak, melyet mindig valami frivol könnyedség jellemezett, távolról se volt oly szilárd alapja, mint a corinthusinak.⁵ Oly dolgok történtek ott, aminők másutt nem fordultak elő. Publius püspök bátran elszenvette a vértanúságot; azután szinte általános apostasia, a vallásnak mintegy cserbenhagyása következett. Egy bizonyos Quadratus, kétségtelenül más személy, mint az apologista,⁶ helyreállította az Egyházat és mintha újra fellángolt volna a hit. Dionysius írt e csélcsap Egyháznak, nem minden keserűség nélkül és megkísérelte, hogy visszavezesse a hit tisztaságához és az evangéliumi élet szigorúságához. Mint a corinthusi Egyháznak, az athéninek is megvolt a maga legendája. Az úgynevezett Areopagita Dionysiusához kapcsolódott, akiről a *Cselekedetek-ben* szó van⁷ és akit Athén első püspökének mondtak, annyira az episcopatus volt már az a forma, amely nélkül keresztény gyülekezet létét el se képzelhették.

Cretának, mint már láttuk, igen virágzó, jámbor, jótékony, nagylelkű Egyházai voltak. A gnostikus eretnekségek, főként pedig a marcionismus megpróbálkozott a megostromlásukkal, de siker nélkül. Fülöp, Gortyna püspöke szép-művet írt Marcion ellen és

³ Szent Jerom., *Epist.*, 84 (656 l., Mart.).

⁴ *Αὐτὸς κλοῦσιν καὶ γουαρεῖ*, az Evangéliumok.

⁵ Eusebius, IV, XXIII, 2.

⁶ L. *A keresztény Egyház*, 40, 41 l., jegyzet.

⁷ L. *Szent Pál*, 209 l.

egyike volt Marcus-Aurelius kora legbecsültebb püspökeinek.⁸

A proconsularis Ázsia továbbra is legelső tartománya volt a keresztény mozgalomnak. A nagy csata, a nagy üldözések, a nagy vértanúk oda tartoznak. A jelentékenyebb városoknak majdnem összes püspökei szent, ékesszóló, viszonylagosan józan emberek voltak, kik jó hellenikus nevelésben részesültek és, ha szabad így mondani, igen ügyes vallási politikusok voltak. A püspökségek nagyon megszorodtak;⁹ némely tekintélyesebb családnak azonban mintegy privilégiuma volt a kis városok püspöki székeire. Ephesusi Polycrates, ki harminc év múlva majd oly erélyesen védelmezi Róma püspökével szemben az ázsiai Egyházak hagyományait, a nyolcadik püspök volt, aki családjából kikerült.¹⁰ A nagy városok püspökei bizonyos primátust gyakoroltak a többi felett;¹¹ a püspökök tartományi összejöveteleinek ők voltak a vezetői. Az *archiepiscopus* kezd kibújni, bár az elnevezést, ha előmerészkedtek volna vele, irtóztatva utasították volna vissza.¹²

E kiváló pásztorok között Meliton, Sardes püspöke¹³ bizonyos mindenektől elismert elsőbbségben állott.¹⁴ Egyhangúan felruházottnak vélték a profé-

⁸ Euseb., IV, XXI; XXIII, 5; XXV, .Szent Jerom., *De viris ill.*, 30. V. ö. Tit., I, 5 és köv.

⁹ Polycrates, id. Eus., V, XXIV, 8.

¹⁰ Eusebius, V, XXIV, 6.

¹¹ *Ibid.*, V, XXIV, 8. V. ö. Serapion, antiochiai püspök esetét ki *200 táján, jurisdicciót gyakorolt a rihossusi hívek felett. Eus., VI, XII f.

¹² Az ephesusi püspök Victor pápa parancsára synodusba hívja össze az ázsiai tartomány püspökeit Eus., V, XXIV, 8.

¹³ L. A *kereszt. Egyház.*, 436—437 1. Polycrates, id. Eus., V, XXIV, 5; Eus., IV, XXI, XXVI, az egész; Szent Jer., *De viris HL*, 24; Routh, *Reliquiae sacrae*, I, 109 és köv. 1.; Pitra, *Spicil. Sol.*, II. Meliton mindama töredékei, melyek nem Eusebius vagy Origenes közlései, kétségesek, mert reá vonatkozólag sok összezavarás történt.

¹⁴ Polycrates, id. Eus., I. c.

tálás adományával és azt tartották, minden tettében a Szent Lélek vezéreli.¹⁵ Iratai évről-évre általános bámulattól fogadtatva követték egymást. Kritikája a kor kritikája volt; de Meliton legalább roppant gond- dal ügyelt, hogy hite észszerű és következetes legyen. Sok tekintetben Origenesre emlékeztet; de a bűvár- kodáshoz nem voltak meg azok a könnyítései, me- lyeket ez utóbbinak Alexandria, Caesarea, Tyrus iskolái nyújtottak.

A kevés figyelem, mellyel Szent Pál keresztényei az Ó-Szövetség tanulmányozása irányában voltak és a judaismusként Ázsia Ephesusától távoleső vidékein való meggyengülése¹⁶ azt eredményezte, hogy ez orszá- gokban nehezen lehetett biztos fogalmakat szerezni a bibliai könyvek felől. Pontosán nem tudták se a számukat, se a sorrendjüket. Meliton, saját kíváncsi- ságtól és, amennyire ki.ets.dk, egy bizonyos Onesimos kéréseitől ösztönözve, elment Palesztinába, hogy tájékozódjon a canon igazi mibenlétéről. Az általá- nosan elfogadott könyvek katalógusával tért haza;¹⁷ Eszter könyvének hiányától eltekintve, egyszerűen a zsidó canon volt, huszoneköt könyvvel.¹⁸ Az apokry- phok, mint Enoch könyve, Esdras apokalypsise, Judith, Tóbiás stb., melyeket a zsidók nem fogadtak el, Meliton listájáról is ki voltak zárva. Bár nem volt héber nyelvtudós, Mentón ligyelmes conimenlálására adta magát e szent iratoknak. Onesimus kérésére hat könyvbe gyűjtötte össze az öt-könyv és a próféták Jézus Krisztusra és a keresztény hit egyéb cikkelyeire vonatkozó helyeit. A görög fordítások alapján dol- gozott, melyeket a lehető legnagyobb szorgalommal vetett egybe.

A keletiek exegesisében otthon volt; pontról pontra

¹⁵ Polycrates, *I. c.*; Tertullianus id. Szent Jeromos, *I. c.*

¹⁶ Polycrates Ephesusban dicsekszik vele, hogy az egész írást olvasta és értekezett az egész világ keresztényeivel. Eus., V, XXIV, 7.

¹⁷ *Tv óμ,ολογονμ,ένων.*

¹⁸ V. ö. Jos., *Contra Apion.*, I, 8.

ment a megvitatásában.¹⁹ Miként az úgynevezett Barnabás-levél szerzője, ő is határozottan hajlandóságot tüntet fel az allegorikus és mystikus magyarázatokra²⁰ és nem lehetetlen, hogy *A kulcs* című elveszett munkája már repertórium volt azoknak a képletes magyarázatoknak, melyekkel igyekeztek, hogy a bibliai szövegből kiküszöböljék az anthropomorphismusokat és a nagyon is egyszerű értelmet emelkedettebb jelentéssel helyettesítsék.²¹

Az Új-Szövetség iratai közül Meliton, úgy látszik, csak az Apocalypsist commentálta. Szerette annak komor képeit; mert ő maga is azt hirdette, hogy közel a végső összecsapás, a szél-özön²² és vízözön után jön a tűz-özön, mely megemészti a földet, a bál-

¹⁹ Nem igen tudható, hogy mit ért a Ὁ Ἐβραῖος, ο Σόρος megnevezéssel. Routh, I, 118, 142 1.; Pitra, II, LXIV 1. L. De Wette, *Einkl.*, 44 §, m. jegyzet és 64 §, b. jegyzet. A Láncolatokból való töredékek hovatartozása kétséges.

²⁰ Orig. , *In Psalm.*, III, II k., 548 1., Delarue; syr részlet, Cureton, 53—54 1.; Pitra, II, LIX—LX 1. (a hitelesség kétséges); töredékek Routh, I, 120 1.; Pitra, II, LXIII—LXIV 1.; Ottó, *Corpus apologetarum*, IX k., 416 és köv. 1.

²¹ A latinnyelvű munka, melyet dóm Pitra Meliton *Kulcs-a* gyanánt tett közzé (*Spicli. Sol.*, II és III), a latin Atyák oly helyeinek a compilatioja, melyek az írások allegorikus magyarázatára szolgálhatnak és elsőizben Theodulphos Bibliájában szerepel. V. ö. *Theolog. Studien und Kritiken*, 1857, 584—596 1. (Steitz.) A dolog új megvizsgálást igényelne, mert a latin kéziratok feldolgozása teljesen elégtelenül történt. A mű előbb névtelen volt, azután egy másoló azonosította Meliton *Kulcs-ával*. Nem mutat-e ez arra, hogy Meliton *Kulcs-a* hasonfajta repertórium volt és hogy a latin világnak volt felőle bizonyos tudomása? Az ember hajlandó így vélni, ha tekintetbe vesszük, hogy Melitonnak a görög Láncolatokban megmaradt majdnem összes töredékei telvék allegorikus magyarázatokkal (1. az előző jegyzetet, különösen Routh, I, 120 1.; Pitra, II, LXIII—LXIV 1.). Figyelembe kell azonban venni, hogy Meliton tekintetében sok összezavarás történt, különösen Meletiuszt illetőleg (Cureton, 96—97 1.) és hogy sok apokryph iratot neki tulajdonítottak. V. ö. Otto, *Corpus apologetarum*, IX k., 401 és köv. 1.

²² *De veritate*, 18 1. (Franz kiad.) V. ö. Orig. , *Contra Cels.*, IV, 20; Dillmann, *Das christl. Adambuch*, 118 1.; *A kincsek barlangja*, Cureton, 94—95 1.

ványokat és a bálványimádókat; csak az igazak fog-
nak megmenekülni, mint ahogy egykor a bárkában
is ők menekültek meg. E bizarr hiedelmek nem
gátolták, hogy Meliton a maga módja szerint művelt
elme legyen. Otthonos lévén a philosophia tanúlmá-
nyozásában, egy csomó munkában, mely szerencsét-
lenségre majdnem mind elveszett, rationalis psycholo-
giával igyekezett megmagyarázni a keresztény dogma
rejtelmait. Irt továbbá néhány értekezést, melyekben
úgy látszik nagy szerepe volt a montanismusnak,
a nélkül, hogy meg lehetne mondani, ellene volt-e
a montanismusnak, vagy részben helyeselte azt? Ilye-
nek voltak könyvei²³ Az élet szabályáról és a prófé-
tákról, az Egyházzól, a Vasárnapról, Az ember ter-
mészetéről és létre jöve teléről, az Engedelmességről,
mellyel az érzek a hitnek tartoznak, a Lélekről
és a testről, vagy az Értelemről, a Kérésztésgről,
Krisztus teremtéséről és születéséről, a Vendégszere-
tetéről, a Profétálásról, az Ördögről és János Apoka-
lypsiséről, A testté vált Istenről vagy Krisztus testté-
válásáról, Marcion ellen.²⁴ Volt ok azt hinni, hogy
proféciaiból is állított össze egy kötetet.²⁵

²³ Eusebius listája (IV, 26), tekintetbe véve Rufinust,
Szent Jeromost, a syr fordítást (Cureton, 57 1.; Pitra, II,
LXV—LXVI 1.) és a syr töredékeket, Cureton, 52 és köv. 1.;
Pitra, II, LVI és köv. A Passióról szóló beszéd, melyet Sin.
Anast. idéz, Meletiusztól való (Cureton, 96—98 L; Land, *Anec-
dota Syr.*, I, 31 1.). A *De cruce* beszéd (Cureton, 52—53 1.;
Pitra, II, LVIII 1.) alkalmasint azonos ezzel a munkával. L.
Ottó, *op. cit.*, 377 és köv. 1.

²⁴ *Περὶ ἐνσωμάτου & εὐ* (syr.: *A testbe öltözött Istenről*,
Cur., 34 1., szöveg). Ottó, 394 és köv. 1. Origenes (id. Theodo-
ret., *Quaestiones in Gen.*, I, 20) helytelenül következtette e
címből, hogy Meliton szerint Istennek teste van. V. ö. Genna-
dius, *De dogm. eccl.*, 4. A *πει>1 σαρκωσες γριατοῦ* értekezés,
melyet Sin. Anast. említ (*Hodez.*, XIII, 260 1., Gretser kiad.)
talán azonos volt az Eusebiustól említett *πρὶ Ἐνσωμάτου & εὐ*-
val. Az *Igazságról* című értekezés (1. lentebb), mely minden
látszat szerint Melitontól való, csupa deismus és a legtisztább
spirituális smus.

²⁵ Eus., IV, XXVI, 2, *λόγος αντων περι προφητείας*.

Melitont ugyanis prófétának tartották,²⁶ de nem biztos, hogy jóslatai külön kötetet alkottak. Miután elismerte, hogy a profctálás adománya tart még az ő korában is, nem utasíthatta vissza a *priori* a phrygiai montanistákat. Életmódja egyébiránt, bizonyos aszketizmus révén, hasonlított az övékéhez.²⁷ Azonban nem ismerte el a pepuziai szentek kinyilatkoztatásait, mert különben az orthodoxia bizonyosan kivetette volna kebeléből. Egyik értekezése, melynek »Az igazságról« címét adta, úgy látszik, ránk szállott.²³ A bálványimá-

Rufinus, Szent Jeromos és a syriai fordító úgy fordították, mintha *πειν αυτον* lett volna. L. Ottó, 377 l.

²⁸ Tertull., id. Szent Jeromos, l. c.

²⁷ Pitra. *SpiciK So'*, II, VI VII 1. A *πιριστη* pontos értelmére nézve l. Eus., V, I, 9; XII, 2; XXIV, 2; Alex. Kel., *Strom.*, prooem.; Theodore!, *Hist, rel.*, cím.

²⁸ Ez az a syr nyelven fenmaradt kis munka (Cureton, *Spici'*. *Syr.*, 41 és <<dv. 1.; Fitra. *Sp'cil. So'*. II, XXXVIII és köv. 1.; külön lenyomat, Paris, 1855; Otto, *Corpus apoiog.*, IX. k.4 Jéna, 1872), melyben először a Marcus-Aureliushoz inté-e't apologia egy részét vélték megtalálni. Sokkal valószínűbb, hogy ez a *περι αλη^ειαζ* (sur. *4») értekezés. V. ö. *Goetting. gél. Anzeigen*, 1856, 655—659 l. (Ewald); Land, *Anecd. Syr.*, 53—55 l. Az *αλη&εια* (syr. *fi'—**) szó szüntelen ismétlődik benne. A syr fordítás felírása, mely szerint ez az értekezése Meliton Marcus-Aureius előtt tartott bes-édc, nyilvánvaló betoldás. Szerintem ugyanezt kell mondani a Marcus-Aure'iushoz intézett befejezésről, melyben kétszer is van szó „fiai“-ról. E többes szám 170-ig használható, amely időtől fogva Marcus-Aureliusnak már csak egy fia van; viszont 169 végéig Marcus-Aureliusnak Lucius Verus a társa, akit nem lehetett volna említetlenül hagyni. Emellett vannak a beszédnek részei (7, 10, 12, 13, főként pedig 14, 15, 17 l., a kü önlenyomatban), melyeket se élőszóval, se írásban nem lehetett Marcus-Aureliushoz intézve elmondani, lévén, hogy éles kritikái a császár viselkedésének. Azt hisszük, hogy itt félrevezetéssel van dolgunk, az *Igazságról* című értekezést hamis címmel látták el és apokryph befejezést biggyesztettek hozzá, hogy emeljék az értekezés becsét és talán, hogy az elveszett Apológiának vétessék. A csalás annál könnyebb volt, mert Meliton az egész értekezésben szavait egy ismeretlenhez intézi, kit el akar téríteni a bálványimádástól. Eusebius, IV, XXVI, 1 olybá tűnhet fel, mintha azt mondaná, hogy Meliton a császár előtt adta elő apológiáját. Az ilyen átigazítás csak nagyon is megszokott

dás monotheista kigúnyolása telítve van benne keserűséggel és a képek gyűlölete sohasem nyilatkozott meg erőteljesebben. Az igazság, a szerző szerint, önmagától kinyilatkoztatja magát az embernek és ennek a hibája, ha nem látja. Sokadmagával tévedni nem mentség, a megsokszorosított tévedés csak annál gyászosabb. Isten a változatlan, teremtetlen lény; őt összetéveszteni egyik vagy másik elemmel — bűn, > különösen most, mikor az egész föld hallotta az igazság kinyilatkoztatását.» Már a Sibylla megmondta:²⁹ a bálványok nem mások, mint képmásai halott királyoknak, kik imádtatták magukat. Mintha Byblosi Philo valami előkerült töredéke volna előttünk, mely Sanchoniathon³⁰ régi phoeniciai evhemerismusát adja elő, úgy hat ránt a különös részlet, melyben Meli'on két kézzel vájkálva a görög és a syriai mythologia leg-sajátságosabb és bibliai elbeszélésekkel bizarr módon elkevert meséiben, azt igyekszik bizonyítani, hogy az istenek egykori valóságos személyek, kiket isteni rangra emeltek a szolgálatok miatt, melyeket bizonyos országoknak tettek, vagy a rettegés következtében, melyet maguk irányában támas toltak.³¹ Caesarok kultusza e szokás folytatásának tűnik fel előtte.

Nem látni-e ma is, mondja, hogy a Caesarok és családjaik képmásai nagyobb tiszteletben részesülnek, mint a régi istenek és hogy maguk ez istenek is hódolnak Caesarnak, mint egy náluk nagyobb istennek;³² és csakugyan, ha halállal bün-

eljárás volt a syriaiaknál. így a Justinusnak tulajdonított *Logos poraeneticos* is koholt felírást kapott tőlük, hogy, talán Eusebius, *Hist. ecet.*, V, 21 fejezetével összefüggésben, történelmi érdeket nyerjen vele.

²⁸ Cureton, 43, 86, 87 1. Nem igen tűnik ki, hogy a szerző mely siby lai iratra céloz.

³⁰ L. Tyr. Maxim, VIII, 8; Tatianus, *Ad. Gr.*, 8.

³¹ Fordításom 8—10 1. V. ö. Mém. de l'Acad. des inser., XXIII, 2. r., 319 és köv. 1.

³² Célzás bizonyos járadékra, mely a fiscusnak a templom javai után járt. V. ö. Theoph., *Ad Antol.*, 10, 11; Tertull., *ad nat.*, 10; *Apol.*, 28, 32.

etik az istenek megvetett, azt mondaná az ember, ez azért történik, mert megkurtítják a fiscus jövedelmét. Sőt vannak országok, hol bizonyos szentélyek imádói meghatározott összeget fizetnek a kincstárnak... A világnak az a nagy baja, hogy akik az élettelen isteneket imádják és a bölcsék legnagyobb része ezek közé tartozik, akár nyereségvágyból, akár az üres dicsőség vagy a hatalom szeretetéből, nemcsak imádják azokat, de az együgyü elméket kényszerítik is az imádásukra.

Megeshet, hogy valamely fejedelem így beszél:³³ »Nem áll szabadságomban, hogy a jót megcselekedjem. Mint vezető, kénytelen vagyok alkalmazkodni a többség akaratához«. Aki ezt mondja, igazán kinevetést érdemel. Az uralkodó miért ne kezdeményezhetne mindent, ami jó, miért ne vezethetné a neki alárendelt népet arra, hogy a jót cselekedje, Istent igazán megismerje, és miért ne szolgálthatna önmaga példát az összes jó dolgokban? Mi volna ennél helyénvalóbb? Képtelen dolog, hogy egy fejedelem, ki rosszul viselkedik és mégis bíraskodik, elítélje azokat, kik rossz dolgokat művelnek. Ami engem illet, azt hiszem, egy állam csak akkor van jó kormányzás alatt, ha a fejedelem, ki ismeri és féli az igaz Istent, úgy bíraskodik, mint olyan ember, ki tudja, hogy Isten majd őt is megítéli, alattvalói pedig, kik szintén félik Istent, őrizkednek tőle, hogy hibázzanak uralkodójukkal és egymással szemben. Ily módon, Isten ismerete és félése folytán minden rossz megszüntethető az államban.

Mert világos, ha az uralkodó nem viselkedik igazságtalanul alattvalóival szemben és alattvalói nem viselkednek igazságtalanul se vele, se egymással szemben, akkor az ország békében van, amiből nagy előnyök származnak, mert ilyen módon min-

³³ Cureton, 48 és köv. 1.

denek dicsérik Isten nevét. Az uralkodó első kötelessége tehát és ami leginkább teszi őt kedvessé Isten előtt, az, hogy megszabadítsa a tévedéstől a neki alárendelt népet. Minden baj ugyanis a tévedésből ered és a legfőbb tévedés félreismerni Istent és helyette azt imádni, ami nem Isten.

Látható, Meliton mily kevésbé van messze a veszedelmes elvektől, melyek a IV. század végén uralomra fognak jutni és megalkotják a keresztény birodalmat. Az uralkodó, mint az igazság védnöke, aki minden eszközt felhasznál, hogy diadalra juttassa az igazságot, — íme az eszmény, melyről álmadoznak. Ugyané gondolatokat fogjuk fellelni a Marcus-Aureliushoz intézett Apológiában.³⁴ A dogmatikai türelmetlenség, a gondolat, hogy az ember bűnös és ellen-szenves Istennek, ha nem ismer bizonyos dogmákat, nyílt beismerésre jut. Meliton semmi mentséget se fogad el a bálványimádásra. És azok, kik azt mondják, hogy a bálványoknak bemutatott hódolat annak a személynek szól, kit ábrázolnak, és azok, kik csak azt mondják: »Ez atyáink kultusza,« egyaránt vétkesek.

Ugyan! Vájjon azok, kik atyáiktól szegénységet örököltek, megtiltják maguknak a meggazdagodást? Akiket atyáik nem oktattak, reákarhoztatják magukat, hogy ne ismerjék, amit atyáik nem ismertek.³⁵ A vakok fiai nem utasítják el maguktól, hogy lássanak, se a sánták fiai, hogy járjanak... Mielőtt utánoznád atyádat, vizsgálj meg, hogy helyes úton járt-e? Ha rossz utat követett, válaszd a jót, hogy fiaid majdan kövessenek. Sirasd atyádat, ki a rossz úton járt, míg a te szomorúságod még megmentheti őt. Ami pedig fiaidat illeti, mondd meg nekik: »Van egy Isten,

³⁴ Ez a legjobb bizonyítéka a syr nyelven fenmaradt értekezés hitelességének.

³⁵ Meliton itt, úgy látszik, Szent Justinusra gondol, *Apol.*

minden dolgok apja, ki nem kezdődött, ki teremtetlen és akinek akarata tart fent mindent*.

Rövidesen látni fogjuk, hogy Meliton miként vett részt a husvét körül forgó vitában és mennyire osztozott abban a divatfélében, mely annyi kiváló elmét vitt reá, hogy apologetikus iratokat terjesszenek Marcus-Aurelius elé. Sírját Sardesben úgy mutogatták, mint azoknak az igazaknak egyikéjét, kik legbiztosabbak afelől, hogy az égi szózatra fel fognak támadni.³⁶ Neve nagy tiszteletben maradt a katolikusok között, kik százada egyik legelső tekintélyének tartották.³⁷ Különösen ékesszólását magasztalták és fenmaradt töredékei csakugyan igen fényesek.³⁸ Az oly theologia, mint az övé, melyben Jézus egyszerre Isten is, megember is, tiltakozás volt Marcion ellen és egyúttal tetszésére lehetett Artémon és a tímár Theodosos ellenfeleinek is.³⁹ Meliton ismerte a Jánosról nevezett Evangéliumot és *Christos-i* azonosította a *Logos*-szal, aki közvetlenül az egyetlen, előbbi és mindenek felett álló Isten után következik.⁴⁰ Értekezése, melyben Krisztust úgy tüntette fel, mint aki teremtett lény,⁴¹ meglephetett; de ezt bizonyára kevesen olvasták és a megbotránkoztató címet hamarosan megváltoztatták.⁴² A IV. században, mikor az orthodoxia

³⁶ Polycrates, id. Eus., V, XXIV, 5.

³⁷ Eusebius, VI, XIII, 9.

³⁸ *Elegans et declaratorium ingenium*. Tertull., id. Szent Jerom.. *De viris ill.*, 24. L. főként az Apologia töredékeit, id. Euseb., és a syr töredékeket, Cureton, 52—54 1.; Pitra, II. LVI—LX 1. Cureton, Lili—LIV, 1., Pitra, II, LIX, LX 1. még frappánsabb, de ez nem Melitontól való. Más helyen Irenaeus művének szerepel (Pitra, I, 3—6 1.), de az övé sem. Land., *Anecd. Syr.*, I, 31 1.; Otto, IX. 419 és köv. 1.

³⁹ *Kis labyrinthos*, id. Eus., V, XXVIII, 5; Melitontól való részlet, ii. Anast. (Pitra, II, LXI 1.; Otto, IX, 416, 444 és köv. 1.): syr részlet, Cureton, 52 I. és Pitra, II, LVI—LVII 1.; Ottó, IX, 419 1.

⁴⁰ Az *Apologia* töredéke a *Chron. pasc.*-ban, 259 1., Du Cange kiad.

⁴¹ *Περί τ. τῆν-οί και γενεσεως ΧΩΛΓΤΟΥ.*

⁴² L. Eusebius, IV, XXVI, 2, Heinichen kiad.

gyanakvóbbá, vált, megszüntették e két század előtt annyira csodált iratok másolását. Kétségtelen, hogy több részük kevésbé látszott egyezni a niceai hitvallással. Melitont ugyanaz a sors érte, mint Papiast és a II. század annyi más doktorát, kik igazi alapítók, valójában az első Atyák voltak és akiknek nem volt más vétkök, mint hogy nem találták ki előre, amit a zsinatok valamikor majd határozni fognak.

Claudius Apollinaris vagy Apollinarius⁴³ fentartotta a hierapolisi Egyház fényét és mint Meliton, a szentséggel párosította az irodalmi és philosophiai műveltséget. Stylusát kitűnőnek, tanát a legtisztábbnak tartották. A judeo-kereszténységtől való távolmaradása és János Evangéliumának kedvelése révén inkább a fejlődés, semmint a hagyomány pártjához tartozott. Mint-hogy a fejlődés győzött, ellenfelei már csak ósdiak gyanánt szerepeltek. Látni fogjuk, hogy majdnem Melitonnal egyszerre terjeszt Apológiát Marcus-Aurelius elé. Őt könyvet írt a pogányok címére, kettőt a zsidók ellen, kettőt az Igazságról, egyet a Jám-borságról, nem szólva számos más munkáról, mely nem jutott nagy elterjedésre, de amelyet azok, akik olvasói voltak, nagy becsben tartottak. Apollinarius erélyesen szembeszállt a montanizmussal és talán ő volt az a püspök, ki legtöbbet tett, hogy az Egyházi megmeneküljön a veszélytől, mellyel e szónokok fenyegették. Nagyon szigorú volt az encratisták szélsőségeivel szemben is. A józan ész és az irodalom, a fanatizmus és a mérséklet valami csodálatos keveréke jellemezte e rendkívüli férfiakat, a művelt püspök ez igazi őseit, kik ügyes politikusok voltak, noha úgy látszott, mintha csak az ég sugalmazására hallgatnának és szembehelyezkedtek az erőszakoskodók-

⁴³ Antioch. Serap., id. Eus. V, XIX, 2; Eus., IV, XXI; XXVI, 1; XXVII; V, V, 4, XVI, 1; XIX, 1—2; *Chron.*, 173 l., Sehcene kiad.; Sz. Jer., *De viris ill.*, 26; *Epist.*, 84; Theodoret., *Hcter. fab.*, 1, 21; III, 2; Socrates, III, 7; Niceph, IV, 11, X, 14; *Alex. krón.*, 6 és köv., 263 l. (Du Cangel; Photius, cod. XIV; Otto, *Corpus Apol.*, IX, 478 és köv. 1.

kai, bárha ők maguk is erőszakosak voltak. Valamilyen szabadelvű beszéd hazug enyhésége segítségével ez anticipált Dupanloup-k bizonyították, hogy a legraffináltabb világi számvetések mellett is lehetséges a legbizarrabb illuminizmus és hogy az ember teljes becsületesen egyesítheti magában az okos ember minden látszatát és a rajongó minden lelkesültségét.

Miltiades, Apollinariushoz hasonlóan nagy ellenfele a montanistáknak, szintén termékeny író volt. Két könyvet írt a pogányok ellen, kettőt a zsidók ellen, azonkívül egy Apológiát, melyet a római hatósághoz intézett.⁴⁴ Musanus az encratistákkal, Tatianus tanítványaival szállt szembe.⁴⁵ Modestus főként Marcion cselvetéseinek és tévedéseinek leleplezésén buzgólkodott.⁴⁶ Polycrates, ki később mintegy az élén állott Ázsia Egyházainak, már kitűnt írásaival.⁴⁷ Mindenfelől sereggestül keletkeztek a könyvek.⁴⁸ A kereszténység talán sohasem írt többet, mint a II. század folyamán Ázsiában. Az irodalmi műveltség roppant el volt terjedve e tartományban; az írás művészete egész mindennapi dolog volt és a kereszténység élt ez előnnyel. Megkezdődött az Egyházatyák irodalma. A következő századok nem tettek túl a keresztény ékesszólás ez első kísérletein; de az orthodoxia szempontjából a II. század ez Atyáinak könyvei több olyan dolgot tartalmaztak, ami megbotránkozást kellehet. Olvasásuk gyanússá vált; egyre ritkábban kerültek másolásra és ekként majdnem mind e szép iratok eltűntek, hogy helyet adjanak a niceai zsinat után támadt classikus íróknak, kik tan tekintetében

⁴⁴ Eus., V, XVII f.; Tertull., *In vaL*, 5; Szent Jerom., *De viris HL*, 39; *Alex, krón.*, 263 l. (Du Cange); Otto, *Corpus ápol.*, IX, 364 és köv. l.

⁴⁵ Euseb., *H. E.*, IV, XXI és XXVIII f.; *Chron.*, Schoene kiad., 177 l.; Szent Jeromos, *De viris HL*, 31; Theodoret., *Haer. fab.*, I, 21.

⁴⁸ Euseb., IV, XXI és XXV f.

⁴⁷ Euseb., V, XXVI, Szent Jerom., *De viris HL*, 45; Labbe, *Cone.*, I, 600 l.

⁴⁸ Euseb., IV, XXI, XXV.

megfelelőbbek, de általában sokkal kevésbé voltak eredetiek, mint a II. századbeliek.

Egy bizonyos Papirost, kinek nem tudni, hogy melyik volt a püspöki széke, roppantul becsültek.⁴⁹ Thrascas, a felső Meander vidékén levő Eumenia püspöke elnyerte a legirigycltebb dicsőséget, a vértanúságot. Alkalmassint Smyrnában szenvedett ki, mert ott tisztelték a sírját.⁵⁰ Sagaris,⁵¹ a Lycusmenti Laodicea püspöke ugyané megtisztelésben részesült, L. Sergius Paullus proconsulsága alatt, 165 táján. Laodicea féltve őrizte maradványait.⁵² Neve annál inkább bevésődött az Egyházak emlékezetébe, mert halála adott alkalmat egy fontos epizódra, mely a kor egyik legkomolyabb kérdésével volt kapcsolatban.

⁴⁹ Polycrates, id. Eus., V, XXIV, 5.

⁵⁰ *Ibid.*, V, XXIV, 4; Apollinius, id. Eus., V, XVIII, 13.

⁵¹ E név Kis-Ázsiában való előfordulására nézve l. *Corpus inser. gr.*, 3973, 4066 és Papé, s. h. v. Papirost illetőleg, 4070 sz. és Papé.

⁵² Meli ton, id. Eus., IV, XXVI, 3; Polycrates, id. Eus. V, XXIV, 5. Eusebius helytelenül írja, hogy *Σερονιλλιον*, a helyett, hogy *Σέργιον*. Rufinus *Servius-t* ír. L. Borghesi, *Opp.*, Vili, 503 és köv.; Waddington, *Fastes*, 226 és köv. l. Sergius Paullus proconsulsága a 164, 165 vagy 166 évre eshetett.

XII. FEJEZET.

A húsvét kérdése.

A véletlen úgy intézte, hogy Sagaris halála majdnem egybeesett húsvét ünnepével.¹ Ez ünnep időpontjának megállapítása végnélküli nehézségekkel járt. Pásztorától megfosztva a laodiceai Egyház megoldhatatlan ellentétekbe bonyolódott. Ez ellentétek egyenesen a kereszténység fejlődésének lényegéhez tartoztak és nem voltak elkerülhetők. A kölcsönös szeretet erejével sikerült elérni, hogy fátyolt borítottak a mély különbségre, mely a két kereszténységet, — egyfelől azt a kereszténységet, mely a judaismus folytatásának, másfelől azt, mely a judaismus lerombolásának tekintette magát, — elválasztotta. Azonban a valóság kevésbé hajlítható, mint a gondolat. Húsvét napja mély egyenetlenséget okozott a keresztény Egyházak között. Nem ugyanegy napon böjtöltek, nem ugyanegy napon imádkoztak. Egyesek még könnyekben úsztak, mikor mások már diadalmi éneket zengtek. Még azok az Egyházak is, melyeket semmiféle elvi kérdés se különített el, zavarban voltak. A pas-

¹ Meliton töredékei, Euseb., IV, XXVI, 3; Apollinaris töredékei, *Chron. pasc.*, 6 és köv. 1.; Polycrates levele, Eus., V, 24; Alex. Kel., id. Eus., IV, XXVI, 4 és VI, XIII és *Chron. pasc.*, 7 Szent Hippolyt. *Chron. pasc.*, 6 l. V. ö. *Corpus inser. gr.*. 8613 sz.; Euseb., V, 24; Epiph., L, LXX, 10; Socrates, V, 21.

calis ciklus oly hiányosan volt megállapítva, hogy szomszédos Egyházak, mint az alexandriaiak és a palesztinaiak, tavaszoként írtak egymásnak, hogy megegyezésre jussanak és ugyanegy napon és teljes egyetértésben üljék meg az ünnepet.² Aminthogy mi is lehetett volna visszasabb, mint az egyik Egyházat gyászbamélyedve, a böjtöléstől kimerültén látni, míg a másik már úszott a feltámadás örömeiben? A húsvétot megelőző böjtöléseket is, melyekből a bojtos hetek eredtek, a legnagyobb eltérésekkel tartották meg.³

E viták főként Ázsiát tartották nyugtalanságban. Már láttuk, hogy, tíz-tizenkét év előtt, Polycarpus és Anicet megvitatták egymással a kérdést.⁴ Majdnem az összes keresztény Egyházak, melyeknek Róma állt az élükön, eltolták a húsvétot; áttették a nisan 14-ikeután következő vasárnapra és azonosították a feltámadás ünnepével. Ázsia nem követte a példát; e tekintetben, ha szabad így mondani, hátramaradt. Az ázsiai püspökök többsége, híven a régi Evangéliumok hagyományaihoz és főként Mátéra hivatkozva, azzal a felfogással voltak, hogy Jézus, halála előtt, nisan 14-én költötte el tanítványai társaságában a húsvéti étket; következésképpen ez ünnepet ugyanazon a napon ülték meg, amelyen a zsidók, akármelyik napjára esett is az a hétnek. Véleményük támogatása végett hivatkoztak az Evangéliumra,⁵ elődjeik tekintélyére, a Törvény rendelkezéseire, a hit canonjára, főként pedig János és Fülöp apostolok tekintélyére, kik közöttük éltek és akik közül Jánosnál eltekintettek egy sajátságos ellentmondástól.⁶ Több, mint valószínű ugyanis, hogy János apostol teljes életében nisan 14-én ünnepelte a hús-

² Narciss. lev., Eus., λ⁷, XXV.

³ Irenaeus, i.l. Eus., V, XXIV, 12 cs 13.

⁴ L. *A keresztény Egyház*, 445 és köv. 1.

⁵ Polycrates, id. Eus., V, XXIV, 6.

⁶ Például Polycrates, noha Jánost a zsidó szokás hívének tünteti fel, mindazonáltal elfogadja a negyedik Evangéliumot (az *ént το σθηθ-og* dolga).

vétot; de az Evangéliumban, melyet neki tulajdonítottak, mintha egész más lant hirdetne, lenézően szól a régi zsidó húsvéti ünnepről⁷ és Jézus halálát arra a napra teszi, melyen a bárányt elköltötték, mintegy jelezve vele, hogy új húsvéti bárány lépett a régi helyébe.⁸

Polycarpus, mint már láttuk, János és Fülöp hagyományát követte. Thraseas, Sagaris, Papirius, Meliton szintén. A montanisták is kétségtelenül ezen a véleményen voltak.⁹ Azonban az egyetemes Egyház véleménye napról-napra parancsolóbbá és kényelmetlenebbé vált e makacskodókkal szemben. Hierapolisi Apollinarius, úgy látszik, a római szokáshoz tért meg.¹⁰ Elutasította a nisan 14-én való húsvétot, mint ami a judaismus maradványa és véleményének támogatása végett János Evangéliumára hivatkozott.¹¹ Meliton, látván a pásztoruktól megfosztott laodiceai hívek zavarát, megírta számukra a húsvétról szóló művét, melyben a nisan 14-ikc hagyománya mellett foglalt

⁵ *Τό πάσχα, η έορτή των ιουδαεων.* János, VI, 4. V. ö. Col., II, 16.

⁶ Már Szent Pálnak is ez volt a nézete. V. ö. I Cor., Col., V, 7; Gal., IV, 9—11; Róm., XIV, 5.

⁸ Epiph., L, 1; Szent Pacian., *Epist.*, I, 2; Zonaras, *In Canones*, 78 1. (Paris, 1618); Gebh. és Harn., *Patr. apóst.*, II, 169 1., jegyzet, Tillemont, *Mém.*, II, 447—448, 672 és köv. 1.

¹⁰ Első pillantásra úgy tűnik fel, mintha Ázsiában az lett volna a kérdés, hogy fentartsák-e a húsvét megünneplését, vagy egyáltalában megszüntessék ez ünnepet? Mégis azonban nem hisszük, hogy bármely keresztény család valaha is teljesen meg akarta szüntetni a húsvét ünnepét, amiként a szombatot se. Miként Rómában, Ázsiában is áthelyezésről volt szó, mely megakadályozza a zsidó ünneppel való egybeesést.

¹¹ Vannak kétségek Apollinarius véleménye felől; de ha egyetértett volna Melitonnal és a többi püspökkel, neve ott szerepelne Polycrates levelében (Eus., V, 24). V. ö. Alex. Kel. (Eus., IV, XXVI, 4; VI, XIII, 3, 9), aki a quartodecimanusokkal ellenkező véleményt védve, úgy látszik, Melitonnal és nem Apollinarius-szal száll szembe. Végül, a *Chron. pasc.* szerzője, aki a quartodecimanusok ellenfele, Apollinariust, Kelement, Hippolytot idézi maga mellett, de Melitont nem.

állást.¹² Apollinarius oly mérsékletet tanúsított, mely nem mindig talált utánczásra.¹³ Ázsia általános közvéleménye hü maradt a judaisáló hagyományhoz; a laodiceai vitázásnak és Apollinarius manifestatiójának nem voltak közvetlen következményei.¹⁴ Syria távoleső részei, a judeo-keresztények és ebioniták pedig még inkább hívek maradtak a zsidó szokáshoz. Ami a keresztyénvilág többi részét illeti, az a római Egyház példájától vezetve, elfogadta az anti-judaikus rendszert. Még Gallia ázsiai eredetű Egyházai is, melyek eleinte kétségtelenül nisan 14-én ünnepezték a husvétot,¹⁵ hamarosan alkalmazkodtak az egyetemes naptárhoz, mely az igazán keresztény naptár volt. Az Egyiptomból való kivonulás emlékének teljesen a feltámadás emléke lépett a helyébe, mint ahogy az Egyiptomból való kivonulás emléke helyettesítette volt a régi sémita *paskh*, a tavasz ünnepe jelentését.

A kérdés 196 táján erősebben kiélesedett, mint valaha.¹⁶ Az ázsiai Egyházak kitartottak régi szokásuk mellett. Róma, mely mindig az egységességért buzgott, azt akarta, hogy pártoljanak el tőle. Victor pápa¹⁷ felhívására püspöki értekezleteket tartottak; nagy levelezést folytattak. Euscbiusnak birtokában volt a caesareai Theophil és a jeruzsálemi Narcissus alatt tartott Palesztinái zsinat synodialis levele, a római synodus Vic-

¹² Eus., IV, XXVI, 2—3; V, XXIV, 5.

¹³ Eus. (XXVII f.) nem tesz említést Apollinariusnak a husvétról szóló értekezéséről; de a *Chron. pasc.* idézete azt bizonyítja, hogy a hierapolisi püspök tárgyalta a kérdést, talán a *zsidók ellen* írt két értekezésében.

¹⁴ A quartodecimanus vélemény 196-ban „Ázsia összes Egyházainak” véleménye. Eus., V, XXIII, 1.

¹⁵ Irenaeus, id. Eus., V, XXIV, 11.

¹⁶ Eus., *H. E.*, V, XXIII, XXIV, XXV f.; Szent Jerom., *Chron.*, Schoene, 174, 177 1.; *De viris ill.*, 35, 43—45; Anatólius, id. Gilles Boucher, *De cycl. Viet.*, 443 és köv. 1.; Labbe, *Cone.*, I, 600 1.; Photius, cod. CXX.

¹⁷ Polycrates, id. Eus., V, XXIV, 8.

tortól aláírt levele, a, mint legrégebnek, Pálmának elnöklete alatt ülésező pontusi püspökök levele, az Irenaeus püspöksége alatt álló galliai Egyházak, továbbá Osrhoene Egyházainak levele, nem is szólva több püspöknek, nevezetesen a corinthusi Bacchyllosnak külön leveléről. Abban megegyeztek, hogy a husvétot vasárnapra tegyék.¹⁸ Azonban az ázsiai püspökök, a két apostol és annyi nevezetes ember hagyományára támaszkodva, nem akartak engedni. Az öreg Polycrates, Ephesus püspöke nevükben meglehetősen éles levelet írt Victornak és a római Egyháznak.¹⁹

Mi vagyunk azok, kik hívek vagyunk a hagyományhoz, kik se hozzá nem teszünk, se belőle el nem veszünk. Ázsiában nyugosznak azok a nagy alap-emberek,²⁰ kik fel fognak támadni az Úr megjelenésének napján, amikor eljön dicsőségesen az égből, hogy feltámassza az összes szenteket: Fülöp, aki egyike volt a tizenkét apostolnak és Hierapolisban van eltemetve, amiként két leánya is, kik szüzességben öregedtek meg, nem szólva harmadik leányáról, ki a Szent Lélek szabálya szerint élt²¹ és Ephesusban nyugszik; — azután János, ki fejét az Úr keblére hajtotta, a *petalon-l*²² viselő főpap volt és vértanú és doktor; ő is Ephesusban van eltemetve; — azután Polycarpus, ki Smyrnában volt püspök és ott szenvedett vértanúságot; — Thraseas, Eumenia püspöke és vértanúja, ki Smyrnában nyugszik. Szükséges-e említenem Sagaras püspököt és vértanút, ki Laodiceában van eltemetve, — és a boldogságos

¹⁸ Eusebius mindazonáltal Antiochiát nem említi. Szent Athanasius azt mondja, hogy a niceai zsinat idejében Syria, Cilicia és Mezopotámia a zsidókkal egyszerre ülték meg az ünnepet. Athanas., *De syn.*, 719 l.; *Ad Afros.*, 892 l., Bénád, kiad.

¹⁹ Eus., V, XXIV, 2; v. ö. III, XXXI, 3.

²⁰ *Μιγάλα στοιχία*.

²¹ Bizonyos szabályozottságú aszkéta életmód.

²² L. *Az Antikrisztus*, 209 l.

Papirust, — és Melitont, a szent eunuchot,²³ ki mindenben betartotta a Szent Lélek szabályát, ki Sardesban nyugszik, várva az égi szózatot, mely majd feltámasztja a halottak közül? Mind e férfiak a husvétot a tizennegyedik napon ünnepelték, az Evangélium szerint, minden újítás nélkül, megfelelően a hit szabályának. És én is így tettem, én, Polycrates, a legkisebb mindnyájotok között, megfelelően rokonaim hagyományának, akik közül néhányan mestereim voltak (mert hét püspök volt családomban; én vagyok a nyolcadik); és mind e nagyrabecsült rokonaim megszentelték a napot, amelyen a nép megkezdte, hogy ne használjon kovászt. Én tehát, testvéreim, ki hatvanöt éves vagyok az Úrban,²¹ ki értekeztem testvéreikkel az egész világból, ki elejétől végéig olvastam a szent írást, én nem veszítem el a fejemet, bármivel rémítgessenek is. Nálam nagyobbak mondták: «Jobb Istennek engedelmeskedni, mint az embereknek...» Hivatkozhatnám az itt jelenlevő püspökökre, kiket, kívánságtok folytán egybegyűjtöttem; ha ide írnám a nevüket, hosszú névsor lenne belőle. Mindnyájan, akik eljöttek hozzám, szegény esendőhöz, hozzájárulásukat adták ahhoz, amit írok, jól tudván, hogy nem hiába hordok ősz haját és biztosak lévén, hogy mindazt, amit teszek, az Úr Jézus nevében teszem.

Hogy a pápaság már megszületett és pedig nagyvön, annak bizonyosága a hihetetlen szándék, melyet e levél kissé csipős szavai ébresztettek Victorban. Ki akarta közösíteni, az egyetemes Egyháztól el akarta vágni a legnevesebb tartományt, mert ez nem hajlaltatta meg hagyományait a római fegyelem előtt. Közzé

²³ L. A *kereszt. Eggh.*, 436 1. A II. és III. század egyházi nyelvén az *eunuch* gyakran nőtelent jelent. Athenag., 33; Alex. Kel., *Strom.*, III, 13; *Constit. apóst.*, VIII, 10; Tért., *De cultu fem.*, II, 9. V. ö. Máté, XIX, 12.

²⁴ V. ö. Szent Polycarpus analog kifejezését (*A kereszt. Egyh.*, 457 1.) életkorának megjelölésére.

tett egy határozatot, melynek értelmében Ázsia Egyházai kiestek a keresztény közösségből.²⁵ Azonban a többi püspök ellene szegült az erőszakos rendszabálynak cs figyelmeztette Victort a szeretetre.²⁶ Különösen a lyoni Irenaeus, ki kényszere alatt a világnak, melybe átsodródott, a maga és galliai Egyházai számára elfogadta a nyugati szokást, de nem bírta elviselni a gondolatot, hogy az ázsiai anya-Egyházak, melyekkel legbelsőbb lényében összeforva érezte magát, el legyenek vágva az egyetemes Egyház testétől. Erélyesen lebeszélte Victort, hogy kiközösítsen Egyházakat, melyek ragaszkodnak apáik hagyományaihoz és emlékezetébe idézte türelmesebb elődei példáit.

Úgy van, a régiek, kik Soter előtt álltak élén az Egyháznak, melyet most te vezetsz, úgy mint Pius, Hyginus, Telesphorus, Xystus, nem tartották meg a zsidó husvétot és környezetüknek se engedték, hogy azt megtartsa; de noha nem tartották meg, azért nem kevésbé voltak békében az Egyháznak olyan tagjaival, kik megtartották, ha ezek hozzájuk jöttek, noha e megtartás olyanok közepette, kik nem tartották, csak még kirívóbbá tette az ellentétet. Soha ebből az okból senkit el nem taszítottak; ellenkezőleg, a régiek, kik elődeid voltak és akik, ismétlem, nem a zsidó szokást tartották, megküldték az eucharistiát oly Egyházak véneinek, akik tartották azt.²⁷ És mikor a boldogságos Polycarpus Anicet idejében Rómába jött, mindjárt békecsókot adtak egymásnak; volt ugyan köztük némely kisebb eltérés; de ami a dolgot illeti, azt még megvitatás alá se vették. Mert se Anicet nem tett kísérletet, hogy rábeszélje Polycarpost, térjen el a szokástól, melyet mindig követett volt és amelyet Jánossal, az

²⁵ Σηλιτεύει, δια γραμμάτων ακοινωνήτους άνακηρνπτων.

²⁸ Eusebius birtokában volt leveleiknek.

²⁷ L. Valois jegyzetét és az érveket, melyekkel Beatus Rhenaus, legutóbb Dulchesne abbé úrtól támogatott, értelmezése ellen fordul. *Revue des quest.*, 1880, július 1, 12—13 l.

Úr tanítványával és a többi apostollal való közlekedésből merített; se Polycarpus nem próbálta, hogy megnyerje Anicetet, ki azt mondta, hogy meg kell tartania azoknak a régieknek a szokását, kik elődei voltak. És ekként közlekedtek egymással és a templomban. Anicet Polycarpusnak átengedte az eucharistikus megszentelést, hogy megtisztelje vele és teljes békében váltak meg egy-mástól és megállapították, hogy mind a megtartók, mind a meg nem tartók egyezésben vannak az egyetemes Egyházzal.

E ritka józaneszű fellépés, mely oly dicsőségesen nyitja meg a gallican Egyház évkönyveit, megakadályozta, hogy Kelet és Nyugat schismája már a II. században előálljon. Irenaeus mindenfelé írt a püspököknek és a kérdés Ázsia Egyházai számára nyitva maradt. Róma természetesen folytatta propagandáját a nisan 14-iki husvét ellen. Egy Blastus nevű római papot, ki az ázsiai szokást akarta megrhonosítani Rómában, kiközösítettek; Irenaeus szembezállt vele.²⁸ Az apokryph okiratoknak nem tartózkodtak a felhasználásától.²⁹ A római szokás napról-napra terjedt.³⁰

A kérdést csak a niceai zsinat döntötte el.³¹ Ettől fogva eretnekség volt követni János, Fülöp, Polycarpus, Meliton hagyományát. Az történt, ami már annyi másszor is megesett. A régi hagyomány védelmezőit, éppen hűségük miatt, kivetették az Egy-

²⁸ Irenaeus, id. Eus., V, XV és XX, 1; Tertull. (ut fertus), *Praescr.*, 53 f.

²⁹ *Liber pontificalis*, a Pius cikk (v. cl. Behm, *Hist.*, 6—8; Gebh., és Harn., ad Hermann, 169 l., jegyzet); Pseudo-Polycarp., Gebh. és Harn., *Patres apóst.*, II, 169—170 l.

³⁰ A *Philosophumena* szerzője (VIII, 5, 18) a nisan 14-iki híveit az eretnekek közé sorolja, de egyszerűen csak mint „veszekedő és tudatlan emberek“-et.

³¹ Firmilian., inter Cypr., *Epist.*, Anatolius id. Gilles Boucher, *De cycl.*, 445 l.; Athanas., *I. c.* Eusebius, *Vita Const.*, III, 18, 19; Epiph., LXX, 9, 10; Sozom., I, 16, 17; Labbe, *Cone.*, II, 561 h.

házból és ők már csak eretnekek voltak, a *quarto-decimanus-ok*.³²

A zsidó naptár nehézségeket okozott és azokban az országokban, hol nem voltak zsidók, nagyon nehéz lett volna nisan 14-ikének megállapítása. Abban állapodtak meg, hogy a feltámadás vasárnapja az a vasárnap lesz, mely a tavaszi napéjegyen után való első holdtöltére esik vagy ezt követi. Az előtte való péntek lett természetesen a passió, csütörtök az Úrvacsora emléknapja. A szent hét ilyenformán a régi Evangéliumok hagyománya, nem pedig a Jánosról nevezett Evangélium szerint alakult ki. Pünkösd, mely a Szent Lelek ünnepe lett, husvét után a hetedik vasárnapra esett és a keresztény év változó ünnepeinek *cyclusa* meg volt állapítva, egyformán az összes Egyházak számára, egész a gregoriánus reformig.

Az eljárás, melyet a vita megindított, jelentősebb volt, mint maga a vita. A véleménykülönbség alkalmazásával ugyanis az Egyház világosabb fogalomra jutott a maga szervezete felől. Először is kitűnt, hogy a laikus már semmi. Csak a püspökök szerepelnek a kérdésben, csak ők nyilvánítanak véleményt. A püspökök tartományi synodusokba gyűlnek, melyeket a tartomány fővárosának püspöke³³ (a jövő érseke) vagy néha a legöregebb püspök vezet. A synodialis gyűlés levelet eredményez, melyet megküldenek a többi Egyháznak. Tehát mintegy durványa volt itt a federalív szervezetnek, kísérlet, hogy a kérdéseket püspököktől vezetett és azután egymással leveleket váltó tartományi gyűlések útján oldják meg. E nagy egyházi harc aktáiban később praecedenseket

³² Epiph. L; Theodoret., *Haer. fab.*, III, 4; *Hist. reL.*, 3; Labbe, *Cone.*, II, 951; Tillemont, II, 447—448 1.; III, 110—112 1.; Pitra, *Spicil. Sol.*, I, XII—XIV, 14—15 1. A Duchesne abbé úrtól javasolt megoldás (fentid. ért.) előltem ellentmondónak tűnik fel a szövegekkel, főként az Epiph. L-ben foglaltakkal.

³³ így a caesariai püspök elnököl a jeruzsálemi püspök felett.

kerestek a synodusokon való elnökölés és az Egyházak hierarchiája kérdéseire nézve. Az összes Egyházak között, úgy látszik, a rómainak különösen joga volt kezdeményezésre. E kezdeményezés főként abban az irányban érvényesül, hogy az Egyházakat egységesítésre térítse, még a legsúlyosabb schismák felidézésének megkockáztatásával is. Róma püspöke felruházottnak véli magát az exorbitans joggal, hogy kiveszen az Egyházból minden töredéket, mely megmarad sajátos hagyományai mellett. Kevésbe múlt, hogy az egységesség e túlhajtott kedvelése nem idézte elő már 196-ban azokat a schismákat, melyek később előállottak. Akkor azonban egy nagy püspök, kit Jézus igazi szelleme hatott át, győzött a pápa felett. Irenaeus tiltakozott, békemissziót³¹ vállalt és sikerült kiköszörölnie a bajt, melyet a római ambíció okozott. Még messze voltak a római püspök csalhatatlanságában való hittől; mert Eusebius kijelenti, hogy olvasott leveleket, melyekben a püspökök erélyesen helytelenítik Victor viselkedését.³⁵ ‘

³⁴ Ἐπεσόβενεν Eus., V, XXIV, 18.

³⁵ Πληχτικώτερον χαυ'απτομένων του Βίχτορος. Eus., V, XXIV, 10. V. ö. Socrates, V, 22.

XIII. FEJEZET.

A millenarismus és a profetismus végső fellobbanása. — A montanisták.

A nagy nap, Jézus és a tőle inspirált próféták kijelentései ellenére is, csak nem akart elérkezni. Krisztus késett megmutatni magát; az első napok izzó jámborsága, melynek e közeli megjelenésben való hit volt a mozgatója, többeknél kihűlt. Most már arra gondoltak, hogy ezen a földön, úgy, ahogy van, magának az oly romlott, de a reformmal és haladással annyira foglalkozó római társadalomnak a kebelében alapítsák meg Isten országát. A keresztény erkölcsöknek, mihelyt arra aspiráltak, hogy egy teljes társadalomnak legyenek az erkölcei, több részben engedniök kellett eredeti szigorúságukból. Az emberek már nem akként lettek keresztények, mint az első időkben, valamely erős személyes benyomás hatása alatt; többen keresztényeknek születtek. Az ellentét az Egyház és a környező világ között napról-napra vesztett élességéből. Elkerülhetetlen volt, hogy a rigor isták úgy találják, a hívek mindjobban belemerülnek a legveszedelmesebb világiasság iszapjába és hogy keletkezzen egy pietista párt, mely szembe szálljon az általános lanyhasággal, folytassa az apostoli Egyház természetfeletti adományainak proklamálását és a szigorúság megkettőztetésével előkészítse az emberiséget a végső napok megpróbáltatásaira.

Már láttuk, hogy *Hermas* jámbor szerzője siratja a kor hanyatlását és vágyva vágyakozik oly reform után, mely az Egyházat szent férfiak és szent nők gárdájává tegye. Aminthogy csakugyan valamelyest kevés következetesség volt abban a belenyugvás félében, melyben az orthodox Egyház szunnyadt, abban a nyugalmas erkölcsstanban, melyre Jézus műve mindinkább korlátozódott. Elhanyagolták az alapító oly szabatos kijelentéseit a jelen világ végéről és az utána elkövetkezendő messiási uralomról. A felhőkben való közeli megjelenés szinte egészen feledésbe merült. A vértanúság vágya, a coelibatus kedvelése, ami mind e hit szükségszerű következménye volt, alábbhagyott. Belenyugodtak az érintkezésbe egy tisztátlan, hamaros elmúlásra ítélt világgal; alkudoztak az üldözéssel és igyekeztek pénzáldozat árán kibújni alóla. Elkerülhetetlen volt, hogy az eszmék, melyek a megszülemelő kereszténység alapját tették, időnként felbukkanjanak szigorú és megrémítő mivoltukkal ez általános elernyedés közepette. A fanatizmus, melyet az orthodox józanész enyhített, ki-kirobbant, mint valami lefojtott tűzhányó.

Az apostoli szellem felé való e természetes visszafordulások között a legnevezetesebb az volt, mely Phrygiában állott elő, Marcus-Aurelius alatt.¹ Valami merőben hasonféle volt ez, mint amit napjainkban

¹ A montanizmus megjelenésének bizonytalan az időpontja. Az egyetlen komoly kútforrás az Eusebiustól idézett (*H. E.*, IV, XVI, 7) névtelen, ki ez eseményt Gratus proconsulságának idejére teszi. Eusebius, *Kroniká-jában*, úgy véli, hogy e proconsulátus a 171. vagy 172. évre esett (172—173 l., Schoene); de Eusebius számvetései csak hozzávetőlegesek és (Polycarpus, Justinus és Sagaris vértanúsága alkalmából) láttuk, hogy általában közelíti az időpontokat. Egyébiránt semmiféle adat se áll rendelkezésünkre, hogy megállapítsuk Gratus proconsulátusát (Waddington, *Fastes*, 237 l.). Az, ami Apollinariusra vonatkozik (Eus., IV, XXVII f.j, 165—170 felé mutat. Ami a lyoni vértanúkra vonatkozik (Eus., V, III, 4: *οἱ τὸτε πρῶτον...*), az valamivel későbbre utal; azonban a phrygiai Alexander, ki úgy látszik, a montanista eszméket Lyonba bevitte, már „több év óta“ volt Galliában, mikor 177-ben vér-

Angliában és Amerikában, az ír vingianu soknál és a végső napok szentjeinél látunk. Egyszerű és exaltált elmék hivatva vélték magukat felújítani az egyéni inspiratio csodatételeit és pedig menten az Egyház és az episcopatus már súlyos láncaitól. Egy Ázsiában már rég elterjedt tan, az, mely a Paracletről szolt, ki eljön, hogy beteljesítse Jézus művét,² jobban mondva, felújítsa Jézus tanítását, helyreállítsa igazi mivoltában, megtisztítsa az elmásításoktól, melyeket az apostolok és a püspökök vittek végbe rajta,³ ez a tan kaput tárt minden újításnak. A szentek Egyházát úgy fogták fel, hogy folytonos haladásban van, egymásután mind magasabb fokára kell emelkednie a tökéletességnek. A profétizmust a világ legtermészetesebb dolgának tartották. A sibyllisták, mindenféle próféták előzönlötték az utcákat és mesterkedéseik durvasága mellett is hitelre és felkarolásra letek.⁴

A leperzselt Phrygia legszomorubb vidékeinek néhány kis városa, Tymium, Pepuzis, melyeknek még a fekvése is ismeretlen,⁵ volt a színhelye e kései rajongásnak. Phrygia az ó-kornak azok közé az országai közé tartozott, melyek leginkább hajoltak a vallási álmódosásra. A phrygiaiakat általában gyermekes és együgyű embereknek tartották.⁶ A kereszténység náluk kezdettől fogva kiváltképen mystikus és aszketikus jelleget öltött.⁷ Már a colossebeliekhez intézett levélben Pál oly tévedéseket ostoroz, melyekben a gnosticizmus előjelei és bizonyos rosszul értelmezett aszketizmus túlságai látszanak keveredni. Majdnem mindenütt másutt, a kereszténység nagy városok vallása volt; itt, mint a Jordánon túli Syriá-

tanúságot szenvedett (Eus., V, I, 49). Epiphanes (*Haer.*, XLIII, 1) 156—157-re vezetne; de Epiphanes itt zavaros és ellentmondásos. L. *Haer.*, XLVIII, 1, 2 (v. ö. XLVI, 1); LI, 33.

² János, XIV, XV, XVI. L. *A kereszt. Egyh.*, 69, 70 1.

³ János, XVI, 12, 14, 15.

⁴ Celsus, id. Orig., VII, 9, 11.

⁵ E kis helységek Ouschaltól nem messze voltak.

⁸ Szent Justin., *Dial.*, 119; Cicero, *Pro Flacco*, 27.

⁷ L. *Szent Pál*, XIII. f. V. ö. Epiph., XLVII, 1.

ban, falvak és falusi emberek vallásává vált. Egy bizonyos Montanús,⁸ ki a Phrygia határán, Mysiában fekvő Ardabav faluból származott, oly ragályozó képeséget tudott adni e kegyes badarságoknak, amelyet addig még nem értek el.⁹

Kétségtelen, hogy a prof étizmus ez újjászületésében a zsidó prófétáknak és azoknak az utánzása volt a legfőbb elem, kiket, az apostoli korszak kezdetén, az új törvény támasztott. Hozzájárult talán valami origiastikus és corybantikus elem is, mely sajátos volt az országnak és teljesen elütött a már hagyománytól szabályozott egyházi prófécia megállapított rendjétől. Ez az egész hiszékeny világ phryg származású volt, phryg nyelven beszélt.¹⁰ Egyébiránt a kereszténység legorthodoxabb köreiből a csodaszerűség egész egyszerű dolog volt.¹¹ A kinyilatkoztatás nem volt berekesztve; az Egyház benne élt. Sok gyülekezetben folytatódtak a szellemi adományok, az apostoli charismák;¹² az igazság bizonyosságként reájuk hivatkoztak. Agab, Judás, Silos, Fülöp leányai, a philadelphiai Ammias, Quadratus¹³ úgy szerepeltek, mint akik prófétai szellemmel voltak felruházva. Sőt elvben azt is vallották, hogy a

⁸ Kis-Ázsia északi részében, különösen Phrygiában e név nem volt ritka. *C. J. G.*, 3162, 3858 c, 4187; *Le Bas*, 755 sz. (Acomonia). A kétségek, melyeket Montanús személyének való-sága iránt támasztottak, hiányával vannak a komoly a.apnak.

⁹ Muratori canonja, 83—84 sor (Hesse); Tertullianus munkái, általában; *Alex. Kel.*, *Strom.*, IV, XIII; *Philosoph.*, VIII, 6, 19; X, 25, 26; *Euseb.*, *H. E.*, IV, 27; V, 3, 14, 16—19 (korbéli tanúskodások alapján) *Epiph.*, *Haer.*, XLVIII és XLIX; *Orig.*, *Contra Cels.*, VII, 9; *Philast.*, *Haer.*, XII; *Jer. Gyrill*, *Catech.*, XVI, 8; *Praedestinatus*, haer, 26, 27, 28, 86; *Macarius Mágnes.*, IV, 15 (184 l.).

¹⁰ *Epiph.*, XLVIII, 14.

¹¹ *Eus.*, *H. E.*, V, III, 4; a cataphrygek ellen nyilatkozó névtelen, id. *Eus.*, V, XVII, 4. V. ö. *Justin.*, *Dial.*, 11, 30, 39, 87; *Irenaeus*, II, 31, 32; V, 6; *Eus.*, *H. E.*, V, 7.

¹² *Eus.*, V, III, 4; *παραδόξοποιαί του <ιον χαρίσματος.*

¹³ A névtelen, *Eus.*, *H. E.*, V, XVIII, 3. V. ö. *Eus.*, III, XXXVII, 1. ,

profetikus charisma megszakítástalan öröklődéssel tartani fog az Egyházban egész Krisztus eljöveteleig.¹⁴ A Paracletben, mint a hívek inspirálásának permanens forrásában, való hit táplálta ez eszméket. Ki nem látja, hogy az ily hiedelem mennyire tele volt veszéllyel? Éppen ezért az a bölcsességes szellem, mely az Egyházat igazgatta, azon igyekezett, hogy a természetfeletti adományok érvényesítését mindinkább alárendelje a presbyteratus tekintélyének. A püspökök maguknak igényelték a szellemek megkülönböztetését, a jogot, hogy egyeseket jóváhagyjanak, másokat exorcisáljanak. Ezúttal merőben népies profetismus támadt, mely nem kérte ki a papság engedelmét és kormányozni akarta az Egyházat, függetlenül a hierarchiától. Az egyházi fenhatóság és az egyéni inspiratio kérdése, mely, különösen a XVI. századtól fogva, betölti az Egyház egész történelmét, már akkor világosan kifejezésre jutott. A hívő és Isten között van-e közvetítő vagy nincs? Montanús habozás nélkül azt felelte, hogy nincs. »Az ember, — mondta a Paraclet Montanús egyik oraculumban¹⁵— a hegedű és én vagyok a vonó; az ember alszik és én virrasztók .

Montanús kétségtelenül valami kiválóságra alapította igényét, hogy ő a Lélek választottja. Készségesen hiszünk ellenfeleinek, mikor azt mondják, hogy friss keletű hívő volt; még azt is elfogadjuk, hogy az elsőség vágya nem volt idegen különcködéseitől. Ami a kicsapongást és a szégyenletes véget illeti, melyet neki tulajdonítanak, ezek közönséges rágalmak, melyeknek az orthodox írók tolla soha nincs szűkében, ha a dissidendek befeketéséről van szó.¹⁶ A csodálat, melyet Phrygiában maga iránt támasztott,

¹⁴ A névtelen, id. Eus., V, XVII, 4.

¹⁵ Epiph., haer., XLVIII, 4.

¹⁶ Szent Jerom., *Epist. ad Ctesiphontem* (43); Pelus. Isid., *Epist.*, 1; Jer. Szent Cyrill, *Catech.* XVI, 8. A Montanús ellen irányuló régi iratok, melyek Eusebius birtokában voltak, nem említik a híresztelést, hogy megtérése előtt Cybele papja volt

rendkívüli volt. Tanítványai között voltak, akik azt hangoztatták, hogy könyveiből¹⁷ többet tanultak, mint a Törvényből, a prófétákból és az evangélistákból együttvéve. Azt tartották, hogy a Paraclet teljességében részesült; néha egyenesen a Paracletnek, vagyis Messiásnak vették, ki sok tekintetben felette állt Jézusnak és akiről a kis-ázsiai Egyházak azt hitték, hogy maga Jézus Ígérte meg az eljövetelet.¹⁸ Odáig mentek, hogy azt mondták: />A Paraclet nagyobb dolgokat nyilvánított ki Montanús, mint Krisztus az Evangélium utján«. ¹⁹ A Törvényt és a prófétákat úgy nézték, mint a vallás gyermekkorát; az Evangélium az ifjúkor; a Paraclet eljövetele jelzi az érettség bekezdését.

Montanús, mint az új szövetség összes prófétái, tele volt átkozódással a század és a római birodalom ellen. Még a 69-iki látnokon is túltett. Soha a világ gyűlölete és a vágy: látni a pogány társadalom megsemmisülését, ily naiv dühvei nem jutott kifejezésre. A phrygiai jövendölések egyébről se szóltak, mint Isten közeli ítéletéről, az üldözők megbüntetéséről, a profán világ elpusztításáról, az ezerévi uralomról és annak gyönyörűségeiről. A vértanúság a legfőbb tökéletesség; ágyban halni meg, méltatlan a keresztényhez. Az cncratisták amikor elítélték a nemi érintkezést, a természet szempontjából legalább elismerték a jelentőségét; Montanús még arra se méltatta a dolgot, hogy megtiltsa az immár, mert az emberiség a végét járja, abszolút jelentéktelenné vált teny-

és, mint Attis híve, rászolgált a *semivir* jelzőre. Alex. Didym., *De Trinitate*, III, 41; Szent Jerom., *Ad Maré.* (27), IV. k., r., 65 h.

¹⁷ Muratori canonja, 83—84 sor bizonyítja, hogy írt könyveket.

¹⁸ János, XIV, XV, XVI. Minthogy a montanisták tana egyébként ellenkezésben volt a negyedik Evangéliummal, kétséges, hogy a Paracletről való fogalmukat közvetlenül ebből az Evangéliumból merítették. Igen jól lehet, hogy egy dologban a hatása alá kerültek, anélkül, hogy ismerték volna a szövegét.

¹⁹ Pseudo-Tertull., *De praeser*, [52].

kedést. A kapu ekként kitárult a kicsapongásnak, ugyanekkor, mikor bezáródott a legédesebb kötelességek elől.

Montanús mellett két nő tűnik szembe; az egyiknek hol Prisca, hol Priscilla, hol meg Quintilla, a másíknak Maximilia a neve. E két nő, aki, úgy látszik, hitvesi állapotot hagyott oda a prófétai pályáért,²⁰ roppant serénységgel és a hierarchia teljes megvetésével látott szerepének ellátásához. Ellenére Pál bölcs tilalmának, mely a nőket kizárta az Egyház profetikus és extatikus gyakorlataiból, Priscilla és Maximilla nem hátráltak meg az egyházi ténykedés vállalásának feltűnősége elől, Egy látszik, az egyéni inspiratio, mint rendesen, ezúttal is a szabadossággal és merészséggel társult.²¹ Priscillának vannak vonásai, melyek Sicnai Szent Katalinra és Alacoque Máriára emlékeztetnek. Egyizben, Pepuzisban, elaludt és álmában Krisztust látta megjelenni, ragyogó öltönyben és mintha nő lett volna. Krisztus mellette aludt és e rejtelmes átkarolással beléje olt minden bölcsességet. Megnyilvánította előtte Pepuzis városának szent voltát. E kiváltságos város a hely, ahová az égi Jeruzsálem le fog szállani.²² Maximilla hasonló értelemben beszélt, szörnyű háborúkat, katasztrófákat, üldözéseket jósolt.²³ Túlélte Priscillát és azzal halt meg, hogy utána egész az idők végéig már nem lesz több profétálás.²⁴

E bizarr kereszténység nemcsak a profétálással, de a papság összes funkcióival fel akarta ruházni a nőket. A presbyterség, a püspökség, az Egyház minden állása nyitva állt nekik. Ennek igazolása végett hivatkoztak Máriára, Mózes nővérére, Fülöp négy leányára, sőt Évára is, aki mellett enyhítő körül-

²⁰ Apollonius, id. Eus., V, XVIII, 3.

²¹ A névtelen, id. Eus., V, XVII, 2.

²² Epiph., haer. XLIX, 1. V. ö. Apollonius, id. Eus., V, XVIII, 2; Jer. Szent Cyrill, *Catech.*, XVI, 8.

²³ A névtelen, Eus., V, XVI, 18, 19.

²⁴ Epiph., haer. XLVIII, 2.

menyeket hoztak fel és akit szentnek nyilvánítottak.²⁵ A legkülönösebb volt a szekta kultuszában a sirató vagy lampadophor-szüzek szertartása, mely sok tekintetben az amerikai protestáns »ébredés«-ekre emlékeztet. Hét fehérruhás szűz, fáklyával a kézben, a bűnbánattól sóhajtozva, sűrű könny hullatással belépett a templomba, kifejező taglejtésekkel bánkódva az emberi élet nyomorúságán. Erre következtek az illuminismus jelenetei. A néptől körülvéve a szüzeket elfogta a rajongás, szónokoltak, profétáltak, elragadtatásba estek. A körülállók zokogásban törtek ki és magukba szállva távoztak.²⁶

E nők a tömegre, de még a papság egy részére is rendkívüli hatást tettek. Odáig mentek, hogy a pepuzisi profétanőket többre tartották az apostoloknál, sőt magánál Krisztusnál is. A mérsékeltebbek bennük látták azokat a profétákat, kikről Jézus megmondta, hogy be fogják teljesíteni művét. Egész Kis-Ázsia fel volt kavarva. A szomszédos országokból zarándokoltak, hogy lássák ez extatikus jelenségeket és véleményt formálhassanak az új profétizmusról. Az izgalom annál nagyobb volt, mert senki se vetette el *a priori* a profétálás lehetőségét. Csak annak a megállapításáról volt szó, hogy ez valóságos profétálás-e? A legtávolabbi Egyházak, a lyoni, a viennei Egyház, írtak Ázsiába, hogy tudhassák a dolgot. Több püspök, nevezetesen a debeltusi Aelius Publius Julius és Sotas a thraciai Anchialesból²⁷ eljött, hogy tanúja legyen az eseményeknek. Az egész keresztény világot megmozgatták e csodák, melyek mintha százharminc esztendő előttre, megjelenésének első napjaiba vitték volna vissza a kereszténységet.

A püspökök legnagyobb része, a hierapolisi Apollinarius, a comanai Zoticus, az apameai Julianus,

²⁵ Epiph., XLIX, 2.

²⁶ Epiph., XLIX, 2; Tertull., *De bapt.*, 1, 17; *Praescr. haer.*, 41. V. ö. laodiceai zsinat, Mansi, *Cone.*, II, 569 h.

²⁷ E két, a Fekete-tenger partján fekvő város szomszédos volt egymással. Ma Burgas és Ahiali.

Miltiadcs, a híres egyházi író, egy bizonyos Aurelius Cyreneből, kit már életében a »vértanú« névvel illeltek, Thracia két püspöke²⁸ elutasította magától, hogy komolyan vegye a pepuzisi illumináltakat. Az egyéni profétálást majdnem mindnyájan az Egyház felforgatásának nyilvánították²³ és Priscillát a gonosz lélektől megszálltnak tekintették. Néhány orthodox püspök, nevezetesen az anchialesi Sotas és a comanai Zoticus exorcizálni is akarta; de a phrygiaiak nem engedték.³⁰ Néhány tekintélyes ember, így Themison, Thcodotos, Alcibiades,³¹ Proclus szintén elragadtatta magát az általános lelkesedéstől és ők is profétáltak. Theodotos különösen mintegy a feje volt Montanús után a szektának és a legtöbbet buzgólkodott mellette.³² Ami az egyszerű embereket illeti, ezek el voltak bűvölve. A női próféták komor jóslatait messze földön hiresztelték és magyarázták. Valóságos Egyház alakult körülöttük. Az apostoli kor összes adományai, nevezetesen a glossolalia³³ és az extasis, újból virágzottak. Nagyon is könnyen engedtek a veszedelmes okoskodásnak: »Ami már volt, miért ne fordulhatna elő ismét? A jelen nemzedék se kitagadotlabb, mint a többi. A Paraclét, Krisztus képviselője, nem örökös forrása-e a kinyilatkoztatásnak?«³⁴ Számtalan kis könyv vitte szét ez agyrémekeket. A jó emberek, kik olvasták e könyveket, úgy találták, hogy szebbek a Bibliánál. Az új produkciók különbeknek tünnek fel előttük az apostolok charismainál és többen azt mer-

²⁸ Euseb., *H. E.*, V, XVI és köv., főként XIX (a névtelen és Serapion nyomán).

²⁹ L. főként Eusebius, *H. E.*, V, XVII.

³⁰ Eus., *H. E.*, V, XVIII, 13; XIX, 3. V. ö. V, XVI.

³¹ Eus., *H. E.*, V, XVI, 3 és Muratori canonja, 80—81 sor helyes olvasására nézve l. Hesse és Nolte fejtegetéseit. V. ö. Eus., V, III, 4.

³² A névtelen, id. Eus., V, XVI, 14. V. ö. Eus., V, III, 4.

³³ *In Ási-f kai Iενοφωνι-IV.*

³⁴ Szent Perpetua és Szent Felicitas aktái (főként az előszó), Tertullianus montanista értekezése, majdnem minden lapon.

ték mondani, hogy valami nagyobb jelent meg, mint amilyen Jézus volt.³⁵ Az egész Phrygia betűszerint beleőrült a dologba; a rendes egyházi élet mintegy fel volt függesztve.

Isten közeli föl drej öve telébe vetett ez izzó hitnek nagy aszkétaság volt a következménye. A phrygiai szenteknél állandóan folyt az imádkozás. Szenvelgés, busongó arckifejezés és valami álszenteskedés társult vele. Az a szokás, hogy imádkozásnál mutatóujjukat az orrukhoz tartották, amitől szomorúaknak látszotak, a »csavart orrúak« (phryg szólás szerint: *tasco-drugites*) elnevezést szerezte meg nekik.³⁰ Böjt, sanyargatás, szigorúan növényi táplálék, tartózkodás a bortól, a házasság feltétlen elítélése, ez volt az erkölcsstan, melyet a jámbor, a végső nap reményében visszavonult embereknek³⁷ logikusan magukra kellett venniök. Még az Úrvacsorához is, mint bizonyos ebioniták, csak kenyeret és vizet, sajtot és sót használtak.³⁸ A sanyargató életszabályok mindig ragályosan hatnak a tömegre, mely nem képes a magasabb spiritualitásokra, mert olcsón biztosítják az üdvözlést és könnyűszerrel teljesíthetők az egyszerű embereknek, kikben csak a jóakarát van meg. Ez életszabályok mindenfelé elterjedtek; még Galliába is elhatottak az ázsiaiakkal, kik oly nagyszámban vándoroltak fel a Rhone völgyében; a lyoni vértanúk egyike, 177-ben, még a börtönben is ragaszkodott hozzájuk és a gall józan ész, vagy, amint akkor hitték, Isten közvetlen kinyilatkoztatása kellett, hogy elpártolásra bírják tőlük.³⁹

Ami e lángoló aszkéták buzgalmi szélsőségeit leg-

³⁵ *Philosoph.*, VIII, 19.

³⁶ Epiph., XLVIII, 14. V. ö. Theodoret, *Haer. fab.*, I, 9 és 10; Szent Jeromos, *In Gal.*, II, prooeni.

³⁷ Apollonius, id. Eus., V, XVIII, 2 (V. ö. III); *Philosoph.*, VIII, 19; Tértül!., *De jejuniis*; Szent Jerom., *Epist. ad Marcel-lam* (27) és *In Agg.*, I (Mart., IV, 65 és 1690 h.).

³⁸ V. ö. Epiph., *Haer.*, XXX, 15; Pseudo-Clem., *Homely XIV*, 1; *Acta SS. Perp. et Fel.*, 4.

³⁹ Eus., *H. E.*, V, HL

inkább ellenszenvesse tette, az a türelmetlenség volt, mellyel mindazok iránt viseltettek, kik nem osztottak mókáikban. Folyton az általános elpuhulást hánytorgatták. A középkori ilagellánsokhoz hasonlóan, külsőséges ténykedéseiből szertelen gögöt merítettek és jogot, hogy szembeszálljanak a papsággal. Azt merték mondani, hogy Jézus, vagy legalább is az apostolok óta az Egyház elfecsérelte az időt és egy órát se szabad várni az emberiség megszentelésével és a messiási uralomra való előkészítésével. Az Egyház általában, szerintünk, nem ér többet a pogány társadalomnál. Az általános Egyházban meg kell alapítani egy spirituális Egyházat,⁴⁰ a szentek tömörülését, melynek Pepuzis legyen a központja. E kiválasztottak lenézték az egyszerű híveket. Themison kijelentette, hogy a katolikus Egyház elvesztette egész dicsőségét és Sátánnak engedelmeskedik.⁴¹ A szentekből álló Egyház, — ez volt az eszményük, mely vajmi kevésé különbözött a Pseudo-Hermasétól. Aki nem szent, nem tartozik az Egyházhoz. »Az Egyház, — mondták, — a szentek összessége, nem pedig a püspökök száma.«

Látnivaló, mi sem lehetett messzebb a katholicitás eszméjétől, mely uralomrajutóban volt és amelynek lényege abban állott, hogy a kapu mindeneknek nyitva legyen. A katolikusok úgy vették az Egyházat, ahogy volt, fogyatkozásaival együtt; szerintük az ember lehetett bűnös, a nélkül, hogy megszűnt volna keresztény lenni. A montanisták szemében e kettő összeférhetetlen volt. Az Egyháznak olyan tisztának kell lennie, mint a szűznek; a bűnöst éppen a bűn kizárja már belőle és elveszi tőle a reményt, hogy visszatérhessen beléje. Az Egyház feloldozásának nincs értéke. A szent dolgokat szentekre kell bízni.⁴² A püspököknek mi hivatottságuk sincs a szellemi

⁴⁰ L. ugyané megkülönböztetést a gnostikusoknál. A *kereszt. Egyház*, 140 és köv. 1.

⁴¹ Eus., V, XVI, XVIII.

⁴² Tertull., *De exhort. cast.*, 10,

adományokat illetőleg. Egyedül a próféták, a Lélek szervei, biztosíthatják, hogy Isién megbocsát.⁴³

A külsőséges és kevésbé tapintatos ple ismus rendkívüli kutatványai folytán Pepuzis és Tymium csakugyan mintegy szent városokká váltak. Jeruzsálem nevét kapták és a szektáriusok azon voltak, hogy a világ középpontja legyen belőlük. Mindenfelől jöttek oda és többen crósígtelték, hogy, megfelelően Priscilla jóslatának, az eszményi Sión máris kezd megvalósulni. Mert az extasis nen ideiglenes megvalósulása-e Isten országának, melyet Jézus alapított? Az asszonyok odahagyták férjeiket, mintha az emberiség elérkezett volna a végződéshez. Mindennap várták, hogy a felhők szétrnyílnak és az új Jeruzsálem láthatóvá vádk az ég azúrján.⁴⁴

Az orthodoxok, főként pedig a papság, természetesen igyekeztek kimutatni, hogy a varázs, mely e puritánokat a? örökkévaló dolgokhoz kapcsolta, egészen nem oldotta el őket a földtől. A szektának volt központi propagandapénztára. Megbízottak jártak mindenfelé, hogy adományokat kérjenek. A prédikálok díjazásban részesültek; a profétanők a mutatónyokért, melyeket végeztek vagy a kihallgatásokért, melyeket engedélyeztek, pénzt, ruhát, drága ajándékokat kaptak.⁴⁵ Világos, hogy ez mennyi.e kapóra jött az állítólagos szentek ellen. Voltak hitvallóik és vértanúik⁴⁶ és ez volt, ami az orthodoxokat leginkább búsította, mert azt szerették volna, hogy a vértanúság az igazi Egyháznak legyen az ismérve. Ezért azután nem is takarékoskodtak a pletykákkal, hogy kisebbítsék a szektárius vértanúk érdemeit. Themison, — mondták, — miután börtönbe vetették, pénzzel szabadította meg magát. Egy bizonyos Alexandert szin-

⁴³ Tertull., *De pudic.*, 19, 21.

⁴⁴ Tertull., *Adv. Marc.*, III, 24. V. ö. Firmilian. (*Epist. S. Cypriani*, 75.)

⁴⁵ Apollonius, *id. Eus.*, V, XVIII 4, 11.

⁴⁶ Eusebius, *H. E.*, V, XVI és XVIII f. V. ö. Mansi, *Convil.*, II, 570 h., 34 sz,

tén bebörtönöztek; az orthodoxok nem nyugodtak, míg reá nem sütöttek, hogy tolvaj, aki teljesen megérdemelte sorsát és bűnügyi iratok vannak róla az ázsiai tartomány archívumaiban.⁴⁷

⁴⁷ A névtelen, id. Eus., *H. E.*, V, XVI, 12 és köv.; Apollonius, id. Eus., *H. E.*, V, XVIII, 6 és köv. V. ö. *Constit apóst.*, V, 9..

XIV. FEJEZET.

Az orthodox Egyház ellenállása.

A harc több, mint félszázadig tartott; de a győzelem sohasem volt kétséges. A phrygastok, ahogy őket nevezték, csak egyben hibáztak; de ez súlyos hiba volt; az, hogy úgy akartak tenni, mint az apostolok és pedig akkor, mikor a charismákkal való szabadon élés száz év óta már csak hátrányos volt. Az Egyház már nagyon is megszilárdult, semhogy a phrygiai exaltáltak fegyelmetlensége megrendíthette volna. A hívek nagy többsége, noha bámulta a szenteket, kiket az aszketizmus e nagy iskolája produkált, nem volt hajlandó elhagyni pásztorait, hogy kóbor mestereket kövessen. Montanús, Priscilla és Maximilla utódok hátrahagyása nélkül haltak meg.¹ Ami az orthodox Egyháznak biztosította diadalát, az polemistáinak a tehetsége volt. Hierapolisi Apollinariusra mindenkinek hallgatni kellett, kit nem vakított el a fanatizmus.² Miltiades a tételt, hogy »egy prófétának nem szabad extázisban beszélnie«, oly könyvben fejtette ki, melyet a keresztény theologia egyik lapjának tekintették.³ Antiochiai Serapion, 195

¹ A névleien, id. Eus., V, XVII, 4.

² Serapion, il. Eus., V, XIX, 1, 2; Eus., IV, XXVII; V, XVI, inít.

³ Eus., V, XVII, 1: *Alex. krón.*, 263 l. (Du Cange); Szent Jerom., *De viris HL*, 39 (v. ö. 37). Tertullianus az *Extasis*, ma inát elveszett, könyveivel válaszolt reá.

táján, összegyűjtötte a tanúkodásokat, melyek az újítók ellen szóltak.⁴ Alexandriai Kelemen cáfolni szándékozott őket.⁵

A művek között, melyeket a vita szült, a legteljesebb volt egy bizonyos, egyébként ismeretlen, Apolloniusé,⁶ aki is negyven évvel Montanús megjelenése után (vagyis 200 és 210 között) írta meg munkáját. A kivonatokból, melyeket Eusebius megőrzött belőle, ismerjük a szekta kezdeti történetét. Egy másik püspök, kinek neve nem maradt reánk, Montanús halála után tizenöt évvel, a Scverusok alatt⁷ írt egy történelemfélélet e sajátos mozgalomról. Talán ugyanehhez az irodalomhoz tartozott az az irat is, melynek egy része volt a *Muralori canon*,⁸ néven ismert töredék és amely, úgy látszik, egyszerre irányult a montanista pseudo-profétizmus ellen is, meg a gnostikus álmok ellen is. A montanisták ugyanis nem kevesebbet akartak, mint hogy Montanús, Priscilla és Maximilla próféciáit felvétessék az Új-Szövetségbe.⁸ A megbeszélés, melyet, 210 táján, Proelus, ki a szekta feje lett,⁹ Caius római pappal folytatott, e körül a pont körül forgott.¹⁰ Általában a római Egyház egész Zephyrusig igen szilárdan szállt szembe ez újítókkal.¹¹

Mindkét részen nagy volt az animositás; köl-

⁴ Eus., V, XIX; *Alex. krón.*, 263 l.

⁵ Alex. Kel., *Strom.*, IV, 13; v. ö. VII, 17.

⁶ Eus., V, 18; Szent Jerom., *De vir. ill.*, 40. Praedestinatus, 26, ephesusi püspöknek mondja.

⁷ Eus., V, XVI és XVII; Asterius Urbánust, akit Eus., V, XVI, 17 említ, helytelenül tekintették a szóbanforgó munka szerzőjének. Ez, úgy látszik, inkább montanista volt. Szent Jeromos úgy tűnik fel, mintha a névtelen művét Rhodonnak tulajdonítaná (Tillemont, *Mém.*, III, 65 l.).

⁸ Hesse, *Das muralori'sche Fragment*, 297, 273 és köv. I.

⁸ Pacian., *Epist.*, I, 2.

¹⁰ Eus., VI, XX; v. ö. II, 25; III, 28, 31; Szent Jerom., *De uiris ill.*, 59; Tertull., *Praescr.*, [52]; *In Valent.* 5 (kétes azonosítás); Theodoret., *Haer. fab.*, III, 2; Photius, cod. XL VIII.

¹¹ Tertull., *Adv. Prax.*, 1.

csönösen kiátkozták egymást. Ha a vértanúság a két párt hitvallóit egymásmellé sodorta, távol tartották magukat egymástól és mi közösséget se akartak egymással.¹² Az orthodoxok ontották a sophismákat és rágalmakat annak a bizonyítása végett, hogy a montanista vértanúk (és semmiféle Egyháznak se volt több vértanúja) mind semmirekellők és csalók voltak¹³ és főként, hogy a szekta alapítói nyomorúságosan vesztek el, öngyilkossággal, örvöngő, önkívületben levő emberek módjára, mint áldozatai és prédái a démonnak.¹⁴

A bódulat, mely Kis-Ázsia bizonyos városait e hóbortok iránt elfogta, nem ismert határt. Volt egy pillanat, mikor az ancyrai Egyház már-már teljes egészében, véneivel együtt belesodródott e veszedelmes újításokba.¹⁵ A névtelen püspök és az otrai Zoticus nyomós érvelésére volt szükség, hogy megnyíljanak a szemeik és a megtérés még ekkor se volt tartós; Ancyra a IV. században továbbra is tűzhelye volt e tévelygéseknek.¹⁶ A thyatiresi Egyházban még mélyebbre hatolt a megbolygatás. A phrygismusnak ott volt az erődje és az ősi Egyházat sokáig úgy tekintették, hogy elveszett a kereszténység számára.¹⁷ Az ieoniumi és synnadesi zsinatok, 231 táján, konstatálták a bajt, a nélkül, hogy orvosolni tudták volna.¹⁸ A ropant hiszékenység, mely Kis-Ázsia közepének jámbor lakosait, a phrygiaiakat, galatiaiakat stb. jellemezte, volt az oka a gyors hódításnak, melyet a keresz-

¹² A névtelen, id. Eus., V, XVI, 22.

¹³ Eus., V, XVI és XVIII f.

¹⁴ A névtelen, id. Eus., V, XVI, 14, 15. L. továbbá *Praescript.*, 52 figyelembe véve, hogy *Praescript.* e része nem Tertullianustól való.

¹⁵ A névtelen, id. Eus., V, XVI, 4, 5.

¹⁶ Szent Jerom., *In Gel.*, II, proem.; Philost., 74, 75; Pseudo-Ág., 62; Labbe, Cone., II, 951 h.

¹⁷ Epiph., LI, 33.

¹⁸ Firmilian., Szent Cyprian, *Episf.*, 75; Euseb., VII, 7; Tijlemont, Mém., II, 671—672; Hefele, *Conciliengesch.*, I, 82 l., Migne, *Pair. Cat.*, III, 1151 h.

ténység ott tett; most ugyané hiszékenység kiszolgáltatta őket az összes illúzióknak. A *phrygiai* név majdnem egyjelentésű lett az ereíne7c-kel. A cappadociai vidékeket 235 táján egy új női próféta kavarta fel, ki mezítláb járta a hegyeket, hirdette a világ végét, szentségeket szolgáltatott és Jeruzsálembe akarta vezetni tanítványait.¹⁹ Decius alatt a montanisták tekintélyes hányadát teszik ki a vértanúknak.

Látni fogjuk, hogy a phrygiai szektáriusok a lelkiismeret mily zavarába fogják dönteni a lyoni hitvallókat, küzdelmüknek éppen a tetőpontján. Ingatagon csodálat között ennyi szentség és az álmélkodás között a józan értelmükbe ütköző annyi bizarrság iránt, hősies és jó ítéletű honfitársaink hasztalan fogják megkísérelni a vita elcsendesítését. Volt egy pillanat, amikor a római Egyház is majdnem rajta-vestett. Zephyris püspök szinte már elismerte Montanus, Priscilla és Maximilla próféciáit, mikor egy lángoló hevű ázsiai hitvalló, Epigones, másnéven Praxeas, ki jobban ismerte a szektariusokat, mint a római vének, leleplezte az állítólagos próféták gyengéit és kimutatta a pápának, hogy nem hagyhatja jóvá az álmodozásokat anélkül, hogy meghazudtolná elődeit, kik elítélték azokat.²⁰

A bűnbánat és kiengesztelés kérdése súlyosbította a vitát. A püspökök önmaguknak követelték a feloldás jogát és oly bőkezűséggel éltek vele, mely megbotránykoztatta a puritánokat. Az illumináltak azt hajtogatták, hogy egyedül csak ők juttathatják vissza a lelket Isten kegyelmébe és nagy szigorúságot tanúsítottak. Szerintük minden halálos bűn (emberölés, bálványimádás, istenkáromlás, házasságtörés, paráználkodás) elzárta a megbánás útját. Ha e túlzott

¹⁹ Firmilian., Szent Cyprian, *Epist.*,

²⁰ Tertulh, *in Prax.*, 1; *Philosoph.*, IX, 7. Epigones és Praxeas azonosságára nézve I. de Rossi, *Bull.*, 1866, 67 és köv., 82 I. Praedestinatus, XXVI f. megemlékezik Soter egy iraláról a montanisták ellen, ami nem lehetetlen; egy távolabbi helyein összetéveszti Sotert és Zaphyrust.

elvek Catacecaumene eldugott zugjaiban zárkózva maradtak volna, a baj nem lett volna nagy. Szerencsétlenségre a kis phrygiai szekta tekintélyes pártnak volt a magva, mely komoly veszedelemmel fenyegetett, mert hiszen képes volt elragadni az orthodox Egyháztól legjelesebb apologisláját, Tertullianust. E párt, mely szeplőtlen Egyházzól álmodozott és csak kis gyülekezetét tudott formálni, túlzásai ellenére, vagy inkább éppen túlzásainál fogva elérte, hogy az egyetemes Egyházban maga mellé sorakoztatta az összes szigorú, az összes szélsőséges elemeket. Mert hiszen annyira egyezett a kereszténység logikájával! Már láttuk, hogy az cncratistákkal és Tatianus-szal ugyanez volt az eset. Természetellenes megtartóztatásaival, a házasság lebecsülésével,²¹ a másodszori házasság kárhóztatásával a montanizmus nem volt más, mint következetes millénarizmus, már pedig a millénarizmus maga volt a kereszténység. »Mi dolga van, — mondja Tertullianus, — a csecsemők gondozásának az ítéletnapjával? Ugyancsak szép lesz majd látni a duzzadt emlőket, a gyermekágyas asszony szenyves holmijait, az ordító kölyköket, amikor trombitaharsogás között megjelenik a bíró.²² Oh! mily jó bábák az Antikrisztus hóhérai!«²³ Az exaltáltak azt regélték, hogy Júdeában negyven napon át minden reggel az égből egy várost lehetett aláfüggenni látni, mely, ha közeledtek hozzá, szertefoszlott. A látomány valóságának bizonyítása végett pogányok tanúskodására hivatkoztak és mindenki számolgatta, mily gyönyörűségeket fog élvezni ez égi otthonban, kárpótlásul itt a földön meghozott áldozatokért.²¹

Heve és nyersesége²⁵ miatt főként Afrikának

²¹ Tertull., *Ad uxorem*, I, 5; *De exhort. cast.*, 10, 11, 12; *Adv. Prax.*, 10.

²² L. Tertullianus, főként *De monogainia*.

²³ Tertull., *De monog.*, 16.

²⁴ *In compensationem eorum quae in securo vei des-peximus vei amisimus*. Tert., *Adv. Marc.*, Ili, 24.

²⁵ Jusson eszünkbe Tertullianus, főként *De fugo*, 3; *De anima*, 9; *De jej.*, 9; Szent Perpetua aktái; Commodianus.

kellett beleesnie e törbe. Montanisták, novatianisták, donatisták, circonuelliniosták — ezek a különféle nevek, melyek alatt megnyilvánult a fegyelmetlenség szelleme, a vértanúság beteges vágya, az episcopatussal szemben való ellenszenv, a millenarista álmódózás, mely mindig a berber fajoknál találta klasszikus talaját. E rigorislák, kik felháborodtak rajta, hogy szektának nevezzék őket és minden Egyházban a kiválasztottaknak, a keresztény névre egyedül méltóknak tüntették fel magukat, a puritánok, kik könyörtelenül utasítottak vissza minden vezekelni vágyót, a legnagyobb átkává váltak a kereszténységnek. Tertullianus házasságtörők és prostituáltak barlangjának fogja bélyegezni az egyetemes Egyházat.²⁶ A püspökök, nem lévén birtokában se a profétálás, se a csodatevés adományának, a rajongók szemében kevesebbek lesznek a pneumatikusoknál. Ez utóbbiak, nem pedig a hivatalos hierarchia, utján történik a sacramentalis kegyelem tovaplántálása, az Egyház mozgalma, a haladás.²⁷ Az igazi keresztény, ki előtt csak az ítéletnapja és a vértanúság lebegi életét szemlélődésben tölti. Nem csak, hogy ne kerülje az üldöztetést, de keresnie kell azt. Szüntelen készül a vértanúságra, mint a keresztényi élet szükség-szerű kiegészítésére. A keresztény természetes élet-befejezése a tortúrák között bekövetkező meghalás. Féktelen hiszékenység, minden megpróbáltatással dacoló hit a szellemi charismákban²⁸ a montanismust egyikévé tette a fanatizmus legtulhajtottabb típusainak, amelyeket az emberiség történelme ismer.

Súlyosan számít, hogy e szörnyűséges álom megbűvölte a képzelmet az egyetlen nagy irodalmi tehetségű embernek, kit három évszázad alatt az Egyház felmutathat. Ez a hibázó, de komor eréllyel telt író, e lángoló sophisla, ki váltakozva használja

²⁶ Tertull., *De pudicitia*, 1.

²⁷ Tert., *De pudic.*, 21.

²⁸ L. a *soror* epizódját, ki látta a lelkeket, Tertull., *De anima*, 9. Gyermekies extasisok. Szent Cypriánál, *Epist.*, 9.

a gúny, a sértegetés, az alantas trivialitás fegyvereit és egész a legnyilvánvalóbb ellentmondásokig játékszere a lángoló meggyőződésnek: Tertullianus megtalálta a módját, hogy remekművekkel ajándékozta meg a félig halott latin nyelvet, oly ékesszólást fordítva e szilaj eszményekre, aminőt Phrygia vakbuzgó aszkétái sohasem ismertek.

Az episcopatus győzelme ezúttal a türelmesség és az emberiség győzelme volt. Az egyetemes Egyház ritka józansággal a túlzott megtartózkodásokat olybá tekintette, mint a teremtés valami részleges anathematizálását és káromlását Isten művének.²⁹ A nőknek az egyházi ténykedésekben és a szentségek kiszolgáltatásában való részvételét illető kérdés, melyet az apostoli történelem némely eseménye eldöntetlenné tett, végleges elintézést nyert.³⁰ A phrygiai szektáriusok merész követelése, hogy az új próféciákat beiktassák a bibliai canonba, arra vitte az Egyházat, hogy még határozottabban, mint addig, az új Bibliát véglegesen lezártak jelentse ki.³¹ Végül a vértanúság kihívása mintegy bűncselekménnyé vált és az igazi vértanút felmagasztaló legenda mellett megszületett az annak a kimutatására való legenda, hogy mennyire bűnös az az elbizakodottság, mely önként megy a halálveszedelembe és kény szerűség nélkül hágja át az ország törvényeit.³²

A hívek szükségszerűen közepes erényű nyája követte a pásztorokat. A középszerűség megalapította a tekintélyt. A katholicismus megkezdődött. Övé a jövő. A keresztény jogismus-f élének³³ elve egyidőre el van fojtva. Az episcopatusnak ez volt az első és talán legjelentékenyebb győzelme, mert őszinte jám-

²⁹ Attalus álma, Eus., V, III, 2. V. ö. Isid., *iSentent.*, II, XLIV, 9.

³⁰ Firmilian., Szent Cyprian, *Epist.*, 75.

³¹ A névtelen, id. Eus., V, XVI, 3; Muratori töredéke.

³² V. ö. Alex. Kel., *Sírom.*, IV, 4. V. ö. *Mém. de l'Acad. des inser.*, XXVIII, 2. r., 335 és köv. 1. (Le Blant)

³³ Alex. Kel., *Strom.*, I, 15, 131 1.

borságon aratta azt. A szövegek ős a történelem az extásis, a profétálás, a glossolalia mellett szóltak. De ezek veszedelemmé váltak; az episcopatus rendet csinált; elnyomta az egyéni hit e nyilvánulásait. Be messze vagyunk az időktől, melyeket a *Cselekedetek* szerzője annyira bámult! A kereszténység kebelében már megvolt az átlagos józanésznek az a pártja, mely mindig felülkerekedett az Egyház történelmének küzdelmeiben. A hierarchikus tekintély mindjárt kezdetben eléggé erős volt, hogy megfékezze a fegyelmetlenck rajongását, gyámság alá vesse a laikust, diadalra juttassa az elvet, hogy a theologia egyedül a püspökök dolga és ők a kinyilatkoztatások bírái. Aminthogy csakugyan, c jó phrygiai örültek az episcopatus lerombolásával³⁴ a kereszténység halálán munkáltak. Ha az egyéni inspiratio, az állandó kinyilatkoztatás és változás tana gvőzölt volna,³⁵ a kereszténység epileptikusok kis gyülekezeteibe szikkad el. E gyermekes sanyargatások, melyek a nagy tömegnek nem feleltek meg, megakasztották volna a propagandát. Miután minden hívőnek egyforma joga van a papságra, a szellemi adományokra³⁶ és egyformán kiszolgáltathatja a szentségeket,³⁷ teljes anarchia lett volna a következmény. A charisma megsemmisítéssel fenyegette a szentséget; a szentség győzött és a catholicismus alapköve végleg le volt rakva.

Végeredményben, az egyházi hierarchiának teljes volt a diadala. Callixtus alatt (217—220) a római Egyházban a mérsékelt elvek érvényesültek, nagy megbotránkozására a rigorisláknak, kik vad rágál-

³⁴ *Non Ecclesia numerus episcoporum.* Tertullianus, *De pudicitia*, 21.

³⁵ *57 Christus ab Saulit quost Moyses praecepit, ... cur non et Paracletus abstulerit quod Paulus indulsitt* Tért., *De monog.*, 14.

³³ Tertull., *De jej. adu. psych.*, 13.

³⁷ Tertull., *De exhort. cast.*, 1; *De bdpt.*, 17.

makkal bosszulták meg magukat.³⁸ Az iconiumi zsinat³⁹ berekeszti a vitát, anélkül, hogy visszatértené a tévelygőket. A szekta csak nagyon sokára halt meg; keresztény demokracia⁴⁰ alakjában és főként Kis-Ázsiában⁴¹ egész a IV. századig folytatódott, *phrygek*, *phrygastok*, *cataphrygek*, *pepuztanúsok*, *tascodruigiták*, *quintillianusok*, *priscillianusok*, *artoryták* neve alatt.⁴² Ők maguk a tisztáknak vagy a pneumatikusoknak nevezték magukat. Phrygiát és Galatiát századokon át tépték fellegekről, angyalokról és aeonokról álmódzó pietista és gnostikus eretnek-ségek.⁴³ Pepuzist, nem tudni, mikor és mily körülmények között, lerombolták; de a hely szent maradt. E pusztaság búcsújáráhellyé vált. Egész Kis-Ázsiából gyülekeztek ott a beavatottak és titkos kultuszokat végeztek, melyek bőséges anyagot adtak a népi szóbeszédnek. Erélyesen hangoztatták, hogy az égi lálomány ott fog megnyilvánulni. Napokon és éjjeleken át maradtak myslikus várakozásban és akkor meglátták Krisztust, ki személyesen jött felelni az állításra, melytől epedtek.

³⁸ *Philosoph.*, IX k.

³⁹ Labbe, *Cone.*, I, 751 és köv. h.

⁴⁰ Szent Jerom., *Ad Marc.*, epist. 27, Mart., IV, II, 64—65 l.

⁴¹ Eniph., *Haer.*, XLII, 1; XLVIII, 14; Szent Jerom., *I. c.*; Sozom., II, 43; Just, *cod.*, I, V, 5, 18, 21 törvény; Szent Hilarius, *Contra Const.* 11 §; Pseudo-Ág. 26; Theodoret, III, 2; Gelas. *decret.*, *opuscula montanistarum*.

Epiph., XLVIII, 14; XLIX, 1, 2; Philast., 74, 75; Pseudo-Ág., *Haer.*, 62, 63; Szent Jerom., *In Gal.*, II, prooem. L. továbbá *Prædestinatus*, 26 és köv., 58 és köv.

⁴³ Mansi, *Concil.*, I, 724; II, 570. XLIX, 1. Noha ami a dogmát illeti, általában eléggé megfeleltek, a montanisták gyenge theologusok voltak. A sabellianusok és azok az eretnekek, kik tagadták a hypostasisok különbözőségét, néha magukkal sodorták eket vagy talán összezavarták a két eretnek-séget. Tért., *Praescr.*, [52]; Pacian., *Epist.*, I, 2; Theodoret., Ili, 2; Socrat., I, 23; Sozom., II, 18; Szent Hilarius, *Fragm.*, II, 632 és köv. h. (Migne.)

XV. FEJEZET.

Az episcopatus teljes diadala. — A montanismus következményei.

Eképpen, hála az episcopatusnak, mely a tizenkét apostol hagyományának képviselője gyanánt szerepelt, az Egyház, anélkül, hogy meggyengítette volna magát, átesett a legnehezebb átalakuláson. A conventi állapotból, ha szabad így mondanom, a laikusi állapotba ment át, vizionariusok kis kápolnájából mindeneknek nyitvaálló, következésképp sok tökéletlenségnek kitett templommá vált. Az, ami úgy látszott, arra van rendelve, hogy sohase legyen más, mint csak fanatikusok álma, tartós vallás lett. Hogy az ember keresztény legyen, bármit mondjanak is Hermas meg a montanisták, nem kell szentnek lennie. Most már az egyházi fenhatóságnak való engedelmesség az, ami a keresztényt kereszténnyé teszi, sokkal inkább, mint a szellemi adományok megléte. Sőt e szellemi adományok immár gyanúsakká válnak és azokat, akik leginkább részesei a kegyelemnek, gyakran kiteszik az eretnekké való bélyegzésnek. A schisma a kiváltképpen való egyházi bűn. A keresztény Egyháznak, amiként a dogma tekintetében már meg volt orthodoxiai központja, mely eretnégységnek ítélt mindent, ami eltért az elfogadott tyustól, ugyanúgy meg volt átlagos erkölcstana is, mely mindenkié lehetett és nem járt szükségképpen együtt, mint a megtartózko-

dóké, a világegyetem végével. A gnostikusok visszautasításával az Egyház visszautasította a dogma rafináljait; a raontanisták visszautasításával visszautasította a szentesség rariináitjait. A szellemi Egyháztól, transcendens tökéletességről álmódzóok túlzásai megtörték a fennálló Egyház józanságán. A már tekintélyes tömegek, melyek az Egyházba beléplek, alkották a többséget és a lehetőség fokára szállították alá az erkölcsi hőmérsékletet.

Politikai tekintetben ugyanígy állt a kérdés. A montanisták szertelensége, tajtékozó szónoklásuk a római birodalom ellen, a gyűlölet, mellyel a pogány társadalom iránt viseltettek, nem lehetett mindenek Ínyére. Marcus-Aurelius birodalma vajmi más volt, mint Nero birodalma. Ez utóbbival nem lehetett kibékülést reményelni; amazzal lehetett megegyezni. Az Egyház és Marcus-Aurclius sok tekintetben ugyanegy célra törekedtek. Világos, hogy a püspökök az összes phrygiai szenteket átengedték volna a világi hatalomnak, ha az az áldozat lelt volna az ára a szövetségnek, mely kezükbe adja a világ szellemi kormányzását.

Végül pedig a charismák és egyéb természetfeletti nyilvánulások, melyek illumináltak kis gyülekezeteiben kitünően alkalmasak a buzgóság ébrentartására, nagy Egyházakban érvényesülhetlenné váltak. A bűnbánat dolgában tanúsított szélsőséges szigorúság képtelenség és értelmetlenség volt, ha többet akartak, mint hogy csak úgynevezett tiszták gyülekezete legyenek. Egy nép sohase áll csupa szep-lőtlenből és az egyszerű hívőnek többször is szüksége van bűnbánatra. Elfogadták tehát, hogy az ember tagja lehet az Egyháznak, anélkül, hogy hős vagy aszkéta lenne, hanem elég, ha alárendeli magát püspökének. A szentek tiltakozni fognak; az egyéni szentesség és a hierarchia között végeszakadallan lesz a harc; de a középírány fog érvényesülni; lehetséges lesz vétkezni, anélkül, hogy az ember megszűnne keresztény lenni. Sőt a hierarchiának még kedvesebb is lesz a bűnös, ki a megcseztelés rendes eszközeit veszi

igénybe, mint a gőgös aszkéta, ki önmagától igazul meg, vagy aki azt hiszi, hogy nincs szüksége megigazulásra.

Mindamellett a két elv egyikének se fog sikerülni, hogy teljesen kirekessze a másikat. A mindenek Egyháza mellett ott lesz a szentek Egyháza; a világ mellett a kolostor; az egyszerű hívő mellett a szerzetes. Miután Isten országa, ahogy Jézus hirdette, lehetetlen a meglevő világban és miután a világ makacsul megmarad amellett, hogy nem változik, mit lehet mást tenni, mint kis Isten-országait alapítani, mintegy szigetet az orvosolhatatlanul romlott óceánban, melyekben be túszerűit érvényesülhet az Evangélium és amelyekben nem ismerik a parancsolatoknak és javallatoknak azt a megkülönböztetését, mely egerutat enged a lehetlenségek elől való kibújásra? A szerzetesi élet bizonyos mértékben logikai szükség-szerűség a kereszténységben. Egy nagy szervezet talál reá módot, hogy kifejlessze mindazt, ami csirájában megvan a kebelében. A tökéletesség eszménye, mely Jézus galileai tanításának alapját teszi és amelyhez néhány igazi tanítvány mindig ragaszkodni fog, nem fér össze a világgal; hogy tehát ez az eszmény megvalósulhasson, teremteni kellett zárt világokat, kolostorokat, hol a szegénység, a lemondás, a kölcsönös felügyelet és megrendszabályozás, az engedelmesség és a szűziesség szigorú betartásra jut. Az Evangélium valójában inkább kolostori *Enchiridion*, semmint erkölctan! codex; lényegi szabályzata minden szerzetesrendnek; az igazi keresztény — szerzetes; a szerzetes — következetes keresztény; a kolostor az a hely, hol az Evangélium, mely mindenütt másutt utópia, valósággá válik. Az a könyv, mely Jézus-Krisztus követésének megtanítását ígérte, kolostori könyv. Megelégedetten véve tudomásul, hogy a Jézustól hirdetett erkölctan valahol érvényesül, a laikus megvizsgálatodik világias ragaszkodásán és könnyen beleszokik a hitbe, hogy a tökéletesség ily fenkölt elvei nem az ő számára valók. A budd-

hismus másként oldotta meg a kérdést. Ott életének egy részén át mindenki szerzetes. A kereszténység beéri vele, hogy vannak bizonyos helyek, ahol a keresztényi életmódot követik; a buddhistának az szolgál megelégedésére, hogy életében van egy pillanat, amikor igazi buddhista volt.

A montanizmus túlzás volt, el kellett pusztulnia. Azonban, mint minden túlhajtás, mély nyomokat hagyott. A keresztény regény részben a montanizmus műve. Két nagy rajongása, a szüziesség és a vértanúság két alapvető eleme maradt a keresztény irodalomnak. A montanizmus találta ki az eszmék e sajátos társítását, alkotta meg a vértanú szüzet és a női bájjal elegyítve a kínszenvedések legkomorabb elbeszéléseit: megindította azt a bizarr irodalmat, melytől a IV. századtól fogva a keresztény képzelem többé nem szakadt el. Szent Perpetua és az afrikai vértanúk montanista, a charismákban való hitet lehelő, szélső rigorizmussal és izzó hévvel telt, a fogoly szerelem éles ízétől átítatott és a kiművelt esztétika legfinomabb képeit a legfanatikusabb álmokkal vegyítő aktái nyitották meg a zordon gyönyör e műveinek sorát. A vértanúság hajszolása megfélemlítő lánzzá fejlődött.¹ A circoncissionisták, kik csapatosan járták őrvongva az országot, hogy halált leljenek és kikényszerítették a megkínóztatást, járványossá tették az elborult hysteriá e rohamait.²

A házasságban való szüziesség egyik főpontja volt a keresztény regénynek. És ez megint csak montanista eszme. Miként az ál-Hermas, a montanisták is szüntelen turkálják a veszedelmes hamut, melyet okosabb békén hagyni eltakart parázsával, semmint erőszakosan kioltani. Az óvintézkedések, melyeket e tekintetben foganatosítanak, bizonyos elfogódottságról tanúskodnak, mely alapjában érzékiesebb, mint a

¹ Tertullian, *De Fuga*, 6, 9, 14.

² *Mémoires de l'Acad. des inser.*, XXVIII, 2. r., 343 és köv. 1, (Le Blant.)

világias ember nembánomsága; mindenesetre ez óvintézkedések csak fokozzák a bajt, vagy legalább is felfedik, kiélezzik. A kísértés iránt való nagy fogékony-ságra lehet következtetni a szépség e túlzott félelméből, a nők öltözködésére, főként pedig hajviseletükre vonatkozó tilalmakból, melyek a montanista iratok minden lapján előfordulnak.³ A nő, ki akár a legártatlanabb gondossággal is, melyei hajviseletére fordít, tetszeni igyekszik és felidézi az egyszerű észrevételt, hogy szép, — e szigorú szektariusok kijelentése szerint ugyanoly bűnössé válik, mint aki kicsapongásra biztat. A haj démona meg is bünteti őket.⁴ A házasság iránt való ellenszenv oly okokra támaszkodott, melyek inkább mellette szólnak. Az encratiszták szüziessége gyakran csak öntudatlan általás volt.

Egy regény, mely bizonyosan montanista eredetű volt, mert érveket találtak benne annak az igazolására, hogy a nőknek joguk van tanítani és a szentségeket kiszolgáltatni,⁵ egész teljességében e meglehetősen veszedelmes firtatásnak van szentelve. *Thecla*⁵ könyvét gondoljuk. Szent Nereus és Szent

³ Tertullianus *De cultu Feminarum, Ad uxorem* és *De virginibus velandis*.

⁴ Alex. Kelem., *Ed. ex script, proph.*, 39, Tatianus gondolata. A középkorban a zsidók azzal rémítgeiték a férjes asszonyokat, hogy a démonok táncolnak a hajukon, ha nem vágatják le; innen a szabály, hogy le kell vágatni hajukat. Chiarini, *Théorie du judaïsme*, I, 257—259.

⁵ Tertull., *De bapt*, 17; Szent Jerom., *De viris HL*, 7. A „megkeresztelt oroszlán“ epizódja alkalmasint abból állt, hogy az oroszlán, mely az amphitheatrumban nem akarta felfalni Theclát, tőle, mint jó keresztény, keressztségben részesült. Szent Ambrus. *De virginibus*, II, 3. E regény montanista eredete magyarázza, hogy Tertullianusnak, ki a coteriához tartozott, oly hamarosan tudomása volt róla.

⁸ L. *A kereszt. Egyh.*, 523 l. A görög Akták címében Thecla a nőneműnek vett íbTogmÁog címet viseli. A latinban *apostolain defuncta*. A Grabe és Tischendorf közzétette szöveg, úgy látszik, csak kevésbé tér el az eredeti szövegtől.

Achilleus regénye ugyancsak sikamlós és izgató;⁷ nincs példa kéjesebb szüziességre; sohasem beszéltek a házasságról naivabb szemérmertlenséggel. Olvasuk el Toursi Gergelyben az *Auvergnei szerelmesek*⁹ elbájoló legendáját; János Aktáiban *Drusiana* pikáns epizódját; Tamás aktáiban az *Indiai jegyesek*¹⁰ történetét; Szent Ambrusban¹¹ az antiochiai szűz lupanari esetét és be fogjuk látni, hogy azok a századok, melyek ily elbeszélésekkel táplálkoztak, csak érdeemtlenül képzelhették, hogy lemondtak a profán szerelemről. A mysteriumoknak, melyekbe a kereszténység alapítói legmélyebben beleláttak, egyike, hogy a szüziesség a gyönyörök közé tartozik¹² és hogy a szemérem egyik alakja a szerelemnek.¹³ Az emberek, kik félnek a nőtől, általában azok, akik legjobban szerelik őket. Hányszor lehet joggal elmondani az aszkétáról: *Fallit te incautum pietas tua.* A kereszténység bizonyos részein ismételtelen felbukkant a gondolat, hogy a nőt sohasem szabad megpillantani, az elzárt élet való nekik, úgy, mint ahogy a muzulmán Keleten érvényesült.¹⁵ Könnyű

⁷ Ez irat, ugyanúgy, mint a Pseudo-Linus-féle *Passió Petri et Pc.uli*, mellyel rokonságot tüntet fel, úgy látszik, a III. századból való.

⁸ Toursi Gergely, *Hist. Franc.*, I, 42.

⁹ Pseudo-Abdias, V, 4 és köv. (Leucius után.) Talán némi utánzata az *Ephesusi özvegynek*. V. ö. Tertull., *De resurr.*, 8.

¹⁰ Tisch, *Acta apokr.*, 192 és köv.; Pseudo-Abdias, 4.

¹¹ *De virginibus*, II, 4.

¹² L. *Szent Pál*, 242 és köv. 1.

¹³ A legújabb tanulmányok jól kimutatták, hogy a hysterikus roham bizonyos átmeneti szépséget ad a nőnek, valami pillanatnyi idealizálódást és hogy e beteges állapot, mely aránylagos szüziességet sugalmaz, a két nem bizalmas érintkezését veszélytelenné teszi az erkölcsökre.

¹⁴ Keleten láttam egy fiatal leányt, ki elbájoló tartózkodással táncolta a legkéjesebb táncokat; apáca akart lenni. Később hallottam, hogy nászé {szakáján megőrült. L. Athanasius epizódját a szép alexandriai szűznél, Sozome, V, 6.

¹⁵ Ez különösen érezhető a *Tizenkét patriarcha testamentuma*-nak igen zsidó szellemű szerzőjénél. L. továbbá Tertull., *De virginibus velandis*.

belátni, hogy ha ez a gondolat érvényesült volna, mennyire megváltozott volna a templom jellege. Ami ugyanis a templomot a moschétól, sőt a zsinagógától is megkülönbözteti, az az, hogy a nő szabadon lép be oda és habár elkülönítve vagy lefátyolozva is, egyenrangú benne a férfival. Arról volt szó, hogy a kereszténység férfivallás legyen, mint amilyen később az izlamismusban állt elő, melyből a nő körülbelül ki van zárva. A katolikus Egyház óvakodott, hogy e hibát elkövesse. A nő diakonisszái teendőket kapott az Egyházban és bár alárendelt viszonyban, de gyakori érintkezése volt benne a férfival. A kecsztelés, az eucharistikus áldozás, a jótékonyág állandó eltérésekre vitt a keleti szokásoktól. A katolikus Egyház ebben is ritka helyes tapintattal találta meg a középutat a különféle szekták túlzásai között.

Ez magyarázza a félénk szemérem és a puha odaadásnak azt a sajátos keverékét, mely a kezdeti Egyházakban az erkölcsi érzéket jellemzi. El innen az ily ártatlanság megértésére képtelen köznapi kéjencek hitvány gyanúsításaival! Minden tiszta volt e szent szabadságban; de viszont az embereknek mily tisztáknak kellett is lenniök, hogy élhessenek vele! A legenda feltüntetése szerint a pogányok irigyelték a pap kiváltságát, hogy egy pillanatra anyaszült meztelenül láthatta, aki a szent alámerülés folytán szellemi testvérévé volt válandó.¹⁶ Mit szóljunk a »szent csók«¹⁷-ról, mely ambróziája volt e szűzies nemzedéknek, e csókról, mely, miként a catharok¹⁸ *consolamentum-a*, az erő és a szeretet sacramentuma volt és amelynek az eucharistikus cselekmény legünnepélyesebb benyomásaival vegyült emléke napo-

¹⁶ L. a kéziratokban és a fametszetű kiadásokban a Dru-siana keresztelését ábrázoló képeket (Didót, *Les Apokal. fiyurées*, 51—52 1.). A pogányok a kulcslyukon át leskelődnek oly kifejezéssel, mely gyanút vagy legalább is irigykedést fejez ki a keresztelő iránt. V. ö. Sozom. megjegyzéseit, / . c.

¹⁷ *Szent Pál*. 262, 263 1.

¹⁸ Schmidt, *Historic des cathares*, II, 119 és köv. I,

kon át mintegy beillatozta a lelket? Miért szerették annyira az Egyházat, hogy a visszatérhetésért, ha kiléptek volt belőle, készek voltak a halálba menni? Azért, mert az Egyház végtelen örömöknek volt az iskolája. Jézus valóban ott volt övéi között. Több, mint száz évvel halála után még mindig mesterié volt kiválasztott gyönyöröknek, megnyilvánítója transzcendens titkoknak.

XVI. FEJEZET.

Marcus-Aurelius a kvadoknál. — Az Elmélkedések könyve.

Vajmi keveset törődve azzal, hogy a világ többi részében mi történik, Marcus-Aurelius kormánya, úgy látszott, mintha csak a belső haladásért lett volna. Az egyetlen szervezett nagy birodalom, mely a római-val határos volt, a parthusoké, hátrább szorult a légiók elől. Lucius Verus és Aviaius Cassius meghódítottak tartományokat, melyeket Trajan csak átmenetileg szállott meg, Armeniát, Mésopotamiát, Adiabenet.¹ Az igazi veszedelem a Rajnán és a Dunán túl volt. Ott, a fenyegető homályban energikus, legnagyobbbrészt germán fajú népek éltek, melyeket a rómaiak csak azokról a szálas és hú testőrökről (az akkori idők svajcziairól) ismertek, kikkel egyes császárok magukat körülvetették vagy pedig azokról a pompás gladiátorokról, kik mikor az amphitheatrumban egyszerre leleplezték meztelen formáik szépségét, a bámulat kitörését keltették a nézőkben.² Lépésről-lépésre meghódítani ez áthatolhatatlan világot, mérföldről-mérföldre küljebb tolni a civilizáció határát; e végből erősen állást foglalni Csehországban, Európa e központi négyszögében, hol még jelentékeny tömegben kellett lenniök kelta

¹ Tillemont, *Hist. des emp.*, II, 352—353 1.

² Tacitus, *Germ.* 20.

boianusoknak; innen úgy haladni előre, mint az amerikai telepesek teszik, fáról-fára irtani a hercyniani erdőt, coloniákat ültetni a talajjal mi kapcsolatban se levő törzsek helyébe, letelepíteni és civilizálni e jövővel teljes népeket, a birodalom javára hasznosítani ritka képességeiket, szilárdságukat, testi erejüket, erélyüket; egyfelől az Oderát vagy a Visztulát, másfelől a Pruthol vagy Dnycestert tenni meg a birodalom igazi határának és ekként oly túlsúlyt adni a birodalom latin részének, mely megakadályozta volna a görög és keleti rész schismáját; a vészes Konstantinápoly építése helyett Baselbe vagy Constantzába lenni a birodalom második fővárosát és ekként, a birodalom nagy jóvoltára, biztosítani a kelta-germán népeknek a politikai hegemoniát, melyet később a birodalom romjain kellett megszerelniük, — ime, minek kellett volna lennie a belátó rómaiak programjának, ha jobban ismerték volna Európa és Ázsia állapotát, a földrajzot és az összehasonlító ethnographiát.

Varus rosszul megtervezett expedíciója (Kr. u. 10) és az örök hézag, melyet a légiók megszámozásában hagyott, mintegy rém volt, mely a római gondolatot elfordította a nagy Germániától. Egyedül Tacitus ismerte fel e régió fontosságát a világ egyensúlyára nézve. Azonban a megosztottság, melyben a germán légiók voltak, eloltotta az aggodalmat, melyet az éleselméjű szemlélők érezhették volna. Amíg ugyanis e néptöredékek, melyek inkább vonzódtak a localis függetlenséghez, semmint a központosításhoz, nem alkottak katonai tömörülést, nem igen kellett tőlük tartani. Szövetkezéseik azonban félelmesek voltak. Ismeretes, hogy milyen következményekkel járt az a szövetkezés, mely, a III. században, a Rajna jobb partján a frankok neve alatt alakult meg. Csehországban, Morvaországban és a mai Magyarország északi részében 166 táján hatalmas szövetség alakult. Egy csomó népnek a nevét, mely később betöltötte a világot, akkor lehetett először hallani. A barbárok

nagy lökése megkezdődött; az addig megtámadhatatlan germánok támadóan léptek fel. A gát a Dunánál szakadt át, Ausztriában és Magyarországon, Pozsony, Komárom és Esztergom vonalában. Az összes germán és szláv népek, Galliától a Donig, markomanok, kvadok, nariskok, hermandurok, suevek, sarmatak, victovalok, roxolanok, bastarnok, kostobokok, alánok, pecsenyegek, vandalogok, jazygok mintha összebeszéltek volna, hogy áttörjék a határt és elárasszák a birodalmat. A nyomás távolabbról jött. Az északi barbároktól, alkalmasint a góthoktól szorítatva az egész szláv és germán tömeg mozgásban volt; e barbárok azt akarták, hogy asszonyaikkal és gyermekeikkel együtt fogadják be őket a birodalomba, adjanak nekik földet vagy pénzt, amiért cserébe felajánlották karjaikat bármiféle katonai szolgálatra. Valóságos emberi cataclysm volt ez. A dunai vonalat benyomták. A vandalogok és a markomanok betelepedtek Pannóniába; húsz nép is gázolt át Dácián; a kostobokok egész Görögorszáig iramodtak: Rhetiát és Noricumot elözönlötték; a markomanok átkeltek a júliusi Alpeseiken, ostrom alá vették Aquileát, egész a Piaveig mindent feldúltak. E borzalmas lökéstől a római hadsereg megingott; a hadifoglyok száma, kiket a barbárok magukkal hurcoltak, óriási nagy volt;³ Italiát rémület fogta el; kijelentették, hogy a pun háborúk óta nem kellett Rómának ily dühös támadással szembeszállania.⁴

Sokszor megállapított igazság, hogy a törvények philosophiai haladása nem jár mindig együtt az ál-

³ Dio Cassius, LXII. 15, 19,

⁴ Jul. Capit., *Ant. Phil.*, 12 és köv., 17, 21 és köv.; *Lucius Verus*, 7, 8; *Pertinax*, 2; Dio Cassius, LXXI, 3 és köv.; Pausanias, VIII, XLIII, 6; X, XXXIV, 5; Herodian., I, 3; *Carm. sib.*, XII, 194 és köv.; Petrus Patricius, *Exc. de leg.*, 24 1. (Paris, 1648); Ammian. *Marcell*, XXIX, VI, 1; XXXI, V, 13; Eutrop., Vili, 12; Aurelius Victor, *Caes. és Epit.*, 16; Orelli, 861 sz.; Antoninus oszlopa és Marcus-Aurelius diadalívének maradványai a conservatorok palotájában Rómában; Desvergers, *Essai sur Marc-Aurele*, 140 és köv. 1,

lam erőbeli haladásával. A háború vadállati dolog; vadállatias embereket kíván és ekként gyakran meg-esik, hogy az erkölcsi és társadalmi javulás katonai tekintetben gyengülést von maga után. A hadsereg maradványa a barbárságnak, melyet a haladás embere csak mint szükséges rosszat tart fenn, már pedig ritkaság, hogy az ember sikeresen csinálja, amit csak kénytelenségből csinál. Már Antoninus erős ellenszenvet érzett a fegyverek igénybevétele iránt;⁵ uralkodása alatt a tábori erkölcsök nagyon elpuhultak.⁶ Nem lehet tagadni, hogy Marcus-Aurelius alatt a római hadsereg sokat veszített fegyvelmeztségéből és erejéből.⁷ Az újoncozás nehezen ment; a helyettesítés és a barbárok besorozása teljesen megváltoztatta a légió jellemét;⁸ kétségtelenül a kereszténység már elszívta az állam erőinek javát. Ha az ember meggondolja, hogy e tespedés szomszédságában hazátlan, földművelésre lusta bandák tülekedtek, melyek csak ölni szerettek, csak háborúskodni akartak, ha mindjárt fajrokonaik ellen is,⁹ világosan látja, hogy a fajok nagy átcserélődésének kell bekövetkeznie. A civilizált emberiség még nem fékezte meg eléggé a rosszat, hogy átengedhette Ápolna magát a béke és erkölcs révén való haladás álmának.

Az egész barbárság e kolosszális rohamával szemben Marcus-Aurelius igazán csodálatraméltóan viselkedett. Nem szerette a háborút és csak akarata ellenére bocsátkozott beléje; de ha már háborút kellett viselni, jól viselt háborút; a kötelesség nagy vezérré tette. A háborúhoz borzalmas pestis társult. A megpróbáltatásoknak alávetett római társadalom segélyül

⁵ Eutrop., VIII, 8.

⁶ Fronton, *Epist. ad Luc. Ver.*, II, 1; *ad amicos*, I, 6; Principia históriáié, 206 és köv. 1. (Naber.)

⁷ Avidius Cassius levele, id. Vulc. Gall., *Vita Avid.*, 14 és általában az egész életrajz.

⁸ Nadudat, *Comptes rendus de VAc. des se. mór. et pol.*, 1875, 2. r., 479 és köv. 1.

⁹ Dio Cassius, LXXI, 11.

hívta minden hagyományát, összes rítusát; mint ahogy nagy csapásoknál lenni szokott, erős reactio támadt a nemzeti vallás javára. Marcus-Aurelius alkalmazkodott hozzá. A jó császár, mint pontifex maximus, személyesen vezette az áldozásokat, megcselkedte, hogy vasdárdát fogott Mars templomában, vérbe mártotta és felhajította az ég felé, ahol az ellenség lakozik.¹⁰ Mindeneket felfegyvereztek, rabszolgákat, gladiátorokat, banditákat, diogmitákat (rendőrügynököket); germán bandákat vettek zsoldba a germánok ellen; pénzzé tették a császári raktárak értékes tárgyait, hogy ne keljen új adókat kivetni.

Marcus-Aurelius élete ettől fogva majdnem egészen a Duna vidékén lelt, Bécs közelében Carnuntumban¹¹ vagy magában Bécsben, Magyarországon, a Garam partján, néha Sirmiumban.¹² Roppant unalom volt, de győzte az unalmat. E lélekölő hadviselést a kvadok és markomanok ellen igen jól vezette; a csömör, melyet iránta érzett, nem akadályozta meg, hogy a legclclkiismerctesebb buzgalommal szentelje magát neki. A hadsereg szerette és tökéletesen teljesítette kötelességét. Mérsékelni tudván magát még az ellenséggel szemben is, Marcus-Aurelius inkább a hosszú, de biztos hadjáratot választotta, semmint a villámszerű rajtaütéseket; teljesen felszabadította Pannóniát, az összes barbárokat visszaűzte a Duna bal partjára, sőt még a folyón túl is végzett nagy előretöréseket és okosan alkalmazta a taktikát, melylycl később visszaéltek, hogy barbárokat szegezzেন szembe a barbárokkal.

Atyailag és philosophus módjára nézván c félvad hordákat, önmaga iránt való tiszteletből nem engedte el magának, hogy betartson velük szemben oly tekinteteket, melyeket meg sem érteitek, akárcsak ahogy egy nemes úr tenné, aki saját személyes méltó-

¹⁰ Dio Cassius, LXXI, 33.

¹¹ Petronell, Hainburg közelében. *Medit.*, II k., a végén; apokryph levél Szent Justus, *Apol.* I. függelékében.

¹² Philostr., *Soph.*, II, I, 26; Terull., *Apol.*, 25.

ságának megbecsüléséből úgy bána az amerikai ősvadonok vörösbőrűjeivel, mint jó nevelésű emberekkel. Naivan az észről és az igazságosságról beszélt nekik és végül is tiszteletet keltett bennük maga iránt.¹³ Zívidius Cassius lázadása nélkül talán sikerült volna neki megalkotni egy markoman tartományt (Csehország) és egy sarmata tartományt (Galicia) és megmenteni a jövőt.¹⁴ A germán katonának széles mértékben juttatott helyet a légiókban; Dáciában, Pannóniában, Mesiában, a római Germániában földet engedélyezett mindazoknak, akik dolgozni akartak,¹⁵ de igen szilárdan óvta a katonai határvonalat, szigorú őrizetet szervezett a Dunánál és egyszer se engedte, hogy a birodalom tekintélye kárát lássa az engedelmeknek, melyeket a politika és az emberiség kieszközölt nála.

Egyik ilyen expedíciója folyamán volt, hogy Magyarország egyhangú lapályai közepette a Garam partján táborozva¹⁶ a legszebb lapjait írta az elragadó könyvnek, mely teljesen feltárja lelkét. Ami e távoli háborúban Marcus-Aureliust legsúlyosabban érintette, az az volt, hogy nélkülöznie kellett tudósokból és bölcsészekből álló megszokott társaságát. Majdnem mind visszariadtak a fáradalmaktól és Rómában maradtak.¹⁷ Miután egész napját a katonai teendők foglalták el, az estéket sátrában töltötte, egymagának a társaságában. Ilyenkor levetette a kényszert, melyet kötelességei ráparancsoltak; önmagába nézett és elmerengett hiú voltán a küzdelemnek, melyet oly derekasan vállalt. Skeptikusan a háború iránt, még ha folytatta is, eloldta magát mindentől és az egyetemes hiúság szemléletébe me-

¹³ Lovasszobra most a capitoliumon; domborművek Marcus-Aurelius diadalívén; az Antoninus-oszlop.

¹⁴ Dio Cassius, LXXI, 17.

¹⁵ Capitolin., 24.

¹⁸ *Medit.*, I k., a végén.

¹⁷ Galen., *De praeotione*, 1; *De libris propriis*, 2; *Philostr.*, *Sophist.*, II, V, 3.

rülve kétségeskedett saját győzelmeinek legitimitása felől: »A pók, — írta — büszke reá, hogy megfogott egy legyet; némely ember büszke, hogy kis nyulat fogott; más, ha egy kis halat, ismét más, hogy vadkanokat, egy másik, hogy sarmatákat fogott. Az elvek szempontjából: mind zsvány«. ¹⁸ Arrianus *Epiktetesi beszélgetések* című könyve volt a császár kedvenc könyve; elragadtatással olvasta és akaratlanul is odajutott, hogy utánozza. ¹⁹ így keletkeztek azok a tizenkét füzetbe osztott elmélkedések, melyeket halála után *Önmaga felől*²⁰ cím alatt foglaltak össze.

Valószínű, hogy Marcus már kora időtől fogva naplót írt belső állapotáról. Feljegyezte benne, görög nyelven, az irányelveket, melyekkel erősítette magát, emlékezéseit kedvenc olvasmányairól, a moralistáknak azokat a nyilatkozatait, melyek leginkább megragadták, az elveket, melyek napi munkájában támasztékot adtak neki és néha a szemrehányásokat, melyekről aggodalmas lelkiismerete azt vélte, hogy reájuk szolgált.

Az ember elvonulást keres a magányban, falusi kunyhókban, tengerparton, hegyekben; mint mások, te is szeretsz erről álmodozni. Mily egyszerűség, mikor módodban áll bármikor visszavonulni telkedbe! Sehol az ember nem találhat csendesebb pihenőhelyet, főként ha megvannak benne azok a dolgok, melyek szemlélete megadja a nyugalmat. Fordulj tehát pihenőhöz és újítsd meg benne erődöt. Legyenek ott azok a rövid és alapvető irányelvek, melyek nyomban megadják telkednek a derút és képessé tesznek megadással viselni el a világot, melybe vissza kell térned. ²¹

Észak szomorú telei alatt még szükségesebb volt

¹⁸ *Medit.*, X, 40.

¹⁹ L. például, *Dissert. Epict.*, III, VIII, 1 és köv.

²⁰ *Td e?g tat την* V. ö. Themistius, *Philad.*, 97, Dindorf; Suidas, a *Μάγνης* szónál.

²¹ *Medit.*, IV, 3.

neki e vigasztalás. Ötvenéves múlt; az öregség idő előtt következett be nála. Egy este áhítatos ifjúságának összes képei felmerültek emlékében és néhány gyönyörűséges órát töltött annak az összeszámolásával, hogy kinek-kinek mivel tartozik a jóságos lények közül, kik körülvették volt.²²

Nagyapám Verus példaadása: szelídség, változhatlan türelmesség.

A tulajdonságok, melyeket apámban becsültek és az emlék, melyet reám hagyott: szerénység, férfias jellem.

Anyám emléke: jámborsága, jótékonyága; a lélek tisztasága, mely odáig terjedt, hogy a rossznak nemcsak megcslekedésétől, de a gondolatától is tartózkodott; igénytelenség, mely nagyon különbözött a gazdagoknál szokásos fényűzéstől.²³ Egymásután tűnik fel előtte Diognets, ki beléoltotta a philosophia kedvelését és kedvessé tette neki az egyszerű állatbőr-takarós kemény fekvőhelyet és a hellenikus fegyelem minden tartozékát; Junius Rusticus, ki megtanította kerülni a stylus szenvedett előkelősödését és kölcsönadta neki az *Epiktetesi beszélgetések-et*;²⁴ a chalcisi Apollonius, kibem megtestesült a rendíthetetlen szilárdság és a tökéletes szelídség stoikus eszménye; a chaeroneai Sextus, ki oly komoly és oly jó volt; a cotiai Alexander, ki oly választékos udvariassággal tudott rendreutasítani; Fronton, »ki megtanította, mennyi irigység, álnokság, képmutatás van a zsarnokban és mennyi keménység lakozhat egy patricius szívében»; fivére, Severus, »ki megismertette vele Thraseát, Helvidiust, Catót, Brutust; fogalmat adott neki a szabad államról, melyben a polgárok természetes egyenlősége és jogaik cgyen-

²² *Medit.*, I. könyv, az egész.

²³ Egy niceai pénzérem megőrizte számunkra Domitia Lucilla, Marcus-Aurelius anyja nyájas és szeretetreméltó képét. De Longpérier, *fieue numism.*, új sor., VIII, (1863).

²⁴ *Τα & πικίτ]*τ̄:τ̄.α ύπομνήματα, az Arrianustól összeállított nyilatkozatok.

lősége a szabály; a monarchiáról, mely mindenekelőtt tiszteletben tartja a polgárok egyenlőségét; és mo-csoktalan nagyságával valamennyiök fölé emelkedve Antoninus, fogadott apja, kinek a hála és a szeretet lendületével rajzolja meg az arcképét.

Hálát adok az isteneknek, — mondja befeje-zésül, — hogy jó ősoket, jó szülőket, jó nővért, jó mestereket adtak és környezetem, rokonaim, barátaim majdnem mind jósággal telt emberek voltak. Soha nem engedtem meg magamnak, hogy hibázzak ellenök; természetemnél fogva alkalom-adtán lehettem volna tiszteletien irántuk; de az istenek jósága nem engedte, hogy alkalom nyíljon reá. Hálával tartozom az isteneknek azért is, hogy tisztán őriztem meg ifjúságom virágát; nem tettem férfivá idő előtt, sőt halasztották, hogy azzá tegye-nek; oly fejedelem és apa törvénye alatt nevel-tettek, ki megszabadította lelkemet a góg minden fuvalmától, megértette velem, hogy palotában lakva is el lehet lenni örök, fényes ruhák, fák-lyák, szobrok nélkül és megtanított, hogy a fejedelem majdnem az egyszerű polgár létének keretei közé szoríthatja életét, anélkül, hogy ezért keve-sebb nemességről és erőről tenne tanúságot, mikor császárnak kell lenni és az állam ügyei-nek intézéséről van szó. Az istenek oly fivérrel ajándékoztak meg, kinek erkölcsi állandó buzdí-tásul szolgáltak, hogy résen legyek magammal szemben és akinek tisztelete és ragaszkodása örvendeztette szívemet... Hogy oly szerencsés voltam, hogy azokat, kik nevelésemen fára-doztak, oly tisztségekbe emelhettem, melyeket óhajtni látszottak; hogy ismerhettem Apollo-niust, Rusticust és ennyi fényességtől környezve többször is megpillanthattam a természet-tel egyező élet képét (igaz, innen maradtam a cél-tól; de ez az én hibám); hogy testem mindez-ideig ellenállt a kemény életmódnak, melyet foly-tatok; hogy nem érintettem se Benedictát, se

Theodotost; hogy a gyakori bosszúság mellett is, melyet Rusticus okozott, sohasem hágtam át a határt és nem követtem el semmit, amit meg kellett volna bánnom; hogy anyám, kinek fiatalon kellett meghalnia, mégis végső éveit mellettem tölthette; hogy valahányszor valamely szegényen vagy szükölködőn segíteni akartam, sohasem kellett azt mondanom, nincs pénzem; hogy nekem magamnak sohasem kellett mástól kérnem; hogy a sors oly szíves, ragaszkodó, egyszerű feleséget adott; hogy annyi megfelelő embert találtam gyermekeim nevelésére; hogy amikor a philosophiát kezdtem megszeretni, nem estem valami sophista kezébe, — mindezt az isteneknek köszönhetem. Igenis, ennyi szerencse csak az istenek segítségének és kedvező sorsnak lehet a műve.

Ez isteni gyermekdedség szól minden lapról. Soha senki se írt egyszerűbben önmagának, csupán abból a célból, hogy kiöntse szívét és Istenen kívül minden tanú nélkül. Hire-hamva sincs valamely rendszernek. Marcus-Aureliusnak tulajdonképpen nincs philosophiája; bár majdnem mindent a római szellemtől átformált stoicismusnak köszönhet, nem tartozik egyik iskolához se. A mi hajlandóságunk szempontjából, nagyon is kevésbé kíváncsi; nem tudja mindazt, amit Ptolemacus és Galenus kortársa tudhatna; a világ rendszere felől vannak oly véleményei, melyek nincsenek egyszinten kora legmagasabbfoku tudományával. Erkölcsi gondolata azonban különös emelkedést nyer a minden rendszertől való függetlenségtől. Még, bár nagyon távol áll az iskolák vitáitól, az *Imilalto* szerzője se jut idáig; mert érzésmódja lényegesen keresztény; vegyük el a keresztény dogmákat és könyve csak egy részét őrzi meg varázsának. Marcus-Aurelius könyve, mert nincs dogmatikai alapépitménye, örökké megtartja üdeségét. Mindenki, az athcistától vagy a magát annak tartó embertől egész az olyan emberig, ki leginkább osztozik az egyes kultuszok sajátos hitvéleményeiben, épülést találhat benne. Ez a

legtisztábban emberi könyv a világon. Nem vág bele semmiféle vitás kérdésbe. A theológiában Marcus-Aurelius a tiszta deismus, a stoikusok módjára fizikai értelemben magyarázott polytheismus és valami kosmikus pantheismus között lebeg. Egyik hypohcsishez se ragaszkodik jobban, mint a másikhoz és egyaránt használja a három szótárt, a deistái, a polytheistát, a pantheistát. Meggondolásai mindig két arculatnak, aszerint, hogy Istennek és a léleknek van-e vagy nincs realitása. »Eltávozni az emberek társaságából, az nem oly rettentő, ha vannak istenek; ha pedig nincsenek vagy nem törődnek az emberi dolgokkal, mit számít oly világban élnem, melyből hiányoznak az istenek vagy amelyben nincs gondviselés? Azonban bizonyosan vannak istenek és szívükön viselik az emberi dolgokat.«²⁶

Magunk is ezzel a dilemmával állunk szemben minden órában; mert ha a legteljesebb materialismus az, aminek igaza van, mi, akik hittünk az igazban és a jóban, mi se járunk jobban pórul, mint a többiek. Ha pedig az idealismusként van igaza, mi voltunk az igazi bölcsék és pedig a hozzánk egyedül méltó módon voltunk azok, vagyis minden érdekelt várakozás, a jutalomra való minden számítás nélkül.

Marcus-Aurelius tehát nem szabadgondolkodó; philosophusnak is alig philosophus, a szó sajátos értelmében. Miként Jézusnak, neki sincs spekulatív philosophiája; theológiája merőben ellentmondó; semmiféle határozott eszméje sincs a létekről és a halhatatlanságról. Miként lehetett mélységesen erkölcsös a hiedelmek nélkül, melyeket ma az erkölcs alapjainak tekintenek? Miként volt kiválóan vallásos, anélkül, hogy bármelyikét is vallotta volna azoknak a dogmáknak, melyeket természetes vallásnak neveznek? Ezt kell megvizsgálni.

A kétségek, melyek a speculativ értelem szem-

²⁵ *Medit.*, II, 11; v. ö. IV, 3; VI, 10; VII, 32; VIII, 17; IX, 28, 39, 40; XII, 24.

pontjából a természeti vallás igazságai felől felmerülnek, amiként Kant csodálatraméltóan kimutatta, nem accidentalis. elosztható kétségek, melyek, mint ahogy néha képzelik, az emberi elme bizonyos állapotaival kapcsolatosak. E kétségek maguknak ez igazságoknak a természetében gyökereznek és paradoxon nélkül lehet mondani, hogy ha elosztanának, az igazságok is, melyek ellen irányulnak, szertefoszlanának. Képzünk el valamely közvetlen, pozitív, mindenkinek nyilvánvaló bizonyítékot az elkövetkezendő bünhödésekről és megjutalmaztatásokról; mivé válik a jól cselekvés érdeme? Csak örültek rohannának önként a kárhozatba. Egy csomó alantas lélek kivonással és összeadással biztosítaná magának az üdvösséget; mintegy megkötné az Istenség kezét. Ki nem látja be, hogy ily rendszer mellett nincs többé se erkölcs, se vallás? Az erkölcsi és vallási dolgok tekintetében elengedhetetlen, hogy az ember bizonyítás nélkül higgyen; nem bizonyosságról, hanem hitről van szó. íme, amit egy bizonyos fajtájú deismus mértéktelen állításainak megrögzöttségében nem vesz figyelembe. Felejtí, hogy az ember rendeltetése felől való nagyon is pontos hiedelmek elejét vennék minden erkölcsi érdemnek. Ami bennünket illet, ha efajta döntő érvre hívnák fel figyelmünket, úgy tennék, mint Szent Lajos, mikor a csodatevő ostyáról beszéltek neki: nem lennénk reá kíváncsiak. Mi szükségünk az ily brutális bizonyítékokra, melyek csak a tények durva rendjére alkalmazhatók és feszélyeznék szabadságunkat? Attól tartanánk, hogy egy kalap alá vesznek bennünket azokkal az erény-spekulansokkal vagy félős köznapi emberekkel, kik a gyakorlati élet durva önzését viszik a lelki dolgokba. Az első napokban, melyek a Jézus fel-támadásában való hit keletkezését követték, megható módon nyilvánult ez érzés. Az igazi szívbeli barátok, a gyengédlelkűek inkább, akartak hinni bizonyíték nélkül, semmint látni. «Boldogok, akik nem láttak és hittek!» — lett a helyzet jelígeje. Elbájoló kijelentés! Örök symboluma a gyengéd és nagylelkű idealismus-

nak, mely borzad, hogy kezével érintse, amit csak a szívvel kell látni!

A mi jó Marcus-Aurcliusunk, mint annyi másban, e pontban is megelőzte a századokat. Sohasem törte magát, hogy tisztába jusson magával Isten és a lélek felől. Mintha olvasta volna A *gyakorlati ész kritikája*-[^] jól látta, hogy mihelyt a végtelenről van szó, semmiféle formula se feltétlen érvényességű és az olyan dolgokban az embernek csak akkor van némi esélye életében egyszer megpillantani az igazságot, ha sokszor ellentmondott magának. Az erkölcsi szépséget határozottan elszabadította minden megállapított theológiától; nem engedte meg a kötelességnek, hogy valamely az őskorról szóló metaphysikai véleménytől függjön. Soha a rejtett Istennel való benső egybeforrás nem nyilvánult példátlanabban kényesen.

Légy a kened lakozó isten kormánya alatt férfias, érett, barátja a közjónak, légy római,²⁶ császár, katona az őrhelyen, ki várja a jeladást, olyan ember, ki sajnálkozás nélkül kész itthagyni az életet.²⁷ — Egész sereg szemcse tömjén jut ugyanúgy oltárra; az egyik szemcse előbb, a másik utóbb hull a tűzbe; de nincs különbség.²⁸ — Az embernek a természet szerint kell leélnie a kevés napot, mely a földön neki adatott és ha eljött a visszavonulás pillanata, vesse alá magát szelíden a sorsnak, mint az olajbogyó, mely lehullva megáldja a fát, melyen termett és hálát ad az ágnak, mely viselte.²⁹ — Minden, ami neked megfelelő, oh! világ, nekem is megfelelő. Semmi sem korai, se késői nekem, ami neked idejében való. Amit évszakaid érlelnek, oh! természet, gyümölcs az nekem. Tőled jön minden; benned van minden; feléd tart minden.

²⁶ V. ö. *Medit.*, II, 5.

²⁷ *Medit.*, Ili, 5.

²⁸ *Medit.*, VI, 15.

²⁹ *Medit.*, VI, 48.

Cecrops városa, mely kedves nekem,
mondja a költő; hogy ne mondanék:

Zeus városa, mely kedves nekem?³⁰

Oh! ember, polgár voltál a nagy városban; mit tesz az, hogy öt évig-e vagy három évig? Ami egyezik a törvényekkel, senkinek se igazságtalan. Mi oly rettentő van abban, hogy nem valamely zsarnok, hamis bíró utasít ki a városból, hanem maga a természet, mely bebocsátott volt? Olyan az, mint amikor egy színészt ugyanaz a praetor küldi el a színháztól, aki odaszegődttette. »Azonban, mondd, én nem játszottam végig az öt felvonást; csak hármát játszottam.» Jól mondd; csak hogy az életben három felvonás is egész darabot tesz ki. A befejezést az jelzi, ki, miután oka volt az elemek összekapcsolódásának, most oka felbomlásuknak; e két dolog közül se az egyik, se a másik nem tőled függ.

Távozz tehát békén, mert aki elbocsát, nem haragszik.³¹

Vájjon azt jelenti ez, hogy nem lázadozott néha a különös sors ellen, mely tetszését lelte benne, hogy magukra hagyja egyfelől az embert, örök szükségérzetével az odaadásnak, önfeláldozásnak, hősiességnek, másfelől a természetet, transcendens erkölcstelenségével, az erény iránt való felsőséges lenézésével? Nem. Egyszer legalább felötlött neki a halál képzelensége, kolossalis igazságtalansága. Azonban sanyargatásba beletörődött természete hamarosan felülkerekedik és megnyugszik.

Miként van az, hogy az istenek, kik oly jól és az ember iránt oly szeretettel rendeztek el minden dolgot, egyet elhanyagoltak, már mint, hogy a bebizonyosult erényü emberek, kik életükben mintegy közlekedésben voltak az Istenséggel, kik kegyes cselekedeteikkel és áldozásaikkal ki-

³⁰ *Medit.*, IV, 23. Nem tudni, hogy Marcus-Aurelius idézete mily darabból való.

³¹ *Medit.*, XII, 36.

nyerték a szeretetét, nem éhednek fel a halálból, hanem örökre elmúlnak? Miután a dolog így van, tudd meg, hogy ha másként kellene lennie, nem mulasztották volna el, hogy másként legyen, mert ha igazságos lett volna, lehetséges is lett volna; ha megfelelt volna a természetnek, a természet úgy hozta volna. Következésképpen abból, hogy nem úgy van, szűrd le magadnak a meggyőződést, hogy nem is kellett úgy lennie. Magad is belátod, ily kérdéseket felvetni annyi, mint vitába szállani Istennel jogai felől. Már pedig nem vitatkozhatnánk ekként az istenekkel, ha nem volnának a legnagyobb mértékben jók és igazságosak; ha pedig azok, minék se engedtek helyet a világ berendezésében, ami ellenkezik az igazságossággal és az értelemmel.³²

Oh! drága mester, ez túlsók az önmegadásból. Ha csakugyan akként van a dolog, jogunk van panaszkodni. Azt mondani, hogy, ha e világnak nincs kiegészítő része, az az ember, ki feláldozta magát a jóért vagy az igazért, megleégedetten köteles távozni a világból és fel kell oldania az isteneket, ez nagyon is naiv. Nem; káromolni van joga őket! Mert végre is, miért éltek vissza ennyire hiszékenységével? Miért oltottak beléje megtévesztő ösztönöket, melyeknek becsületes rászédettje lett? Miért a díj, mely a léha vagy gonosz embert jutalmazza? Ő az tehát, aki nem csalódik, ő az okos?... De akkor átkozottak legyenek az istenek, kik ily rosszul választják meg kegyeltjeiket! Igenis, a jövő legyen rejtvény; de ha nincs jövő, a világ borzalmas törbecsalás. Vegyék ugyanis figyelembe, hogy kívánságunk nem az, ami a durva köznapiságé. Nem a bűnös lakolását akarjuk látni, se pedig, hogy zsebre vágjuk erényünk kamatait. Amit akarunk, ahhoz semmi köze az önzésnek; egyszerűen csak hogy legyünk, érintkezésben maradjunk a világossággal, folytathassuk megkezdett gondolatun-

³² *Medit.*, XII, 5.

kat, többet tudjunk belőle, élvezhessük valaha az igazságot, melyet oly fáradságosan kutatunk, lássuk diadalát a jónak, melyet szeretttünk. Semmi se jogosabb kívánság. Az érdeemes császár egyébként jól megérezte ezt. »A lámpa világossága, amíg csak el nem alszik, mindig ragyog és nem veszít fényéből; és az igazság, az igazságosság, a mértékletesség, mely benned van, veled együtt szintén kialszik!«³³ Egész élete e nemes habozásban telt el. Ha hibázott, a kegyesség túlságából tette. Ha kevésbé lett volna lemondó, igazságosabb lett volna; mert bizonyos, azt kívánni, hogy a harcnak, melyet a jóért és az igazért vívunk, legyen egy bizalmas és rokonszenvező szemlélője, — nem túlnagy kívánság.

Az is valószínű, hogy ha philosophiája kevésbé kizárólagosan lett volna erkölcsi jellegű, ha kíváncsibb tanulmányozását foglalta volna magában a történelemnek és a mindenségnek, Marcus-Aurelius elkerülte volna a szigorúság bizonyos szélsőségeit. A keresztény aszkétákhoz hasonlóan Marcus-Aurelius a lemondást néha a ridegségig és a körmönfonságig hajtja. E nyugalom, mely sohasem jön ki sodrából, megérezik, hogy roppant erőfeszítés eredménye. Bizonyos, a rossznak sohase volt rá semmiféle vonzereje; nem volt semmiféle leküzdeni való szenvedélye. »Bármit tegyenek vagy bármit mondjanak, — írja, — tisztességes embernek kellennem, mint ahogy a smaragd mondhatná: »Bármit mondjanak vagy bármit tegyenek, smaragdnak kellennem és meg kell őriznem színemet.«³⁴ Azonban, hogy mindig megmaradhasson a stoicismus jeges csúcspontján, kegyetlen erőszakot kellett véghezvinnie a természetten és nem egy nemes részt lenyesni belőle. Ez örökös ismétlése ugyanazoknak az okoskodásoknak, ez ezernyi kép, mellyel az összes dolgok hiú voltát igyekszik megvilágítani maga

³³ *Medit.*, XII, 15. V. ö. XII, 14.

³⁴ *Medit.*, VII, 15.

előtt,³⁵ az egyetemes léhaság e gyakran naiv bizonyítékai küzdelmekről tanúskodnak, melyeket meg kellett vívnia, hogy eloltson magában minden vágyat. Néha valami keserű és szomorú érzés származik belőle; Marcus-Aurelius olvasása erősít, de nem vigasztal; bizonyos gyönyörűséges és kegyetlen űrt hagy a lélekben, melyet az ember nem adna cserébe a teljes kielégítésért. Az alázatosság, a lemondás, az ember önmaga iránt való szigorúsága sohasem haladt megszzebberre. A dicsőség, a nagy lelkek e végső illúziója, semmissé válik. A jót arra való tekintet nélkül kell megeselekedni, hogy tud-e valaki felőle. Marcus-Aurelius tisztában van vele, hogy a történelem beszélni fog róla; de hány érdemtelennről beszél szintén?³⁶ A feltétlen megfegyverzés, melyhez eljutott, előlte benne az önszeretet minden rostját. Sőt azt lehet mondani, hogy az erény e túlsága ártott neki. A történetírók szavánál fogták. A történetírás kevés nagy uralkodással bánt mostohábban. Marius Maximus és Dio Cassius szeretettel szóltak Marcusról, de tehetőségtelenül; munkáik különben is csak foszlányokban jutottak reánk és a jeles fejedelem életét csak Julius Capitolinus közepszerű életrajzából ismerjük, melyet halála után száz évvel írt, kifolyásaképpen a csodálatnak, mellyel Diocletianus császár viseltetett iránta.

Szerencsére a kis ládikót, mely a Garam-parti gondolatokat és a carnuntumi philosophiát foglalta magában, megmentették. Onnan került ki az a páratlan könyv, mely fölülmúlta Epiktetést, a megadásos élet kézikönyve, Evangéliuma azoknak, kik nem hisznek a természetfölöttiben és amelyet helyesen csak napjainkban értettek meg. Igazi örök Evangélium, az *Elmélkedések* könyve sohasem fog elavulni, mert nem állít semmiféle dogmát. Az Evangélium bizonyos részei elavultak; a tudomány nem engedi elfogadni

³⁵ L. főként *Medit.*, VI, 13, továbbá VII, 24, 37; IX, 36; XI, 1.

³⁸ *Medit.*, IX. 29.

a természetfeletinek azt a naiv elképzelését, mely az Evangélium alapja. A természetfeletti az *Elmélkedések-ben* csak kis jelentéktelen folt, mely érintetlenül hagyja az egész csodás szépséget. Még ha a tudomány le is rombolná Istent és a lelket, az *Elmélkedések* könyve akkor is tele volna fiatal élettel és igazsággal. Marcus-Aurelius vallása, mint ahogy időnként Jézusé is az volt, az abszolút vallás, az, mely egy fenkölt erkölcsi öntudat és a mindenség szembe-sülésének egyszerű lényéből ered. Nem tartozik se fajhoz, se országhoz. Semmiféle forradalom, semmiféle haladás, semmiféle felfedezés meg nem másíthatja.

XVII. FEJEZET.

A Legio fulminata, — Apolinarius, Miltiades, Meliton Apológiái.

A kvadok ellen folytatott hadjárat e>gy eseménye Marcus-Aureliust mintegy szembesítette a keresztényekkel és, legalább ez utóbbiak körében sok megvitásra adott okot.¹ A rómaiak az ország belsejében hadakoztak,² a nyári hőség átmenet nélkül váltotta fel a hosszú telet. A kvadok módját ejtették, hogy a benyomulókat elvágják a vízellátástól. A szomjúságtól epesztett, fáradtságtól kimerült hadsereg megrekedt egy szorosban, hol minden előny a támadó barbárok részén volt. A rómaiak csak gyengén háritották el a lökéseket és katasztrófától lehetett tartani, mikor egyszerre szörnyű vihar tört ki. Sűrű zápor hullott

¹ A pogány előadásra nézve 1. Capit., 24; Dio Cassius, LXXI, 8—10 (lehántva róla Xiphilinus hozzávetéseit); Claudianus, *In VI^{um} consul. Honorii*, 340 és köv. vers; Themistius, XV. beszéd Theodosiusához, 191 l. (Petau kiad.); Antoninus oszlopa, Bellori és Bartoli, XV. áb. A keresztény versióra nézve 1. Claud. Apollin. id. Eus., V, V, 4; Tertull., *Apol.*, 5, 40; *Ad Scapulam*, 4 (v. ö. Eus., V, V, 6); Eus., V, V, és *Chron.*, 172, 173 L, Schoene; Marcus-Aurelius állítólagos levele Szent Justin., *Apol.* I. függ.; Xiphilin., hozzátoldások Dio Cassiusához, *l. c.*; *Oros.*, VII, 15; Nyssai Szent Gerg., *De quadraginta mart.*, or. II, Opp., III, 505—506 l. A sibyllai versek XI—XIV. könyvének (III. század) szerzője, bár keresztény, Capitolinus, Themistius és Claudianus pogány versióját fogadta el (XII, 196 és köv.).

² Alkalmasint a Garam környékén.

alá a rómaiakra és felűdítette őket. Viszont azt is állították, hogy a mennykő és a jégeső a kvadok ellen fordult és annyira megrémítette őket, hogy egy részük eszeveszetten belerohant a rómaiak fegyvereibe.

Csodának vélték a dolgot. Jupiter nyilván közbelépett latin fajaért. A legtöbben Marcus-Aurelius imáinak tulajdonították a csodát. Képeket festettek, melyek a kegyes császárt ábrázolták, ahogy könyörög az isteneknek és ezt mondja: »Jupiter, feléd emelem e kezemet, mely sohasem ontott vért.« Az Antoninus-oszlop megörökítette ez emléket. *Jupiter Pluvius* egy szárnyas aggastyán képében látszik rajta, kinek hajából, szakállából, ujjából zuhog a víz, melyet a rómaiak sisakokban, pajzsokon fognak fel, míg a barbárokat sújtja és leteríti a villám. Némelyek egy Arnouphis nevű egyiptomi mágus közbenjárásában hittek, aki kísérte a hadsereget és akinek varázsigéi, úgy vélték, beavatkozásra bírták az isteneket, különösen a légbeli Hermest.³

A légió, mely az égi kegy e nyilvánulásában részesült, felvehette, legalább a közhasználatban és egyidőre, a *Fulminated* nevet. Az ily jelzőben nem volt újság. Minden hely, melyet villámcsapás ért, szent volt a rómaiaknak; a légiót, melynek táborhelyét az égi nyilak érték, olybá tekintették, hogy mintegy tűzkeresztségben részesült; *Fulminata* kitüntető címe volt. Egy légió, a tizenkettedik, mely Jeruzsálem ostroma óta, amelyben részt vett, Meliteneben,⁵ az Euphrates közelében, Kis-Armeniában állomásozott, Augustus ideje óta viselte e címet, kétségtelenül valamely természeti esemény következtében,

³ Dio Cassius, *l. c.*; Suidas az *'Αρνουφικς* és *'Ιουλυχνόγ* szavaknál. V. ö. Lamprid., *Heliog.*, 9.

⁴ *Κεραυνόβολος*, „villámtól sújtott”, *fulminata* (v. ö. *κεραυνόβוליον*, „villámtól sújtott hely”). Helytelenül írták (Eus., V, V, 4.) *κεραυνοβυλος*, *fulminatrix*, cselekvő jelentésben. Apollinarius szerint a légió a császártól kapta a *Fulminata* nevet; de ezt bajos elhinni.

⁵ Jos., *B. J.*, VII, I, 3.

mely e nevet tette az addig viselt *Antiqua* helyébe. Marcus-Aurelius körül voltak keresztények; voltak talán a kvadokkal hadakozó légióban is. E mindenképp elismert csoda erősen felbolygatta őket. Kedvező indulatú csodatétel csak az igaz Isten műve lehetett. Mily diadal, mily érv lenne az üldöztetések megszüntetésére, ha sikerülne meggyőzni a császárt; hogy e csoda a híveknek köszönhető! Már az eseményt követő napoktól fogva rebesgették, hogy a rómaiaknak kedvező vihar a keresztények imáinak volt a gyümölcse. E szerint az Egyház szokása szerint térdreborult jámbor katonák nyerték ki az égtől a pártfogás e jelét, mely két szempontból hizelgett a keresztény igényeknek: először, mert mutatja, hogy milyen befolyása van az égben egy maroknyi hívőnek, másodsor, mert arról tanúskodik, hogy a keresztények Istene bizonyos hajlandósággal van a római birodalom iránt. Szüntesse meg a birodalom a szentek üldözését és meg fogják látni, mit fognak azok elérni számára az égtől. Isten, hogy a birodalom védője legyen, csak egyre vár, arra, hogy a birodalom megszűnjön könnyörtelen lenni egy kiválasztott csoport iránt, mely minden jónak kovása a világon.

A történetek ilyen feltüntetése hamarosan elfogadtatásra talált és bejárta az Egyházakat. Minden perben, minden zaklatásra ott volt a kitűnő válasz a hatóságoknak: »Mi megmentettünk benneteket.« E felelet újabb erőt nyert, mikor a hadjárat végeztével Marcus-Aurelius hetedszer részesült császári köszöntésben⁷ és a senatus és a nép parancsára felállították

⁶ Dio Cassius, LV, 23; *Notitia dign., Armenia*, 96 I., Boeching, I; feliratok Borghesi, Opp., IV, 232—234, 263 1.; Noel Desvergers, 91—93 1.; Pauly, *Realencycl.*, IV, 868, 891—892 1. (Grolenfeld); Gruter, CXCIII, 3; *Corpus inser. lat.*, III, 39, stb. (1. index, 1142 1.); Orelli, 517 sz.; Henzen, 6497; Letronne, *Inser. de l'Égypte*, II, 328 és köv. 1.; Kellermann, *Vigiles*, 41 és 249 sz.; Chj Robert^ *les Légions des bords du Rhin* (Paris, 1867). 16, 17 1.

⁷ Tillemont, *Emp.*, II, 373 1.; Noel Desvergers, *Essai*, 91 1.; Haenel, *Corpus legum*, 120 és köv. 1.

az oszlopot, mely ma is áll Rómában és amelynek domborművel közölt a csoda ábrázolata is ott van.⁸ Sőt a dolgot ajkaimul használták, hogy hivatalos levelet gyártsanak Marcus-Aureliustól a senate shoz, mely levélben megtiltja, hogy hivatalból üldözzék a keresztényeket és halállal bünteti beárulóikat.⁹ Nemcsak az elfogadhatatlan, hogy Marcus-Aurclius ily levelet írt; de igen valószínű, hogy nem is tudott az igényről, melyet a keresztények a neki magának tulajdonított csodatétel irányában támasztottak. Bizonyos országokban, például Egyiptomban, úgy látszik, nem ismerték a keresztény mesét.¹⁰ Másutt csak növelte a mágia veszedelmes hírét, melyet kezdtek a keresztényekhez társítani.¹¹

A dunai légión, ha egy pillanatra fel is vette a *Fulminata* nevet, hivatalosan nem sokáig tartotta meg azt. Minthogy a Meliteneben állomásozó tizenkettedik légiónak még mindig ez volt a címe és minthogy egyébiránt a melitenei légión csakhamar kitűnt buzgó kereszténységével, összetévesztés következett be és azt vélték, ez utóbbi légión volt az, mely, miután minden valószínűség ellenére az Euphratestől átvezényelték a Dunához, a csodában szerepelt és ezért a *Fulminata* nevet kapta; feledték, hogy már kétszáz év óta viselte e nevet.¹²

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Marcus-Aurelius magatartása a keresztények irányában mit

⁸ A felállítás időpontja 174.

⁹ Tertull., *Apol.*, 5 (v. ö. Eus., V, V, 6; *Chron.*, 172, 173 1.; Oros. és Xiphil., *I. c.*). Lényegében alkalmasint az a hamisított levél ez, mely Szent Justin., *Apol.* I. függelékében olvasható. A ζώντα χαιεσῶΟα megfelel Tertullianus *et quidam tetriciorum* néven.

¹⁰ *Carm. sib.*, XII, 194 és köv. 1. A szerző egyiptomi keresztény, ki 260 táján írt.

¹¹ Le Blant úr értekezése, *Mém. de la Soc. des antiquaires de France*, XXXI.

¹² Ez összetévesztés, úgy látszik, főként Eusebius műve volt-

sem változott.¹³ Feltették, hogy Avidius Cassius zendülése, melyet egész Syria, főként pedig Anliochia rokonszenve támogatót, ellene hangolta a császárt a keresztényeknek, kik nagy számmal voltak e tájkon. Ez vajmi kevéssé valószínű. Avidius zendülése 172-ben volt, az üldözések kiújulása viszont 176 táján észlelhető.¹⁴ A keresztények távol tartották magukat minden politikától;¹⁵ de különben is Avidius esetében a bocsánat túláradt Marcus-Aurelius szerető szívéből.¹⁶ Mindazonáltal a vértanúk száma egyre növekedett; három, négy év múlva az üldözés eléri a düh legnagyobb fokát, melyet Decius előtt tapasztaltak. Afrikában Vigellius Saturninus kivonja a kardot¹⁷ és Isten tudja, mikor kerül az vissza hüvelyébe. Sardinia megtelt száműzöttekkel, kiket majd, Marcia befolyása alatt,¹⁸ Commodus fog visszahívni. Byzanc borzalmaknak volt tanúja. Majdnem az egész gyülekezetét börtönbe vetették, kínvallatás alá vették, halálba küldték. Mikor Septimus Severus pár évvel később (192-ben) feldúlta Byzancot, Caecilius Capella, a kormányzó így kiáltott fel: »Mily szép nap a keresztényeknek!«¹⁹

Ázsiában még súlyosabb volt a helyzet. Ázsia volt az a tartomány, hol a kereszténység leginkább kezdte ki a társadalmi rendet. Éppen ezért az összes tartományok kormányzói közül Ázsia proconsuljai voltak a legelkeseredettebb üldözők. Anélkül, hogy a császár új rendeleteket adott volna ki, oly utasításokra hivatkoztak, melyek kötelességükké teszik, hogy szi-

¹³ Tertullianus, Eusebius, Xiphilinus, a *Chron. pasc.* csak rendszerből állítják az ellenkezőt.

¹⁴ L. *Mél. d'histoire et de voyages* c. könyvem, 187—188 1.

¹⁵ Tertull., *Ad Scap.*, 2; *Apol.*, 35.

¹⁶ Dio Cassius. LXXI, 25, 30; Capitol., *Marc. élete*, 25; Vulcatius, *Avidius élete*, 9.

¹⁷ Tertull., *Ad Scap.*, 3. Vigellius Saturninus kivégeztette a scillitaiakat; már pedig ez az epizód 180-ra esik.

¹⁸ *Philos.*, IX, 12.

¹⁹ Epiph., LIV, 1; Tertull., *Ad Scap.*, 3; Baronius, 196 év, 2 §; Tillemont, *Mém.*, II, 315—316 1.

gorúan járjanak el. Könyörtelenül alkalmazták a törvényi, mely, a szerint, hogy miként értelmezték, lehetett szörnyűséges vagy ártalmatlan. Ez ismétlődő kivégzések véresen cáfoltak reá az emberiség századára. A fanatikuskok, kiket az erőszakosságok megerősítettek komor álmaikban, nem tiltakoztak; gyakran inkább még örvendeztek. A mérsékelt püspökök annak a lehetőségéről álmodoztak, hogy a császártól kinyerjék c sok igazságtalanság beszüntetését. Marcus-Aurelius elfogadta az összes beadványokat és azt tartották, hogy elolvassa azokat. Philosophusi és hellenista voltának híre mindazokat, kik némi ügyességet éreztek magukban a görögül írásra, felbátorította, hogy hozzá forduljanak. A kvad háború alatt történt esemény alkalmat adott, hogy határozottabban vessék fel a kérdést, mint ahogy Aristides, Quadratus, Szent Justinus tehette.

Így keletkezett egy sorozat új apologia, melyeket ázsiai püspökök vagy írók írtak és amelyek, sajnos, nem maradtak fenn. Claudius Apollinarius, Hierapolis püspöke, az elsők között tündökölt e hadműveletben. Az Esőző Jupiter csodája annyira közismertté vált, hogy Apollinarius emlékeztetni mert reá a császári, a keresztények imáinak tulajdonítva az isteni beavatkozást.²⁰ Miltiades szintén írással fordult a római hatóságokhoz, kétségtelenül az ázsiai proconsulokhoz, hogy védje »philosophiáját« az igazságtalan támadásokkal szemben, melyeket ellene intéztek.²¹ Akik olvashatták Apológiáját, nem győzik eléggé magasztalni a tehetséget és tudást, melyről abban tanúságot tett.²²

A vitathallanul legjelentékenyebb mű, melyet ez a

²⁰ Eus., IV, XXVII; V, V, 4. *Chron.*, 172. 173 l., Schoene; Szent Jer., *De viris ill.*, 26.

²¹ Eus., V, XVII, 5; Szent Jer., *De uiris ill.*, 39.

²² Szent Jer., *Epist.*, 86, ad Magnum (IV. 2. r., 656 l. 1.).

mozgalom produkált, Meliton Apológiája volt.²³ A szerző azon a nyelven szólt Marcus-Aureliushoz, melyet a császár kedvelt:

Amire sohasem volt még példa, Ázsiában, új rendeletek²⁴ alapján, üldözik, kergetik a jámbor embereket. Szemérmetlen besúgók, kik sóvárognak mások javaira, a meglevő törvényeket²⁵ ürügyül használva mindenek szemeláttára üzik zsványságukat, éjjel-nappal leselkedve emberekre, kik mi rosszat se követtek el, hogy elfogattassák azokat... Ha mindez a te parancsodra történik, helyes; mert nem lehet, hogy egy igazságos fejedelem igazságtalan dolgokat parancsoljon; ebben az esetben készségesen elfogadjuk a halált, mint olyan sorsot, amelyet megérdemeltünk. Csak egy kérésünk van hozzád, az, hogy miután magad is megvizsgáltad azoknak a dolgát, kiket lázadók gyanánt tüntetnek fel előtted, íteld meg te, megérdemlik-e a halált vagy nem inkább arra méltók, hogy békében éljenek a törvény védelme alatt. Ha pedig ez új rendelet és ezek az intézkedések,²⁶ melyeket még barbár ellenséggel szemben se mernének alkalmazni, nem tőled erednek, annál bensőségesebben könyörgünk hozzád, hogy a jövőben ne engedj át bennünket ily nyilvános zsványságnak.

Már láttuk, hogy Meliton a legsajátosabb ígéretekkel kecsegtette a birodalmat, ha védnökévé válna az igazságnak. Az *Apologia*-ban még hangsúlyozottabban teszi ezt. Meliton igyekszik kimutatni, hogy a

²³ Töredékek Eus., *H. E.*, IV, XXVI, 1, 7 és köv. (V. ö. *ibid.*, IV, XIII, 8; *Chron.*, 172, 173 l. és Szent Jer., *De oiris ill.*, 27) és *Chron. pasc.*, 258, 259 l. (Du Cange). — A mű minden bizonyal későbbi Verus halálánál, mely 169 végén következett be. Sőt a *μετά τον παιδος* (Eus. IV, XXVI, 17), amellezt szól, hogy 175 vagy éppen 177 utánra tegyük az időpontját. L. Tillemont, *Mém.*, II, 663, 664 l.

²⁴ *Καννολς δογμαβι.*

²⁵ *Εκ των διαταγμάτων.*

²⁶ *βονλη αυτή και το καινόν τούτο διάταγαα.*

kereszténység beéri a használatos jogrendszerrel és rászolgál, hogy az igazi római tetszését lelje benne.²⁷

Igaz, a mi philosophiánk a barbároknál született; de a pillanat, mikor virágzani kezdett államaid népei között, minthogy egybeesett elődöd, Augustus nagy uralkodásával, mintegy szerencsés előjel volt a birodalomra. Amint-hogy csakugyan ettől a pillanattól számítódik óriási fejlődése a fényes római hatalomnak, melynek te vagy és fiaddal együtt²⁸ leszel a mi óhaj-tásainktól köszöntött örököse, feltéve, hogy hajlandó vagy pártfogolni e philosophiát, mely mintegy tejteslvére a császárságnak, mert alapítójával egyidőben született és elődeid egy sorban tisztelték a többi kultusszal. És, hogy a mi tanúnk a ti dicsőséges birodalmatokkal párhuzamos virulásra van hivatva, annak bizonyága, hogy megjelenésétől kezdve minden dolgok nagyszerűen sikerül. Csak Nero és Domitianus, kiket néhány rágalmozó megtévesztett, viseltetett rosszindulattal vallásunk iránt; és e rágalmak azután, mint ahogy rendszerint történik, vizsgálat nélkül találtak hitelre. A tévedést azonban kiigazították kegyes szüleid,²⁹ akik is számos leiratban fékeztek azoknak a buzgalmát, kik megtorlással akartak eljárni velünk szemben. így dédapád, Hadrian, írt e tárgyban, nevezetesen Fundanus proconsulnak, Ázsia kormányzójának. Atyád pedig, amikor már társa voltál az ügyek intézésében, írt a városoknak, így nevezetesen a larissaiaknak, a thessalonikaiaknak, az athénieknek és az összes görögöknek,³⁰ hogy mi újat se kezdje-

²⁷ Meliton, id Eus., *H. E.*, IV, XXVI, 7 és köv.

²⁸ E szavak Marcus-Aureliushoz intézvék. A fiú, kiről szó van, Commodus. V. ö. Athenagor., *Leg.*, 37.

²⁹ Hadrian és Antoninus.

³⁰ Ez Antoninusnak tulajdonított írárok apokryphok. L. *A kereszt. Egyház*, 301—322 1. Eus., IV, XIII. f.

nek ellenünk. Ami téged illet, aki ugyanoly érzelmekkel, de még emelkedettebb emberszeretettel és philosophiával vagy irántunk, biztosak vagyunk, hogy megteszed, amire kérünk.

Az apologistáknak az a tétele, melyet Tertullianus³¹ oly melegen védett és amely szerint a jó császárok pártolták, a rossz császárok üldözték a kereszténységet, már teljesen kiformalódott. Együtt születvén, a kereszténység és Róma együtt növekedtek, együtt gyarapodtak. Érdekeik, szenvedéseik, szerencséjük, jövőjük — mind közös.³² Az apologisták ügyvédek és az ügyvédek mind egyformák. Mindenféle helyzetben és mindenféle Ízlés számára vannak érveik. Közel másfélszáz év fog még eltelni, míg ezek az édeskés és nem nagyon őszinte hivatások meghallgatásra találnak. De maga a Lény, hogy Marcus-Aurelius alatt az Egyház egyik legfelvilágosodottabb fejének foglalkoztatják az elméjét, már előjele a jövőnek. A kereszténység és a birodalom össze* fognak békülni; egymásnak valók. Mcliton árnya meg fog remegni az örömtől, amikor majd a birodalom kereszténnyé lesz és a császár kezébe veszi »az igazság < ügyét.

Ehhez képest az Egyház már nem egy lépést tett a birodalom felé. Kétségtelenül udvariasságból, de egyszersmind igen következetesen is elveihez, Mclilon nem ismeri el, hogy egy császár igazságtalan rendeletét adhat ki. Nagyon szívesen engedték hinni, hogy Tiberius Jézusnak az istenek közé való emelését javasolta a senatusnak; a senatus volt az, mely nem akarta.³³ Már előre kitetszik a határozott hajlandóság, melyet a kereszténység a hatalom javára tanúsítani

³¹ Tertul., *Apol.*, 5.

³² A sibyllai költemény XI-XIV könyvének szerzője ugyané gondolatnak ad kifejezést (XII, 30—36, 230—235). Tertullianus, *Apol.*, 21, csak félig van ellenkező véleményen. Neki a kereszténység és a birodalom két ellentétes dolog; mindazonáltal a synchronismusok neki is felötlének.

³³ Tertull., *Apol.*, 5.

fog, ha majd remélheti annak kegyeit. Ellentétben minden igazsággal, erőlködtek kimutatni, hogy Hadrian és Antonius jóvá akarták tenni a rosszat, amit Nero és Domitianus cselekedtek.³⁴ Tertullianus és nemzedéke ugyanezt fogja mondani Marcus-Aurelius-ról.³⁵ Igaz, Tertullianus³⁶ kétségbe fogja vonni, hogy valaki Caesar is lehet meg keresztény is; de egy századdal utána az összeférhetetlenség senkinek se fog feltűnni és Constantinus be fogja bizonyítani, hogy a sardesi Meliton igen éleslátású ember volt, mikor a proconsularis üldöztetésekén át százharminckét évvel előre oly jól felismerte egy keresztény császárság lehetőségét.

A görögországi, ázsiai és keleti utazás, melyet a császár ez időtájban tett, mit se változtatott gondolkodásán. Mosolyogva és nem minden benső irónia nélkül járta végig az athéni, smyrnai sophisták világát, hallgatta az összes hírneves tanárokat, nagyszámú új tanszéket alapított Athénben, kihallgatáson fogadta Herodes Atlicust, Aelius Aristidcs, Tyrusi Hadriant.³⁷ Elcusisban egyedül lépett be a szentély legbelsőbb részeibe.³⁸ Palesztinában a zsidó és szamaritánus lakosság maradványai, melyeket a legutóbbi lázadások Ínségbe döntöttek, zajos siránkozással fogadták. A nyomor döglctes szaga árasztotta el az egész országot. E büzt lehelő rendetlen tömegek próbára tették türelmét. Egy ízben, a végsőkhig űzve, felkiáltott: »Oh! markomanok, kvadok, sarmatak, végre találtam nálatok is utolsóbb embereket.«³⁹

Marcus-Aurcliusban a bölcsész mindent megölt,

³⁴ L. *A kereszt. Egyház*, 43, 301—302 1.

³⁵ Tertul. , *Apol.* , 5.

³⁶ *Apol.* , 21.

³⁷ Dio Cassius, LXXI, 31; Philostr., *Soph.*, II, I, IX, X, XI. Ez utazás chronológiáját illetőleg, melyet Tillemont, mint mindent, ami Avidius lázadásának időpontjával kapcsolatos, tévesen ad elő, 1. *Mél. d'hist. et de ooy.* könyvem, 186 és köv. 1.

³⁸ Capitol., 27; Philostr., II, X, 7. .

³⁹ Ammianus Marcellinus, XXII, 5.

kivéve a rómaid. A zsidó és syriai jámborság iránt ösztönszerű előítéletekkel viseltetett. Mindazonáltal a keresztények vajmi közel férkőztek hozzá. Unokaöccsének, Ummidius Quadratusnak volt egy Hyacinthos nevű eunuchja, ki a római Egyház vénjei közé tartozott.⁴⁰ Ez eunuchra volt bízva egy Marcia nevű elragadó szépségű fiatal leány, ki Ummidius ágyasa volt. Később, mikor 183-ban Ummidiust Lucilla összeesküvésének kapcsán kivégezték, Commodus e gyöngyöt ott találta a zsákmányban. Magáévá tette. Eclectos cubicularius követte úrnőjét.⁴¹ Alkalmazkodva Commodus szeszélyeihez, vagy pedig néha irányítani is tudván azokat. Marcia határtalan befolyást gyakorolt rá. Nem valószínű, hogy meg volt keresztelve; Hyacinthos eunuch azonban vonzódást ébresztett benne a hit iránt. Tovább is közlekedett vele és kedvezéseket eszközölt ki általa, különösen a bányamunkára ítélt hitvallók részére. Később, a végéig hajtva a szörnyetegtől, Marcia élére állt az összeesküvőknek, mely a birodalmat megszabadította Commodustól. Eclectost ekkor is ott találják mellette.⁴² Sajátos összetalálkozás folytán a kereszténység igen közletről érintkezett az Antoninus-ház végtragédiájával, mint ahogy száz év előtt is keresztény környezetben szövődött az összeesküvés, mely véget vetett az utolsó Flavius zsarnokságának.

⁴⁰ A *απάδοντι προεβντερω*- legvalószínűbb magyarázata. *Philos.*, IX, 12.

⁴¹ E név kereszténynek tűnik fel.

⁴² Dio Cassius (vagy Xiphilin.), LXXII, 4; Lamprid., *Com.*, 11, 17; Herodianus, I, 16—17; Aurelius Victor, *Epit.*, 17; *Philosophumena*, IX, 12. V. ö. Greppo, *Trois mém.*, 265 és köv. 1.; de Rossi, *Bull.*, 1866, 3 és köv. 1.; Aubé, *lievue arch.*, 1879. március, 154 és köv. 1.

XVIII. FEJEZET.

A gnostikusok és a montanisták Lyonban.

Közel húsz éve volt már, hogy a lyoni és a viennei ázsiai kolónia, nem egy belső megpróbáltatás ellenére is, mindenkiben virágzott Krisztus műveiben. Buzgalma folytán az evangéliumi igehirdetés már fölfénylött a Saone völgyében. Különösen az autuni Egyház volt sok tekintetben leánya a lyoni görög-ázsiai Egyháznak.¹ A mysticitásnak sokáig a görög volt ott a nyelve² és e nyelv századokon át megőrzött bizonyos liturgikus jelentőséget.³ Azután valami hajnalias és bizonytalan félhomályban sorban bukkannak fel Tour-nus, Chalon, Dyon, Langres, melyek apostolai és vértanúi a lyoni görög kolóniához kapcsolódnak, nem pedig Galliának a III. és IV. században történt nagy latin evangelizálásához.¹

Eképpen erős keresztény tevékenység barázdája húzódtott Smyrnától Gallia hozzáférhetetlen részeiig.⁵

¹ Szent Benigna legendája, stb. Tillemont, *Mém.*, III, 38 I.

² Pectorus felírata.

³ Bulliot, *Esseai hist. sur l'abbaye de Saint-Martin d'Autun*, 45—50 l.; E. Montét, *Légende d'Irenée*, 16—22 l. L. *A kereszt. Eggh.*, 470 l.

⁴ Szent Marcel és Szent Valerianus, Szent Benigna, Szent Andochus és Szent Sepaphorianus legendái, Tillemont, *Mém.*, III, 35 és köv., 38 és köv. l.

⁵ II Tim., IV, 10 lehet, hogy igen régi galliai missiókra vonatkozik. A *Coder Sinaiticus-ban τις Γαλλία* van. V. ö. Eus., *H. E.*, III, XIV, 8; Epiph., LI, 11 (Petau jegyzete); Theodoret., *In II Tim.*, IV, 10.

A Lyon—vicnei gyülekezetei élénk levelezés tartotta összeköttetésben Ázsia és Phrygia anya-Egyházával. A könnyítések, melyekkel a Rhonc-on való hajózás szolgált, gyors utat biztosítottak minden újdonságnak; egy-egy legújabb gyártmányú Evangélium,⁶ az alexandriai hajszálhasogatás valamely frissen kivirult rendszere, a kis-ázsiai szektáriusoktól divatba hozott charisma Lyonban vagy Vicne-ben szinte nyomban a megjelenés után már ismeretessé vált. Még hathatósbab vivőeszköz volt a lakosok élénk képzelnie. Bizonyos exaltált mysticismus, az idegeknek egész a hysteriáig terjedő fogékonysága, a szívnek minden áldozatra, de egyszersmind minden megtévedésre is képes melegsége jellemezte e gall-görög keresztény gyülekezeteket. A több, mint kilencven éves tiszteletreméltó Pothinusnak jutott a súlyos feladat, hogy kormányozza ez inkább lángoló, mint engedelmes lelkeket, melyek még ha engedelmeskedtek is, ebben mást kerestek, mint a teljesített kötelesség zordon báját.

Irenaeus jobbkéze, ha szabad így mondani: coadjutora, kijelölt utódja lett Ponthinusnak.⁷ Termékeny író és gyakorlott vitatkozó lévén, mihelyt Lyonba érkezett, nekifogott görög nyelven írni az összes, az övétől különböző keresztény irányzatok ellen, különösen Blastus ellen, ki vissza akart térni a judaismushoz és Florinus ellen, ki, mint a gnostikusok, megkülönböztette a jónak és a rossznak Istenét.⁸ Valentinus tanai, széles átkarolásuk és philosophikus színezetük folytán sok adeptusra tettek szert a lyoni lakosság körében.⁹ Irenaeus mintegy külön szakmájává tette, hogy szembeszálljon velök. Egyetlen előző

⁶ így Jakab *Protevangelium-ya* 177-ben már ismeretes Lyonban. V. ö. Eusebius, V, I, 9, 10 és *Prolev.*, 20, 24.

⁷ Euseb., *H. E.*, V, IV, a hitvallók Eleutheroshoz írt levelének töredéke.

⁸ Eusebb., *H. E.*, V, XV és XX. Florinus szép levelének fordítását közölte az *Antikrisztus* függelékében, 564—565 l.

⁹ L. Le Blant, *Inscr. chrét.*, II, 478 sz.

polemista se értette át annyira a gnosis mélységeit és keresztényellenes jellegét, mint ő.¹⁰

Valentinus aféle lelkes elme volt, kinek bizonyára sohasem sikerült volna pótolni a katolikus Egyházat, se pedig megragadni annak irányítását. A gnosticizmus egy sokkal veszedelmesebb doktor személyében hajózott fel a Rhöne-on, már mint annak a Markosnak¹¹ a személyében, ki elbűvölte a nőket az Eucharistia sajátos szertartásával és a merészséggel, mellyel elhitette velük, hogy prófétai tehetséggel vannak felruházva. A mód, ahogy a szentségeket szolgáltatta, a legveszedelmesebb bizalmasságokra engedett lehetőséget. Azzal az ürüggyel, hogy ő osztja ki a kegyelmet, elhitette a nőekkel, hogy be van avatva őrangyaluk titkaiba, Egyházában kiváló szerepre vannak hivatva és megparancsolta nekik, készüljenek el a vele való mystikus egyesülésre. »Tőlem és általam kapod, — mondta nekik — a kegyelmet. Készülj, mint a menyasszony, ki vőlegényét fogadja, hogy az legyél, ami én vagyok és én az legyek, ami te vagy. Készítsd el ágycat a világosság magvának befogadására. íme, a kegyelem, mely beléd száll; nyisd ki a szádat, profétálj!« — »De én sohasem profétáltam, nem tudok profétálni«, — felelt a szegény asszony. Markos megkettőztette sürgetéseit, megrémítette, elkábította áldozatát. «Nyisd ki szádat, mondom, és beszélj; minden, amit mondasz, prófécia lesz.« Az áldozat szíve hevesen dobo-

¹⁰ Irenaeus, *Adu. haer.*, IV, prooem.

¹¹ Ha csak Irenaeus I, XIII, 7 van előlünk, nem volna jogunk az állításra, hogy Markos személyesen járt Lyonban; de a fejezet egészben véve erre vall és Szent Jeromos is így értette. *Epist.*, 53 (*alias* 29), *ad Theodoram*, IV, 2. r., 581 l., Mari. Nem tűnik ki azonban, hogy Szent Jeromos mire támaszkodik, mikor Markost elviszi a Garonne vidékére, a Pyrenaeusokba, Spanyolországba és ott f oly taltatja vele csábításait. E vidékeken a II. században vajmi kevés Egyház volt. Úgy látszik, egyébként, hogy Irenaeus mesterei és barátai Markost már Ázsiában való időzésétől fogva erélyesen cáfolták; Irenaeus idézi a *presbyteri* nyilatkozatait, melyek ellene irányulóknak látszanak. Gebh. és Harm, *Patres apóst.*, I, II, 105, 106, 107, 112 l.

gott; a várakozás, a zavar, a gondolat, hogy talán csakugyan prófétáim fog, azt okozta, hogy elvesztette fejét és találomra össze-vissza beszélt. Erre azután amit mondott, úgy tüntették fel előtte, mint ami tele van fenséges értelemmel. E pillanattól fogva a szerencsétlen el volt veszve. Köszönte Markosnak az adományt, melyet általa nyert, kérdezte, hogy mivel szolgálhatja meg és belátván, hogy minden javának átengedése is csak kis dolog érte, önmagát ajánlotta fel neki, ha ugyan érdemesíti az elfogadásra. Gyakran a legjobbak és a legkiválóbbak vesztettek így rajta; mert már mindenfelé beszéltek bűnbánó, egész hátralevő életükre gyászt öltött nőkről, kik, miután a csábítótól megkapták az áldoztatást és a profétikus beavatást, irtózáttal tántorogtak vissza és az orthodox Egyházba térve kértek bocsánatot és feledést.

Lyonban az ilyen ember különösen veszedelmes volt. A lyoni nők mystikus és szenvedélyes természete, kissé anyagias jámborságuk, a bizarrságra és a gyengéd indulatokra való fogékonyság minden botlásnak kitette őket. Az történt akkor is, ami ma szokott történni a délfrancia városok női közönségében valamely divatos hitszónok odajövctclekor.¹² Az igehirdetés új módja nagyon tetszett. A leggazdagabb hölgyek, azok, kiket ruhájuk dús bíborszcgélyzctéről ismertek fel, voltak a legkíváncsiabbak és legcszélytelencbbek.¹³ Az ekként clcsábult nők hamarosan odajutottak, hogy visszaéltek velük. Lelkiismeretük égette őket; életük immár el volt hervadva. Egyesek nyilvánosan megváltották vétküket és visszatértek az egyházba; mások szégyelték, hogy ugyanígy tegyenek és a legfelszegebb helyzetben maradtak, se kint, se bent. Végül

¹² Figyelmet érdemel különösen Fourviéres és az emelkedő utca, mely oda vezet, a képek és vallási tárgyak kirakata, mely ott látható. Lyon egyike azoknak a városoknak, hol a spirítista tévelygések legtöbb áldozatot szednek és ahol a mystikus jellegű elmebaj a leggyakoribb.

¹³ Irenaeus, I, XIII, 3 és köv.; Szent Jerom., *Epist.*, 53 (29), IV, 2. r., 581 h., Martianay.

voltak, kik kétségbeesetten eltávolodtak az egyháztól és elrejtőztek, »a gyümölcscsel, melyet a: gnosis fiaival való közlekedésükből nyertek«, — teszi hozzá maliciózan Irenaeus.¹⁴

A pusztítás, melyet e gyászos csábító a lelkekben véghezvitt, rettenetes volt. Bájjalokról, mérgekről beszéltek. A vezeklő asszonyok bevallották, hogy teljesen kimerítették őket, hogy emberfeletti, végzetes, rájuk kényszerült szerelemmel szerettek. Különösen arról a gyalázatos viselkedésről regéltek, melyet Markos egy ázsiai diakon iránt tanúsított, ki igaz keresztényi szeretettel fogadta házába. A diakonnak ritka szépségű nő volt a felesége. Lépre ment a veszedelmes vendégnek és egyszerre veszítette el a hit tisztaságát és testének becsületét. Ettől fogva Markos mindenütt magával hurcolta, nagy megbotránkozására az Egyházaknak. A jó atyafiak megkönyörültek rajta és a lelkére beszéltek, hogy visszatérítsék; nem könnyen, de sikert értek. Az asszony megtért, megvallotta bűneit és balsorsát és élete hátralevő részét állandó beismérésben és vezeklésben töltötte, alázatosságból elmondva mindazt, amit a boszorkánymcstertől szenvedett.¹⁵

Még rosszabb volt, hogy Markosnak voltak tanítványai is, hozzá hasonlóan nagy nőmegrontók, kik a »tökéletesek« címével ruházták fel magukat, a transcendens tudomány birtokával hivalkodtak, azt hajtogatták, hogy »egyedül csak ők itták a kimondhatatlan Erény gnosisának teljességét és a tudomány fölébe emeli őket minden hatalomnak, annyira, hogy szabadon tehetik, ami nekik tetszik. Azt beszéltek, hogy a beavatásban a Icgmegengedhetlenebb módon jártak el. Egy helyiséget nászszobaszerűen rendeztek be, azután kétes mysticismusu húhóval és kabbalistikus szavakkal úgy színleltek, hogy a felsőbb syziagiák példáját utánozva, szellemi nászt ünnepelnek. Sőt a marcosisták még azt is hitték, hogy rítusaik és bizonyos

¹⁴ Irenaeus, I, XIII, az egész fejezet, különösen 7 §.

¹⁵ Irenaeus, I, XIII, 5.

varázsigék segédelmével, melyekben Sophiát idézték, nápszobáikban bizonyos láthatatlanságra tesznek szert a legfelsőbb bíró előtt.¹⁰ Mint az összes gnosztikusok, ők is a visszaélésig használták az olaj- és balsamkeneteket; mindenféle szentségeket, még a keresztséget is pótló apolytrosisokat vagy megváltó szereket készítettek belőlük.¹⁷ Az utolsó kenetben, melylyel a haldoklókat látták el, volt valami megható és egyedül ez maradt használatban.¹⁸

Pothinus és Irenaeus erélyes ellenállást fejtettek ki e romlott vezetők ellen. Irenaeus c harcból merítette *Az eretnkségek ellen* című nagy művének eszméjét, mely mű dús fegyvertára a gnoslicismus összes változatai ellen szóló érveknek. Egyenes és mérsékelt ítélete, a philosophiai alap, melyet a kereszténységnek adott, világos és tisztán deista eszméi Isten és az ember egymáshoz való viszonyáról,¹⁹ sőt még értelmi közészerúsége is összehatottak, hogy megóvják a mértéktelen speculalióból sarjadt tévelygésektől. Barátainak, Florinusnak és Blastusnak bukása például szolgált neki. Csak az egyetemes Egyháztól képviselt középutban látta az üdvösséget. Ez Egyház tekintélye, a katholicitás tünt fel előtte az igazság egyedüli crileriumának.

A gnoslicismus el is tünt Galliából és pedig részint az élénk ellenszenv folytán, melyet az orthodoxokban kellett, részint valami lassú átalakulás következtében, mely c nagyralátó elméletekből csak bizonyos ártalmatlan mysticismust hagyott meg. Egy III. századbéli márványkő, melyet Autun-ben találunk,²⁰ megőrzött számunkra egy kis költeményt, mely,

¹³ Irenaeus, I, XIII, 6.

¹⁷ Irenaeus, I, XXI f.; v. ö. XIII, 6.

¹⁸ Irenaeus, I, XXI. 5.

¹⁹ Irenaeus, IV, XXXVII, XXXVIII, XXXIX f.

²⁰ Le Blant, *Inscr. chrét. de la Gaule*, I, 4 sz.; *Corpus inser. grace.* 9890 sz.; Pohl, *Das lehfhys-Monument von Autun?* Berlin, 1880^

mint a sibyllai oraculumok²¹ VIII. könyve, az *IXΘΥΣ* acrostichont tünteti fel. A jámbor valentiniánsok és az orthodoxok egyaránt tetszésüket lelhatték e különös irat sajátos stylusában:

Oh! isteni sarja az égi *IXΘΥΣ*-nek, fogadd tisztelettel teljes szívvel a halhatatlan életet a halandók között; ifjítsd meg lelkedet, oh! drágám, az isteni vizekben a kincseket adó Sophia örök hullámaival. Fogadd az eledelt, mely édes, mint a szentek Megváltójának méze; egyél éhséged és igyál szomjad szerint; tenyereden ott van az *IXΘΥΣ*.'

Miként a gnoslicismus, a montanismus is fellátogatott a Rhonc-völgyébe és nagy sikereket ért el. Monlanus, Priscilla és Maximilla még élt, mikor már Lyonban csodálattal beszéltek próféciáikról és természetfeletti adományaikról. A monlanismushoz merőben közeleső világból származva,²² a lyoni Egyház nem maradhatott közönyös a mozgalommal szemben, mely magával ragadta Phrygiát és felzavarla egész Kis-Ázsiát. Az új próféták ijesztő jóslatai, a pepuzisi szentek ájtalossági gyakorlatai, fényes charis máik, az apostoli kor természetfeletti jelenségeinek e megújulása, a sok hír, mely egymásután érkezi Ázsiából és álmélkodással töltötte el az egész keresztény világot, mindez mély megrendülést keltett a lyoniakban. Majdnem mintha magukat látták volna viszont ez aszkétákban. Mert az ő Vettius Epagathusuk nem emlékeztetett-e sanyargatásaival a leghíresebb nazirokra?²³ A legtöbben tehát egész egyszerűnek találták, hogy Isten adományainak forrása nem volt kiapadva. A lyoni Egyház több kiváló tagja Phrygiából származott; egy bizonyos Alexander, ki hivatása

²¹ L. *A kereszt. Egyház.* 535 i.

²² Különösen figyelembe veendő a lyoni és viennei Egyházaknak az ázsiai Egyházakhoz írt levelében a Paracletre (Euseb., V, I, 11), az egyéni kinyilatkoztatásokra stb. vonatkozó» eszmék.

²³ L. *A kereszt. Egyház.* -173. 476 I.

szerint orvos volt és már évek óta lakott Galliában, onnan jött. Ez az Alexander, ki mindenkit bámulatba ejtett Isten iránt való szeretetével és hitszónoklatainak merészségével, az összes charismák kegyeltjének látszott.³⁴

Távolról nézve a lyoniak tehát úgy tűnnek fel, hogy sok tekintetben Kis-Ázsia pietista köréhez tartoztak. Keresik a vértanúságot, látományaik vannak, gyakorolják a charismákat, társalkodnak a Szent Lélekkel vagy a Paraclettel,³⁵ szűz képében fogják fel az Egyházat.²⁶ Izzó millenarismus,²⁷ állandó foglalatосkodás az Antikrisztussal és a világ végével volt mintegy a közös talaj, melyből e nagy rajongások az éltető nedvet szívták. Azonban valami megható engedelmesség, mely ritka gyakorlati józan észszel párosult, a lyoni hívek többségét résen állásra figyelmeztette a gonosz szellemmel szemben, mely gyakran e fenhéjázó különösségek alatt rejtőzött.

Néha ugyanis vajmi bizarr dolgok jöttek Phrygiából, oly keresztényi bővülésről tanúskodva, melyben mi része se volt az értelemnek. Egy bizonyos Alcibiades, ki onnan telepedett Lyonba, álmélgodást kellett túlzott önsanyargalásával. Betartotta a pepuzisi szentek összes megszabásait, aminők voltak a feltétlen szegénység, szélsőséges megtartózkodás. Szinte az egész természetet elutasította magától, mint tisztátlant és rejtély volt, miként élhetett, mikor úgyszólván az élet legnyilvánvalóbb szükségleteit is megtagadta magától. A jámbor lyoniak mindebben eleinte csak dicsérni valót láttak; de az abszolút modor, ahogy a phrygiai a dolgokat értelmezte, nyugtalanította őket. Alcibiades időnként a megháborodott ember benyomását tette reájuk. Úgy látszott, hogy, mint Tatianus és sokan mások, elvileg kárhoztatja Isten teremtményeinek egy egész osztályát és nem egy atyafit

²⁴ A Ivoni és viennei Egvlíázak levele, Eus.. V, I, 49.

²⁵ Eus., V, I, 11, 34; III, 3, 4.

²⁶ Az Egyházak levele, Eus., V, I, 45.

²⁷ Emlékezzünk Irenaeus, V, XXXIII. f.-re.

megbotránkoztatott a móddal, ahogy a maga életmódját szabályul állította fel. Még rosszabb volt, amikor, a többiekkel együtt börtönbe vettve, makacsul ragaszkodott hozzá, hogy folytassa megtartózkodásait. Hogy észre térjen, égi kinyilatkoztatásra volt szükség,²⁸ amint azt hamarosan látni fogjuk.

Irenaeus, ki a marcionismus és a gnosticismus kérdésében oly szilárd, a montanismus tekintetében sokkal határozatlanabb. Nem lehetett, hogy a phrygiai aszkéták szentsége meg ne hassa; de sokkal világosabb átlátással volt a keresztény theologia felől, semhogy ne vegye észre a próféciáról és a Paracletről szóló új tanok veszedelmességét. Erélyesen korhol bizonyos felforgató törekvéseket, mindazonáltal anélkül, hogy megnevezné szerzőiket²⁹ és az óvatosság, melyet tanúsít, ugyancsak mutatja, hogy a phrygiai pietistákat nem akarja egy sorba állítani a schismalikus szektákkal. Mint mindenekfelett a rendnek és a hierchiának a hive, végül is, úgy látszik, hamis prófétákat látott bennük; de sokáig habozik, amíg megállapodik e szigorú véleményénél. Az összes lyoniak ugyanily tanácstalanságban voltak. Zavarukban arra gondoltak, hogy Eleutheroshoz fordulnak, ki nemrég óta Soter utódja volt a római székhelyben. A római püspök volt már a tekintély, kitől a nehéz kérdések megoldását várják, ki a megoszlott Egyházak tanácsadója, a központ, ki a megegyezést és az egységet nyélbe üti.

²⁸ Eus., *H. E.*, V, III f.

²⁹ *Adv. haer.*, I, XIII, 3; IV, XXXIII, 6. Egyebütt, II, XXXII, 4; III, XI, 9; V, VI, 1. Irenaeus kevésbé látszik szigorúnak az új prófétai charismák iránt.

XIX. FEJEZET.

A lyoni vértanúk.

Lyon és Vienne Krisztus Egyházának legfényesebb központjai között szerepeltek, mikor szörnyű vihar zúdult a fiatal Egyházra és megnyilvánította az erő és a hit adományait, melyek bennük lakoztak.¹ Marcus-Aurclius már tizenhetedik éve uralkodott.² A császár nem változott; de a közvélemény háborgott. A pusztító csapásokat, a birodalmat fenyegető veszedelmeket úgy tekintették, hogy a keresztények istentelensége okozza azokat. A nép mindenfelé sürgette a hatóságot, hogy védje meg a nemzeti kultuszt és büntesse meg az istenek gyalázóit. Sajnos, a hatóság engedett. Marcus-Aurclius uralkodásának végső két-három esztendejét oly látványok árnyékolták be, melyek merőben méltatlanok voltak az ily tökéletes uralkodóhoz.³

Lyonban a nép felzúdulása egészen a dühösségig fajult. Lyon központja volt Róma és Augustus nagy kultuszának, mely mintegy kötőanyagja volt a gall egységnek és jele a birodalommal való közösségnek.

¹ A lyoni és viennei Egyházak levele, töredékesen megőrizte Eus., V. I—IV. A Marseilleban megégett keresztényekről szóló tanúskodások nem kielégítőek. Le Blant., *laser, chret.*, 548 A sz.

² Euseb., V, prooem.; Sulp. Sev., *História sacra*, II, 32.

³ Celsus, id. Orig., VII, 40; VIII, 38, 53, 58 stb.

A Rhone és Saone összefolyásánál⁴ álló oltár körül szövetségi város terült el, melyet Gallia hatvan népének állandó képviselői laktak, gazdag és hatalmas város, mely erősen ragaszkodott a létjogát szolgáltató kultuszhoz.⁵ Minden év augusztus 1-én, a galliai nagy vásár napján⁶ és az oltár felszentelésének évfordulóján egész Gallia képviselői összegyűltek benne. Ez volt az úgynevezett *Concilium Galliarum*, politikailag nem nagyfontosságú, de társadalmi és vallási tekintetben igen jelentőséges összejövetel.⁷ Ünnepi előadásokat tartottak, melyek görög és latin ékesszólási versenyekből és véres játékokból állottak.⁸

Mindez intézmények nagyon erősítették a nemzeti kultuszt. A keresztényeknek, kik a kultuszban nem vettek részt, atheistáknak, istenteleneknek kellett feltűniök. A rovásukra általánosan elfogadott mesék szájról-szájra jártak és még rágalmazóbbakká váltak. Azt beszélték, hogy thyestesi lakomákat tartanak és Oedipus módjára való vérfertőzést üznek. Semmiféle képtelenségtől se riadtak vissza; leírha-

⁴ Az oltár helye teljes bizonyossággal meg van állapítva a Szent Sebestyén-dombon, azon a részen, hol a Vörös-kereszt lejtője egészen meredekké válik, vagy a Polycarp-templom közelében, a Commerce-utca kapaszkodójának csúcán, közelebb a Rhone jelenlegi medréhez, mint a Saône-éhez (itt találtak meg Claudius kőlapjait), vagy pedig, amiként ma hinni hajlandók, a régi fűvészkerlnél. A Rhone és a Saône összefolyása valamikor a domb tövénél, a Terraux terénél volt. L. Aug. Bernard, *le Temple d'Auguste*, Lyon, 1863; Leon Renier, Martin-Daussigny, Allmer különböző értekezések; *Revue erit.*, 1879, július 12, 31 1.; Allmer, *Revue épigr.*, 1878, 2—5, 11—13, 25—26, 61—64, 89—91 1.

⁵ Jusson eszünkbe, hogy a római kolónia központja Fourvières-ben volt. A syro-ázsiai és keresztény városnak az összefolyás szigetein, Athenaeum (Ainai) táján kellett lennie. L. *A kereszt. Egyház*, 475 1.

⁶ D'Arbois de Jubainville, *Comptes rendus de l'Acad. des 16. mér. et pol.*, 1880 szeptember.

⁷ Aug. Bernard, *le Temple d'Aug. et la Nationalité gauloise*, fentebb idézve (Barthelemy úr fentartásai, Paris, 1864).

⁸ Strabo, IV, III, 2; Titus-Livius, *Epit.*, CXXXVII; Suet., *Cahg.*, 20; *Claudius*, 2. Feliratok jelzik minden galliai város küldötteinek a helyét. Aug. Bernard., id. mű.

tatlan szörnyűségeket, oly bűnöket tulajdonítottak nekik, aminőkre sohasem volt példa.⁹ A titkos társaságok, melyek kacérkodnak a rejtelmességgel, mindig felidéztek ily gyanúsításokat.¹⁰ Tegyük hozzá, hogy bizonyos gnostikusok, főként pedig a markosisták kicsapongásai bizonyos mértékben megadhatták hozzájuk a látszatot és ez nem a legkisebb volt az okok között, amiért az orthodoxok annyira haragudtak e szektáriusokra, kik rossz hírbe keverték őket a közvélemény előtt.

Mielőtt a kivégzésekre került volna a sor, a rosszindulat bosszantásokban, nap nap után ismétlődő zaklatásokban nyilvánult. Azzal kezdték, hogy tilalom alá vetették az elátkozott népséget, melyet az összes bajok okozójának tartottak. A keresztényeknek tilos volt belépni a fürdőkhöz, a fórumra, nem mutatkozhattak nyilvános összejöveteleken, de még a magánházakban sem. Ha valamelyiküket megpillantották, féktelen kiabálás támadt; megverték, a földön vonszolták, kövekkel hajigálták, kényte le ni tették, hogy eltorlaszolja magát. Egyedül Vettius Epagathus menekült meg, társadalmi pozíciója révén, e bántalmazástól; de befolyása elégtelen volt, hogy megóvja a nép dühétől a hitsorsosokat, kikhez oly választással társult, melyet az összes lyoniak hóbortnak minősítettek.

A hatóság csak lehetőleg késve és csak részlegesen lépett közbe, hogy véget vessen e túrhetetlen rendtelenségeknek. Egy napon majdnem az összes keresztényeknek ismert személyeket letartóztatták, a tribunussal és a város duumvirjeivel a fórumra¹¹ vitették és a nép előtt vallatás alá fogták. Mind kereszt-

⁹ V. ö. Tertull., *Apol.*, 7, 8. Minucius Felix, 8, 9; Szent Epipod., Szent Pollion. aktái.

¹⁰ Aminthogy ugyanezeket a vádakát hangoztatják Khinában a kereszténység ellen (Le Blant, *Revue de l'art chrétien*, 2 sor., IV k.) és hangoztatták a középkorban a zsidók, a valdensiek stb. ellen.

¹¹ A forum a fourviéresi fennsíkon volt. A szörnyű jeleteknek, melyek következtek, bizonyára a kormányzói palota

tényeknek vallották magukat. A császári legátus *pro praetore* távol volt; addig is a vádlottaknak a kemény fogság szenvedéseit kellett viselniök.

Miután a császári legátus megérkezett, megkezdődött a pör. Az előzetes kínvallatást a legnagyobb szigorúsággal alkalmazták. Az ifjú és nemes Vettius Epagathus, ki eddig megmenekült a kínzásoktól, melyeket hitsorsosai szenvedtek, nem nézhette tovább. Jelentkezett a törvényszék előtt és kérte, hogy védhesse a vádlottakat, vagy legalább is kimutathassa, hogy nem szolgáltak reá az atheismus és az istentelenség vádjára. Irtózatos láрма támadt. Hogy alrendű emberek, phrygiaiak, ázsiaiak kárhuzatos babonáknak hódoljanak, az egész egyszerű dolognak tűnt fel; de hogy egy tekintélyes ember, a felső város lakója, az ország egyik nemese ily örültségek védőjének csapjon fel, az teljesen túrhetetlennek látszott. A császári legátus durván visszautasította Vettius jogos kérelmét. »És te is keresztény vagy?« — kérdezte tőle a legátus. »Az vagyok« — felelte Vettius legharsányabb hangján. Mindazonáltal nem fogták el;¹² kétségtelen, hogy ebben az oly különböző helyzetű emberektől lakott városban valami kiváltság fedezte.

A vizsgálat hosszú volt és kegyetlen. Akiket nem tartóztattak le és akik továbbra is mindenféle bántalom céltáblái maradtak a városban, nem hagyták el a hitvallókat; pénzáldozat árán kieszközölték, hogy szolgálhatták, bátoríthatták őket. A vádlottak nagy

volt a színhelye, mely a fourviéresi lejtőn, az Antiquaillenek nevezett helyen állott. Az egyházi hagyomány itt összhangban van a tudományos kutatások tanúskodásaival.

¹² Az *ἀνι-λήφθη καὶ ἄμος ὁ S's τὴν κλήρον τῶν μαρτύρων* (10 §) szavak és ami utánuk következik, azt akarják mondani, hogy Epagathus megszerezte a vértanúság minden érdemét, anélkül, hogy valóban vértanú lett volna. Igaz, ugyanez a formula vonatkozik (26 és 48 §) egy valóságos letartóztatásra is; de *ἦν καὶ ἰοῦν* szavak döntők és különben is, ha Vettius Epagathus osztozott volna a többi hitvalló sorsában, miért nincs róla szó a továbbiakban? A *κλήρος* szó értelmére nézve, mikor athléta-harcokról van szó, l. Valois jegyzetét.

aggodalma nem a kivégzés volt, hanem attól féltek, hogy majd akadnak köztük, kik, kevésbé lévén felkészülve e szörnyű harcra, megtagadják Krisztust. Aminthogy csakugyan, a megpróbáltatás vagy tíznek túlságosan súlyos volt a boldogtalanok közül és azok szájukkal megtagadták hitüket. A fájdalom, melyet e gyengeség a foglyoknak és a körülöttük levő atyfiaknak okozott, igen nagy volt. Csak az vigasztalta őket, hogy az elfogatások nap-nap után folytatódtak és a vértanúságra érdemesebb hívek kitöltötték a hézagokat, melyeket az apostasia a kiválasztott seregben támasztott. Az üldözés csakhamar kiterjedt a viennei Egyházra is, melyet eleinte, úgy látszik, megkíméltek. A két Egyház virága, a gallo-görög kereszténységnek majdnem valamennyi megalapítója együtt volt a lyoni börtönben, készen a félelmetes rohamra, mely ellenük készült. Irenaeust nem börtönözték be; azok közé tartozott, kik a hitvallókat körülvették, tanúi voltak harcuk minden részletének és talán neki köszönhetjük annak elbeszélését. Viszont az öreg Pothinus már korán, ha ugyan nem mindjárt elejétől fogva, együvé kerül híveivel; napról-napra kísérte szenvedéseiket és bár haldokolt, nem szűnt meg őket oktatni, bátorítani.

A nagy bűnügyekben szokásos eljárásnak¹³ megfelelően, gazdáikkal együtt a rabszolgákat is fogságba vetették, már pedig e rabszolgák közül többen pogányok voltak. A kínzások, melyeket gazdáikra kimérni láttak, megrémítették őket; az *officium* katonái megsúgták nekik, mit kell mondaniok, hogy megmeneküljenek a kínpadtól. Kijelentették, hogy a gyermekgyilkolások, az emberhúson való lakmározások, a vérfertőzések valóságok és hogy a szörnyűséges regék, melyek a keresztény erkölcstelenségekről járták, nem túloznak.¹⁴

A közönség felháborodása erre elérte a tetőpon-

¹³ Cod. Just., IX, XLI, 1; Digesta, XLVIII, XVIII, 1, 8.

¹⁴ V. ö. Justin., *Apol. II.*, 12; Athenag., *Leg.*, 35.

tot. Addig a szabadon maradt hívek találtak némi tekintetre rokonaiknál, barátaiknál; most mindenki csak megvetést tanúsított irántuk. Elhatározták, a kínvallató a legszélsőbbig feszítse művészetét, hogy a hívektől is kicsikarják beismerését a bűnöknek, melyek a kereszténységet az örökre átkozott és feledni való szörnyűségek sorába juttassák.

És csakugyan, a hóhérok felülmúlták magukat; de az áldozatok hősiességét nem tudták megtörni. A rajongás és az öröm, hogy együtt szenvednek, mintegy érzéstelenségbe ejtette őket.¹⁵ Azt képzelték, hogy Jézus oldalából isteni víz csurog a felüdítésükre.¹⁶ A nyilvánosság erőt adott nekik. Mily dicsőség egy egész nép láttára kitartani a szó és a hit mellett! Mintegy versengés támadt és igen kevesen hátráltak. Tapasztalati tény, hogy a hiúság gyakran képes a látszatos hősiesség sugalmazására, ha nyilvánossággal jár. A pogány színészek moccanás nélkül viseltek el borzalmas kínzásokat; a gladiátorok nyugodt arccal néztek szembe a biztos halállal, nehogy gyengeségről tegyenek tanúságot az összegyűlt tömeg előtt. Ami egyebüttl hiúság volt, egy kis csoport együtt bebörtönözött férfi és nő körében kegyes mámorra és gyengéd örvendezéssé vált. A gondolat, hogy bennük Krisztus szenved,¹⁷ büszkeséggel töltötte el őket és a leggyengébb teremtésekből mintegy természetfeletti lényeket csinált.

A viennei Sanctus diakon a legbátrabbak között

¹⁵ Ez nem olyan ritka dolog a vértanúk történetében. L. Theodor hitvalló történetét, *Rutin.*, *Hist. eccl.*, I, XXXVI f. (V. ö. Theodoret., *Hiist. eccl.*, III, 11.) L. továbbá *Acta sincera* 101, 237, 287 stb. 1.; Szent Lucia aktái, Surius, dec. 13, 248 1.; Tertull., *Ad mart.*, 2; ugyanily tényeket figyeltek meg napjainkban Kinában: Le Blant, id. ért., 305 1., jegyzet.

¹⁸ Az Egyházak levele, 22 §. V. ö. Theodor előadását, *loc. cit.*

¹⁷ 23 §. V. ö. Szent Perpetua passiója, 15 § (*Acta sinc.*, 101 1.),

fényeskedett. A pogányok, minthogy az Egyház titkainak letéteményesét látták benne, valami oly nyilatkozatot igyekeztek kicsikarni belőle, mely alapot szolgáltatson a gyülekezettel szemben támasztott gyalázatos váciaknak. Még csak a nevét se sikerült vele megmondatniok, se pedig, hogy mely népből, mely városból származott és hogy szabad ember-e vagy rabszolga? Minden kérdésre, melyet hozzá intéztek, csak azt válaszolta: *Christianas sum*. Ez volt a neve, hazája, nemzetsége, mindene. A pogányok nem tudtak belőle más vallomást kihúzni, mint csupán ezt. E konokság csak megkettőztette a legátus és a vallatok dühét. Miután hasztalan próbálkoztak meg minden eszközükkel, az jutott eszükbe, hogy izzóra hevített rézlemezekkel sütötték testének legérzékenyebb szerveit. Sanctus rendíthetetlen maradt és nem tért el makacs vallomásától: *Christianas sum*. Egész teste egyetlen seb volt; vérző, kicsavart, vonagló, görcsökbe húzódott tömeg, melynek már semmi emberi formája se volt. A hívek diadalmaskodtak, azt mondták, hogy Krisztus érzéstelenné tudja tenni az övét és maga lép a helyükbe, mikor kínozzák őket, hogy helyettük szenvedjen. Ami a legrémesebb volt, néhány nap múlva újra kezdték Sanctus megkínóztatását. A hitvalló olyan állapotban volt, hogy már csak az érintéstől fel kellett ugrania kínjában. A hóhérok sorba megturkálták gyulladt sebeit, felfrissítették minden sérülését, mindegyik szervén megismételték az első nap borzalmas műveleteit; azt remélték, hogy vagy legyőzik, vagy halálát leli a kínzásokban, ami azután megrémítette volna a többieket. Nem így történt; Sanctus annyira szívós volt, hogy társai csodának vélték és azt állították, hogy a második megkínóztatás mintha gyógyításként hatott volna rá, helyrehozta tagjait és visszaadta testének az emberi formát, melyet elvesztett.

Maturus, ki még csak neophyta volt, szintén Krisztus derék katonájaként viselkedett. Ami a cseléd Plandine-t illeti, bizonyosságát szolgáltatta, hogy forra-

dalom ment végbe. Blandine¹⁸ egy keresztény hölgynek volt a szolgálatában, ki kétségtelenül beavatta Krisztus hitébe. Társadalmi alsórendűségének érzése csak még inkább tüzelte, hogy ne maradjon mögötte gazdáinak. A rabszolga igazi felszabadítása, a hősiesség révén eszközölt felszabadulás, nagy részben az ő műve volt. A pogány rabszolgáról az a felfogás járta, hogy lényénél fogva gonosz, erkölcstelen. Mi lehet jobb mód a becsület megszerzésére és a felszabadításra, mint megmutatni, hogy képes ugyanazokra az erényekre és ugyanazokra az áldozatokra, mint a szabad ember? Miként lehetne lenézően bánni e nőkkel, kik az amphitheatrumban még fenségesebbek voltak, mint úrnők? A jámbor lyoni cseléd azt hallotta, hogy Isten ítélete felforgatása az emberi látszatoknak, hogy Isten gyakran a legalázatosabbat, a legrútabbat, a leglenézettebbet választja, hogy megsegényítse, ami szépnek és erősnek látszik. Áthatva szerepének tudatától, hívta a kínzást és égett a szenvedés vágyától. Kicsi, gyenge testalkatú¹⁹ volt, annyira, hogy a hívek remegtek, nem fog tudni ellenállni a megkínóztatásnak. Különösen úrnője, ki a foglyok között volt, félt, hogy e gyenge és bátortalan teremtés nem lesz képes bátran vallomást tenni hitéről. Blandine csodáit művelte az állhatatosságnak és a bátorságnak. Kifárasztotta a hóhérok seregét, kik reggeltől estig egymásután próbálkoztak vele; a kudarcra jutott vallatok beismerték, hogy már nem tudják, mivel kínozzák és kijelentették, hogy nem értik, miként tud még lélekezni ily összetörve, átlukasztott testtel; azt mondták, hogy a rajta alkalmazott kínzások közül egynek is elegendőnek kellett volna lennie, hogy meghaljon. A boldogságos leány, mint egy nagyszívű athleta, új és új erőt merített a Krisztusról tett vallo-

¹⁸ E latinból vett rabszolganév semmi következtetést se enged. Blandine éppúgy lehetett! phrygiai vagy smyrnai, mint allobrog vagy segusianus származású.

¹⁹ V, ö. az Egyházak levele, 17 és 42 §,

másból. Mintegy erősítő és érzéstelenítő²⁰ szer volt neki azt mondania: »Keresztény vagyok; mi semmi rosszat se művelünk.« Alig, hogy kimondta e szavakat, mintha újra visszanyerte volna minden erejét, hogy frissen álljon az új küzdelmek elé.

E hősiesség ellenállás bősztette a római hatóságot; a vallatás kínzásait megtoldták a lehető legborzalmasabbá tett²¹ börtön szenvedéseivel. A hitvallókat sötét és elviselhetetlen tömlőcökbbe vetették; lábaikat szétterpesztve tőkéhez kötötték; nem kímélték őket semmi kegyetlenségtől, amivel a tömlőctartók kínosabbá teheték áldozataik sorsát. Többen megfulladtak a tömlőben. Akiket megkínóztak, csodálatosan bírták a dolgot. Sebeik oly borzalmasak voltak, hogy érthetetlen volt, miként maradhatnak életben. Egész lényükkel a többiek bátorításán iparkodva, olybá látszottak, mintha valami isteni erő töltötte volna el őket. Olyanok voltak, mint a kipróbált athleták, megédzve mindenre. Viszont az utoljára elfogottak, kik még nem estek át a kínvallatáson, kevéssel bebörtönöztesük után majdnem mind meghaltak. Elégtelenül begyakorolt újoncokhoz hasonlították őket, kiknek a kínzásokat meg nem szokott teste nem bírta el a börtön megpróbáltatását. A vértanúság egyre inkább valami gymnastika színében tűnt fel, vagy olyanfélének, mint a gladiátorok iskolája, amely hosszú előkészületet és bizonyos előzetes aszkezist kíván.²²

Bár el voltak zárva a világtól, a jámbor hitvallók a legintenzivebb módon együtt éltek az egyetemes Egyházzal. Nem hogy elkülönülten érezték volna magukat atyafiaiktól, mindennel törődtek, ami az egészet foglalkoztatta. A montanismus megjelenése volt a korszak nagy ügye. Egyébről se volt szó, mint

²⁰ *Αναληγηῶτα.*

²¹ V. ö. Lucian., *Toxaris*, 29.

²² Különösen figyelembe veendő 11 §: *Ανέτοιμοι, και ιγύμνησται.* L. Le Blant úr értekezését a vértanúságra való előkészületről, *Mém. de l'Acad. des inscr.*, XXVIII, 1. r, 53 és köv. 1.

Montanús, Thcodotos Alcibiades²³ profécáiról. A lyoniak annál jobban érdeklődtek ezek iránt, mert többen közülük, így Alexander, az orvos, Alcibiades, az aszkéta, legalább is csodálói, részben pedig hívei voltak a Pepuzisból kiindult mozgalomnak. Az ez újdonságoktól keltett egyenetlenségeknek elhatott hozzájuk a híre. Csak erről beszélgettek és kínszenvedéseik időközeit azzal töltötték, hogy e jelenségeket tárgyalták, melyekről kétségkívül szerették volna, hogy igazak legyenek.²⁴ Arra a tekintélyre támaszkodva, melyet Jézus-Krisztus foglyának a címe adott a hitvallóknak, több, türelmességgel és szeretettel tele levelet írtak e kényes tárgyban. Úgy tartották, hogy a hitért bebörtönözötteknek végső napjaikban mintegy küldetésük elosztatni az Egyházak véleménykülönbségeit és eldönteni a függőben levő kérdéseket; e tekintetben bizonyos helyzetükkel járó kegyelmet és mintegy külön kiváltságot tulajdonítottak nekik.²⁵

A hitvallóktól írt levelek legtöbbször Ázsia és Phrygia Egyházaihoz volt intézve, melyekkel a lyoni hívet annyi szellemi kötelék fűzte össze; egyikük Eleutheros pápának szólt és ezt Irenaeus volt elviendő. A vértanúk a legnagyobb magasztalással szóltak benne e fiatal papról.

Örvendezést kívánunk neked Istenben minden dologért és mindenkorra, Eleutheros atya. E levél elvitelével atyánkfiát és társunkat Irenaeust bíztuk meg és kérünk téged, vedd őt nagy becsülésbe, mert serénykedik Krisztus szövetségében. Ha azt hinnők, hogy az emberek állása számít valamit érdemük tekintetében, úgy ajánlottuk volna neked, mint Egyházunk papját, amely címnek valóban birtokosa is.²⁸

²³ Ez az ázsiai Alcibiades nem tévesztendő össze a Lyonban letelepült aszkéta Alcibiades-szel.

²⁴ Eus., V, III f.

²⁵ *Τῆς ῥρον ἐχχλησι,ίου ενεπεν πρεσβευοντες* Eus., V, III, 4, V. ö. Tertull., *De anima*, 35.

²⁶ Eus., V, IV, 1, 2; Szent Jerom., *De viris ill.*, 35,

Irenaeus nem indult mindjárt útnak, sőt azt kell hinni, hogy Pothinus halála, mely rövidesen bekövetkezett, egyáltalában meggátolta az elutazásban.²⁷ A levelek csak később jutottak rendeltetésük helyére, együtt azzal a levéllel, mely hősi küzdelmük elbeszélését tartalmazta.

Az öreg Pothinus püspök egyre fogyott; a kor és a börtön megörölte;²⁸ úgy látszott, csak a vértanúság vágya élte. Aznap, amikor a törvényszék előtt meg kellett jelennie, már alig lélegzett; mindazonáltal eléggé bírta, hogy méltón tegyen hitvallást Krisztus mellett. A tiszteletből, mellyel a hívek körülvették, jól lehetett látni, hogy ő a vallási fejük; éppen ezért nagy kíváncsiság fordult feléje. Az útvonalon, mely a börtöntől a törvényszékig vezetett, a város előjárói kísérték; a katonai osztag, mely körülvette, csak nehezen tudott neki utat vágni a tömegben; a legkülönbözőbb kiabálások hallatszottak. Minthogy a keresztényeket hol Pothinus, hol *Christos* tanítványainak nevezték, többen kérdezték, hogy ez az öreg-e Christos? A legátus feltette neki a kérdést: »Melyik a keresztények istene?« — »Meg fogod ismerni, ha érdemes vagy rá«, — felelt Pothinus. Durván a földre rántották, ütlegelték; tekintet nélkül aggastyán! korára, azok, akik közelében voltak, kézzel, lábbal verték és rugdosták; a távolabb állók, amivel csak tudták, hajigálták; valamennyien azt hitték, az istentelenség bűnébe esnek, ha nem tesznek meg minden tőlük telhetőt, hogy bántalmazzák; így vélték megbosszulhatni az isteneiken esett sérelmet. Az aggastyánt félholtan vitték vissza a börtönbe; két nap múlva kilehelte lelkét.

Sajátos ellentét volt és különösen tragikussá tette a helyzetet azoknak az állapota, kiket legyőzött a kínzások ereje és akik megtagadták Krisztust. Ezért még

²⁷ Irenaeus ugyanis közvetlenül utódja lett Pothinusnak. Eus., V, V, 8. ’

²⁸ Nincs világosan kimondva, hogy Pothinust a többiekkel egyszerre tartóztatták le; de ez látszik a legvalószínűbbnek.

nem bocsátották őket szabadon; a tény, hogy keresztények voltak, magában foglalta a köztörvényekbe ütköző bűnök beismerését, melyek miatt még hittagadásuk után is eljárás alá estek.²⁹ Nem különítették el őket hűnek maradt társaiktól és a börtön összes súlyosbításai, melyeket a hitvallóknak el kellett szenvedniük, rájuk is kiterjedtek. Azonban mennyire más volt a helyzetük! A hitehagyottak nemcsak hogy semmi hasznot se húztak a cselekedeteikből, melyet kínos volt megtenniök; de bizonyos tekintetben még rosszabb helyzetben voltak, mint a hívek. Ezeket ugyanis csak a keresztény név miatt üldözték, anélkül, hogy bármely speciális bűnnel terhelték volna őket; a többiek vallomásuk folytán gyilkosság és borzalmas vétségek vádját vonták magukra. A vértanúság öröme,³⁰ a megígért boldogság reménye, Krisztus szerelme, az Atyától jövő lélek³¹ mindent könnyűvett a hitvallóknak. Az apostátákat viszont marcangolta a lelkiismeret. Főként a börtönből a törvényszékhez menet látszott meg jól a különbség. A hitvallók nyugodt és sugárzó arckifejezéssel lépdeltek; valami szelíd méltóság és kellem ömlött el rajtuk. Láncaikban olybá tűntek fel, mint esküvőre tartó felékesített jegyesek; a keresztények érezni vélték körülöttük, amit «Krisztus illatának»³² neveztek; némelyek egyenesen azt állították, hogy elragadó illat árad testükből. Vajmi másként festettek a szegény renegátok. Szégyenkezve és lehajtott fejjel, szépségtelenül, méltóság nélkül, mint közönséges elitáltak haladtak az úton; még a pogányok is gyáváknak és szemteleneknek, beismerésüktől megbélyegzett gyilkosoknak tekintették őket; a szép keresztényi név, mely oly büszkévé tette azokat, kik életükkel fizettek érte, őket már

²⁸ Gyakran másként történtek a dolgok. L. Minucius Felix, 28.

³⁰ Ἡ χάρις τῆς μαρτυρίας. Eus., V, I, 34.

³¹ Το πνεῦμα τὸ πατρικόν. Eus., I. c. Jusson eszünkbe a montanizmus.

³² V, ö. II Cor., II, 14—16, *χριστόν εὐωδία ἐσμί-ν*,

nem illette meg. A fellépés e különbözősége mély benyomást tett. Éppen ezért gyakori volt, hogy az elfogott keresztények igyekeztek mindjárt vallomást tenni, hogy elvegyék maguktól a visszafordulás minden lehetőségét.

A kegyelem néha elnéző volt e szerencsétlenek iránt, kik oly súlyosan bűnhődtek egy pillanatnyi gyengeségért. Egy szegény, törekeny testű syriai nő, ki a phoeniciai Byblosból származott, megtagadta Krisztus nevét. Újból vallatóra fogták; azt remélték, hogy gyengeségétől és félnkségétől vallomást csikarhatnak ki a titkos szörnyűségekről, melyekkel a keresztényeket vádolták. A kínpadon, mintha csak magához tért volna és mintha mély álomból ocsúdott volna fel, erélyesen tagadta az összes rágalmozó megállapításokat: »Hogy gondolhatjátok, — mondta — hogy emberek, kiknek még állatok vérével se szabad élniök,³³ gyermekeket esznek?« E pillanattól fogva kereszténynek vallotta magát és követte a többi vértanú sorsát.

Vége ez érdemesült harcosok egy részére, kik hitükkel megalapították a jövő hitét, elérkezett a dicsőség napja. A legátus külön elrendelte egyikét azoknak az ünnepélyeknek, melyeken kivégzéseket és vadállatokkal való viadalokat mutattak be és amelyek, annak ellenére, hogy a legemberiesebb császár uralkodott, divatosabbak voltak, mint valaha!³⁴ E szörnyű látványosságok szabályos időközökben ismétlődtek; de nem volt ritkaság, hogy rendkívüli kivégzéseket tartottak, ha voltak a népnek bemutatható vadállatok és ezeknek odavethető szerencsétlenek.³⁵

³³ L. *Szent Pál*, 91 1.

³⁴ L. *Az Antikrisztus*, 163 és köv. 1.; Tertull., *Ad Scap.*, 4; Lucian., *Peregr.*, 24; *Lucius*, 54. V ö. Philo. *In Flaccum*, 10, 11. — *Plebi ad poenam donatus est*. Lamprid., *Comm.*, 7. — *Ad spectaculum supplicii nostri*. Quint., *Declain.*, IX. 6. — *Ad spectaculum sanctorum*. Szent Mammar. act., Mali'llon, *Analecta*. 178 1. (nova edit.)

³⁵ *Mart. Polyc.*, 12; Szent Parachus, Probus és Andronicus pd., 10 (Ruinart, 444 és köv., I.)

Az ünnepélynek alkalmasint Lyon városának vagyis a fourviéresi lejtőkön lépcsőződő kolóniának municipalis amphitheatruma volt a színhelye. Ez amphitheatrum, úgy látszik, a domb tövénél, a mai Saint-Jean-tér táján, a székesegyház előtt állott; a Tramassac-utca körülbelül megfelelhet a főtengelyének.³⁶ Volt reá alap, amiért azt lehetett hinni, hogy öt év előtt készült el.³⁷ Elkeseredett tömeg lepte el a lépcsőket és nagy kiabálással szólíngatta a keresztényeket.

³⁶ Ez amphitheatrum meglétét többé-kevésbé határozotlan elfogadja: P. Menestrier, *Histoire consulaire*, 16, 99, 100 l.; Artaud, *Lyon soilterrain*, 181—182 l.; Chenavard, *Lyon antique restaure*, 14 l. és I ábr.; Montfalcon, *Lugd. hist. monum.*, I, az ókori Lyon tervrajza. V. ö. Raverat, *Fourvière, Ainay et Saint-Sebastien* (Lyon, 1880); *Revue critique*, 1879, július 12; *Journal des Savants*, 1881, július. Némelyek úgy vélik, hogy az amphitheatrum, melyben a 177-i vértanúk szenvedtek, a Ferenceseknél állott (ez az egyházi vélemény: de Marca, *Dissert. très*, kiad. Baluze, Paris, 1669, 219 l.; Meynis, *des Grands souvenirs de l'Égl. de Lyon*, 1872, 41 és köv. l.; v. ö. J.-A.-F. Ozanam, *Établ. du christ. à Lyon*, 1829, 33, 237 l.; É., Pélagaud, *Lyon-Revue*, 1880, nov.): de a régiségtudósok legnagyobbrésze a körformájú építményt, mely ott van, színháznak tartja. Spon, 50 l.; Artaud, Chenavard, Montfalcon *l. c.* Ha ragaszkodunk hozzá, hogy valami igazsága legyen Toursi Gergely állításának (*De glor., mart.*, 49), mely szerint Ainai (*Athanacum*) volt >a vértanuság színhelye, figyelembe lehet venni Guigne úr felfedezését *Revue érit.*, I. c.; Raverat, *id. munka*, 17 és köv. l.), hogy Szent Irenaeus dombját *Podium Athanacense*-nek nevezték; azonban bajos, hogy egy eseményt, mely a Saint Jean-téri amphitheatrumban, a régi *Lugdunum*-ban játszódtott le, egy Lyontól különálló helyre vittek át légyen. A Ferencesekre nézve a kifejezés igazolható lenne; de a *martyres athanacenses* másként is értelmezhető.

³⁷ Erre az amphitheatrumra vonatkoztatnak ugyanis egy feliratot, melyet Spon (kül. lenyom., 32 l.) és Menestrier. 16 l. (de Boissieu, 529 l.) közöl és amely annak felavatását Orfitus és Maximus consulságának idejére, 172-re állapítja meg. Azonban semmikép se valószínű, hogy e felirat az amphitheatrumra vonatkozik. Guigne úr (Bégule, *Monogr. de la cathedr. de Lyon*, előszó, 5—6 l.) kimutatja, hogy a székesegyház építéséhez felhasznált kövek a fourviéresi magaslaton volt Trajan-forumról származnak.

E napra Maturus, Sanctus, Blandine és Attains voltak a kiválasztottak. Az egész programot ők töltötték ki; e napon nem volt semmiféle gladiator-mutatvány, melynek változatossága oly vonzerővel volt a népre.

Maturus és Sanctus az amphitheatrumban újra végigszenvedte a kínszások teljes sorozatát, mintha addig mit se szenvedett volna. Az athletákhoz hasonlították őket, kik, miután több részleges küzdelemben győztek, kiszállanak a végső küzdelemre, mely meghozza a végleges koszorút.³⁸ A kínoeszközök kirakva heverték a *spina* hosszában és mintegy a Tartarus képét adták az arénának.³⁹ Mitől se kímélték meg az áldozatokat. Mint ahogy szokás volt, visszataszító menettel⁴⁰ kezdték, melyben az elítéltekre, ahogy meztelenül elvonultak a bestiariusok csapata előtt, ezek mindegyike borzalmas korbácsütéseket mért. Azután kieresztették a vadállatokat; ez volt a nap legizgalmasabb mozzanata. A vadállatok nem falták fel mindjárt az áldozatokat; harapdálták, vonszolták őket; fogaik belemélyedtek a meztelen testekbe, véres nyomokat hagytak rajtuk. Ekkor már a nézők örjöngtek az élvezettől. A közbeszólások keresztül-kasul röpködtek az amphitheatrum lépcsőin. Ami ugyanis az ó-kori látványosságának a legfőbb érdekességét adta, az a közönség beleelegyedése volt. Mint a spanyolországi bikaviadalokban, a nézősereg parancsolt, intézte az eseményeket, bírálta az ütéseket, döntött élet és halál felett. A keresztények ellen oly nagy volt a felháborodás, hogy a legszörnyűbb kínszásokat követelték velük szemben. Az izzó vasszék volt talán a legpokolibb, amit a hóhérművészet kitalált; Maturust és Sanctust arra ültették. A megpörkölt hús undorító szaga töl-

³⁸ V. ö. az Egyházak levele, 42 §; Lucian., *Hermotim...*, 40; Gruter, *Inscr.*, 314 l.

³⁹ Az Egyházak levele, 51, 54, 55, 56 §. L. *Az Antikrisztus*, 169 és köv. l.

⁴⁰ Ezt jelenti a *διεζόδοος*, 38 §; v. ö. 43 §. V. ö. az afrikai vértanúk adatai, 18 §; Lucian, *Toxaris*, 17; Quintilianus, *Declam.* IX, 6; Martial., *De spect.*, IV (*traducta est gyris*).

lőtte be az amphitheatrumot és csak még ittasabbá tette ez őrzőgöket. A vértanúk szilárdsága bámulatos volt. Sanctusból nem tudtak mást kicsikarni, mint csak egy kijelentést, mindig ugyanazt: »Keresztény vagyok.« A két vértanú, mintha nem tudott volna meghalni; a vadállatok is olybá látszottak, mintha kikerülnék őket; hogy végezzenek velük, kénytelenek voltak megadni nekik a kegyelemdőfést, mint ahogy a bestiárusoknak és a gladiátoroknak szokták.

Blandine ez egész idő alatt egy cölöphöz volt kötözve, kitéve a vadállatoknak, melyeket uszítottak, hogy falják fel. Blandine, szemét az ég felé fordítva, szünetlen imádkozott. E napon egyetlen vadállat se ment feléje. E szegény kis meztelen test, odaállítva ezer meg ezer néző elé, kiknek kíváncsiságát csak a keskeny öv korlátozta, melyet a törvény meghagyandónak rendelt a színésznőknek és az elítélteknek,⁴¹ úgy látszik, mi irgalmat se keltett a nézőkben; de mystikus jelentést nyert a többi vértanú szemében. A cölöp, melyhez Blandine hozzá volt kötözve, Jézus keresztjének tünt fel előttük; barátnőjük teste, ahogy az amphitheatrum másik végéről átféherlett, a keresztre feszített Krisztus testét juttatta eszükbe. Az öröm, hogy Isten szelíd bárányának képét láthatják, érzéketlenné tette őket. Blandine e pillanattól fogva Jézus volt nekik. A borzalmas szenvedésekben egy pillantás, melyet kereszten függő nővérükre vetettek, örvendezéssel és tüzzel töltötte el őket.

Attalust az egész város ismerte; éppen ezért hangos kiabálással szólították. Körüljártatták vele az amphitheatrumot, elől egy táblával, melyre latinul rá volt írva HÍG EST ATTALUS CHRISTIANUS. Szilárd léptekkel haladt, az önmaga felől biztos lelkiismeret nyugalmával. A nép a legkegyetlenebb kínzásokat követelte számára. Azonban a császári legátus, hallván, hogy római polgár, abba hagyta a dolgot és megparancsolta, hogy vigyék vissza a börtönbe.

⁴¹ Tillemont, *Emp.*, II, 390—392 1.

Ekként végződött a nap. A cölöphöz kötözött Blandine még mindig hiába várta valamely vadállat fogát. Leoldozták és visszavitték a börtönbe, hogy majd egy más alkalommal szolgáljon a nép szórakoztatására.

Attains esete éppenséggel nem volt egyedülálló; a vádlottak száma napról-napra növekedett. A legátus szükségesnek látta, hogy írjon a császárnak, ki, 177 közepe táján, úgy látszik, Rómában időzött.⁴² Hetekbe tartott, amíg válasz érkezhett. Ez időköz alatt a foglyok dúskáltak a mystikus örömökben. A vértanúk példája ragályos volt; mindazok, akik megtagadták hitüket, megbánásra jutottak és újból való kihallgatásukat kérték. A keresztények közül többen kételkedtek az ily megtérések érvényességében; de a vértanúk eldöntötték a kérdést azzal, hogy kezüket nyújtották a renegátoknak és átszármaztattak rájuk egy részt a kegyelemből, mely bennük volt. Ügy tartották, hogy ilyen esetekben az élő megélesztheti a halottat; az Egyház nagy közösségében azok, kiknek bőven van, adnak azoknak, kiknek nincs elegendő; akit, mint idént, kivetettek az Egyház kebeléből, visszatérhet beléje, mintegy másodszor születhet, odatapadhat a szüzi kebelhez, újra közlekedhet az élet forrásával. Az igazi vértanút úgy fogták fel, hogy hatalmában áll kényszeríteni a démont, hányja ki torkából, akiket már felfalt. Kiváltsága az elnézés, a kegyelem, a szeretet kiváltságává vált.

Bámulatos ugyanis, hogy a lyoni hitvallókat mennyire nem kápráztatta el a dicsőség. Alázatosságuk vetekedett bátorságukkal és szent szabadságukkal. E hősök, kik kétszer, háromszor is vallomást tettek Krisztusban való hitükről, kik szembe néztek a vadállatokkal, kiknek teste tele volt égéssel, sebekkel, nem merték magukat vértanúknak mondani, sőt még azt se engedték, hogy mások így nevezzék őket. Ha a hívek valamelyike, akár levélben, akár élőszóval így nevezte őket, élénken megkorholták. A vértanú címét fentartották először is Krisztusnak, a hű és igazi

⁴² Eus., *H. E.*, V, II f.

tanúságtevőnek, a halottak elsőszülöttjének, az Istenben való élet megnyitójának, azután azoknak, kik már elnyerték, hogy hitük megváltásában haljanak meg és akik címe már mintegy meg volt pecsételve és jóváhagyva; ami őket magukat illeti, ők csak szerény és alázatos hitvallók és kérték az atyafiakat, szünet nélkül imádkozzanak, hogy jól végezhesenek. Nem hogy büszkéek, lenézők, kemények lettek volna a szegény apostaták iránt, mint ahogy a tiszta vizű montanisták, mint ahogy a III. század bizonyos vértanúi⁴³ tették, anyai érzéssel voltak hozzájuk és állandóan ontották értük könnyeiket Isten előtt. Senkit se vádoltak, imádkoztak hóhéraikért, minden hibára találtak enyhítő körülményeket, feloldoztak és nem kárhoztattak. Némely rigoristák nagyon is elnézőknek találták őket a renegátok iránt; válaszul Szent István példájára hivatkoztak: »Ha ő imádkozott, — mondták, — azokért, kik megkövezték, nem szabad-e imádkozni az atyafiakért?« A jó eszűek viszont helyesen felismerték, hogy a foglyoknak szeretetők adott erőt és az biztosította a diadalt. Állandóan a békét és az egyetértést hangoztatták; éppen ezért nem azt hagyták hátra, amit némely, egyébíránt bátor, hitvallók, mardosást anyjuknak, meg hasonlást és vitát atyafiaiknak, hanem az örvendezés és a tökéletes szeretet elbájoszó emlékét.⁴⁴

Bátorságuknál és szeretetüknél nem volt kisebb a hitvallók józansága. A montanizmus, lelkesedése és a lángolás folytán, melyet a vértanúság iránt élesztett, nem volt teljesen tetszésük ellen; de meglátták túlzásait. Az az Alcibiades, ki csak kenyéren és vizen élt, ott volt a foglyok között. A börtönben is folytatni akarta ezt az életmódot;⁴⁵ a hitvallók rossz szemmel nézték az ily különcködést. Attalusnak az első mérkőzés után, melyet az amphitheatrumban

⁴³ Jussanak eszünkbe különösen a novatianusok.

⁴⁴ Eusebius, V, II, 7.

⁴⁵ V. ö. Ruinart, *Acta sinc.*, 226 l.

megállót, látománya volt e dologban. Kinyilvánult előtte, hogy az út, melyen Alcibiades jár, nem helyes; rosszul teszi, hogy rendszeresen elutasít magától dolgokat, melyeket Isten teremtett és megbotránkoztatja atyafiait. Alcibiades meggyőzette magát és ettől fogva válogatás nélkül élt minden táplálékkal, hálát adva érte Istennek. A foglyok ilymódon az inspiratio állandó forrásának vélték birtokában magukat és azt tartották, hogy közvetlenül részesülnek a Szent Lélek tanácsaiban.⁴⁶ Azonban ami Phrygiában csak visszaélést vont maga után, itt a hősiesség kútfejévé vált. Montanisták lévén a vértanúságért való lángolásuk tekintetében, a lyoniak mélységesen katolikusok mérsékletük és minden büszkeségtől való óvakodásuk révén.

A császári válasz végre megérkezett. Kemény és kegyetlen volt. Mindazokat, kik megmaradnak hitük megváltása mellett, halálra kell vetni; a renegátok mind szabadon bocsátandók. Az évenkénti nagy ünnep, melyet Augustus oltáránál ünnepeltek meg és amelyen Gallia összes népei képviselve voltak, küszöbön állott.⁴⁷ A keresztények dolga éppen kapóra jött, hogy növelje érdekességét és pompáját.

Hogy a népre nagyobb hatást tegyenek, valami színházias kihallgatást rendeztek, melyre nagy szertartásosan az összes foglyokat elővezették. Egyszerűen csak annyit kérdeztek tőlük, hogy keresztények-e? Igenlő válaszra azoknak, kik úgy látszott, hogy római polgárok, levágták a fejüket, a többieket pedig fenn tartották a vadállatoknak; voltak olyanok is, kik kegyelmet kaptak.⁴⁸ Amiként várható volt, egyetlen hitvalló se ingott meg. A pogányok remélték, hogy

⁴⁶ Eusebius, V, III 1—3.

⁴⁷ *Τῆς εὐκαιρίας πανηγυρεως ἔστι δε αὐτῆ πολυάνθρωποῦ τῆς ἐτήτων των ἐξόνων συνερχόμενων ἰς αὐτήν) ἀρχομένην συνεοτάνα!.*, 47 §. Amit Hirschfeld úr ad (Allmer, *fievue epigr.*, 88—89 l.j, az a zavarosságok szövevénye.

⁴⁸ Erre vall Eus., V, 4, 3, hol életben maradt hitvallókról van szó.

legalább azok, kik előzetesen megtagadták hitüket, megisméltik keresztényellenes kijelentéseiket. Hogy a többiek lelkesedésének befolyása alól elvonják őket, különválasztva kerültek kihallgatásra és hittagadásuk következményeként a nyomban való szabadonbocsátatást csillogtatták meg előttük. A csatának ez volt mintegy a döntő pillanata, a tetőzése. A szabadon maradt és a jelenetnél otlevő híveknek dobogott a szíve az izgalomtól. A phrygiai Alexander, kit mint orvost mindnyájan ismertek és akinek buzgalma nem ismert határt, amennyire csak lehetett, oly közel állt az ítélohelyhez és azokat, akiket kihallgattak, heves fejbólintásokkal bízatta a vallástételre. A pogányok önkívületben levőnek nézték; a keresztények valami olyast láttak rángatózásaiban, ami a vajúdsra emlékeztette őket, lévén, hogy az apostata visszatérését az Egyházba másodszeri megszületésnek tartották.⁴⁹ Alexander és a kegyelem győzött. Eltekintve néhány boldogtalantól, kit a kínzások megrémítettek, az apostaták visszavonták kijelentéseiket és keresztényeknek vallották magukat. A pogányok dühe határtalan volt. Kiabálva vádolták Alexandert, hogy ő az oka e bűnös visszavonásoknak. Elfogták, a legátus elé állították. »Ki vagy?« — kérdezte a legátus. »Kereszténye — felelt Alexander. A felbőszült legátus arra ítélte, hogy vessék a vadállatok elé. A kivégzést másnapra állapították meg.

A hű csapat oly cxaltatióban volt, hogy sokkal kevesebbet törődtek a borzalmas halállal, mely előttük, állott, mint az apostaták dolgával. Az irtózat, melyet a vértanúk a visszaesőkkel szemben éreztek, rendkívüli volt. A kárhozat fiainak, nyomorultaknak nevezték őket, oly embereknek, kikben már nyoma se maradt a Iliinek, se a tiszteletnek menyegzői ruhájuk iránt, se pedig Isten félelmének. Viszont akik helyrehozták első botlásukat, újra egyesülhettek az Egyházzal és teljes megbocsátást nyertek.

⁴⁹ v. ö. az Egyházak levele, 46 és 49 §.

Augusztus 1-én, reggel, az amphitheatrumban⁵⁰ összegyűlt egész Gallia szemeláltára megkezdődött a borzalmas látványosság. A nép nagyon ragaszkodott Attalus kivégzéséhez, ki, Pothinus után, a lyoni kereszténység igazi fejének látszott. Nem tudni, hogy a legátus, ki római polgárvolta miatt először kiragadta a vadállatok elől, most miként szolgálthatta ki; de a tény bizonyos; valószínű, hogy Attalus jogcímeit a római polgárságra nem találták kielégítőeknek. Attalus és Alexander elsőnek léptek be a homokkal felhintett és gondosan elgereblyézett arénába. Hősök-ként szenvedték végig az összes kínzásokat, melyek eszközei ki voltak készítve. Alexander nem szólt egy szót, nem hallatott egyetlen kiáltást se; magába mérülve Istennel társalkodott. Mikor Attalust ráültették az izzó vasszékre és mindenfelől pörkölődő teste füstöl és rettenetes szagot árasztott,⁵¹ latinul így szólt a nép-

⁵⁰ Az Egyházak levele, 47 §. Egész a legutóbbi időkig a régiségtudósok legtöbbje azt hitte, hogy Róma és Augusztus oltárának közelében, a régi fűvészkert helyén volt egy amphitheatrum vagy naumachia. Spon, *Ant. de Lyon*, 50 l. (lenyom.); Artaud (Chenavard, 17 l.) és Martin Daussigny (*Congrès de la Soc. frang. d'arch.*, Caea, 1862) ásatásai; Aug. Bemard, *le Temple d'Aug.*, 30 és köv. l. Vermorel úr mutatott régi katasztereket, melyek egy ovális területet tesznek e helyre. Ha e feltevés megfelelt volna az igazságnak, ez az amphitheatrum nem lehetett volna más, mint a külön az augusztusi ünnep számára rendelt melléképítménye az oltárnak. Minthogy a vértanúk második sorozatának kivégzése része volt a λ augusztusi ünnepnek (Levél, 47 §), szinte szükségszerűen következne, hogy a kivégzések e második sorozatának visszataszító jelenetei azon a kis, mesterséges kagylókkal és kaktuszokkal díszített téren játszódtak le, mely a Croix-Rousse halom közepe táján a Commerce-utcát éri. Ez amphitheatrumnak ezidőszertig igen kétségesen áll az ügye. Vermorel, *Revue érit.*, 1879, július 12; Raverat, *Fourvières*, 14 és köv., 32 és köv. l.; E. Pélagaud, id. cikk, 281 l.; *Journal des Savants*, 1881, július. Be kell várni Vermorel úr munkálatainak megjelenését. Alkalmassint Augustus oltára és a hozzátartozó terem az, hol a hatvan nép székei állottak, melyek, az új kutatások szerint, a régi fűvészkert alapzatára kerülnek, a Sathonay-térről a Commerce-utcába vezető szegélyre.

⁵¹ Akik e szörnyűségeket hihetetlennek tartják, szíveskedjenek elolvasni Quintilianus, *Deci.*, IX, 6.

hez: »Ti vagytok az emberevők. Mi nem teszünk semmi rosszat.« Kérdezték tőle: »Mi a neve Istennek?« Istennek, — felelt Attains, — nincs neve, mint valami embernek.» A két vértanú, miután teljes öntudat mellett végiment mindazon, ami legborzalmasabbat a római kegyetlenség ki tudott találni, megkapta a kegyelemdöfést.

Az ünnep több napon át tartott; a gladiátorok küzdelmét naponta keresztények kivégzése váltotta fel. Valószínű, hogy az áldozatokat kettesével bocsátották be és minden napra egy vagy több vértanúpárnak esett a halála. Azokat, akik fiatalok voltak és akiket gyengéknek véltek, odaállították az arénába, hogy barátaik megkínóztatása megrémítse őket. Blandinet egy Ponticus nevű tizenöt éves fiúval együtt az utolsó napra tartogatták. Ők ketten ilyenformán tanúi voltak a többiek összes megpróbáltatásainak, de semmi se ingatta meg őket. Mindennap megpróbálkoztak velük; igyekeztek rábíni őket, hogy esküdjenek az istenekre; megvetően megtagadták. A roppantul felbőszült nép nem akart ismerni semmiféle szemérmert, se részvétet. A szegény leánynak és fiatal barátjának végig kellett mennie az aréna kínzásainak egész gyalázatos ciklusán; minden egyes kínzás után felajánlották nekik, hogy esküdjenek. Blandine fenséges volt. Sohasem volt anyja; e gyermek, kit mellette gyötörtek, a fia lett, kit a szenvedésekben szült meg. Csak vele törődött, mellette volt a fájdalom minden állomásán, hogy bátorítsa és kitartásra buzdítsa. A nézők látták e viselkedést és álméltoktak rajta. Ponticus elszenvedte a kínzások teljes sorozatát és úgy halt meg.

Az egész szent csapatból már csak Blandine maradt. Diadalmaskodott és sugárzott az örömtől. Olybá tekintette magát, mint egy anya, kinek összes fiait győzteseknek nyilvánították és odasorakoztatja őket a Nagy Király elé, hogy elvegyék a koszorút. Ez az alázatos cselédleány inspirálója volt társai hősiességének; lángoló szava volt az erősítőszere, mely

felajzotta a gyenge idegeket és a megingó szíveket. Úgy vetette magát a kínok keserű pályájára, melyet testvérei befutottak, mintha lakodalmi ünnepről lett volna szó. Mind e megpróbáltatások dicsőséges és közeli végének tudatában szökelt a gyönyörtől. Önmagától állt oda az aréna végére, hogy egyet se mulasszon el az ékesítésből, melyet a kínzások mindenike a húsába volt vésendő. A sort kegyetlen megkorbácsolás nyitotta meg, mely összemarcangolta vállait. Azután a vadállatok elé vetették, melyek beérték a harapdálással és vonszolással.⁵² Nem menekült meg a borzalmas tüzes széktől se. Végül hálóba dugták és odavetették egy vad bika elé. A bika szarvaira, kapta, többször feldobta a levegőbe és nagy zuhanással hullatta vissza.⁵³ Azonban a boldogságos leány már mit se érzett;⁵⁴ az üdvösség teljét élvezte, elmerülve benső beszélgetésébe Krisztussal. Úgy kellett vele végezni, mint a többi elítélttel tették. A tömeget végül is elfogta a csodálat. Eloszlóban csak a szegény rabszolganőről beszéltek. »Annyi bizonyos, — mondták a gallok, — hogy a mi országunkban még nem láttak nőt ennyit szenvedni!«

⁵² Gallia e vidékén nehéz lehetett oroszlánokat szerezni. Éppen ezért egyik vértanúval se történt, hogy felfalták a vadállatok, ami is nem kevésbé járult hozzá, hogy a keresztények megerősödjenek a testet szétromboló kínzások felől való eszméikben. Minucius Felix, 11. V. ö. a Polycarpus esetében történeteket, *A kereszt. Egijház*, 460 l. és Szent Thekla legendáját.

⁵³ Martial., *Spect.*, XXII (v. ö. XIX): *Jactat ut impositas taurus in astra pilas.*

⁵⁴ Μηδὲ αἰσθησιν ἐτι τῶν συβαινοντων ἔχουσα. V, 1. Szent Perpetua, *Passió*, 20 §.

XX. FEJEZET.

A lyoni Egyház újjáalakítása. — Irenaeus.

A fanatikusok dühe nem volt betelve. A vértanúk tetemein keresett kielégítést. A börtönben megfulladt hitvallók holttesteit a kutyáknak vetették és őrséget állítottak, mely éjjel-nappal vigyázott, nehogy a hívek valamelyike temetést juttasson nekik. Ami az alakatlan maradványokat illeti, melyeket az arénából naponta kihurcoltak vagy összegereblyéztek a spoliariumba, összetört csontokat, a vadállatok fogától kitépelt cafatokat, a tűztől megpörkölt vagy elsznescdet végtagokat, levágott fejeket, megcsonkított törzseket, azokat is temetés nélkül hagyták és mintegy a szeméten, kitéve a levegő rothasztó behatásának és katonai őrség alatt, mely hat napon át vigyázott reájuk. E nemtelen látványosság különféle megjegyzésekre indította a pogányokat. Egyesek azt vélték, hogy túlságos emberséggel jártak el és a vértanúkat még kegyetlenebb kínzásoknak kellett volna alávetni; mások gúnyolódással, sőt néha szemernyi sajnálkozásnak a hozzávegyítésével beszéltek a dologról. »Hol van az Istenük? — mondták. — Mit használ nekik ez a kultusz, melyet többre tartottak az életnél?« A keresztényeket élénk fájdalommal töltötte el, hogy nem rejthették földbe a szent testek maradványait. A pogányok szélső megkeményedésében bizonyítékát látták, hogy a gonoszság elérte tetőpontját és hogy Isten

hamarosan ítélni fog.¹ »Nos, — mondták egymásnak, — idáig még nem volt elég.« És apokalypsiseikne gondolva hozzátették: »Csak váljon a gonosz még rosszabbá, a jó még jobbbá.«² Megpróbálták, hogy éjszaka idején elvigyék a testeket, megkísérelték a pénz és a könyörgés hatását a katonákra; hiába volt minden; a hatóság makacsul őrizte a nyomorúságos maradványokat. A hetedik napon végre rendelet jött, hogy a rothadó rakást el kell égetni és a hamvakat a közelben³ folyó Rhönc-ba kell vetni, hogy nyoma se maradjon a földön.

Ez eljárás mögött több hátsó gondolat lappangott. Azt képzelték, a holttestek teljes eltüntetésével elveszik a keresztényektől a feltámadás reményét. A pogányok e reménységben látták az egész baj kútfejét: »A feltámadásban való bizakodás teszi, — mondták, — hogy behozták hozzánk e különös új kultuszt, ezért vetik meg a legszörnyűbb kínszenvedéseket és készségesen, sőt örömmel memiek a halálba. Lássuk tehát, hogy feltámadnak-e és hogy istenük ki tudja-e ragadni őket kezeinkből.« A keresztények azzal a gondolattal nyugtatták meg magukat, hogy Istent nem lehet legyőzni és ő majd fölleli szolgálói maradványait.¹ Aminthogy csakugyan később beszéltek is csodás jelenésekről, melyek felfedték a vértanúk hamvait⁵ és az egész középkor meg volt győződve a birtokolásukról,⁶ mintha a római ható-

¹ Daniel, XII, 10; Apók., XXII, 11.

² Az Antikrisztus eljövetelére vonatkozó gondolatok feléledése mindig az üldözés valamely feléledésével volt kapcsolatban. Eus., *Hist. ecet.*, VI, 7. Az arsinoei Nepos millennarismusa hasonlóképpen Valerianus üldözésének az ellenhatása gyanánt jelenik meg.

³ A Saône és a Rhóne régebben Terreaux-nál folyt össze, úgyhogy inntől fogva a Saône elvesztette a nevét. A Fourvières tavánál folyó víznek Rhone volt a neve.

⁴ L. Szent Ágoston, *De cura pro mortuis gerenda*, 8—10.

⁵ Toursi Gergely, *De gloria mart.*, 49; Adón, jún. 2. A Szent Euchernek tulajdonított homélia nem szól róla.

⁶ Egyesek szerint a Szent Apostolok vagy Szent Nizier, mások szerint (Tillemont, *Mém.*, III, 25—26; Spon, 187 l.)

ság nem is semmisítette volna meg azokat. A nép kedvére valónak találta, hogy ez ártatlan áldozatokat a Makkabeusok nevével ruházza fel.⁷

Az áldozatok száma negyvennyolc volt.⁸ Akik az oly kegyetlenül megpróbált Egyházak tagjai közül életben maradtak, hamarosan összesorakozták. Vettius Epagathus ismét az lett, ami volt, jó szelleme,, gyámja a lyoni Egyháznak. Mindazonáltal nem lett püspökévé! Már érezni lehet a különbségtételt a hivatásos egyházi ember és a mindig laikusnak maradó laikus között. Az Egyház irányításában Pothinus helyét Irenaeus, Pothinus tanítványa, ki, ha lehet így mondani, klerikális nevelésben részesült és akiben megvoltak a klerikális szokások, foglalta el.⁹ Talán ő szerkesztette meg a lyoni és viennai gyülekezetek nevében azt az ázsiai és phrygiai Egyházakhoz írott csodálatraméltó levelet, mely legnagyobb részében fentmaradt és amely magában foglalja a vértanúk küzdelmének egész előadását.¹⁰

Ainai templomában. A *martyres Athanacenses*, „ainai vértanúk“ (Toursi Gergely, *l. c.*) név talán onnan ered, hogy Ainai volt az első keresztény városrész. L. *A kereszt. Egyh.*, 475 l. Ainai akkor a jobb parton terült el és magában foglalta a Saint-Just dombot. L. *Journal des Sav.*, 1881 június, 436 l. Ez bizonyos nyomatóket ad a *Maccabaeus* névnek. L. a következő jegyzetet.

⁷ Saint-Just egykor székesegyház templomának ez a régi neve. L. *Colonia, Hist. litt. de Lyon*, I, 168 és köv. 1.

⁸ Toursi Gergely, *De gloria mart.*, 49; *Hist.*, I, 27 (v. ö. Adón martyrologiáját). E helyek, noha igen pontatlanok,, visszhangjai lehetnek az Egyházak leveliének, mely ép állapotában a vértanúk névsorával és csoportosításával végződött. L. *Euseb.*, V, IV, 3.

¹⁰ *Eus.*, V, V, 8; XXIII, 3; XXIV, 11.

¹¹ Szelleme ugyanaz, mint Irenaeusé (1. főként *Eus.*, V, II, 6—7 és *Eus.*, V, XXIV, 18), ellenkező a gnosticizmussal, igen barátságos a montanismushoz. V. ö. az Antikrisztusra és a Sátánra vonatkozó eszméket, melyek a levelet betöltik és Irenaeus féktelen millenarismusát (*Eus.*, III, XXXIX, 13). Figyelembe veendő továbbá a szerző gyengéd barátsága Vettius Epagathus iránt és Irenaeus említésének teljes hiányzása. V. ö. *Oecumenius, In I Petri*, III.

Egyike ez a legrendkívülibb írásműveknek, amelyeket valamely irodalom felmutathat. Soha frappánsabb képet nem festettek a rajongásról és odaadásról, melyet az emberi természet elérhet. A vértanúság eszménye ez, párosítva a vértanú részéről a lehető legkevesebb kevélységgel. Bizonyos, hogy a lyoni elbeszélő és hősei hiszékeny emberek; hisznek a világ feladására elérkező Antikrisztusban;¹¹ mindenben a Fenevad,¹² a gonosz démon munkáját látják, kinek Isten (nem tudni miért) pillanatnyilag diadalmaskodást enged. Mi se furcsább, mint ez az Isten, ki virágfüzért köt magának szolgálói szenvedéseiből és kedvet lel ily élvezeteinek csoportosításában, egyenesen kijelölven egyeseket a vadállatoknak, másokat a lefejezésre, még másokat pedig a börtönben való megfulladásra.¹³ Azonban az exaltatio, a stylus mystikus hangja, a szelídség és a viszonylagos józanság, mely az egész elbeszélést áthatja, új retorikát nyit meg és a II. század keresztény irodalmának gyöngyévé teszi e levelet.

A körlevélhez a galliai atyafiak hozzácsatolták a montanismusra vonatkozó leveleket, melyeket a hitvallók a börtönben írtak. A montanista próféciák kérdése oly jelentőségre emelkedett, hogy ők maguk is kötelezve érezték magukat elmondani véleményüket e tárgyban. Alkalmasint ebben is Irenaeus volt a tolmácsuk. A roppant óvatosság, mellyel Írásában a montanismusról nyilatkozik, a béke szeretető, miről minden vitájában tanúságot tesz és ami miatt azt mondták, hogy senkire se illett találóbban az *Irenaeos* (békés)¹¹ név, mint őrá, azt sejteti, hogy véleményét az összebékítés élénk vágya súgta.¹⁵ Szokott

¹¹ Eus., V, I, 5.

¹² v. ö. I, 57; II, 6.

¹³ Eus., V, I, 27, 36.

¹⁴ Eus., V, XXIV, 18.

¹⁵ Eusebius a galliai atyafiak e véleményét (*χριστιν*) *ενγαβή και ούδ'οὐλοῦράζ*-nek mondja. Nein ítelt volna így, ha az írás Montánusra nézve teljesen kedvezően hangzott volna.

józanságukkal a lyoniak kétségtelenül a túlzások ellen nyilatkoztak, de egyszersmind türelmességet ajánlva, amit, szerencsétlenségre, nem tartottak eléggé szem előtt ez izzó vitában.

Irenaeus, ki ettől fogva Lyonban maradt, de állandó összeköttetésben volt Rómával, mintaképet szolgáltatta a tökéletes papi embernek. A szekták iránt való ellenszenve (a vaskos millennarismust, melyet vallott és melyet az ázsiai *presbyteri-től* vett át, nem tartotta szektárius tannak), a gnosticizmus veszedelmességének világos átlátása terjedelmes vita-iratok megírására bírta, melyek ugyan kétségtelenül szűk elméről, de kiválóan ép erkölcsi öntudatról tanúskodnak. Lyon az ő érdeméből egy pillanatra központja lett a legjelentősebb keresztény iratok szárnyrakelésének. Mint az Egyház összes nagy doktorai, Irenaeus is megtalálta a módját, hogy oly természetfeletti hiedelmeket, melyek ma az egészséges gondolkodással összeférhetetleneknek tűnnek feleltünk, a legkritább gyakorlati érzékkel párosítson. Philosophiai szellem tekintetében ugyancsak mögötte áll Justinusnak, de sokkal orthodoxabb nála és erősebb nyomot hagyott a keresztény theológiában. Az exaltált hitet meglepő mérséklettel párosítja; ritka egyszerűsége az egyházi igazgatás, a lélekkormányzás mély tudományával kapcsolódik, végül pedig az egyetemes Egyház felől való felfogása a legtisztább, amit addig formuláltak. Kisebb tehetség, mint Tertullianus; de mennyire felette áll viselkedés és szív tekintetében! A keresztény polemisták között, kik az eretnkségekkel szembeszálltak, egyedül ő tanúsít irgalmasságot az eretnekek iránt és egyedül ő óvatos az orthodoxia rágalmozó következtetéseivel szemben.¹⁶

Minthogy a felső Rhone és Ázsia Egyházai között az érintkezés egyre gyérebbé vált, lassankint a környező latin befolyás került felül. Irenaeus és az ázsiaiak, kik körülvették, a husvétot már a nyugati

¹⁶ *Adv. haer.*, I, XXV, 5; III, XXV, Ü, 7.

szokás szerint ülték meg. A görög nyelv használata kiveszett; csakhamar a latin lett ez Egyházak nyelve, melyek a IV. században már nem különböznek lényegesen Gallia egyéb Egyházaitól. Mindazonáltal a görög eredet nyomai csak igen lassan mosódtak el; Lyonban, Viennében, Autunben több görög szokás egész a középkor teljéig megmaradt a liturgiában.¹⁷ Az egyetemes Egyház évkönyvei kitörölhetetlen emlékről beszélnek; a ködös Nyugatra sodródott e kisázsiai és phrygiai sziget páratlan fényvel ragyogott fel.¹⁸ A mi fajtánk rendületlen jósága, párosulva a ragyogó hősiességgel és a keletiek dicsőségszeretetével fenséges epizódot produkált. Blandine a kereszten az amphitheatrum végén mintegy új Krisztusnak tűnt fel. Ez új kálvária cölöpéhez kötözött szelíd és halovány rabszolgaleány megmutatta, hogy a cseléd, ha szent ügy szolgálatáról van szó, felér a szabad emberrel, sőt néha felül is múlja azt. Ne mondjunk rosszat a selyemgyári munkásokról, se az emberi jogokról. Ez ügy vajmi régi ősökre tekinthet vissza. Miután a gnosticizmus és a montanizmus városa volt, Lyon majd a valdensiek, a *Pauperes de Lugduno* városa lesz, addig is, mígnem elkövetkezik, hogy az

¹⁷ L. Charvet, *Hist. de la sainte Eglise de Vienne*, 133 1.; Lebrun des Marches, *Voyage liturgique en France*, 1718, 27 1.; Godeau, *Hist. eccl.* I, 290 1.; Tillemont, *Mém.*, II, 343 1.; *Mabilloa, De liturg. gallic.*, 280 1.; Le Blant, *Manuel d'épigr. chrét.* 93—94 1.; *A kereszt. Egyh.*, 470 1. Görög felirat a VI. századból Lyonban (Le Blant, *Inscr. chrét.*, 46 sz.); Vienne-ben, 441-ből (*ibid.*, 415 sz.); Autunben. Marseilletől és Arlestől eltekintve, görögnyelvű keresztény feliratokból nem való azt következtetni, hogy azon a vidéken görögül beszéltek vagy akár csak kultiválták is a görög nyelvet. E feliratok általában keletiek-től, főként syriaiaktól származnak (Toursi Gerg., *Hist.*, VII, 31; VIII, 1; X 26), kiknek bevándorlása egész a VI. századig tartott és akik görög epitaphiumot szoktak csináltatni, származási helyük megjelölésével. Le Blant, *Inscr. chrét.*, II, 78 1. Arlesben és Marseilleben a görög nyelv egész a VI. századig élt.

¹⁸ Szent Epipod. és Alexander legendái (Tillemont, *Mém.*, III, 30 és köv. 1.; Ruinart, *Acta sinc.*, 73 és köv. 1.; *Acta SS.*, április 22), melyek mintegy folytatását teszik a negyvennyolc vértanú aktáinak, hiányával vannak a történeti értéknek.

a nagy csatatér legyen, melyen a modern öntudat ellentétes elvei legszenvedélyesebb csatájukat vívják meg. Tisztelet annak, aki valamely ügyért szenved! A haladás, reményiem, meg fogja hozni a napot, mikor azok a nagy építmények, melyeket a modern katholicismus meggondolatlanul Montmartre, Fourvières magaslataira emel, a legfelsőbb Amnestia templomaivá válnak és kápolnát foglalnak magukban minden ügynek, minden áldozatnak, az összes vértanúknak.

XXI. FEJEZET.

Celsus és Lucianos.

A konok konzervatív, ki a lyoni vértanúk megcsonkított tetemei mellett elhaladva azt mondta magában: »Nagyon is szelíden bántak el velük; a jövőben jóval szigorúbb büntetéseket kell kieszelni nem volt korlátoltabb, mint amilyenek a mindenkori politikusok, kik a vallási vagy társadalmi mozgalmakat kivégzésekkel vélték megállíthatni. A vallási és politikai mozgalmakkal az idő és az értelem haladása küzd meg. Az 1848-iki szektárius socialismus húsz év alatt eltűnt, a nélkül, hogy külön büntető íróvényekre lett volna szükség. Ha Marcus-Aurelius orozslánok és tüzes szék helyett az elemi iskolához és észszerű állami oktatáshoz folyamodott volna, sokkal hathatósbabban elejét vette volna a keresztény természetfelettség csábításának. Szerencsétlenségre nem a kellő ponton foglaltak állást. Vallások ellen a vallási elv fentartásával, sőt túlhajtásával küzdeni — a legrosszabb számítás. Kimutatni minden természetfelettség hiú voltát — ez a fanatizmus radikális gyógyítása. Már pedig jóformán senki se nézte a dolgot abból a szempontból. Celsus, a tanúlt, nagyon józaneszű római philosophus, ki több pontban megelőzte a modern kritika eredményeit, könyvet írt a kereszténység ellen, nem azért, hogy bebizonyítsa a

¹ Az Egyházak levele, Eus. V, I, GO. Ζητουντί-ς τlvκ περιστοιγούccv έκδιχηοiv τlvv λαβι-ίv.

keresztényeknek, felfogásmódjuk Istennek a világ dolgaiba való beavatkozásáról ellenkezik azzal, amit a valóságról tudunk, hanem, hogy kimutassa, mennyire rosszul teszik, hogy nem az érvényben levő vallást követik.

E Celsus barátja volt Lucianosnak² és úgy látzik, alapjában osztotta a samosatai gúnyolódo skepticizmusát. Lucianos az ő kérésére írta Abonotikai Alexanderről szóló elmés dolgozatát,³ mely oly jól kidomborítja a természetfelettiben való hit egy üségét. Celsust, fesztelen nyíltsággal szólva hozzá,⁴ Lucianos úgy tünteti fel, mint aki fentartástalan bámuloja annak a nagy felszabadító philosophiának, mely az embert megváltotta a babonáság rémképeitől, megóvja a hiú hiedelmektől és mind a tévedésektől. A két barát, ugyanúgy, mint Lucretius, Epicurost szentnek, hősnek, az emberi nem jótevőjének, isteni lángelmének tartja, ki egyedül látta meg és merte kimondani az igazságot.⁵ Másrészt Lucianos úgy beszél barátjáról, mint példaszerű emberről; magasztalja bölcsességét, igazságosságát, az igazság iránt való szeretetét, szelid erkölceit, a vele való érintkezés varázsát. írásai a század leghasznosabb, legszebb műveinek tünnek fel előtte, melyek mindenkinek, akiben van valami értelem, felnyithatják a szemét.⁶ Celsus tudniillik különleges feladatának azoknak a megtévesztéseknek a felderítését választotta, melyeknek a szegény emberiség alá van vetve.⁷ Erős ellen-szenvvel viseltetett a szellemidézók és a hamis istenek Abonotikai Alexander-fajta prófétái iránt.⁸ Ami az

² Origenes Celsusának és Lucianos Celsusának azonos-sága nein biztos; de igen valószínű. A hozzávetőleges időpont megállapítására irányadó Origenes. *Contra Celsum*, előszó, 4; I. 8; IV, 54.

³ Lucian., *Alex.* (180 titánról való), 12, 61.

⁴ Lucian., *ibid.*, 61.

⁵ Lucian., *Alexander*, 25, 45, 47, 61. V. ö. *Vem hist.*, II. 18; *leoromenipp.*, 35.

⁶ Lucian., *Alex.*, 21.

⁷ Orig., *Contra Cels.*, VII, 3, 9.

⁸ *Ibidem*, VII. 36.

általános elveket illeti, úgy látszik, kevésbé volt szilárd meggyőződésű, mint Lucianos írt a mágia ellen,⁹ de inkább, hogy leleplezze a varázslók szélhámosságát, semmint hogy mesterkedésük feltétlen hiúságát mutassa ki.¹⁰ A természetfeletti illető kritikája ugyanaz, mint az epicureistáké;¹¹ de nem vonja le a végkövetkeztetést. Egyszerbe teszi az astrologiát, a zenét, a természetrajzot, a mágiát, a jóslást.¹² A bűvészmutatványok legnagyobb részét csalásnak mondja; de egynehányat elfogad közülök. Nem hisz a pogányság legendáiban; de nagyszerűnek, csodásaknak, az embereknek hasznosaknak tartja azokat.¹³ A próféták általában szélhámosaknak tűnnek fel előtte; de azért a jövőmondást nem tartja tisztára ábrándnak. Eclectikus, deista, vagy, ha úgy tetszik, platonista. Vallása sokban ugyanolyan, mint Marcus-Aureliusé, Tyrusi Maximusé és mint amilyen lesz majd később Julianus császáré.¹⁴

Isten, aki az egyetemes rend, hatalmát külön, démon- vagy miniszterféle^{1.5} istenekre bízva, akik a polytheismus kultuszának tárgyai. E kultusz jogos vagy legalább is igen elfogadható, ha nem viszik túlságba. Szoros kötelességgé válik, ha nemzeti vallás, mert mindenkinek kötelessége abban a formában imádni az istenit, amelyben ősei azt rászármaztatták. Az igazi kultusz abban áll, hogy az ember mindig Istenhez, az összes emberek közös atyjához emelje gondolatát.¹⁶ A belső áhitat a lényeges; az áldozás csak jele annak.¹⁷ Ami a démonoknak való

⁹ *Ibidem*, I, 68; v. ö. VIII, 60, stb.; Lucian., *Alexander*, 21.

¹⁸ Orig., *Contra Cels.*, I, 6, 68; IV, 86, 88; VI, 39, 40, 41.

¹¹ V. ö. Orig., *ibid.*, I, 8, 10, 21; II, 60; III, 34, 48, 75; IV, 54, 75; V, 3.

¹² Orig., *ibid.*, IV, 8, 6; VI, 22, 33—41; VII, 3.

¹³ *Ibid.*, I, 67.

¹⁴ L. például Orig., IV, 62, 65.

¹⁵ Orig., VIII, 28, 54, 55.

¹⁸ Orig., VIII, 63, 66.

¹⁷ *Ibid.*, 24.

kódolást illeti, ezek nem sok jelentőségű kötelezettségek, melyeknek az ember eleget tesz egy kézmozdulattal és amelyeket nem érdemes komolyba venni. A démonoknak mire sincs szükségük és nem való túlságos sok figyelmet fordítani a mágiára és a mágikus műveletekre; de hálátlannak se szabad lenni és különben is, minden jámborság üdvös. Szolgálni az alsóbb isteneket, ez annyi, mint kedvében járni a nagy Istennek, kitől függenek. A keresztények vajmi túlzott tiszteletet tanúsítanak Isten egy fia iránt, ki nemrégiben jelent meg a világon! Mint Tyrusi Maximus, Celsus is olyan vallásphilosophiát követ, mely az összes kultuszok elfogadását megengedi neki. A kereszténységet is ugyanúgy elfogadná, mint a többi hiedelmet, ha a kereszténység csak korlátozott igényeket támasztana az igazságra.

A Gondviselés, a jóslás, a templomi csodák, az oraculumok, a lélek halhatatlansága, a túlvilág! jutalmak és büntetések Celsus szemében szerves tartozékai az állam tanának.¹⁸ Jusson eszünkbe, hogy a mágia lehetősége abban az időben majdnem dogma volt. Aki lázadni merészelt, epicureus, atheista, istentelen volt és szinte életével játszott.¹⁹ Az epicureisták kivételével az összes szekták tanították a mágia realitását.²⁰ Celsus komolyan hisz benne. Értelme megmutatja neki az általában elfogadott természetfeletti hiedelmek hamis voltát; de tudományos kiképeztetésének elégtelensége és politikai előítéletei nem engedték, hogy következetes legyen; legalább elvben fentart hiedelmeket, melyek éppoly kevésbé észszerűek, mint azok, melyekkel szembeszáll. A gyenge tudás, mellyel abban

¹⁸ Orig. , VII, 62, 68—70; VIII, 2, 11, 12, 13, 14, 15, 24, 28, 33, 35, 45, 48, 53, 55, 58, 60, 62, 63. V. ö. Minuuius Felix, *Octavius*, VII f.

¹⁸ Lucian., *Alexander*, 25; *Philopseudes*, 10; Apul. , *Apolo-gia*, az egész.

²⁰ Lucian., *Philopseudes*, 6, 7 és köv.; *Vitarum auctio*, 2. Később a kereszténység üldözte a mágiát, de nem mint hiúságos dolgot, hanem mint az ember tilos közlekedését a démonokkal. V. ö. Paul., *Sent.*, V, XXIII, 9, 11, 12.

a korban a természet törvényei felől voltak, lehetőségé tett minden hiszékenységet. Tacitus bizonyára felvilágosult elme és még se meri elvetni a leggyermekesebb csodákat se.²¹ A templomi jelenések, az isteni álmok közismert dolgoknak számítottak. Aelianus csakhamar meg fogja írni könyveit, melyekben állítólagos tények alapján bizonyítani igyekeznek, hogy akik tagadják az istenek csodás megnyilatkozásait, «oktalanabbak a gyermekeknél» és akik hisznek az istenekben, jól járnak, míg a hitetlenek, az istenkáromlók a legszörnyűbb kalandokba keverednek.²²

Ami Celsust kiváltképpen jellemzi, az az, hogy alattvalója a császárnak, hazafi. Rómainak vagy itáliainak vélik; annyi bizonyos, hogy Lucianos, minden lojalitás mellett is, nem viseltetik ily határozott rokonszenvvel a birodalom iránt. Celsus alapvető okoskodása a következő: A római vallás együttjáró jelensége volt a római nagyságnak, következésképpen igaz. Mint a gnostikusok, Celsus is azt hiszi, hogy minden nemzetnek megvannak az istenei, kik pártfogolják, amíg úgy imádják őket, ahogy ők akarják. Isteneitől elpártolni egy nemzetnek egyértelmű az öngyilkossággal. Celsus eképpen mindenben a fordítottja Tatianusnak, ki megrögzött ellensége a hellenizmusnak és a római társadalomnak. Tatianus a hellenikus civilizációt egész teljességében feláldozza a judaizmusnak és a kereszténységnek. Celsus mindazt, ami jó a zsidóknál és a keresztényeknél található, a hellénektől vett kölcsönre vezeti vissza. Előtte Plato és Epictetes a bölcsesség két sarkpontja. Ha talán nem is ismerte Marcus-Aureliust, bizonyosan szerette és csodálta. Ily szempontokkal a kereszténységet csak rossznak láthatta; de nem áll meg a rágalmaknál; elismeri, hogy a szektariusok erkölcei szelídek és

²¹ Tacitus, *Fis.*, II, 50. V. ö. az előjelek említését Suetoniusnál, Dió Cassiusnál, Herodianusnál és *Hist. Augusta* életrajzírójánál.

²² *Töredékek a Gondviselésről és a Jelenésekről*, Harcher kiad., 10, 43, 53, 62, 89, 98, 101.

jól szabályozottak;²³ a szekta hiszékenységének indokait akarja megvilágítani. Celsus e tekintetben valóságos nyomozást rendezett; olvasta a zsidók és keresztények könyveit; beszélgettek velük.²⁴ E vizsgálódásokból egy *Igaz beszéd*²⁵ című könyv született, mely, természetesen, nem maradt ránk,²⁶ de amelyet az idézetekből, melyeket Origenes szolgáltat, össze lehet állítani.²⁷ Kétségtelen, hogy Celsus minden más pogány írónál jobban ismerte a kereszténységet és a könyveket, melyek annak alapjául szolgáltak.²⁸ Origenes nagy keresztény tanultsága mellett is csodálkozik, hogy annyi sok dologról tőle értesül.²⁹ Tudás tekintetében Celsus keresztény doktor. Palesztinái, phoeníciai, egyiptomi³⁰ utazásai beavatták elméjét a vallástörténelem anyagába. Figyelemmel olvasta a Biblia görög fordításait, a Genesiszt, az Exodust, a Prófétákat, beleértve Jónást, Dánielt, Enochot, a zsoltárokat. Ismeri a sibyllai írásokat és jól látja azok csalásait;³¹ az allegorikus exegesis kísérleteinek hiúsága nem marad előtte észrevétlen.³² Az Új-Szövetség iratai közül ismeri a négy canonikus Evangéliumot és ismer több mást, talán Pilátus Aktáit is.³³ Amellett, hogy Máténak adja az elsőséget, jól számot ad magának a különböző simításokról, melyeket az evangéliumi szövegeken, főként az apologia szempontjából,

²³ Orig. , *Contra Cels.*, I, 27.

²⁴ *Ibid.*, I, 12.

²⁵ Celsus e tárgyban, úgy látszik, még hat másik könyvet is írt, mely elveszett. Orig. , *Contra Cels.*, IV, 36.

²⁸ II Theodorus törvénye (Kr. u. 449) elegendő lett volna a megsemmisítésére. (Cod. hist., I, I, 3, 1 §)

²⁷ L. Th. Keim, *Celsus' Wahres Wort*. Zürich, 1873; Aubé, *La Polémique paienne*, Paris, 1877, 158 és köv. 1.

²⁸ Aubé úr jól rekonstruálta Celsus könyvtárát, *op. cit.*, o 1 K pc köv 1

²⁹ Orig. , V. 62; VI, 24, 27, 30, 38.

³³ *Ibid.*, VII, 8—9. Igen jól ismeri Egyiptomot.

³¹ *Ibid.*, V, 61; VII, 53, 56.

³² *Ibid.*, IV, 42, 51. , ,

³³ Actō PH., A, 2: Cz πορνευχδ γεγέννητα καί γόης έοτίv.

végeztek.³⁴ Kétséges, hogy Szent Pál iratai voltak-e a kezében; miként Szent Justinus, ő se említi soha; mindazonáltal emlékeztet egyik-másik maximájára és van tudomása a tanairól.³⁵ Az egyházi irodalom tekintetében olvasta Jason és Papiscus dialógusát, a gnostikusok és marcionisták számos iratát, nevezetesen az *Égi dialogiis-i*, mely iratról másutt nincs említés.³⁶ Nem látszik, hogy Szent Justinus iratait forgatta, noha a keresztény theológiáról, a christológiáról, a canonról való fogalma pontosan egyezik Justinus theológiájával, christológiájával, canonjával.³⁷ Jézus zsidó legendája ismeretes előtte. Jézus anyja házasságtörést követett el egy Pantheros nevű katonával; férje, aki ács volt, elkergette.³⁸ Jézus az Egyiptomban elsajátított titkos tudományok segédelmével hjajtotta végre csodatetteit.³⁹

Főként az exegesisben lep meg bennünket Celsus éleslátásával. Voltaire sem diadalmaskodott jobban a bibliai történeten, a természetes értelemben vett Genesis lehetlenségein, a teremtés, az özönvíz, a bárka elbeszélésének naiv gyermekségein. A zsidó történelem véres, kemény, egoista jellege, az isteni választás bizarrsága, hogy egy ilyen népet tett meg Isten népévé;⁴⁰ éles megvilágításra jut. A maró gúnyolódás, mellyel a zsidók az egyéb szektákat illetik, mint igaz-

³⁴ Orig. , II, 27.

³⁵ *Ibid.*, N, 64 (v. ö. Gal., VI, 14); I, 9; VI, 12 (v. ö. I Cor., III, 19); IV, 34 (v. ö. I Cor., XV, 26); VIII, 24 (v. ö. I Cor., X, 19); VIII, 28 (v. ö. I Cor., X, 20); I, 66; VIII, 41 (v. ö. om., VIII, 32). Orienes felteszi, hogy Celsus olvasta Szent Pál iratait. V, 17, 64; VI, 19, 21.

³⁶ Orig. , VIII, 15.

³⁷ E. Pélagaud, *Étude sur Celse*, Lyon, 1878, 413—420 1.

³⁸ Orig. , I, 28, 32, 39. V. ö. *Az Evangéliumok*, 189—190 1. (hozzáteendő: E. Vartabed, 191, 195 1., Langlois); Jer. Talm., *Aboda zara*, II, 2. L. G. Roesch, *Theol. Stud. und Krit.*, 1873, 77 és köv. 1.

³⁹ Justin., *Dial.*, 69; *Apol.* 1., 30; Arnob., I, 43; Celsus id. Orig. , I, 6, 28, 32, 38; Bab. Talm., *Sanhedrin*, 107 b; *Schabbath*, 104 b.

⁴⁰ Orig. , I, 16—20, 24; IV, 31, 33; VII, 18.

ságtalanság és elbizakodottság kapja meg az ítéletet.⁴¹ A judeo-keresztény történelem messianista rendszere, mely azon alapul, hogy az emberek, főként pedig a zsidók, túlzott jelentőséget tulajdonítanak maguknak a mindenségben, mesteri cáfolatban részesül.⁴² Isten miért szállana le a földre? Hogy megtudja, mi történik az emberek között? De hát nem tud-e mindent? Oly korlátozott a hatalma, hogy mit se javíthat, csak ha maga jön le a világba vagy leküld valakit? Vagy meg akarta ismertetni magát? Ez annyi, mint merőben emberi hiúságot tulajdonítani neki. És aztán miért oly későn? Miért inkább ekkor, mint máskor? Miért inkább ebben az országban, mint másban? Ugyanily győzedelmes cáfolat éri a végső lángbaborulás apokalyptikus elméleteit.⁴³ Bizarr gondolat halhatatlanságot követelni a ganajnak, a rothadásnak!⁴⁴ E vallási materialismussal Celsus diadalmasan állítja szembe a maga tiszta idealismusát, abszolút Istenét, ki nem nyilvánítja ki magát a véges dolgok keretei között.⁴⁵

Zsidók és keresztények úgy tűnnek fel előttem, akár egy csapat denevér vagy hangyaboly vagy valamely mocsár mellett tanyázó békasereg vagy a pocsolya sarkában összeverődött férgek gyülekezete... ahogy azt mondogatják egymásnak: »Isten nekünk nyilatkoztat ki és jelent meg előre minden dolgot; mit se törődik a világ többi részével; az eget és a földet hagyja szabadjára forogni, hogy csak velünk foglalkozzon. Mi vagyunk az egyedüliek, kikhez hírnököket bocsát, az egyedüliek, kikkel barátkozni kíván, mert önmagához hasonlóknak teremtett bennünket. Minden alá van rendelve nekünk, a föld, a víz, a levegő és a csillagok; minden mi értünk és a mi

⁴¹ *Ibid.*, III, 19, 22, 43; V, 41.

⁴² *Ibid.*, III, 1, 5, 7; IV, 2, 3, 5, 6, 7, 10, 11.

⁴³ *Ibid.*, IV, 11; V, 14.

⁴⁴ *Ibid.*, V, 14; VII, 32; VIII, 53.

⁴⁸ Orig., VII, 36.

szolgálatunkra van és mert megesezt, hogy néhányan vétkeztek közülünk, Isten maga fog eljönni vagy elküldi a tulajdon fiát, hogy megégesse a gonoszokat, mi pedig élvezzük vele együtt az örök életet.⁴⁶

Jézus életének megvitatásában teljesen Reimarus vagy Strauss módszerét követi. Az evangéliumi elbeszélésnek, ha azt történelem gyanánt tekintik, sohasem mutatták ki jobban a lehetetlenségeit.⁴⁷ Istennek Jézusban való megjelenését philosophusunk méltatlannak és feleslegesnek tartja. Az evangéliumi csodák gyatrák; a vándor varázslók szintén művelnek ilyeneket, anélkül, hogy ezért Isten fiainak néznék őket. Jézus élete egy nyomorúságos, az Istennek gyűlöletes szellemidéző élete.⁴⁸ Ingerlékeny természetű; metsző beszédmódja olyan emberre mutat, ki nem ért a meggyőzéshez; nem illik istenhez, sőt még értelmes emberhez se.⁴⁹ Jézusnak szépnek, erősnek, méltóságosnak, ékesszólónak kellett volna lennie.⁵⁰ Már pedig tanítványai beismerik, hogy kicsi volt, rút és hiányával az előkelőségnek. Ha Isten meg akarta menteni az emberi nemet, miért küldte el a fiát a világnak csak egy zugába? Szellemét több testbe kellett volna beköltöztetnie és ez égi küldötteket több felé kellett volna elosztania, mert hiszen tudta, hogy a zsidók számára kiszemelt hírnököt meg fogják ölni. Azután miért két ellentétes kinyilatkoztatás, Mózes és Jézus kinyilatkoztatása? Jézus, mondják, feltámadt? Ugyanezt regélik egy csomó más emberről is, Zamolxisról, Pythagorasról, Rhamsinitról.⁵¹

Legelőbb is talán azt kellene megvizsgálni,

⁴⁶ Celsus id. Orig. , IV, 23.

⁴⁷ Őrig , I, 54, 67, 69, 76, 71; III, 41, 42; VI, 73, 75, 78, 81; VII, 2, 3, 14, 18.

⁴⁸ Orig. , I, 48, 71. V. ö. II, 49.

⁴⁹ *Ibid.*, II, 76.

⁵⁰ A testet öltött istenek, a pogány felfogás szerint, mindig szépek voltak. Abonoticaí Alexander sikerének az vetette meg az alapját, hogy igen szép férfi volt.

⁵¹ Orig. , II, 54, 55. V. ö. III, 26, 31,32,33,34,36,41,42,43.

volt-e rá eset, hogy valaki, aki igazán meghalt, ugyanazzal a testtel támadt fel? Miért nevezitek mások eseteit valószínűtlen meséknek, mintha a ti tragédiátok végződése jobban festene és hihetőbb volna, a felkiáltással, melyet Jézus kiszzenvedésekor a keresztről hallatott, a földrengéssel és a sötétséggel? Amíg élt, mit sem segíthetett magán: mikor már halott volt, mondjátok, feltámadt és mutatta kinszenvedésének nyomait, kezén a sebeket. De ki látta ezeket? Egy, mint magatok is bevalljátok,⁵² beteg elméjű nő vagy valami hasonló megszállott, akár mert az állítólagos tanú álmodta, amit ni 'g ava t elméje sugalmazott neki, vagy pedig mert túlfeszített képzelnie testet adott vágyainak, a ni vaj mi gyakori eset, vagv még inkább mert csodás történettel akarta felkelteni az emberek figyelmét és e csalással anyagot kívánt szolgáltatni a szélhámosoknak... Sírjánál ott á lött, egyesek azt mondják, hogy cgv, má ok hogv két angval, hogy tudtul adja a nőknek a feltámadást; mert Isten fiának, úgy látszik, nem volt elég ereje, hogy egymaga nyissa fel sarját: szüksége volt valakire, aki elmozdítsa a követ... Ha Jéms igazán ki akarta volna ragvogtatni isteni képességét, e'km-ségei előtt ke'lett volna megmutatkoznia, a bíró előtt, aki elítélte, a nép előtt. Mert miután meghalt és, mint ti állítjátok, Isten volt, többé már senkitől se kellett tartania és nyilvánvalóan nem azért küldetett, hogy elrejtőzzön. Sőt, hogy teljes világosságban mutassa isteni voltát: a keresztről kellett volna hirtelen eltűnnie... Amíg élt, folyton járt-kelt; miután meghalt, csak titokban mutatgatja magát egy nőcskének és a cimboráknak. Kivégeztetésének számtalan tanúja volt; feltámadásának csak egy. Éppen ellenkezőleg kellett volna történnie.⁵³

⁵² náootarang. V. ö. Márk, XVI, 9.

⁵³ Orig. , II, 54, 55, 63, 67, 68, 70, 72, 73, 74, 75; V, 54.

Ha már annyira vágytatok, hogy új dolgokkal álljatok elő, mennyire helyesebb lett volna azok közül választani valakit az istenné avatásra, kik férfiasán haltak meg és méltók az isteni mythosra! Ha Herakles, Asklepios vagy valyik másik régi hős, kit már kultusszal tiszteltek meg, nem volt ínyetekre, vehettétek volna Orpheust, ki, amiként senki se vonja kétségbe, isteni sugallattól megszállt férfi volt és erőszakos halállal pusztult el. De talán azt mondjátok, hogy már késő volt őt választani. Jó; de ott van Anaxarchos, ki, mikor egy mozsárba dobták és kegyetlenül zúzták benne, gúnyolódott hóhérjával. »Zúzd csak, zúzd csak, — mondta. — Anaxarchos hüvelyét; mert őt magát nem bánthatod!« Isteni lélekkel teljes mondás. De hát, fogják mondani, itt is megelőztek benneteket... Nos hát, miért nem választjátok akkor Epiktetust? Amikor gazdája csavarta a lábát, ő nyugodtan és mosolyogva azt mondta: «Vigyázz, eltöröd.» És amikor a csont csakugyan eltörött: «Mondtam, hogy eltöröd!» Vájjon a ti istenetek mondott-e ilyet, miko“ kínozták? És a Sibylla, kinek többen közületek elismerik a tekintélyét, miért nem ő az, akit választottatok? Minden okotok meg lett volna, hogy Isten leányának nevezzétek. De megelégedtetek vele, hogy csaló módon mindenféle istenkáromlásokat csempésszettek könyveibe és olyan embert akartok előttünk istennek feltüntetni, ki gyalázatos élet után nyomorultul halt meg. Lássátok, még jobb lett volna, ha Jónást válasszátok, ki ép böllyel került elő egy nagy halból, Dánielt, ki megmenekült a vadállatoktól, vagy valaki mást, kiről még furcsább dolgokat meséltek.⁵⁴

Az Egyházzól, ahogy az abban az időben volt, Celsus különös rosszindulattal ítél. Néhány tisztességes és szelíd⁵⁵ embertől eltekintve, az Egyház úgy Eusebius id. Orig. , VII, 53.

⁵⁸ *Ibid.*, I, 77.

tűnik fel előtte, mint egymást szidalmazó szektáriusok gyülelévész hada. Újfajta emberek támadtak, kiknek nincs se múltjuk, se hazájuk, se semmiféle hagyományuk, összeesküdtek a polgári és vallási intézmények ellen, az igazságszolgáltatás üldözi őket, a gyalázat bélyege van rajtuk és azzal büszkélkednek, hogy mindenki irtózik tőlük.⁵⁶ összejöveleik titkosak és meg nem engedettek; esküvel kötelezik magukat a törvények megsértésére és hogy mindent elszenvednek egy barbár tanért,⁵⁷ mely mindenestre rászorulna, hogy a görög ész tökéletesítse és tisztítsa.⁵³ Titkos és veszedelmes tan! A bátorság, melyet védelmezésében tanúsítanak, dicséretes; helyes, hogy az ember inkább meghal, semmint hogy megtagadja vagy színlelje, hogy megtagadja a hitet, melyhez csatlakozott.⁵⁹ Azonban itt is szükséges, hogy a hit az értelemre támaszkodjon, és ne egyedül azon az eltökélésen alapuljon, hogy semmit se akar megvizsgálni.⁶⁰ Egyébiránt a vértanúságot nem a keresztények találták fel; minden hit mutat fel példákat a lángoló meggyőződésre.⁶¹ A keresztények gúnyolják a lehetetlen isteneket, kik nem tudják megbosszulni a rajtuk esett bántalmakat. De vájjon a keresztények legfőbb istene megbosszulta-e fiának keresztrefeszítését?⁶² Vakmerőségük, mellyel eldöntenek kérdéseket, amelyeknél a legbölcsebbek is haboznak, oly emberekre vall, kiknek célja csak az egyszerű emberek elbódítása.⁶³ Mindent, ami jó van a tanaikban, Plato és a philosophusok már jobban megmondták előttük.⁶⁴ Az írás csak durva stylusu for-

⁵⁶ *Ibid.*, I, 1.

⁵⁷ *Ibid.*, I, 3; III, 14.

⁵⁸ *Ibid.*, I, 2.

⁵⁹ Celsus, id. Oríg., I, 8.

⁶³ *Ibid.*, I, 9, 12.

⁶¹ *Ibid.*, VIII, 48.

⁶² *Ibid.*, VIII, 38, 41.

⁶³ *Ibid.*, VI, 6, 8, 10, 11, 12.

⁶⁴ *Ibid.*, V, 65; VI, 7; VII, 41, 42, 58 stb.

dítása annak, amit a philosophusok, különösen pedig Plato, kitűnő stílusban mondtak el.⁶³

Celsusnak felöltlik a kereszténység sokféle megoszlása, az anathemák tömege, melyekkel a különböző Egyházak kölcsönösen elhalmozzák egymást.⁶⁶ Rómában, hol a legvalószínűbb vélemény szerint a könyv készült, az összes szekták élték a világukat. Celsus ismerte a marcionistákat,⁶⁷ a gnostikusokat.⁶⁸ Mindazonáltal jól látta, hogy a szekták e labirintusának közepette ott volt az orthodox Egyház, »a nagy Egyház,«⁶⁹ melynek csak keresztény volt a neve. A montanista különcködések, a sibyllikus szélhámosságok⁷⁰ természetesen csak megvetést ébresztenek benne. Bizonyos, ha jobban ismerte volna az ázsiai művelt episcopatust, az olyan embereket, mint például Meliton, kik a birodalom és a kereszténység concordatumáról álmodoztak, ítélete kevésbé lett volna szigorú. Ami sérti, az a keresztények nagy társadalmi alantassága és a körnek, melyben propagandájukat folytatták, kevésbé intelligens volta. Akiket meg akarnak nyerni, csupa együgyűek, rabszolgák, nők, gyermekek.⁷¹ Miként a szélhámosságok, ők is kerülnek a jóra való embereket, kik nem engedik megteveszteni magukat és e helyett a tudatlanokat és ostobákat, a csalók szokásos áldozatait fogják meg hálójukban.⁷²

Mi rossz van abban, ha az ember jómodoru, szereti a szép tudományokat, okos és okosnak tartják? Akadály az Isten megismerésében? Nem inkább segítség-e az igazság elérésére? Mit csi-

⁶⁵ *Ibid.*, VI, 1.

⁶⁸ *Ibid.*, III, 9, 10, 12, 14; V, 62, 63, 64, 65.

⁶⁷ *Ibid.*, V, 62; VI, 29, 74; VII, 2.

⁶³ *Ibid.*, V, 61, 62, 63; VI, 25, 28, 31, 33, 34, 38, 39, 40, 52; VII, 9, 41.

⁶⁹ *Ibid.*, V, 59.

⁷⁰ *Ibid.*, V, 62; VII, 9; VIII, 45.

⁷¹ *Ibid.*, III, 44; VII, 42.

⁷² Celsus, id. Orig., I, 27; VI, 14.

nálnak a vásári bűvészek? Vájjon az értelmes emberekhez fordulnak-e badarságaikkal? Nem. De ha valahol megpillantanak egy csoport gyermeket, teherhordót vagy műveletlen embert, ott előállanak mesterkedéseikkel és csodáitadják magukat. Ugyanígy van a családok otthonaiban is. Íme egy csomó gyapjukártoló, varga, kelmefestő, teljesen tudatlan és minden nevelés híján levő ember. Családfők, tapasztalt és ítélni tudó emberek előtt nem merik kinyitni aszójukat; de ha külön érik a ház gyermekeit vagy a nőket, kiknek nincs több eszük, mint nekik, csak úgy dől belőlük a szó. Egyedül csak nekik kell hinni; az apa, a tanítók bolondok, kik nem ismerik az igazi jót és képtelenek annak tanítására. Egyedül csak a fecsegők tudják, miként kell élni; a gyermekeknek akkor lesz jó dolguk, ha őket követik és általuk az egész családra felvirrad majd a boldogság. Ha miközben így szónokolnak, belép valamely komoly ember, valamelyik tanító vagy anya, az apa, a félényebbek elhallgatnak; az arcátlanok azonban nem hagyják abba a gyermekek izgatását, hogy rázzák le magukról az igát és odasúgnak nekik, hogy apjuk vagy tanítójuk jelenlétében semmit se mondhatnak nekik, nehogy kitegyék magukat a romlott emberek gorombaságának, mellyel megfenyíténék őket. Akik kíváncsiak az igazságra, hagyják ott apjukat és tanítóikat és jöjjenek a nőekkel meg a csevevő a gynaeceumba vagy a varga műhelyébe vagy a kelmefestő boltjába, hogy ott megismerjék az abszolút mibenlétét. Íme, hogy szereznek híveket..⁷³ Aki bűnös, aki híján van az értelemnek, aki gyöngéelméjű, szóval mindenki, aki a nyomorultak közé tartozik, csak jöjjön, Isten országa neki van teremtvé.⁷⁴

⁷³ Orig., III, 49, 50, 55.

⁷⁴ *Ibid.*, III, 51.

Képzeltető, hogy a családi tekintélynek a nevelés tekintetében való ily felforgatása mennyire ellen-szenves lehetett egy embernek, ki talán maga is nevelő volt. A merőben keresztény gondolat, hogy Isten a bűnösök megmentése végett küldetett, felháborítja Celsust. ő csak az igazságot akarja. A tékozló fiú kiváltságát nem tudja megérteni.

Mi rossz van abban, ha az ember mentes a vétektől? Az igaztalan, mondják, hajljon meg nyomorult voltának érzetében és utat talál Istenhez. De ha az igaz, bízva erényében, felemeli szemét Istenhez, neki elutasítás lesz a része? A lelkiismeretes bírák nem engedik, hogy a vádlottak áradozzanak a jajveszékelésben, mert attól tartanak, hogy megtántorodván, az igazságot feláldozzák a sajnálatnak. Isten azonban ítéleteiben hozzáférhető lenne a hízelgésnek? Miért ez a pártfogás a bűnösök iránt?... Vájjon nem abból a vágyból fakad-e mindez, hogy minél többeket lehessen megnyerni? Vagy azt mondják, hogy ez elnézéssel jobbá akarják tenni a gonoszokat? Mily képzelőds! Az emberek természetét nem lehet megváltoztatni; a rosszakat nem lehet jobbá tenni, se erőszakkal, se szépszerével. Vájjon Isten nem lenne-e igazságtalan, ha elnéző lenne a gonoszok iránt, kik értik a módját, hogy megindítsák és cserben hagyná a jókat, kiknek nincs meg e tehetségük?⁷⁵

Celsus nem akar pályadíjat az ál-alázatosságnak, a tolakodásnak, az alantas imádkozásnak. Az ő Istene a büszke és egyenes lelkek, nem pedig a megbocsátás istene, nem a bánatosak vigasztalója, a nyomorultak patronusa. Celsus nyilvánvalóan mind a politika mind pedig a maga tanítói foglalkozása szempontjából nagy veszedelmet lát annak a hirdetésében, hogy

⁷⁵ Orig. , III, 62, 63, 65, 70, 71.

Isten kegyének megnyerése végett jó, ha az ember vétkezett és hogy az alázatosak, a szegények, a műveletlen elmék e tekintetben különös előnyöket élveznek.

Hallgassátok meg tanáraikat: »A bölcsek, mondják, visszautasítják tanításunkat, mert bölcsességük megtéveszti és hátráltatja őket.« Aminthogy mely értelmes ember fogadhatna is el ily nevetséges tant? Hogy megvesse az ember, csak reá kell nézni a tömegre, mely csatlakozik hozzá. Mestereik nem keresnek és nem találnak más tanítványokat, mint tanúlatlan és durva elméjű embereket. E mesterek meglehetősen hasonlók a kuruzslókhoz, kik gyógyítást ígérnek a betegnek, azzal a kikötéssel, hogy nem fordul tudós orvosokhoz, mert félnek, hogy ezek leleplezik tudatlanságukat. Azon iparkodnak, hogy gyanússá tegyék a tudományt: »Bízzátok csak reám, — mondják; én megmentelek benneteket, egyedül csak én; a rendes orvosok megölik azokat, akiknek meggyógyításával kérkednek.« Mintha részegeket hallana az ember, kik bortól ittasoknak mondják a józanokat vagy rövidlátókat, kik a hozzájuk hasonló rövidlátókkal el akarják hitetni, hogy azok, kiknek jó szemök van, nem látnak semmit.⁷⁶

Főként mint hazafi és mint az állam barátja foglal el Celsus ellenséges álláspontot a kereszténységgel szemben. Az abszolút vallás, mely nem ismer különbséget a nemzetek között, agyrémnek tűnik fel előtte.⁷⁷ Neki minden vallás nemzeti vallás; a vallásnak csak mint nemzeti vallásnak van létjoga.⁷⁸ Bizonyára nem szereti a judaismust; úgy találja, hogy tele van kevélységgel, alaptalan igényekkel és mindenben alatta áll a hellenismusnak; de mint a zsidók nemzeti vallásának, a judaismusnak megvannak a

⁷⁶ Orig., III, 72, 77.

⁷⁷ *Ibid.*, VIII, 72.

⁷⁸ *Ibid.*, V, 34, 41.

Képzeltető, hogy a családi tekintélynek a nevelés tekintetében való ily felforgatása mennyire ellen-szenves lehetett egy embernek, ki talán maga is nevelő volt. A merőben keresztény gondolat, hogy Isten a bűnösök megmentése végett küldetett, felháborítja Celsust. ő csak az igazságot akarja. A tékozló fiú kiváltságát nem tudja megérteni.

Mi rossz van abban, ha az ember mentes a vétectől? Az igaztalan, mondják, hajoljon meg nyomorult voltának érzetében és utat talál Istenhez. De ha az igaz, bízva erényében, felemeli szemét Istenhez, neki elutasítás lesz a része? A lelkiismeretes bírák nem engedik, hogy a vádlottak áradozzanak a jajveszékelésben, mert attól tartanak, hogy megtántorodván, az igazságot feláldozzák a sajnálatnak. Isten azonban ítéleteiben hozzáférhető lenne a hízelgésnek? Miért ez a pártfogás a bűnösök iránt?... Vájjon nem abból a vágyból fakad-e mindez, hogy minél többeket lehessen megnyerni? Vagy azt mondják, hogy ez elnézéssel jobbá akarják tenni a gonoszokat? Mily képzeldés! Az emberek természetét nem lehet megváltoztatni; a rosszakat nem lehet jobbá tenni, se erőszakkal, se szépszerével. Vájjon Isten nem lenne-e igazságtalan, ha elnéző lenne a gonoszok iránt, kik értik a módját, hogy megindítsák és cserben hagyná a jókat, kiknek nincs meg e tehetségük?⁷⁵

Celsus nem akar pályadíjat az ál-alázatosságnak, a tolakodásnak, az alantas imádkozásnak. Az ő Istene a büszke és egyenes lelkek, nem pedig a megbocsátás istene, nem a bánatosak vigasztalója, a nyomorultak patronusa. Celsus nyilvánvalóan mind a politika mind pedig a maga tanítói foglalkozása szempontjából nagy veszedelmet lát annak a hirdetésében, hogy

⁷⁵ Orig. , III, 62, 63, 65, 70, 71.

Isten kegyének megnyerése végett jó, ha az ember vétkezett és hogy az alázatosak, a szegények, a műveletlen elmék e tekintetben különös előnyöket élveznek.

Hallgassátok meg tanáraikat: »A bölcsek, mondják, visszautasítják tanításunkat, mert bölcsességük megtéveszti és hátráltatja őket.« Aminthogy mely értelmes ember fogadhatna is el ily nevetséges tant? Hogy megvesse az ember, csak reá kell nézni a tömegre, mely csatlakozik hozzá. Mestereik nem keresnek és nem találnak más tanítványokat, mint tanúlatlan és durva elméjű embereket. E mesterek meglehetősen hasonlók a kuruzslókhoz, kik gyógyítást Ígérnek a betegnek, azzal a kikötéssel, hogy nem fordul tudós orvosokhoz, mert félnek, hogy ezek leleplezik tudatlanságukat. Azon iparkodnak, hogy gyanússá tegyék a tudományt: «Bízzátok csak reám, — mondják; én megmentelek benneteket, egyedül csak én; a rendes orvosok megölik azokat, akiknek meggyógyításával kérkednek.« Mintha részegeket hallana az ember, kik bortól ittasoknak mondják a józanokat vagy rövidlátókat, kik a hozzájuk hasonló rövidlátókkal el akarják hitetni, hogy azok, kiknek jó szemök van, nem látnak semmit.⁷⁶

Főként mint hazafi és mint az állam barátja foglal el Celsus ellenséges álláspontot a kereszténységgel szemben. Az abszolút vallás, mely nem ismer különbséget a nemzetek között, agyrémnek tűnik fel előtte.⁷⁷ Neki minden vallás nemzeti vallás; a vallásnak csak mint nemzeti vallásnak van létjoga.⁷⁸ Bizonyára nem szereti a judaismust; úgy találja, hogy tele van kevélységgel, alaptalan igényekkel és mindenben alatta áll a hellenismusnak; de mint a zsidók nemzeti vallásának, a judaismusnak megvannak a

⁷⁶ Orig., III, 72, 77.

⁷⁷ *Ibid.*, VIII, 72.

⁷⁸ *Ibid.*, V, 34, 41.

jogai.⁷⁹ Mint ahogy más népek teszik, a zsidók is tartoznak megőrizni atyáik szokásait és hitét, jólehet a Hatalmak, melyekre Judea reá van bízva, alsóbbrendűek, mint a rómaiak istenei, akik legyőzték őket.⁸⁰ Aki zsidó, születésénél fogva az; kereszténnyé választásból lesz az ember. Íme. miért hogy Róma sohasem gondolt komolyan a judaizmus eltörlésére, még Titus és Hadrian irtó háborúi után sem. Ami a kereszténységet illeti, az senkinek se természetes vallása;⁸¹ a kereszténység olyan vallás, melyet a nemzeti vallás ellen való tiltakozásként, társulási és testületi szellemből kifolyólag vesz fel az ember.

Nem akarnak résztvenni a közszertartásokban és tiszteletet nyilvánítani azok vezetői iránt? Mondjanak le akkor a virilis toga felöltéséről, a házasodásról, arról is, hogy apákká legyenek, hogy végezzék az élet teendőit. Hordják el magukat messzire innen, nyom nélkül és szabadjon meg a föld ettől a fajzattól. De ha akarnak házasodni, gyermekekkel bírni, ha enni akarnak a föld gyümölcseit, részt akarnak az élet dolgaiból, a jókból, mint a rosszakból, meg kell adniok az illő tiszteletet azoknak, kikre mindenek igazgatása hárul... Kötelességünk, hogy állandóan, mind szavainkban, mind cselekedeteinkben, de még akkor is, mikor se nem beszélünk, se nem cselekszünk, lelkünket Isten felé fordítsuk. Miután ez így van, mi rossz van abban, ha keressük azoknak a jóindulatát, kik Istentől nyerték hatalmukat, különösen a királyok és a föld hatalmasainak jóindulatát? Mert hiszen nem valamely isteni erő közrehatása nélkül emelkedtek arra a rangra, melyet elfoglalnak.⁸²

Szoros logika szerint Celsusnak nem volt igaza. A keresztényektől nemcsak a politikai csatlakozást kö-

⁷⁹ *Ibid.*, V, 25, 41.

⁸⁰ *Ibid.*, IV, 73; V, 25.

⁸¹ *Ibid.*, V, 33.

⁸² Celsus, id. Orig., Vili, 55, 63.

vételi, hanem a vallásit is. Nem éri be vele, hogy azt mondja: »Tartsátok meg a hiteteket; szolgáljátok velünk együtt ugyanazt a hazát, mely mit se követel tőletek, ami ellenkezik elveitekkel.« Nem; azt akarja, hogy a keresztények vegyenek részt felfogásaikkal ellentétes szertartásokban. Hibás okoskodásokkal igyekszik bebizonyítani nekik, hogy a polytheista kultusz nem sértheti őket.

Kétségtelen, — mondja, --- ha egy jámbor embert arra akarnának rábírní, hogy valami istentelen dolgot műveljen vagy szégyenletes nyilatkozatot mondjon, igaza lenne, ha inkább eltűrne minden kínszenvedést, semmint hogy megtegye;⁸³ de ha a Nap ünnepléséről vagy Athenae tiszteletére egy szép hymnusnak az elénekléséről van szó, az nem ilyen dolog. Ezek jámborsági formák, már pedig a jámborság sohasem lehet túlságos sok. Ti elfogadjátok az angyalokat; miért nem fogadjátok el a démonokat vagy másodrangú isteneket is? Ha a bálványok semmik, mi rossz van abban, ha az ember résztvesz a nyilvános ünnepeken? Ha vannak démonok, kik a mindenható Isten miniszterei, nem kell-e, hogy a jámbor emberek hódoljanak nekik? Annál inkább fog ugyanis kitetszeni, hogy tisztelitek a nagy Istent, minél inkább dicsőítitek e másodrangú istenségeket. Az ekként minden dolognál nyilvánított jámborság csak annál tökéletesebbé válik.⁸⁴

A keresztények erre joggal válaszolhatták: >Ez lelkiismeretünkre tartozik; az államnak nincs beleszólása. A polgári és katonai kötelességekről beszéljünk, melyeknek nincs semmi vallási jellegük és mi teljesíteni fogjuk azokat.« Más szóval, mindentől, ami az államhoz tartozik, távol kell lennie a vallási jellegnek. Ez nekünk igen egyszerűnek tűnik fel; de

⁸³ V. ö. Orig., I, 8.

⁸⁴ Celsus, id. Orig., VIII, 24, 65, 66.

miként illessük szemrehányásokkal a II. század politikusait, hogy nem vitték át a gyakorlatba, mikor ma is annyi nehézség áll az útjában?

Minden bizonnyal elfogadhatóbb szerzőknek az az érvelése, mely a császár nevére való esküvésre vonatkozik. Ez egyszerűen csatlakozást jelentett a fennálló rendhez, amely rend nem volt más, mint a civilizáció védelme a barbárság ellen és amely nélkül a kereszténység is elsöprésre jutott volna, mint minden egyéb.⁸⁵ Azonban Celsus a nagylelkűség hiányának színében tűnik fel, mikor az érvelést fenyegetéssel vegyíti. »Csak nem gondoljátok, — mondja, — hogy a rómaiak a ti hiedelmeitek elfogadása végett letesznek vallási és polgári hagyományaikról, cserben hagyják isteneiket, hogy a ti Magasságbelietek védelme alá helyezkedjenek, ki a saját népét sem tudja megvédelmezni? A zsidóknak nincs már egy talp-
alatnyi földjük se és ti, kiket mindenfelől felvernek, kik kis számra apadt kóbor csavargók vagytok, vigyázatok, mert végezni fognak veletek.«⁸⁶

A legkülönösebb, hogy Celsus, miután halálig ostromolta a kereszténységet, helyenként nagyon közel jutott hozzá. Látszik, hogy a polytheismus alapján csak teher neki és irigylit az Egyháztól annak egyetlen Istenét. A gondolat, hogy valamikor a kereszténység lesz a birodalom és a császár vallása, mint Meliton előtt, ő előtte is felvillan. Azonban irtózáttal fordul el e kilátástól. A meghalásnak ez lenne a legrosszabb módja. »A felvilágosult és előrelátóbb hatalom pozdorjává fog zúzni benneteket, semmint hogy maga pusztuljon el általatok.«⁸⁷ Azután hazafisága és józan esze rávezeti az ily vallási politika lehetlenségére. A könyv, mely a legélesebb cáfolásokkal kezdődik, békeajánlatokkal végződik. Az állam a legnagyobb veszedelemben forog; arról van szó, hogy

⁸⁵ Orig., VIII, 68.

⁸⁸ *Ibid.*, VIII, 41, 69.

⁸⁷ Orig., VIII, 69, 71.

meg kell menteni a civilizációt; a barbárok mindenfelől túláradnak; gladiátorokat, rabszolgákat soroznak be. A barbárok diadala esetén a kereszténység ugyanannyit veszít, mint a fennálló társadalom. Könnyű tehát a megegyezés. «Támogassátok a császárt minden erőtökből, osszátok meg vele a jog védelmezését; harcoljatok érte, ha a körülmények kívánják; segítsétek hadseregei vezérletében. E végett hagyjátok abba, hogy kivonjátok magatokat a polgári kötelességek és a katonai szolgálat alól; vegyétek ki részeteket a közteendőkből, ha a törvények üdve és a jámborság ügye így követeli»⁸⁸

Ezt könnyű volt mondani. Celsus feledte, hogy azokat, kiket csatlakozásra akart bírni, csak az imént a legkegyetlenebb kínzásokkal fenyegette. Főként pedig feledte, hogy a fennálló kultusz érvénybentartásával a keresztényektől nagyobb képtelenségeknek követelte az elfogadását, mint amelyeneket náluk ostromolt. A hazafiságra való e felhívás tehát nem találhatott meghallgatásra. Tertullianus büszkén fogja mondani: »Hogy leromboljuk birodalmatokat, csak vissza kellene vonulnunk. Nélkülünk nincs csak tehetetlenség és halál.« A legyőzött konzervatívoknak mindig a félreállítás volt a bosszujok. A konzervatívok tudják, hogy ők a föld sava; hogy nélkülük lehetetlen a társadalom; hogy a főfontosságú teendők nem végezhetők el nélkülük. Természetes tehát, hogy elkeseredésük pillanataiban egyszerűen azt mondják: «Bolgogultok nélkülünk?» Az igazat megvallva, abban a korban, amelyről szólunk, a római világban senki se volt előkészítve a szabadságra. Majdnem mindenki az államvallás elve mellett volt. A keresztények terve már az volt, hogy a kereszténység az állam vallásává váljon. Meliton Marcus-Aureiiusnak mint hatalma legszebb érvényesítését ajánlja a kinyilatkoztatott kultusz uralomracmelését.

Celsus könyvét megjelenése idejében igen kevésé

⁸⁸ *Ibid.*, VIII, 73, 75.

olvasták. Közel hetven év telt el, míg a kereszténység észrevette. Ambrosius, e könyvbarát és tudós alexandriai, Origenes tanulmányainak elősegítője fedezte fel a szentségtelen könyvet, elolvasta, megküldte barátjának, akit megkért, hogy cáfolja meg azt.⁸³ A könyv hatása tehát igen szűk körre korlátozódott. A IV. században Hierocles és Julianus felhasználta és szinte másolta; de már későn volt. Celsus alkalmasint egyetlen tanítványt se hódított el Jézustól. Igaza volt a természetes józan ész szempontjából; de ez egyszerű józan ész, ha szemben találja magát a mysticismus szükségleteivel, vajmi kevésbé lel meghallgatást. Nem volt, hogy jó közoktatásügyi szervezet előkészítette volna a talajt. Jussón eszünkbe, hogy maga a császár se volt ment minden ragaszkodástól a természetfelettihez; a kor legjobb elméi elismerték a gyógyálmokat és az istenek templomaiban történt csodálatos gyógyulásokat. A hamisítatlan racionalisták száma, mely az I. században oly tekintélyes volt, nagyon szűkre korlátozódott. Azok, akik, mint Minucius Felix Caeciliusa, bizonyos atheismus-féléről tesznek vallomást, csak annál erélyesebben pártolják a fennálló kultuszt.³⁰ A II. század második felében igazán csak egyetlen egy embert látunk, ki, felette állván minden babonának, joggal mosolyoghatott az összes emberi badarságokon és egyformán nézhetett részvétellel valamennyire. Ez az ember, korának legizmosabb és egyúttal legelbájolóbb szelleme, Lucianos.

Itt azután nincs többé határozatlanság. Lucianos feltétlenül elveti a természetfelettit.⁹¹ Celsus az összes vallásokat engedélyezi; Lucianos valamennyit ta-

⁸⁹ Orig. *Contra Celsum*, előszó, 3, 5. A Celsusra való vonatkozások, melyeket Minucius Felixnél és Tertullianusnál véltek észlelvehetni, nem bizonyítják, hogy ez utóbbiak eredetiben olvastak Celsus iratát.

⁹⁰ *Octavius*, 5, 7. Caecilius egyébiránt elismeri a jóslásokat (7 §).

⁹¹ *Jupiter treg.*, 22, 53.

gadja.⁹² Celsus lelkiismeretesen kötelezve érzi magát, hogy forrásaiban tanulmányozza a kereszténységet; Lucianos, ki eleve tudja, hogy mihez tartsa magát, csak igen felületes fogalmat szerez róla. Eszménye Demonax,⁹³ ki, Celsus megfordított jak éppen, nem mutat be ádozatokat, nem avatztatja be magát semmiféle mysteriumba és nincs más vallása, mint a jókedv és az egyetemes jóindulat.

A kiindulópont e teljes különbözősége okozza, hogy Lucianos jóval kevésbé van messze a keresztényektől, mint Celsus. Ű, kinek mindenkinél inkább joga lett volna, hogy szigorúan ítéljen az új szektariusok természetfelettiéről, mert semmiféle természetfelettit se ismert el, helyenként meglehetősen elnézőnek mutatkozik irántuk. Miként a keresztények, Lucianos is leromboló ja a pogányságnak, megadó, de nem lelkesült alattvalója Rómának. Nála híre sincs a hazafias nyugtalanságnak, azoknak az államférfiúi aggodalmaknak, melyek barátját, Celsust emésztik. Nevetése ugyanaz, mint az Atyáké, *diasyrmos-a*. egybehangzók Hermiaséval.⁹⁴ Az istenek halhatatlanságáról,⁹⁵ a bölcsészek ellentmondásairól⁹⁶ majdnem úgy beszél, mint Tatianus. Eszményi városa⁹⁷ roppant hasonlít valami Egyházhoz. A keresztények és ő ugyanegy háborút folytattak, háborút a helyi babonaságok, a szellemidézők, az oraculumok, a thaumaturgok ellen.⁹⁸

A keresztények chimaerikus és utópista irány-

⁹² *Az istenek gyülekezete és Az istenek párbeszédei.*

⁹³ *Demonax*, főként 11 §. Miután e philosophust csak Lucianos említi, kérdés, hogy képzeletbeli alakról vagy oly emberről van szó, ki valóban élt? V. ö. *Nigrinus*. Egyébként vannak érvek, melyek ellene szólnak, hogy *Demonax* Lucianos műve.

⁹⁴ A keresztények és az epicureisták érintkezésére nézve 1. *A kereszt. Egyház*, 309 és köv. 1.

⁹⁵ *Menipp.*, 3 és köv.

⁹⁶ L. főleg *Hermotim*.

⁹⁷ *Hermotim.*, 22—24. V. ö. *Levél Diogneteshez*.

⁹⁸ L. főleg *Alexander*.

zata csak visszatetszést kelthetett benne. Úgy látszik, többször reájuk gondolt, mikor a *Szökevény ek-bcn* megrajzolta azoknak a szemérmetlen, tudatlan, tola-kodó csavargóknak a képét, kik alamizsna ürügyén valósággal adót szednek, ájtatos beszédüek, de igazában korhelyek, nőcsábítók, a múzsák ellenségei, gyalázatos kicsapongások sápadt arcú, borotvált fejű osztályosai.“ A kép kevésbé komor, de a célzás talán még megvetőbb *Peregrinus-bán*. Annyi bizonyos, hogy Lucianos, Celsustól eltérően, nem lát veszedelmet az államra ez együgyű szektáriusokban,¹⁰⁰ kiket úgy tüntet fel, hogy testvérként és egymás iránt a legjobb szeretettől áthatva élnek egymással. Ő ugyan nem kívánja az üldöztetésüket. Annyi bolond van a világon! Ezek távolról se a legártalmasabbak.

Lucianosnak bizonyosan vajmi különös fogalma volt »a keresztre feszített sophistáról, ki az új mysteriumokat meghonosította és híveit rá tudta venni, hogy csak őt imádják«. ¹⁰¹ Sajnálkozik e roppant hiszékenységen. De hát e boldogtalanok, kiknek rögeszméjévé vált, hogy halhatatlanok lesznek, miként is ne volnának kiszolgáltatva minden tévelygésnek? A cinikus, ki Olympiában elgőzölögteti magát¹⁰² és a keresztény vértanú, ki keresi a halált, hogy együtt legyen Krisztussal, mindketten ugyanegyfajta bolondoknak tűnnek fel előtte. E szándékosan keresett,¹⁰³ látványos halálra ugyanaz a megjegyzése, mint Arrius Antoninusnak: »Ha annyira kívánjátok a megsüttetést, végezzétek el otthon, teljes kényelmetekre és színházias tüntetés nélkül.« A vértanú maradványainak

⁸⁰ *A szökevények*, 11, 13, 15, 16, 17, 32, 33. Nem szólunk itt *Philopatris-ról*, mely ugyan Lucianos művei között szerepel, de amelyről azt tartjuk, hogy Jutianus császár idejéből való.

¹⁰⁰ *Peregrinus*, 13. Azt vélik, hogy a 11 § vége bántó részleteket tartalmazott a keresztények ellen, melyeket a másolók kihagytak. Bernays, *Lucian*, 107 és köv. 1.

¹⁰¹ *Peregr.*, 11, 13. V. ö. *ἡ καὶνός πομ.οὔ'ετηδ'* Justin., *Dial.*, 18. V. ö. Lucian, *Philopseudes*, 16.

¹⁰² *Peregrinus*, 30 {

¹⁰³ *Ibid'*, 21 §.

gondos összegyűjtése, az, hogy oltárokat emelnek neki, csodás gyógyításokat vélnek nyerhetni tőle, máglyáját prófétai szentéllé teszik,¹⁰⁴ megannyi, az összes szektáriusokkal közös hóbort. Lucianosnak az a véleménye, hogy mindez, ha nem vegyül hozzá csalás, csak nevetni való.¹⁰⁵ Az áldozatokat csak azért hibáztatja, mert provokálják a hóhérokat.

Lucianos első megjelenése volt az emberi genius ama formájának, amelynek Voltaire volt a teljes megtestesülése és amely sok tekintetben maga az igazság. Miután az ember képtelen komolyan megoldani egyikéi is a metaphysikai problémáknak, melyeket elég oktan felvetni, mit kell tennie a bölcsnek a vallások és rendszerek harcában? Féltreállani, mosolyogni, hirdetni a türelmet, emberiességet, a hivalkodástalan jótékonyságot, a vidámságot. A rossz a képmutatás, a fanatizmus, a babona. Valamely babonát egy másik-ka] helyettesíteni vajmi mérsékelt szolgálat a szegény emberiségnek. A gyökeres gyógyszer az, amely Epicurosé, amely egy csapással végez a vallással, mind a tárgyával, mind a bajokkal, melyeket maga után von. Lucianos úgy tűnik fel előttünk, mint a bölcs, ki bolondok világába vetődött. Nem gyűlöl semmit, nevet mindenen, kivéve a komoly erényt.¹⁰⁶

Abban a korban azonban, melynél e történelmet be rekesztjük, az eféle emberek ritkává válnak; meg lehetne számolni őket.¹⁰⁷ A nagyon elmés

¹⁰⁴ *Peregrinus*, 28, 31, 39 §, figyelemmel a számos hasonlatosságra, mely *Peregrinus* és Ignác meg Polycarpus között található.

¹⁰⁵ Oly esetek, mint Callixtusé, ki mikor elveszettnek véli magát, keresi a vértanúságot (*Philo.*, IX, 12), megerősíti, ami abban, hogy *Peregrinus* hitvallóvá válik, az első pillanatban valószínűtlennek látszik az epizódban.

¹⁰⁸ Figyelembe veendő csodálata Epictetes iránt, *Adu. indoct.*, 13.

¹⁰⁷ Lucianos következőkép csoportosítja azokat, kik végtelenen a babonához ragaszkodnak: 1. a művelt görögök nagy része; 2. a tudatlan görögök összessége; 3. a barbárok összessége. *Jupiter tragoedus*, 53.

madauriai Apulejus valóban vagy színből erősen ellene van a radikális gondolkozásnak.¹⁰⁸ Papi állást viselt.¹⁰⁹ Irtózik a keresztényektől, akik istentelenek.¹¹⁰ Visszautasítja a mágia vádját, de nem mert agyém, hanem mert nincs indokolva; neki minden tele van istenekkel és démonokkal.¹¹¹ A szabad gondolkodó ilyenformán elszigetelt, rossz szemmel nézett, színlelésre kényszerítőit ember volt. Rettegve mesélték egy bizonyos Euphronius nevű megrögzött epicureista történetét, ki megbetegedett és akit övéi. Aesculap templomába vittek. Itt egy isteni oraculum a következő gyógyszert rendelte neki: «Elégetni Epicuros könyveit, a hamut összegyúrni nedves viasszal, e kenőccsel bekenni a hasat és kötést tenni rá». Egy tanagrai kakasról is beszéltek, amely megsérülvén a lábán, odaállt azok közé, kik hymnust énekeltek Aesculapnak és kukorékolásával kísérvé az éneket, beteg lábát felmutatta az istennek. Miután kinyilatkoztatásban részesült és meggyógyult, látták a kakast, amint szárnyaival csapdosva, hosszúakat lépve, felnyújtott nyakkal és taraját hegyezve hirdette a Gondviselést, mely örökös az értelmetlen lények felett».¹¹²

A józan észnek teljes volt a veresége. Lucianos finom csipkelődése, Celsus találó kritikája megannyi hatástalan tiltakozás. Egy nemzedékkal később az embernek már csak a babonák között volt választása¹¹³ és csakhamar nem lesz már választhatása se.

¹⁰⁸ *De magia* (vagy *Apologia*), LVI f. *Videant irreligiosi, videant et errorem suum recognoscant. Met.*, XI, XV f.

¹⁰⁹ *Florida*, 3.

¹¹⁰ *Métám.*, IX, XIV f., a végén.

¹¹¹ *L. Apologia-ját és De deo Socratis.*

¹¹² Aeliani fragm. 89, 98, Hercher kiad.

¹¹³ Néhány jogtudós nemes kivétel. L. például Ulpianus véleményét az ördögűzőkről. *Digesta*, L, XIII, 1. törvény, 3 §, *De extraord. cognit.* Paulus hiszékenyebbnek látszik. *Sent.*, V, XXI, 4; XXIII, 11, 12.

XXII. FEJEZET.

Új apológiák. — Athenagoras, Antiochiai Theophil, Minucius Felix.

Soha a küzdelem nem volt oly izzó, mint Marcus-Aurelius e végső éveiben. Az üldözés legzajlóbb korszakát élte. A támadások és a feleletek egymást érték. A pártok sorba vették a dialektika és a gúny összes fegyvereit. A kereszténységnek egy bizonyos Hermias volt a maga Lucianosa, ki »philosophus«-nak¹ nevezi magát és aki mintha azt a célt tűzte volna maga elé, hogy túltegyen Tatianusnak² a philosophia bűneire vonatkozó kifakadásaiban. Munkája, melyet alkalmasint Syriában³ írt meg, nem apologia, hanem az egybegyűlt hívekhez intézett beszéd.⁴ A szerző *Diasyrmos* vagyis »A kívül álló philosophok kigúnyolása« címmel tette közzé. Tréfáldozása nehézkes és meglehetősen ízetlen. Emlékeztet azokra a kísérletekre, melyek korunkban a katholicismus kebelében megpróbálták, hogy Voltaire iróniájával szolgálják

¹ Ez irat időpontja bizonytalan. Senki se idézi. Azt hisszük, hogy a II. század végéről való. ,

² Az irat mintegy csak továbbfejítése annak, amit Tatianus mond, *Adv.-Gr.*, 25 §. , .

³ Figyelembe veendő az első mondat sajátos geographiája

⁴ Az első mondat⁰¹ szavait úgy kell venni, hogy a szerző mondja azokat, nem pedig, hogy a Szent Pálói való idézethez tartoznak,

a jó ügyet és egy kedélyes Tertullianus hangján adják elő a vallás apológiáját. Hermias sarcasmusai nem csak a philosophia túlzott igényeit érik, hanem a tudomány legjogosabb törekvéseit is sújtják, tudni-vágyását oly dolgoknak, melyek ma teljesen fel vannak tárva és meg vannak állapítva.⁵ A tudománynak, szerző szerint, az angyalok apostasiája az eredete.⁶ E boldogtalan és istentelen lények oktatták az embereket a philosophiára és annak összes ellentmondó' saira. Az ismeret, mellyel a szerző a régi iskolák felől bír, széleskörű, de kevésbé mélyreható; ami a philosophiai szellemet illeti, senki se volt annak nála teljesebb a hiányával.

A császár kegyelmessége, az igazság iránt való szeretetének⁷ ismert volta évről-évre új iratokat támasztott, melyekben az üldözött vallás nagy szívű ügyvédei igyekeztek kimutatni ez üldözések szörnyűségét, Commodust, ki 176 vége óta⁸ társ volt az uralomban, szintén megkeresték e kérvények, melyek nála, sajátos dolog! később több meghallgatásra voltak találandók, mint apjánál. »Marcus-Aurelius—Antoninus és Marcus-Aurelius—Commodus armeniacus sarmaticus és, ami legkiválóbb címük, philosophus császároknak .. .«⁹ így kezdődik egy igen jó antik stylusú apologia, melyet egy bizonyos Athenagoras nevű athéni philosophus írt, ki, úgy látszik, saját iparkodásából tért meg a kereszténységhez.¹⁰ Megbotránkozással látja a kivételes helyzetet, melyben a keresztényeket tartják, oly uralom idejében, mely tele van szelidséggel és boldogítással és amely mindenkinek megadja a békét és a szabadságot.¹¹ Az összes városok teljes isonomiát

⁵ *Diasyrmos*, 8, 9, 10.

⁶ *Ibid.*, 1. V. ö. Alex. Kel., *Strom.*, I, XVII f.; VI, VIII f.

⁷ *Το φιλομα&ει και φιλαλη&εβ.* Athenag., *Leg.*, 2.

⁸ Tillemont, *Hist. des emp.*, II, 389 és köv. 1.

⁹ Athenag., *Leg.*, 1, 16. L. Tillemont, *Mént.*, II, 321, 631 és köv. 1.

¹⁰ Gun. V. ö. Methodius, id. Epiph., haer., LXIV, 21.

¹¹ *Το πρ&ου &α,ων καί &ημερον καί. τό προς απαντα &Ιρηνικόν και φιλ&αν&ρωπον &αμ&α^οντες.*

élveznek. Az összes népeknek szabad, hogy törvényeik és vallásuk szerint éljenek. A keresztények, jóllehet teljesen hívek a birodalomhoz, az egyedüliek, kiket üldöznek hitük miatt.¹² És ha még csak javaikat és az életet vennék el tőlük! De ami a legelviselhetetlenebb, az a rágalmak tömege, atheismus, emberevés, vérfertőzés, mellyel elhalmozzák őket

Ha a keresztények atheisták, akkor a philosophusok is ugyanebben a bűnben leledzenek. A keresztények elismerik azt a legfelsőbb, láthatatlan, szenvedélytelen, felfoghatatlan értelmet, mely a philosophia végső tanítása. Miért tesznek nekik szemrehányást azért, amit másoknál dicsérnek? Amit a keresztények a Fiúról és a Leiekről mondanak, az kiegészíti, nem pedig cáfolja a philosophiát. Isten fia: Isten Igéje, az örökkévaló szellem örökkévaló értelme. A keresztények elvetik az áldozásokat, a bálványokat, a pogányság erkölcstelen meséit. Ki gáncsolhatja őket ezért? Az istenek legtöbbszörre nem mások, mint istenített emberek.¹³ A csodás gyógyulások, melyek a templomokban történnek, a démonok művei.¹⁴

Athenagorasnak nem kerül fáradtságába kimutatni, hogy a természetellenes bűnök, melyekkel a keresztényeket vádolják, hiányával vannak minden valószínűségnek. Hangsúlyozza, hogy erkölcseik, a békecsókból vont minden következtetés ellenére is, teljesen tiszták.

Aszerint, hogy milyen a korkülönbség, egyeseket úgy tekintünk, mint fiainkat és leányainkat, másokat mint fivéreinket és nővéreinket, még másokat mint atyáinkat és anyáinkat; de e rokonsági címek semmiféle beszennyeződést se vonnak maguk után. Az Ige ugyanis azt mondja

¹² Athén., *Legatio*, 1, 2.

¹³ *Ibid.*, 28, 29, 30.

¹⁴ *Ibid.*, 24—27-

nekünk:¹⁵ »Ha valaki megismétli a csókot,¹⁶ hogy élvezetet szerezzen magának ...«; és hozzáteszi: »Igen vigyázatosnak kell lenni a csókkal, annál inkább pedig a proscynemia tekintetében, mert ha a legkisebb tisztátlan gondolat szennye vegyül is hozzá, megfoszt bennünket az örök élettől.« Az örök élet reménye miatt megvetjük a jelen életet, még a lélek élvezeteit is. Mindegyikünk csak bizonyos általunk megállapított¹⁷ szabályok szerint él a feleségével és abban a mértékben, ahogy a gyerekek nemzésére való, ugyanúgy, mint ahogy a földműves, miután a földnek átadta a magot, a nélkül, hogy fölébe vetne, várja az aratást. Mind az egyik, mind a másik nemből többeket találni nálunk, kik coelibatusban öregednek meg, azt remélvén, hogy így közelebb élnek Istenhez... A mi tanunk azt mondja, hogy mindenki maradjon meg olyanak, amilyenek született vagy pedig érje be egyszeri házassággal. A második házasság csak illedelmeskedve leplezett paráz-
naság...

Ha kérdik vádlóinkat, hogy látták-e, amit mondanak, nem akad eléggé arcátlan, hogy igen-nel feleljen. Tartunk rabszolgákat, egyik többet, a másik kevesebbet; nem rejtőzködünk előlük és mégis még egyikük se állt eT5 e hazug beszédekkel ellenünk. Nem tudjuk nézni, ha valakit megölnek, még ha igazságosan is. Ki nem siet mohón a gladiatorok- és vadállat-mutatványokhoz, főként ha ti rendezitek? Nos hát, mi lemondunk e látványosságokról, mert azt tartjuk, hogy gyilkolást

¹⁵ Leg., 32. Az irat, melyet Athenagoras mint inspiráltat idéz, alkalmasint az apostoli *Didascalia* valamely gyűjteménye.

¹⁶ V. ö. *Szent Pál*, 262 l.

¹⁷ Leg., 33, ἡ ψῆφισις (Ottó kiad). Dóm Maran és több más kritikus úgy olvassa, hogy ψῆφισις; de a keresztények a római házasságot sohasem veszik olybá, mint amely náluk szokásos. Ὑποψισις Marcus Aureliusra és Commodusra vonatkozna, ami nem megfelelő.

nézni ugyanannyi, mint azt elkövetni.¹⁸ Mi a nőket, kik elvetélést végeztetnek magukon, gyilkosoknak tartjuk és azt hisszük, hogy gyermeket kitenni annyi, mint azt megölni...¹⁹

Amit mi kérünk, az a mindenekkel közös jog, az, hogy ne büntessenek bennünket a nevéünkért. Ha valamely philosophus vétséget követ el, e vétségért vonják számadásra és nem a philosophiát teszik felelőssé. Ha vétkesek vagyunk a bűnökben, melyekkel bennünket vádolnak, ne kíméljete se kort, se nemet, irtsatok ki bennünket asszonyainkkal, gyermekeinkkel együtt. Ha pedig azok kitalálások, melyeknek nincs más alapjuk, mint csak a bűn és az erény természetes szembenállása, rajtatok a sor, hogy vizsgáljátok meg életmódunkat, tanainkat, alázatos engedelmességünket irántatok, házatok, a birodalom iránt és szolgáltassatok igazságot nekünk ugyanúgy, mint ahogy ellenfeleinknek tennétek.²⁰

A nagy tisztelet, szinte hódolatosság a birodalom iránt jellemzi Athenagorast, ugyanúgy, mint az összes apologistákat. Különösen az öröklés gondolatát legyezgeti és biztosítja Marcus-Aureliust, hogy a keresztyének imái biztosíthatják fiának a trónutódlást.

És most, miután megfeleltem az összes vádakra és kimutattam Isten iránt való jámborságunkat, úgyszintén lelkünk tisztaságát, már csak királyi fejetek bólintását kérem, fejedelmek, kiket természet és nevelés oly kitűnőkké, oly mértékletesekké, oly emberiesekké tett. Ki méltóbb, hogy kedvező meghallgatásra leljen az uralkodónál, mint mi, kik imádkozunk kormányotokért, hogy az utódlás apáról fiúra történjen, amiként az a leghelyesebb is és hogy birodalmatok, szüntelen gyarapodva, kiterjedjen az egész világra? És mikor így imádkozunk, ma-

¹⁸ V. ö. Teophil., Ad Autol., III, 15.

¹⁹ *Leg.*, 32, 33, 34, 35.

²⁰ *Leg.*, 2, 3,

gunkért imádkozunk, mert a birodalom nyugalma teszi lehetővé, hogy mi is, csendes és nyugodt élet ölen, egész valónkkal igyekezzünk teljesíteni a reánk kiszabott parancsokat.

A görög nevelésben részesült elméknél a halottak feltámadásának dogmája okozta a legtöbb nehézséget.²¹ Athenagoras ennek külön fejtegetést²² szentelt, melyben igyekszik megfelelni a test azonosságának elvesztéséből merített ellenvetésekre. A lélek halhatatlansága nem elegendő. Bizonyos parancsoknak, mint aminők a házasságtörést, a paráználkodást illetik, semmi közük a lélekhez, mert a lélek nem művelhet ily gonoszságokat. A testnek megvan a része az erényben; részt kell kapnia a jutalomból is. Az ember csak úgy teljes, ha testből és lélekből áll; már pedig mindaz, amit az ember végsorsáról mondanak, az egész emberre vonatkozik. — Mindez érvelés ellenére is a pogányok konokul tovább is csak azt mondták: »Mutassatok csak egy valakit is, ki feltámadt a halottak közül és ha majd láttuk, hiszünk!»²³ és beszédük nem volt egészen indokolatlan.

Theopil, ki 170 táján²¹ Antiochia püspöke volt, miként Athenagoras, szintén a hellennismustól²⁵ tért a kereszténységre, azzal a meggyőződéssel, hogy megtérésében csak philosophiát cserél egy másik philosophiával. Igen termékeny doktor volt, nagy magyarázó képességgel felruházott tanító, a kor fogalmai szerint ügyes polemista. Írt Marcion dualismusa ellen és Hermogenes ellen,²⁶ ki tagadta a teremtést

²¹ Theophil, *Ad Autol.*, I, 8, 13; II, 14, a helytelenül Justinusnak tulajdonított *De resurrectione* értekezés; Minucius Felix, 11, 12.

²² *De resurr.* 23. V. ö. *Leg.*, 36.

²³ Theophil., *Ad Autol.*, I, 13.

²⁴ Eusebius, IV, XX, XXIV f.; *Chron.*, ad ann. 170; Szent Jeromos, *De viris ill.*, 25; *Ad Algasiam*, quaest. 6, IV, 1 r., 197 l., Mart.; *In Matth.*, prooem. L. Tillemont, *Mein.*, III, 49—53, 611—612 l.

²⁵ *Ad Autol.*, I, 14.

²⁶ Ez az a Hermogenes, kit Tertullianus oly kemé-

és öröktől meglevő anyagot fogadott el. Kommentálta az Evangéliumokat és állítólag egy összegegyeztető munkát vagy Harmóniát állított össze belőlük.²⁷ Legfőbb műve, mely reánkmaradt, három könyvre terjedő értekezés volt, melyet egy, bizonyos Autolycus²⁸ nevű, alkalmasint költött személyhez intézett, akiben Theophil a tanúlt, de a kereszténység felől elterjedt tévedésekben megrögzött pogányt állítja elének. Theophil szerint az embert a szív teszi kereszténnyé; a szenvedélyek és a bűnök akadályozzák, hogy meglássa Istent. Isten anyagtalan és alaktalan; de művei kinyilatkoztatják. A pogányok istenei emberek és pedig a leggonoszabb emberek, kik imádtatták magukat.²⁹

Theophil már szól a *háromság-ról*, de az ő háromsága csak távolról hasonlít a nieceihoz; három személy alkotja: Isten, az Ige, a Bölcsesség.³⁰ A próféták olvastalásába, mint a pogányok megtérítésének eszközébe, vetett bizalma túlzottnak tűnhet fel.³¹ Tanulása bőséges; de a kritika teljesen hiányzik belőle és az exegesis, mellyel a Genesis első fejezeteit fejtegeti, igen gyenge lábon áll.³² Mit mondjunk a biztonságról, mellyel mint döntő tekintélyt idézi a pogányoknak a judeo-keresztény sibyllát,³³ kinek teljesen elfogadja hitelességét?

nyen kezel egy külön értekezésben, *In Hermogenem* és különböző irataiban, *Praescr.*, 30, 33; *De monog.*, 16; *De anima*, I. V. ö. Alex. Kel., *Exc. ex script, proph.*, 56; Theodoret., *Haer. fab.*, I, 1'9; *Pbilast.*, 54.

²⁷ Szent Jeromos, ki csak egymaga szól e műről, talán összetéveszti Theophilt Tatianusszal.

²⁸ A mű több évvel 180 után keletkezett, mert a szerző idézi Chryserost, ki 180 után írt (III, 27, 28). Az üldözés, bár alábbhagyva, még mindig tartott (III, 3); Irenaeus úgy látszik, ismerte Theophil művét. V. Ö. Ad. Harnack, *Die Zeit des Ignatius* (Leipzig, 1878), 42—44 l.

²⁹ *Ad Autol.*, I, 9. III, 3, 8.

³⁰ *Τῆς τριάδος*, *Id Autol.*, II, 15; v. ö. I, 3, 5; II, 10, 22.

³¹ *Ad Autol.*, I, 14; II, 9.

³² *Ibid.*, II, 10 és köv.

³³ *Ibid.*, II, 9, 31, 36, 38.

Mindent összevéve, Theophil sokkal közelebb van Tatianus szűk és gyűlölködő szelleméhez, mint Justinus és Athenagoras szabadelvű gondolkodásához. Némelykor elismeri, hogy a görög philosophusok és költők megelőzték a kinyilatkoztatást, nevezetesen ami a világ belső lángbaborulását illeti,³⁴ de legtöbbször roppant tévedésektől megverteknek véli őket.³⁵ A görögök meglopták és e mellett elmásították a Genesisist.³⁶ A görög bölcsesség csak fakó, újkeletű és gyenge plagizálása Mózesnek.³⁷ Amiként a tenger kiszáradna, ha nem volna, hogy a folyók szüntelen táplálják, a világ is elveszne az emberek gonoszsága folytán, ha a Törvény és a próféták nem tartanák fenn benne az erényt és az igazságosságot. A katolikus Egyház olyan, mint az Istentől megalkotott sziget a tévedések tengerében. Azonban vigyázat! Vannak eretnokségek is, kopár zátonyok, víz és gyümölcs nélkül, tele vérengző vadállatokkal. Óvakodni kell a kalóztól, kik odahurcolják és elveszejtik az embert!...³⁸ Theophil igazában csak ott diadalmaskodik, mikor semmivé teszi a képtelen rágalmakat, melyekkel hitsorsosait illették.³⁹ Egyebütt gyenge és Autolycustól nem lehet rossz néven venni, hogy ily érvek után megmarad hitetlenségében.

A Marcus-Aurelius végső éveire eső ez apologe-
tikus irodalomnak az afrikai Minucius Felix⁴⁰ dia-
lógusa a gyöngyszeme. Ez az első latin nyelvű keresz-

³⁴ *Ad Autol.*, II, 37, 38.

³⁵ *Ibid.*, II, 4—8; III, 1—3, 6—7, 16, 18.

³⁸ *Ibid.*, II, 12.

³⁷ *Ibid.*, III, 17, 20—30.

³⁸ *Ibid.*, III, 14.

³⁹ *Ibid.*, III, 4—5, 15.

⁴⁰ Lactantius (Institut. div. V, I. f.) elébe helyezi Tertullianusnak. Szent Jeromos viszont, *De viris ill.*, 58 (v. ö. 53 és *Epist.*, 83 ad Magnum, 656 h., Ma t.) Tertullianus után és Szent Cyprian elé teszi; azonban a Frontonnal való kapcsolat nem engedi, hogy Marcus-Aureliuson vagy Commoduson innét jelöljük ki a helyét. Egyébiránt Tertullianus utánozza N inu-
ciust, nem pedig Minucius Tertullianust. L. Ebert, *Abhandl. der phil.-hist. Classe der Sachs. Ges. der Wiss.*, V, 319 és köv.;

lény írásmű és már megérzik rajta, hogy a theologiai tekintetben alacsonyabban álló latin keresztény irodalom a stylus árnyalatossága és férfiassága tekintetében túl fog tenni a görög irodalmon. A cirtai⁴¹ származású szerző Rómában lakott és foglalkozására nézve ügyvéd volt.⁴² Pogánynak született, a legválasztékosabb nevelésben részesült és a megfontolás tette kereszténnyé.⁴³ Tökéletesen ismeri klasszikusait, utánozza, néha másolja azokat; Cicero, Seneca, Sallustius a kedvenc szerzői. Kortársai közül senki se írt nála jobban latinul. Honfitársának, Frontonnak könyve nagy hatást tett reá; felelni akart a támadásra; meg is tette és pedig, úgy látszik, utánozva a híres rhetor kissé erőltetett stylusát és nem egyszer kölcsönözve is tőle.⁴⁴ Talán Celsus művét is olvasta és többször megnevezés nélkül azt veszi célba.⁴⁵

Egy képzett és a legelső cirtai családokhoz tartozó pogány, Caecilius Natalis⁴⁶ és két keresztény, Octavius és Minucius, Ostia közelében, az őszi szünet

Keim, *Celsus*, 151 és köv. I.; Bonwitsch, *Die Schr. Test.*, 21 és köv. 1. *Octavius*, 29, 33, 37 célzásokat tartalmaz a lyoni mésszárlásokra. ,

⁴¹ *Octavius*, 9, 30. Cirta a mai Constantine.

⁴² *Ibid.*, 2. V. ö. Laclant., *Inst.*, V, 1.

⁴³ *Octav.*, 1.

⁴⁴ L. *A kereszt. Egyh.*, 493 1. Octavius 2, 3, 4 § csinos nagyítása sok analógiát tüntetnek fel Marcus-Aurelius és Fronton leveleivel. Caecilius beszédének stylusa egyébiránt frontonianusabb, mint a munka többi részéé. Minucius megszokta a plagizálást; így gyakran másolja Cicerót is, a nélkül, hogy idézné.

⁴⁵ Keim., *Celsus*, 156 és köv. I.

⁴⁶ Constantineban több 210-től való feliratot találtak, melyek egy bizonyos *Marcus Caecilius Quinti F. Natalis quinquennalis* triumvirtól származnak (*Recueil de Constantine*, 1869, 695 1., *Corpus inser. lat.*, VIII, 6996, 7094—7098; *Hermes*, XV, 1880, 471—474 1.), ame'y hivatalt csak oly ember viselhetette, ki már igen tekintélyes pályát futott meg. Nem lehetetlen, hogy e Caecilius azonos azzal, kit Minucius Felix szerepeltet. Ha ennek elfogadása nehézségbe ütközik, fel lehet tenni, hogy a feliratokbeli Caecilius Natalis fia a dialogusbelli Caecilius Natalisnak; a latin onomastika szabályai nem ellenkeznek vele.

idején a tengerparton sétálgatnak. Caecilius megpillant egy Serapis-szobrot és megfelelően a szokásnak, szájjához emeli a kezét. Megindul a vita. Caecilius hosszú beszéddel kezd, mely körülbelül szószerinti reprodukálásának tekinthető Fronton érvelésének. Tökéletes felsorolása azoknak a kifogásoknak, melyeket egy kellőképpen római ember a kereszténységgel szembeszegezett. A hang conservativnak a hangja, ki nem nagyon rejtegeti fennhéjázó hitetlenségét és védelmezi a vallást, a nélkül, hogy hinne benne. Skeptikus lévén a dolgok velejének tekintetében és lenézve minden speculatiót, Caecilius csak illendőségből, megszokásból és azért ragaszkodik az uralmon levő valláshoz, mert a keresztények dogmatismusa ellenkezik az ízlésével. A philosophiai iskolák csak vitatkozásokat eredményeztek; az emberi elme nem tudja áthidalni a távolságot, mely az Istenségtől elválaszt. A legbölcsebbek lemondanak e vállalkozásról. Mit lehet szólni bizonyos emberek elbizakodottságáról, kik a legalacsonyabb osztályokból származva, nevelés és tudomány nélkül szűkölködve, idegenül minden irodalmi műveltségtől, azzal kérkednek, hogy eldöntik a kérdéseket, melyekkel szemben a philosophia évszázadok óta tanakodik? Nem sokkal okosabb-e, békét hagyva a kérdéseknek, melyek felülmúlják szerény képességeinket, követni az ősoktól megállapított kultuszt?⁴⁷ A régi századoknak, tudatlanságuk és egyszerűségük folytán, voltak kiváltságai, nevezetesen, közelről láthatták az isteneket, királyoknak tisztelhatték őket.⁴⁸ Ilyen dologban minden a régiség; az igaz az, amit már régóta hisznek. Róma elfogadván az egész világ rítusait, megérdemelte, hogy uralkodjon a világ felett. Minek megváltoztatni egy ilyen

⁴⁷ „Quanto venerabilis ac melius antistitem veritatis majorum excipere doctrinam“, 6 §. V. ö. Celsius id. Orig. , *Contra Cels.*, I, 9; VIII, 36, 41.

⁴⁸ *Octav.*, 6 §.

hasznos vallást?⁴⁹ Ez ősi kultusz látta Róma kezdeteit, védte a barbárok ellen, dacolt a Capitoliumon a gallok támadásával. Azt akarják, hogy Róma lemondjon róla néhány pártoskodó kedvéért, ki visszaél az asszonyok és a száj látók hiszékenységével?

A nyelv ritka ügyességének segélyével Caecilius kiérezteteti, hogy minden, ami a jóslásra, a kultuszokra, a csodás gyógyulásokra, az álmokra⁵⁰ vonatkozik, mesés és mégis igaz. Álláspontja ugyanaz, mint Celsusé. Alapjában epicureista; kevéssé hisz a Gondviselésben és a természetfeletti beavatkozásokban; de az államvalláshoz való ragaszkodása óvatossá teszi.

Az emberek és az állatok az elemek bizonyos spontán összetömörülése folytán születnek, élednek, nőrekednek, mely tömörülés azután oszlik, felbomlik, szétszóródik. Minden megfordul, visszatér forrásához, a nélkül, hogy ebben valamely lény az előállító, a bíró, a teremtő szerepét játszaná.⁵¹ így a tüzes elemek egyesülése szüntelen kiragyogtat napokat és újabb napokat. A pára, mely a földből kigőzölög, köddé válik, felhő formájában a magasba emelkedik, eső mivoltában aláhull. A szél zúg, a jég kopog, a mennydörgés dübörög a felhők összeütközésekor, a villám cikázik, a menny kő lecsap; mindez össze-vissza; a villám nekitámad a hegyeknek, becsap a fákba, válogatás nélkül éri a szent és a profán helyeket, lesújt a bűnös emberekre és gyakran a vallásosakra is. Mit szóljunk e vak, szeszélyes erőkről, melyek rendszer és vizsgálat nélkül ragadnak magukkal mindent: hajótörésben jók és rosszak egyformán járnak, *ex aequo* az érdem; tűzvészben az ártatlanok ugyanúgy pusztulnak, mint a

⁴⁸ „Religionem tam vetuslam, tam utilem, tam salubrem (*Octav.*, 8 §).“

⁵⁰ „Etiam per quietem deos videmus, audimus, agnoscimus, quo» impie per diem negamus, nolumus, pejeramus (7 §).“

⁵¹ „Nullo artifice, nec iudice, nec autore.“

gonosztevők; ha az ég dögletes méreggel fertőzött, a halál egyformán szól mindenkinek; a háború dühöngésében elesnek a legderekabbak; békében a gazság nemcsak egyenlő rangú az erénnyel, sőt kiváltságos, annyira, hogy vajmi nagy azoknak a száma, kiknél azt kérdi az ember, hogy a gonoszságukat utálja-e vagy a szerencsájüket kívánja magának? Ha a világot valamely felsőbb Gondviselés és valamely istenség kormányozná, vájjon Phalaris és Dionysos megérdemelte-e volna a koszorút, Rutilius és Camillus a száműzetést, Sokrates a mérget? íme, itt állanak a gyümölcscsel rakott fák, dús aratás és szüret; az eső megrothaszt mindent, a jég elver mindent; ennyire igaz, hogy az igazság rejtve és hozzáférhetetlenül marad előttünk vagy inkább, hogy csak a törvényt nem ismerő véletlen uralkodik az esetek végtelen és megfoghatatlan összevisszaságában.⁵² A kép, melyet Caecilius, mint a főrangú római társadalom tolmácsa, a keresztény erkölcsökről fest, a legsötétebbek közé tartozik. Igazuk van e szektariuszoknak, hogy rejtőzködnék: nem merészelhetnek mutatkozni. Titkos és éjjeli⁵³ összejöveteleik gyalázatos élvezetek gyűlhelyei. Lenézve mindent, ami tisztelgetésméltó, a papi méltóságokat, a bíbort, a köztisztsegeket, képtelenül, hogy érdemes gyülekezetekben egy szót is szóljanak, zugokba bújnak össze, hogy dogmatizáljanak.⁵⁴ E rongyos, félmeztelen emberek, oh! tetőpontja a merészségnek! a túlvilág! és bizonytalan gyötrelmek hitében megvetik a jelen gyötrelmeket. Féltükben, hogy a halál után meghalnak, nem félnek, hogy most meghaljanak.⁵⁵

Jelekről és titkos intésekről ismernek egy-

⁵² *Octavius*, 5.

⁵³ „Nocturnis congregationibus (8 §).“ Ez a törvénybe ütköző vétség volt.

⁵⁴ „Latebrosa et lucifuga natio, in publicum muta, in angulis garrula (8 §).“

⁵⁵ *Octavius*, 8 §.

másra; szeretik egymást jóformán még mielőtt ismernék egymást. Azután a kicsapongás lesz a vallás, a kötelék, mely összefűzi őket. Különbség nélkül *fivér*-nek és *nővér*-nek nevezik egymást, annyira, hogy e szent név használata folytán, ami különben csak házasságtörés vagy paráználkodás lenne, vérfertőzéssé válik. E hiú és örült babonaság ekként dicsőségeskodik bűneivel. Ha e beszédeknek nem volna igaz alapjuk, lehetetlen volna, hogy a mindig éleslátó közvélemény annyi borzalmas dolgot hiresztelne a rovásukra. Azt hallok, hogy a legncmtelenebb állatnak⁵⁶ a fejét imádják, melyet a legeggyűbb bizonygatás tesz szentlé előtük; igazán, méltó vallás és éppen az ilyen erkölcsökhöz való! Mások beszélnek... Hogy hamis dolgok-e ezek, nem tudom; de legalább is oly sejtések, melyeket a titkos és éjszakai rítusok természetyszerűen idéznek fel. És végül is, ha oly ember kultuszát tulajdonítják nekik, kit gonosz tetteiért kivégzéssel büntettek, valamint hogy szertartásaikon ott van a baljóslatú keresztfa, csak hozzájuk illő oltárokat tesznek fel róluk; azt imádják, amit érdemelnek.

A neophyták beavatása ugyanoly ismert, mint amilyen gyalázatos. Egy gyermeket, ki, hogy a dologban járatlant megtévesszék, tésztával és liszttel van bevonva, oda tesznek a beavatandó elé. Felszólítják, hogy sújtson reá. A lisztes burok miatt azt lehet hinni, hogy merőben ártatlan dologról van szó, holott a gyermek kiszenved a titkos, vak csapásoktól. És ekkor, oh! borzalom! mohón habzsolják a vérét, szétkapkodják a tagjait; ettől fogva az áldozat megpecsételte szövetségüket; bűnük kölcsönös tudomása kezessége hallgatásuknak.

Mindenki tudja, mi van lakomájukkal;

⁵⁶ A számár. V. ö. 28 §. V. ö. Celsius, id Orig. , VII, 40; Tertull., *Apoll.* 16; *Ad nat.*, I, 11, 14.

mindenféle tárgyalják és cirtai honfitársunk⁵⁷ értekezése hitet tesz róla. Ünnepi napokon mindenféle korú férfiak és nők gyermekeikkel, nővéreikkel, anyáikkal lakomára jönnek össze. Bőséges lakmározás után, mikor a résztvevők már fölhevítetek és a részegség kigyulasztotta bennök a vérfertőzés tízét, a következő történik. A gyertyatartóhoz egy kutya van odakötve; előcsalják és egy kis süteményt vetve neki, megugrasztyák. A gyertyatartó felborul. Ekkor, megszabadulva minden alkalmatlan világosságtól, a minden szemérmertlenségnek kedvező sötétben a véletlen választásait összekapcsolják a gyalázatos párosodással és vérfertözőkké válnak valamennyien, ha nem is tettel, de mindenesetre a büntársi mivolttal, mert valamennyiök kívánsága kíséri minden egyesnek a cselekedetét. Azonban nem folytatom, mert már eleget mondtam, amit mind vagy majdnem mind megbizonyít e romlott vallásnak már csak homály-kedvelése is. Mert hiszen miért iparkodnak rejtegetni kultuszukat, mikor tudva-levő, hogy a jó szereti a nyilvánosságot és egyedül csak a bűn keresi a rejtőket? Miért nincsenek ismert oltáraik, templomaik, képeik? Miért nem beszélnek soha nyilvánosan? Miért ez az irtózás a szabad összejövelektől, ha az, amit oly rejtelmesen imádnak, nem büntetni vagy szégyelni való? Ki az az egyetlen, magányos, gyászos isten, akit nem ismer semmiféle szabad nemzet, semmiféle ország, még a római babona legalantasabb foka se? Egyedül csak a nyomorúságos zsidó nemzet tisztelte ezt az egyetlen istent, de legalább nyíltan, templomokkal, oltárokkal, áldozásokkal, szertartásokkal tisztelte. Szegény levitézlett, trónja-vesztett Isten, mert hiszen most már nemzetével együtt foglya a római isteneknek ..⁵⁸ Beismeritek,

⁵⁷ Fronton. V. ö. 34 §. L. A kereszt. Egyház, 493 1.

⁵⁸ Octav., 9 és 10 §. V. ö. Celsus. id. Orig., V, 25, 41; VIII. 69.

hogy a legtöbben, a legjobbak közületek nyomorognak, hidegtől, fáradalomtól, éhségtől szenvednek és Istenetek ezt megengedi, észrevétlen hagyja! Vagy nem akar vagy nem tud segíteni övéin; tehetetlen vagy igazságtalan.⁵⁹

Fenyegetések, kínzás, gyötörtetés, ime sor-sotok; a keresztnek nem imádásáról van szó, hanem, hogy reáfeszítsenek benneteket; a tüzet, melyet jósoltok, melylől féltetek, már most szenveditek. Hol van hát az az Isten, ki meg tudja menteni szolgálait, mikor feltámadnak és mit sem tud tenni értök, amíg élnek? Vajon a ti Istenetek kegyelméből történik, hogy a rómaiak uralkodnak, parancsolnak, urak fölöttetek? És ezalatt ti kik folyton gyanúban álltok és nincs nyugodalmatok, tartózkodtok a tisztas élvezetektől, kerü-litek az ünnepélyeket, a nyilvános lakomákat, a szent látványosságokat. Mintha félnétek az istenektől, kiket tagadtok, irtóztok az oly húsételtől, melynek egy részét áldozáshoz használták, az italoktól, melyekből az oltároknak juttatlak. Fejete-keket nem koszorúzzátok virággal; testetektől meg-vonjátok az illatszert és azt temetésre tartogatjátok; még a síroktól is megtagadjátok a koszorúkat, sápadt, reszkető, sajnálni való teremtések ti... Nem támadtok fel, szerencsétlenek, közben pedig nem is éltek. Ha tehát van bennetek némi okosság, valami átlátása a nevetségességnek, hagyjátok abba az égi térségekben való csatan-golást, a végzet és a föld titkainak mohó hajszolá-sát. Nézzetek csak a lábatok elé; elég ez, különö-sen tudatlan, durva, nevelés és műveltség nél-kül való embereknek, kiknek nem adatott meg, hogy átértsék az emberi dolgokat, annál kevésbé a jog, hogy az isteni dolgokat feszegezzék.⁶⁰ Érdeme e különös dialógus szerzőjének, hogy

⁵⁹ *Octav.*, 12 §.

⁶⁰ *Octav.*, 12 §.

mit se gyengített ellenfelei érveinek erején. Celsus és Fronton se juttatta erélyesebb kifejezésre, hogy mennyire ellenkeznek a természettudomány legegyszerűbb fogalmaival is a világ lángbaborulásának ez örökös megjelentései, melyekkel az együgyűeket rémítgették. Nem kevésbé éles a feltámadás keresztény eszméinek kritikája se. Miért az az irtózás a máglyától és a holttestek elhamvasztásától, mintha a föld nem hajtaná végre pár év alatt, amit a máglya elvégez pár óra alatt? Mit fontos az a holttestnek, hogy vadállatok ropogatják-e vagy tengerbe sülyed vagy föld takarja vagy láng emészti meg?⁶¹

Octavius gyengén felel ez ellenvetésekre, melyek mintegy benne gyökereznek dogmájában és amelyeket a kereszténység léte egész folyamán magával fog hurcolni. Isten — mondja a kereszténység ügyvédje -- megteremtette a világot; le is rombolhatja. Ha semmi-ből meg tudta alkotni az embert, fel is fogja tudni támasztani. A végső lángbaborulás tanát a filozófusok tanítják.⁶² Hogy a zsidókat legyőzték, az az ő hibájukból történt. Isten nem hagyta el őket; ők pártoltak el Istentől.⁶³

Még hajszálhasogatóbb Octavius, mikor azt bizonyítgatja, hogy a kereszt jele az alapja minden vallásnak, különösen pedig a római vallásnak; a római zászló nem más, mint aranyozott kereszt; a trophaeum keresztformájú embert ábrázol; a hajó árbo-cozata, a szekér igája, az imádkozó ember testtartása megannyi képmása a keresztnek.⁶⁴ Az auguruk és az oraculumok jóslatainak a gonosz szellemek ténykedésével való magyarázása⁶⁵ szintén kissé gyermekes. Ékesszólón cáfolja azonban Caecilius arisztokrata előítéleteit. Az igazság mindeneknek ugyanegy; mindenki megtalálhatja és mindenkinek kötelessége, hogy ke-

⁶¹ *Ibid.*, 11.

⁶² *Octav.*, 34, 35. Orig. , *Contra Cels*, IV, 20.

⁶³ *Octav.*, 33.

⁶⁴ *Ibid.*, 29. V. ö. Tertull., *Apók.*, 16.

⁶⁵ *Octav.*, 27.

resse. Isten nyilvánvaló az elmének; a Gondviselés felismerése végett elég csak egy pillantást vetni a világ rendjére és az ember öntudatába. Ez igazság, bár elmosódva, megnyilatkozik még a pogány hagyományokban is. Minden vallás és minden költészet alapján ott található az eszméje egy mindenható lénynek, az istenek és az emberek atyjának, ki mindent lát, egyetemes oka mindennek. Octavius Ciceróból vett mondatokkal bizonyítja tételeit. Az embernek a monotheizmus a természetes vallása, mert megindulásában egyszerűen csak azt mondja: »Oh! Isten!«⁶⁶ Isten gondviselése zárószava a görög philosophiának, nevezetesen Platónak, kinek tana isteni volna, ha nem rontotta volna meg túlságos előzékenység az államvallás elve iránt. Ezt az elvet Octavius roppant élénken támadja. A Róma nagyságából vont érvek kevésbé érintik; e nagyság az ő szemében csak erőszakosságok, hitszegések vagy kegyetlenségek szövődéke.

Octavius fényesen mutatja ki, hogy a keresztények ártatlanok a bűnökben, melyekkel vádolják őket Kínpadra vonták őket; egyikök se ismert be semmit, holott a vallomás megmentette volna. A keresztényeknek nincsenek szobraik, se templomaik, se oltáraik. Igazuk van. Az Istenség igazi temploma az ember szíve. Mely áldozat ér fel a lelkiismerettel, az ártatlan szívvel? Igazságosságot gyakorolni — imádkozás; erényesen cselekedni — áldozás; atyafiát megmenteni — a legjobb hódolat. A keresztényeknél a legjámborabb a legigazságosabb. — Octavius különösen a vértanúk bátorságából merít diadalt.

Mily szép látvány Istennek, mikor a keresztény megküzd a fájdalommal, megáll a fenyegetésekkel, kínzásokkal, meggyötörtetésekkel szemben, neveti a halál vészes zaját és a hóhér borzalmát, felegyenesedik szabadságában a királyok, a fejedelmek ellen és nem hajol meg, csak Isten

⁶⁶ *Octav.*, 8, 18'

előtt, akinek tulajdona és győztesen és diadalmasan dacol azzal, aki halálos ítéletet mondott reá! Győzni ugyanis annyi, mint célját elérni tudni!.. A keresztény tehát lehet látszólag szerencsétlen, de igazában sohasem az. Ti égig magasztaltok oly embereket, mint Mucius Scaevola, kire biztos halál várt, ha fel nem áldozza jobb karját. Nos, a mieink közül hányán szenvedték el egyetlen panaszszó nélkül nemcsak, hogy jobb karjuk, de egész testük elégjen, mikor módjukban volt, hogy szabadon bocsáttassák magukat!... Gyermekeink, asszonyaink mibe se veszik a keresztet, a kínzásokat, a vadállatokat, a megkínztatás összes eszközeit, a türelem folytán, melyet felülről kapnak.⁶⁷

A tisztviselők, kik igazgatják e borzalmakat, reszkessenek! Isten csak vesztőkre hagyja meg tisztsegeiket, gazdagságukat; minél magasabbra emelkedtek, annál nagyobbat buknak. Meghizlalt és már a halálra megkoszorúzott áldozatok ők. Díszkiséret, vesszőnyaláb, bibor, nemesi származás, mily hiábavalóságok!⁶⁸ Az összes emberek egyenlők; csak az erény állapít meg különbséget köztük.⁶⁹

Ez érvektől meggyőzve Caecilius, anélkül, hogy időt engedne Minuciusnak a zárókövetkeztetés levonására, kijelenti, hogy hisz a gondviselésben és a keresztények vallásában.⁷⁰ Octavius fejtegetésében jóformán egy lépéssel se ment túl a tiszta deismuson. Nem említi se Jézust, se az apostolokat, se az írásokat, Kereszténysége nem az a szerzetesi élet, melyről a *Pásztor* álmadozik; a világfi kereszténysége ez, mely

⁶⁷ *Octav.*, 37.

⁶⁸ „Vanús error hominis et inanis cultus dignitatis (37 §).“

⁶⁹ „Omnes pari sorté nascimur, sola virtute distingui mur.“
(*Ibidem.*)

⁷⁰ Ez alkalmasint a szerző kitalálása; a constantinei feliratok ugyanis úgy tüntetik fel Caeciliust vagy fiát, hogy pogány kötelességeket teljesít.

nem ellenzi se a jókedvet, se a tehetséget, se az életnyájas kedvelését, se a stylus eleganciájának felkarolását.⁷¹ Ugyancsak messze vagyunk az ebionitától, sőt még a galileai zsidótól is! Octavius a kereszténnyé vált Cicero vagy még inkább a kereszténnyé vált Fronton. Valójában az értelmi kultúra folytán jut a dcismushoz. Szereti a természetet, kedvét leli a jómodoru emberek társalgásában. Az efajta emberek nem alkották volna meg se az Evangéliumot, se az Apokalypsiszt; de viszont ily csatlakozók nélkül az Evangélium, az Apokalypsis, Pál levelei titkos iratai maradtak volna egy zárt szektának, mely, mint az essenusoké vagy therapeutáké, végül is eltűnt volna.

Minucius Felix, sokkal inkább, mint a görög apologisták, azon a hangon beszél, melyet a kereszténység védelmezői mindig használni fognak. Ügyes ügyvéd, ki oly emberekhez intézi szavait, akik kevésbé járatosak a dialektikában, mint az egyiptomi vagy ázsiai görögök, elhallgatja a dogma háromnegyedrészét, hogy a részletek vitatása nélkül elfogadtassa az egészet, az irodalmi műveltség színét ölti magára, hogy megtérítse az irodalmilag művelteket és elhitesse velők, a kereszténység nem kívánja tőlük megtagadását a philosophusoknak és íróknak, kiket csodálnak. »Philosophusok, keresztények... de hiszen ez egy és ugyanaz. Az értelemmel ellenkező dogmák!... Ugyan! De hiszen a keresztény dogma szóról-szóra azt mondja, amit Zeno, Aristoteles, Plato, semmi egyebet. Ti barbároknek néztek bennünket; de hiszen mi csakúgy szeretjük a jó írókat, mint ti«. A különleges hiedelmekről, melyek az ajánlott valláshoz tartoznak, egy árva szó se; a kereszténység beolthatása végett Krisztus nevének kerülnek a megemlítését. Minucius Felix a Notre-Dáme hitszónoka, ki könnyen kielégíthető úritársaságbeli embereknek beszél, mindenkihez alkalmazkodik, azoknak, akiket meg akar győzni, tanulmányozza a gyengéit és bogarait, súlyos

⁷¹ Octavius, az első szakaszok.

egyházi köpenye alatt könnyedséget negélyez és meghamisítja symbolumát, hogy elfogadhatóvá tegye azt. Legyetek keresztényekké e kegyes sophista szavára, nagyon helyes; de ne feledjétek, hogy mindez cselvetség. Ami csak mellékesnek volt feltüntetve, holnap fődologgá válik; a keserű héj, melyet kis térfogatban és a legegyszerűbb jelzéssel akartak veletek lenyeletni, egész keserűségében érvényesül. Azt hallottátok, az úri embernek, hogy keresztény legyen, majdnem mitse kell változtatni elvein; most, hogy a dohog megtörtént, roppant számlával állanak elő. E vallás, melyről azt mondták, hogy csak a természetes erkölcsan, reáadásul lehetetlen physikát, bizarr metaphysikát, agyrémes történetet, az isteni és emberi dolgokról oly elméletet foglal magába, mely mindenben ellenkezik az értelemmel.

XXIII. FEJEZET.

A szervezés haladása.

Az oly súlyosnak látszó körülmények közepette az egyház szervezetének meglepő rohamossággal haladt a kiépülése. Az órában, melyhez eljutottunk, Jézus Egyháza már szilárd és összetartozó. A gnosticizmus nagy veszedelmét, mely a kereszténységet azáltal fenyegette, hogy számtalan szektára bontja, legyőzték. Mindenfélől hangzik a »katholikus Egyház«^x szó, mint megnevezése annak a nagy testületnek, mely immár összezúródás nélkül fog áthaladni a századokon. És már jól lehet látni a catholicitas jellemvonását. A montanistákat szektáriusoknak tekintik; a marcioniták úgy szerepelnek, mint akik meghamisítják az apostoli tant; a különböző gnosticus iskolákat mindinkább kirekesztik az egyetemes Egyház kebeléből. Van tehát valami, ami se nem a montanismus, se nem a marcionismus, se nem a gnosticismus, hanem a nem szektárius kereszténység, a püspökök többségének kereszténysége, mely ellenáll az eretnenségeknek és elkoptatja mindegyiküket, melynek, ha úgy tetszik, csupa negatív jellemvonása

⁷² *Εκκλησία καθολική*. A smyrnaiak levele Polycarpus vértanúságáról, cím, 8, 16 § *ἐν Σμύρνῃ καθολικῆς ἐκκλησίας*, 19; Pseudo-Ign. lev., *ad Smyrn.*, 8. V. ö. Szent Pion, act, 19 §. Celsus (Orig. , V, 59), *ἡ μεγάλη ἐκκλησία*. V. ö. Muratori töred., 55—57, 61—62, 66, 69 sor.

van, de amelyet e negatív jellemvonások megóvnak a pietista tévelygésektől és a rationalista ártalomtól. A kereszténység, mint minden párt, amely élni akar, fegyelmezi magát és lenyesi túlhajtásait. A mystikus exaltációhoz nagy adag józan ész és mérsékletet csatol, mely meg fogja ölni a millenarismust, a charismákat, a glossolaliát, az összes kezdeti szellemi jelenségeket. Egy maroknyi exaltált ember, ki, mint a montanisták, keresi a vértanúságot, bátortalanítja a vezeklést, kárhoztatja a házasságot, nem az Egyház. A középút diadalmaskodik; a radikálisok semmiféle fajtájának se fog megadatni, hogy szétrombolja Jézus művét. Az Egyház mindig a középben levő véleményen van; mindenkinek a tulajdona, nem pedig valamely arisztokrácia kiváltsága. A phrygiai szekták pietista arisztokráciája és a gnostikusok speculatív arisztokráciája egyaránt elutasításra talál. Az Egyházban vannak tökéletesek és nem-tökéletesek; valamennyien tagjai lehetnek. A vértanúság, a böjtölés, a coelibatus kitűnő dolgok; de az ember heroismus nélkül is lehet keresztény és pedig jó keresztény.

Az episcopatus volt az, mely a polgári hatalom minden közreműködése, csendőrök és törvényszékek minden támogatása nélkül a szabadság fölé megszervezte a rendet, oly társadalomban, mely eredetileg az egyéni inspiration alapult. Íme, miért van, hogy Syria ebionitái, kiknek nincs episcopatusok, hiányával vannak a catholicitas eszméjének is. Első pillantásra Jézus műve nem életrevalónak született; chaos volt. A világ végében való hiten alapulván, mely hitet az éveknek, ahogy teltek, tévedésnek kellett bélyegezniük, a galileai gyülekezetre, úgy látszott, nem vár más, mint hogy anarchiába olvadjon fel. A szabad profétálás, a charismák, a glossolalia, az egyéni inspiratio, mind ez több volt az elegendőnél, hogy az egész egy kis ephemer gyülekezetre korlátozódjon, aminőt Amerikában és Angliában annyi sokat lehet látni. Az egyéni inspiratio teremt, de nyomban szét is rombolja, amit teremtett. A szabadság után szabályra van

szükség. Azon a napon, melyen elismerték, hogy az Egyház közvetlen hatalommal van felruházva, oly hatalommal, mely Jézusét képviseli,² Jézus műve meg volt mentve. Az Egyház ettől fogva úr az egyén felett, kit szükség esetén kiűz a kebeléből. Csakhamar az Egyház, mely instabilis és változó testület, megszemélyesül a vénekben; az Egyház hatalma átszáll a papságra, mely minden kegyelem szétosztója a, közvetítő Isten és a hívő között. Az inspiráltot illetőleg az egyének a gyülekezet lép a helyébe. Az Egyház lett minden a kereszténységben; még egy lépés és a püspök lesz minden az Egyházban. Az engedelmisség az Egyház, majd a püspök iránt a legelső kötelesség; az újítás a hamisság jele; innentől fogva a kereszténynek a schisma a leggonoszabb bűn.³

Az ősi Egyházban ekként egyszerre volt meg a rend is, meg a szélső szabadság is. A scholastika pedantismusát még nem ismerték. A katolikus Egyház hamarosan elfogadta az eretnekeknel született termékeny gondolatokat, lenyesve belőlük, ami nagyon is szektarius volt bennök. A theologia spontanitása túlhalad minden később tapasztalhatót. A gnostikusokról, kik a legszélsőbb határokig hajtották a képzelődést, nem is szólva, Szent Justinus, a *Recogrdtion.es* szerzője, Pseudo-Hermas, Marcion, a számtalan mindenfelől feltünedező mester, ha lehet így mondani, tele vödörrel merít; mindegyik a maga innye szerint alkotja meg christológiáját. Azonban a vélemények roppant változatossága közepette, mely a keresztény őskort betölti, kialakul egy fix pont, a catholi-

² Máté, XVIII, 17—20.

³ Irenaeus, III, IV; XXIV, 1. L. főként Szent Cyprian, *Epist.*, 2, 3, 4, 43, 45, 48, 56, 57, 59, 63, 65, 66, 67, 72, 73. Figyelembe veendő Lucian., *Peregrinus*, 11 § πάντα, μ,ονος αυτός ἰνν. A *ἰαῖν.ος* szó először Clemens levelében, XL f. fordul elő, azután a Jakabhoz intézett pseudo-clemensi levélben, 5 §. V. ö. Alex. Kel., *Strom.*, III, 12 (199 1.); V, 6 (240 1.), stb. Ami a *χλήροδ* szót illeti, ez annyi, mint „rend“ és közte és *λαϊκός* között olyan az ellentét, mint *ordo* (hozzáértendő: *nobilissimus*) és *plebs* között.

citás véleménye. Hogy az ember megcáfolja az eretneket, nem szükséges vitatkozni vele. Csak rá kell mutatni, hogy nincs közösségben a katolikus Egyházzal, azokkal a nagy Egyházakkal, melyek püspökeik sorát egész az apostolokig vezetik vissza.⁴ *Quod semper, quod ubique* — ez az igazság abszolút mértéke. A szabálylallyal való érvelés, melynek Tertullianus oly ékesszóló formát ad, lesz az egész katolikus vitázás összefoglalása. Bebizonyítani valakinek, hogy újító, hogy késői theologus, egyértelmű annak a bebizonyításával, hogy nincs igaza. Hibás irányelv, mert a sors különös iróniájából, maga a doktor, ki ezt a cáfolási módszert oly parancsolóan fejtette ki, eretnek! mivoltban halt meg!

Az Egyházak között a levelezés már korán szokássá vált.⁵ A nagy Egyházak vezetőinek körlevelei, melyeket vasárnaponként felolvastak a híveknek, mintegy folytatását tették az apostoli irodalomnak.⁶ A templom, miként a zsinagóga és a mecset, kiváltképpen városi dolog. A kereszténység (és ugyanez elmondható a judaismusról és az izlamismusról is) városi vallás lesz, nem pedig mezei. A mezei lakos, a *paganus* szolgáltatja majd a végső ellenállást, melylyel a kereszténység találkozni fog. Az igen kis számú mezei keresztények a szomszédos város templomába jártak.⁷

A római municipium ily módon bölcsőjévé vált az Egyháznak. A mezők és a kis városok, amiként az Evangéliumot, papságukat is a nagy városoktól kapták, amely papság mindig a nagy város püspöke alá tartozik. A városok között egyedül a *civitas*-nak van igazi Egyháza és van *episcopos-a*, a kis város egyházi függésben van a nagytól.⁸ A nagy városok e pri-

⁴ Irenaeus, III, IV, 1; Tertullianus, *Praescr.*, 36.

⁵ Jusson eszünkbe a montanismus és a husvét ügye. L. főként Eusebius, *H. E.*, V, XXV. f.

⁶ Corinth. Dionys. és Soter, fentebb.

⁷ Justin., *Apol.* I., 67.

⁸ Ancagóni zsinat (315), 13 canon. .

matusa főfontosságú tény volt. Ha a nagy város már megtért, a kis város és a mező követte a példát. A keresztény alakulatnak ekként a diocesis⁹ volt az eredeti egysége. '

Ami az egyházi tartományt illeti, melyben a nagy Egyházak elsőbbséggel vannak felruházva a kicsinyek felett, az általában megfelelt a római tartománynak. A kereszténység kereteinek Augustus volt a megalapítója. Róma és Augustus kultuszának beosztása szolgáltatta a titkos törvényt, mely mindent szabályozott. A városok, melyeknek flamen-jük vagy *archiereus-ök* volt, kaptak később érseket; a püspök a *fiamén*, *ciuitatis* helyébe lépett. A III. századtól fogva a fiamén duumvir a városban ugyanazt a rangot foglalja el, mely száz vagy százötven évvel utóbb a püspöké volt a diocesisben.¹⁰ Julianus később megkísérelte, hogy e flameneket szembeállítsa a keresztény püspökökkel és plébánosokat csináljon az *augustales-ből*.¹¹ Ily módon valamely ország keresztény

⁹ A *παροικία* szó eleinte körülbelül egyértelmű volt Egyházzal vagy diocesis-sel. A smyrnaiak Szent Polycarpus vértanúságáról szóló levelének címe; Irenaeus, id. Eus., V, XXIV, 14 §; v. ö. 9 § és I, I, 1; III, XXVIII, 3; IV, XV, 2; V, V, 8; XXIII, 2; VI, XI, 1. A *παροικία* olyan értelmű volt, mint valamely idegen kolónia, az Egyház, a zsidók módja szerint, ahogy mindenütt, ahol volt, idegennek, száműzetésben levőnek tekintette magát (v. ö. *παροικούσα Σύμωνα* stb.; *Epist. Polyc.*, cím; Clem. Rom. I, cím; I Petri, I, 17, II, 11; *Cseleked.*, XIII, 17; Zsolt., XXXIX, 13; *Levél Diogneteshez*, 5; *Constit. apóst.*, VIII, 10).

¹⁰ Allmer, *Revue epigr.*, 4 sz., 62 l.; 10 sz., 154 és köv. l.; Euseb., *H. E.*, VIII, XIV, 9; IX, IV, 2 és Valois jegyzetei. A martyrok acaiban gyakran a fiamén a vádló. „Seditio coorta est pontificum.“ Ruinart 72 l. V. ö. *ibid.*, 140 l. L. továbbá *Acla* 11. február 24, 463 L, augusztus 24, 749 l., úgyszintén *Lactant.*, *De mórt, persec*, 36; Szent Optat., 255, 262 l., Du Pin kiad.

¹¹ Levél Arsaceshez, Galatia *archlereus-ához* 429 és köv. l. Spanh. (552 és köv. l., Hertlein). Julianus egy a pogánysághoz megtért püspököt *ίερεν§* címmel ruház fel. Levél Pegasusról: berlini *Hermes*, IX (1875), 259 l. (603 és köv. l., Hertlein).

földrajza körülbelül ugyanez ország római korbeli földrajza. A püspökségek és érsekségek jegyzéke a régi *civitates* jegyzéke, megfelelően egymás alá rendeltségüknek.¹² A birodalom mintegy az öntömlény volt, melyben az új vallás összefutott. A belső bordázat, a hierarchikus megoszlás a birodaloméhoz simult. A római közigazgatás régi lajstromai és a középkori Egyháznak sőt a napjainkbelinek is a registerei szinte mi különbséget se tüntetnek fel.

Róma volt a hely, hol a catholicitas e nagy eszméje kiformalódott. A római Egyház vitatlan primátust élvezett. Ezt részben szentességének és kitűnő hírének¹³ köszönhette. Most már mindenki elismerte, hogy ez Egyházat Péter és Pál apostolok alapították, a két apostol Rómában szenvedett vértanúságot, sőt Jánost is ott mártották forró olajba.¹¹ Mutogattak az e részben igaz, részben költött apostoli dolgoktól megszentelt helyeket.¹⁵ Mindez a római Egyházat páratlan dicsfényvel vette körül.¹⁶ A vitás kérdéseket Róma elé terjesztették döntés vagy megoldás végett.¹⁷ Ügygondolkodtak, hogy miután Krisztus Kephast tette meg Egyháza sarok-kövének, e kiváltság kiterjed utódaira is. A római püspök a püspökök püspöke lett, aki megint a többit. Victor pápa (189—199) ez igényt oly szélsőségig viszi, hogy a bölcs Irenaeus szót emel ellene; de a nagy lépés megtörtént; Róma proklamálta jogát (veszedelmes jog!), hogy kiközösítheti azokat, kik nem tartanak mindenben vele. A szegény artemoniták (anticipált arianus-félék) hiába panasz-

¹² így Cesarea-nak elsőbbsége van Aelia Capitolina felett.

¹³ Rom., I, 8; Ign., *ad Rom.*, felírás; Conuth. Dionys. levele, Euseb., IV, 23.

¹⁴ L. *Az Antikrisztus*, 197—199 l.

¹⁵ L. *Az Antikrisztus*, 191 és köv. l.

¹⁸ Irenaeus, III, III; Tertull., *Praescr.*, 21, 36; Szent Cyprian, *Epist.*, 52, 55 (ecclesiam principalem unde unitas sacerdotalis exorta est), 67, 71, 75.

¹⁷ L. fentebb a montanismus és a husvét kérdésének tárgyalását. Ugyanígy volt a III. században a *tapsi* és az eretnek megkeresztelése kérdésében, valamint Origenes ügyében.

kodnak a sors igazságtalansága miatt, hogy eretnek-számba mennek, holott Victorig az egész római Egyház úgy gondolkodott, mint ők.¹⁸ A római Egyház már akkor föléje helye de magát a történelemnek. Az a szellem, mely, 1870-ben, ki fogja mondatni a pápa csalhatatlanságát, már a II. század végén megismer-szik. Az a munka, melyből a *Muratori canon ja* néven ismert töredék való és amelyet 180 táján Rómában! írtak, már úgy tünteti fel a római Egyházat, hogy az szabályozza az Egyházak canonját, Péter passió-ját téve a catholicitas alapjává és visszautasítva mind a montanismust, mind a gnosticismust.¹⁹ Ugyanez il-öt-tájban a hit symbolumainak kísérletei is megkezdőd-nek Rómában.²⁰ Irenaeus az összes eretnekségeket ez Egyháznak a hitével cáfolja, amely Egyház »a leg-nagyobb, a legrégebb, a legjelesebb; megszakítatlan utódlás révén bírja Péter és Pál apostolok igaz ha-gyományát és primátusa²¹ folytán az összes többi Egyháznak hozzá kell fordulnia«. Minden Egyház, melyről azt tartották, hogy valamely apostol alapí-totta, kiváltságosnak szerepelt, hát még mi nem illeti meg azt az Egyházat, melyről azt hitték, hogy két apostol és pedig a két legnagyobb apostol alapította?

A III. század folyamán a római Egyház ez elsőbb-sege csak még inkább megszilárdult. A római püs-pökök ritka ügyességet tanúsítottak, kerülvén a theo-logiai kérdéseket, de mindig első helyen szerepelve a szervezés és igazgatás kérdéseiben. A novatianismus ügyében Cornelius pápa vezet mindent; azt látjuk, hogy Italiában püspököket mozdít el és újakat

¹⁸ Eusebius, *H. E.*, V, XXVIII, 3.

¹⁹ 36 és köv., 70 és köv., 73 és köv., 80 és köv. sor. L. Credner (Volkmar), *Gesch. des neut. Kanon*, 341 és köv. 1.; Hesse, *Das muratori'sche Fragment*, (Giessen, 1873); Harnack, *Zeitschrift für K. G.*, III (1872), 358 és köv. 1.

²⁰ Gaspari, *Quellén zur Gesch. des Taufsymbols und der Glaubensregel*, négy rész (Christiania, 1866—1879); Gebh. és Harn., *Patres apóst.*, I, II, edit. all., 115 és köv. 1.

²¹ „Propter potiore principalitatem“, Irenaeus, III, III, 2.

ültet a helyükbe.²² Róma volt központi hatósága az afrikai Egyháznak is.²³ Aurelianus, 272-ben, úgy ítél, hogy Antiochiának az az igazi püspöke, aki levelezésben van a római püspökkel.²⁴ A római Egyház e felsőbbsege mikor szenved megfogyatkozást? Akkor, amikor megszűnik, hogy Róma a valóságban egyedüli székvárosa legyen a birodalomnak, a III. században; amikor a nagy ügyek központja áthelyeződik Niceába, Nicomediába és főként mikor Constantinus császár új Rómát alapít a Bosporus partján. Constantinustól Nagy Károlyig a római Egyház a valóságban alább szállt, mint ahol a III. és IV. században állott. Hatalmasabban, mint valaha, felemelkedik azonban, mikor a Caroling-házzal való szövetekezése folytán nyolc évszázadra központja lesz Nyugat összes nagy ügyeinek.

Azt lehet mondani, hogy az Egyházak szervezete az előhaladásban öt fokot ismert, melyből négy az e munkától felélt korszakba esik. Először volt a kezdeti *ecclesia*, melyben az összes tagok egyaránt a Lélek inspirációja alatt állanak. Azután a vének vagy *presbiteri* jelentékeny rendőri jogokat nyernek az *ecclesia*-ban és felszívják az *ecclesia*-t. Azután a vének elnöke, az *episcopus* lassanként magába olvasztja a vének, következőképp az *ecclesia* hatalmát. — Azután a különböző Egyházak élén álló *episcopi* levelezésbe lépnek egymással, megformálják a katolikus Egyházat. Az *episcopi* között van egy, & római, ki nyilvánvalóan nagy jövőre van rendeltetve. A távoli jövőben már megpillantható a pápa, Jézus Egyházának monarchiává való átalakulása, Rómával, mint fővárossal; de a II. század végén e végső átalakulás még csak gyengén sarjad. Tegyük hozzá, hogy ez átváltozásban nem volt meg, mint a többiben, az egyetemes jelleg. Csak a latin Egyház alkalmaz-

²² Cornelius levele, Eus., *H. E.*, VI, XLIII, 8, 10.

²³ Tertull., *Praescr.*, 21; Szent Cyprian, *Epist.*, 52, 55, 71, 75 (Firmilianus).

²⁴ Samosatai Pál ügye. Eus., *H. E.*, VII, 30.

kodott hozzá és még ennek az Egyháznak a kebelében is a pápaság törekvése idővel lázadást és protestánst idézett fel.

Ilymódon a nagy szervezetek, melyek még ma is oly lényeges részét teszik az európai népek erkölcsi és politikai életének, mind ezeknek a naiv és őszinte embereknek a művei, kiknek hite elválaszthatatlanná vált az emberiség erkölcsi kultúrájától. A II. század végén az episcopatus teljesen érett; csirájában megvan a pápaság. Az oecumenikus zsinatok lehetetlenek voltak; csak a keresztény birodalom engedhette meg e nagy összeföveteleket; de a tartományi synodus munkában volt a montanisták és a husvét ügyében; a tartományi főváros püspökének ellentmondás nélkül elfogadták elnöki rangját. Az egész mozgalomnak, mint az apostoli időkben, roppant élénk levélbeli közlekedés volt a lelke és feltétele.²⁵ A novatianismus esetében, 252 táján, az egymással közlekedő különböző tartományi értekezletek a levelezés folytán valóságos zsinatot alkottak, melynek Cornelius pápa volt az elnöke.²⁶ A Privatus, lambesi püspök ellen indított perben és az eretnekek megkeresztelésének kérdésében merően hasonlóan történt.²⁷

Az Egyháznak az alkotmány, jobban mondva a túlzott hierarchikus fennhatóság felé tartó e belső mozgalmának rohamos haladását jól mutatja az Ignácnak tulajdonított levelek²³ gyűjteménye, melynek az állítólagos Polycarpus-levél²³ talán függeléke. Feltehető, hogy ez írások abban az időtájban jelentek

²⁵ V. ö. Euseb., *H. E.*, IV, XXIII; VI, XX, 1.

²⁶ Euseb., *H. E.*, VI, XLIII f.

²⁷ iSzent Cyprian, *Epist.*, 30, 55.

²⁸ L. *Az Evangéliumok*, XVII és köv. I. A kifogásokat, melyek e levelek hitelessége ellen támaszthatók, nem gyengíti, ha Ignác vértanúságát Hadrian vagy Antoninus idejébe teszik. (Harnack, *Die Zeit des Ignatius* (Leipzig, 1878). E leveleknek stylusában és gondolatmenetében van az apokryph jelleg.

²⁹ *A kereszt. Egyház*, 442 és köv. 1.

meg, melyhez eljutottunk.³⁰ Ki lehet illetékesebb az engedelmességet és a rendet hirdetni a híveknek, mint a két nagy vértanú püspök, kinek emlékét mindenütt tisztelték?³¹

Engedelmeskedjétek a püspöknek, mint ahogy Jézus-Krisztus engedelmeskedik az Atyának és a presbyterek testületének, mint az apostoloknak; tiszteljék a diakonokat, akár Istennek a parancsolatát. Semmiben, ami az Egyházra tartozik, meg ne kerüljétek a püspököt. Az Eucharistiát illetőleg azt kell igazinak tartani, melyet a püspök vagy akit ő megbízott vele, szolgáltat ki. Ahol a püspök látható, ott kell lennie a népnek, mint ahogy ahol a Krisztus Jézus van, ott van a katolikus Egyház. Nem szabad se keresztelni, se agapot tartani kívül a püspökön; a püspöki jóváhagyás a jele annak, ami Istennek tetszik, a szilárd és a gyakorlatban követendő biztos szabály ..³²

Illő tehát, hogy a püspök akaratával legyetek, aminthogy teszitek is. Mert a ti Istenhez méltó tiszteletreméltó presbyteralis testületek ugyanoly összhangzatos viszonyban van a püspökkel, mint amilyenben a húrok vannak a citerával. Egycségek és vonzalmas összetartások éneklé Jézus-Krisztust. Mindegyiketek legyen tehát kórus, hogy, teljesen egyetértve és egylélekkel lévén, tökéletes egységben fogadjátok Isten hangjegyeit és egy hanggal énekeljétek Jézus-Krisztusban az Atyának, hogy meghallgasson és jó tetteitekről fia tagjainak ismerjen benneteket.³³

Pál nevét és Titushoz meg Timotheushoz való

³⁰ A határozatlan forma, mellyel Irenaeus (V, XXVII, 4) Ignácról beszél, *των ἡμετέρων* arra látszik mutatni, hogy az irat, melyből az idézet való, egész új keletű.

³¹ V. *ο. Αἰδασκαλίᾳ* vagy *διδαχῆν, κλήμῆϊ-ντὸς, Ἰγνατίου, Πολυκάρπου*

Sin. Anast. és Nicephor. canonjaiban, Credner, 241, 244 1.

³² *Ad Smyrn.*, 8 §. V. ö. *ad Philad.*, 1 §.

³³ *Ad Eph.*, 4.

viszonyát már felhasználták, hogy az Egyházat ellásák egy kis canonikus kódex-félével a hívek és a papok kötelességeiről. Ugyanezt telték meg Ignác neve alatt.³⁴ Bizonyos merőben egyházas jámborság lépett a lángolás helyébe, mely több mint száz éven át ápolta Jézus emlékét. Immár az orthodoxia a legfőbb jó; az engedmesség az, ami üdvözít; az aggastyánnak meg kell hajolnia a püspök előtt, még ha fiatal is az.³⁵ A püspöknek mindenre ki kell terjesztenie figyelmét, névszerint kell ismernie minden alárendeltjét.³⁶ Ilymódon azzal, hogy a szélsőségig hajtották Pál elveit, oly eszmékhez jutottak, melyek fellázították volna Pált. Ő, aki nem fogadta el, hogy a cselekedetek üdvözítenek, megengedte-e volna, hogy a feletteseknek való egyszerű alávetés elég az üdvözülésre? Másfelől viszont Pseudo-Ignác ugyancsak autentikus tanítványa a nagy apostolnak. Egyaránt távol a judaismustól is meg a gnosticismustól is,³⁷ egyike azoknak, akik a legexaltátabban beszélnek Jézus Krisztus istenségéről.³⁸ A *christianismus*³³ neki, ugyanúgy, mint a Diogncteshez írott levél szerzőjének, teljesen különálló vallás a mosaismustól. Egyébiránt az összes kezdeti megkülönböztetések eltűntek a domináló irányzat elől, mely az egység felé vonta a legellentétebb pártokat is. Pseudo-Ignác kezét fogott a judeo-keresztény Pseudo-Clemenssel, hogy az engedmességet és a tekintély tiszteletét hirdesse.⁴⁰

³⁴ L. főként Ignác Polycarposhoz intézett állítólagos levelét és Polycarpos levelét.

³⁵ *Ad Eph.*, 3, 5; *ad Maga.*, 3—7, 13; *ad Trail.*, 2, 3, 12; *ad Philad.*, 1—4, 7—8; *ad Smyrn.*, 8—9; *ad Polyc.*, 6.

³⁶ *Ad Polyc.*, 4.

³⁷ *Ad Magn.*, 8, 10; *ad Trail.*, 6, 7, 11; *ad Philad.*, 6, 9, *ad Smyrn.*, 2—7; Epistola Polyc., *ad Phil.* 7.

³⁸ *Ad Eph.*, 7. 1

³⁹ *Ad Magn.*, 10; *ad Philad.* 6. A *x^oLOTLavropós* szó már megvan Celsusnál (Orig., III, 75).

⁴⁰ Az *episcopos* és *presbyteros* synonym volta még mindig tartott. Epist. Polyc., cím; Irenaeus Victorhoz, Eus., V, XXIV f. V. ö. Cím. Rom., I, 42,

A széthúzásoknak, melyek Krisztus Egyházát több, mint száz éven át eltöltötték, e megszűnésére vajmi szembeszökő példát tüntet fel Hegesippos. E tiszteletreméltó aggastyán, ki az ebionismusból indult el, de teljes befogadást nyert az orthodox Egyháztól, Rómában befejezte emlékiratainak öt könyvét, az egyháztörténetem első alapvetését.⁴¹ A mű Jézus Krisztus halálával kezdődik. Mindazonáltal kétséges, hogy a tárgyalásban chronologiai sorrendet követett.⁴² Sok tekintetben polemikus munka volt az eretnkségek⁴³ és a gnostikusoktól meg marcionitáktól írt apokryph könyvek ellen. Hegesippos kimutatta, hogy e könyvek közül sok merőben újkeletű.⁴⁴

Hegesippos emlékiratai végtelen értékűek volnának számunkra és elvesztők nem kevésbé sajnálatos, mint Papias irataié. Magukban foglalták egész kincsét az ebionita hagyományoknak, oly formában, hogy elfogadhatókká voltak téve a katolikusoknak és oly szellemben, mely élénken szembehelyezkedett a gnossissal. A zsidó szektákra és Jézus családjára vonatkozó részek, nyilvánvalóan különleges értesültség folytán, igen behatók voltak. Hegesipposban, kinek anyanyelve a héber volt és nem részesült hellenikus nevelésben, a talmudista hiszékenysége lakozott. Nem riadt vissza semmiféle bizarrságtól. Stylusa a görögök szemében egyszerűnek és laposnak tűnt fel, kétségtelenül, mert, mint a *Cselekedetek-é.*, héber elgondolást követett. Érdekes mutató belőle Jakab halálának elbeszélése,⁴⁵ mely oly sajátságos hangú, hogy az ember hajlandó volna azt hinni, valamely rhythmikus héber prózában írt ebionita műből való.

⁴¹ Euseb., IV, VIII f., 22; Szent Jerom., *De vir. Hl.*, 22; Sozom., I, 1; Syncell., 337 és köv., 345 l. (Paris.)

⁴² Jakab, az Ūr testvére halálának elbeszélése az ötödik könyvben talált helyet.

⁴³ Eus., IV, VII, 15.

⁴⁴ *Ibid.*, IV, XXII, 8. , , c

⁴⁵ Eus., II, XXIII f. A részlet, hogy *αυτὸν ἡ σιγήλη μένεν πασα τῶ ναῶ* (18 §), úgy látszik valamely 70 előtt írt Okiratból származik.

Holott pedig ki sem hasonlított kevésbé a szekretariushoz, mint a kegyes Hegesippos. A catholicitas eszméje ugyanúgy dominál elméjében, mint a pseudo-ignáci levelek szerzőjénél. Célja bebizonyítani az eretnekeknek a keresztény tan igazságát, annak a kimutatásával, hogy egyformán tanítják az összes Egyházakban és így is tanították mind az apostolok óta. Az eretnokség, kezdve Thebuthis (?) eretnokségével, a gögből vagy a nagyravágyásból eredt.⁴⁶ A fenhatóság tekintetében a római Egyház lépett a régi zsidó szabályzat helyébe és az egység oly központját teremtette meg Nyugaton, mint amilyen volt valamikor Keleten Jézus rokonainak püspöksége, akik, mint ő, Dávid törzséből származtak.⁴⁷

Látnivaló, a régi Ebion ugyancsak megszelídült. Hegesippos után már nem is ismerik többé a kereszténység e válfaját, ha csak nem Syria mélyében. Ott Julius Africanus, 215 táján, még talál kezdeti nazareusokat és tőlük igen, hasonló hagyományokat hall azokhoz, amelyekből Hegesippos élt.⁴⁸ A haladás, jobban mondva: az orthodoxia megszűkülése kárára vált neki. Kevéssé olvasták, még kevésbé másolták. Origenes, Szent Hippolyt nem is tudnak róla. Csak azok ismerték, akik, mint Eusebius, érdeklődtek a történelem iránt és a becses lapokból az az egynéhány menekült meg, melyet modernebb chronographok elbeszélésükbe közbeszóttak.⁴⁹

Az érettség egy másik jele az a, egy bizonyos, kétségtelenül képzelt személyű,⁵⁰ Diogneteshez intézett

⁴⁸ Eus., IV, XXII, 5.

⁴⁷ "Ενω Λγ της ἐκκλησίας. Heges., id. Eus., IV, XXXII, 5.

⁴⁸ L. *Az Evangéliumok*, 74—75 l.

⁴⁹ Eusebius *H. E.*, II, 23; III, 11, 16, 20, 32; IV, 8, 11, 21, 22; Syncell., *I. c.* Egy jegyzetből, melyet Sakkelion úr Patmosban talált, helytelenül következtették, hogy a XVI. században még kellett lennie egy teljes Hegesipposnak. (*Zeitschrift für K. S.*, II, 288—291 l.) E jegyzet *desiderata*-ról szól, vagyis, elveszett görög, nem pedig még meglevő munkák jegyzéke.

⁵⁰ Diognetes, Marcus-Aurelius tanítója nem volt eléggé híres, hogy azt lehetne hinni, róla van szó.

levél, melynek ékesszóló és eléggé jó író⁵¹ névtelen szerzője helyenként Celsusra és Lucianosra emlékeztet.⁵² A szerző úgy tünteti fel Diognetes-t, hogy nagy vágya van megismerni »az új vallást.«⁵³ A keresztények, oktatja az apologista, egyaránt távol állanak mind a görög bálványimádástól, mind pedig a zsidók babonáságától, nyughatatlan szellemétől és hiúságától.⁵⁴ A görög philosophia egész műve nem más, mint képtelenségek és szélhámos megtévesztések halmaza.⁵⁵ Másfelől a zsidók abban hibáznak, hogy az egyetlen Istent ugyanoly módon tisztelik, mint a polytheisták a maguk isteneit, vagyis áldozásokkal mintha ez kellemes lenne neki.⁵⁶ A táolálékokat ilthő aprólékos szabályaik, a szombat babonája⁵⁷ a körülmetélés hánytorgatása, kiesinves aggálvoskodásuk, melyet a bojt meg az újhoid dolgiban tanúsítanak, nevetségesek. Az embernek nincs joga különbséget tenni a dolgok között, melyeket Isten teremtett, egyeseket tisztáknak nyilvánítani, másokat pedig mint haszontala-

⁵¹ *Epistola ad Diogn.*, Gebh. és Harn., *Paptrum apóst. Op.*, I, 2 füz. (Lips., 1878) vagy *Szent Jusdnus-han* (Ottó, 3-ik kiad., 1879). A VII. fejezetben célzást véltek található Marcus-Anreliusra és Commodusra. Ami az üldözésről szól (V, VII, X f.) jól megfelel Marcus-Aurelius v^ogsó éveinek. A XI és XII. f. mindenek véleménye szerint betoldás. Az irat esetleg lehet a III. századból való; de feltétlenül elhárítjuk magunktól, hogy ennél újabbkeletű szerkesztményt lássunk benne. Hogy Szent Justinusiiek tulajdonítják, az semmikép se tartható fent. Az egyházi hajdankor nem említi a könyvet, de ugyanígy van Hermias esetében is és kevésbe múlt, hogy Athenagoras is nem így járt.

⁵² V. ö. a keresztény köztársaság képét és az eszményi város leírását, Lucian, *Hermotim.*, 22—24.

⁵³ I f. 9.

M *Την Ἰουδαίων δεισιδαιμονίαν...*, *πολυπραγμοσνην, αλαζονείαν*. I, III, IV. f.

⁵⁴ *Epist. ad Diogn.*, 8, 9.

⁵⁵ A szerző itt úgy beszél a zsidó törvényről, ahogy az meg van írva. Vajmi helytelenül következtették ebből, hogy az irat 70 előtről való. V. ö. Barnabás levele, 2, 4, 9, 13, 14, 16; *Praed. Petri et Pauli*, 58—59 1., Hilg.; Alex. Kel., *Strom.*, VI, 5. . . .

⁵⁶ *Την περι τα σάββατα δεισιδαιμονίαν*. IV. f.

nokat és feleslegeseket elvetni. Azt állítani, hogy Isten tiltja szombaton megcselekedni olyasvalamit, amiben semmi tisztességtelen sincs, mi lehet ennél istentele-nebb? A test megcsonkítását olybá tüntetni fel, mint a kiválasztottság jelét és azt képzelni, hogy Isten ezért szereti az embert, mi lehet ennél furcsább?

Ami a keresztény kultusz mysteriumát illeti, ne reméld, hogy azt valakitől megtanúlhatod. A keresztények ugyanis se országra, se nyelvre, se erkölcsökre nézve nem különböznek más emberektől; nem laknak saját vám okban, nem beszélnek külön nyelven; életmódjukat nem jellemzi semmiféle különleges aszkétaság; nem foglalják el csak úgy könnyedén az ingatott elmék képze-lődéseit és álmait; nem csatlakoznak, mint oly sokan, ennek vagy annak a revét vi elő szektákhoz; hanem a görög vagy barbár városokban laknak, aszerint, ahogy a sors intézte és ruházat, viselkedés, életmód tekintetében alkalmazkodva a helyi szokásokhoz, mindenkit bámulatba ejte-nek köztársaságuk igazán csodálatraméltó szerve-zettséggel. Különféle házakban laknak, de úgy, mint akik csak letelepültek; osztoznak a polgárok kötelességeikben és viselik az idegenek terheit. Minden idegen föld haza és minden haza idegen föld nekik. Házasodnak, mint mindenki, gyermekeik vannak; de soha ki nem teszik újszülöttjeiket. Együtt étkeznek, de azért asztaluk nem közös.⁵⁸ Testi életet élnek, de nem a testnek élnek. A földön laknak, de az ég polgárai. Engedelmeskednek az érvényben levő törvényeknek és életelveik folytán föléje emel-kednek a törvényeknek. Mindenkit szeretnek és az egész világ üldözi, félreismeri, kárhoztatja őket. Halálra vetik őket és ezzel biztosítják nekik az életet. Szegények és gazdaggá tesznek máso-

⁵⁸ Vagyis nem esznek össze-vissza mindenféleből. L. Ottó, 178—179 1. (3-ik kiad.)

kát;⁵⁹ hiányával vannak mindennek és úsznak a bőségben. Megvetéssel halmozzák el őket és a megvetésből dicsőség származik rájuk. Rágal-mazzák őket és a következő pillanatban kihir-detik igazságukat; bántalmakra áldással felel-nek;⁶⁰ a sértést tisztelettel viszonozzák; nem cse-lekedvén mást, mint csak jót, gonosztevők gyar-nánt büntetik őket; büntetéssel sujtottan örven-deznek. mintha az étellel ajándékoznák meg őket. A zsidók ellenük vannak, mint a pogányok ellen;⁶¹ a görögök üldözik őket és akik gyűlölik őket, nem tudnák megmondani, miért teszik?

Röviden, ahogy a lélek a testben, a keresz-tények ugyanúgy vannak a világban. A lélek el van terjedve a test összes tagjaiban és a keresz-tények el vannak terjedve a világ összes városai-ban. A lélek a testben lakozik és mégsem tartozik a testhez; hasonlóképpen a keresztények a világ-ban lakoznak a nélkül, hogy a világhoz tartozná-nak.⁶² A láthatatlan lélek fogolyként van a látható testben; azonképpen a keresztényeknek köztudo-mású a világban való jelenléte; de kultuszuk láthatatlan. A test gyűlöli a lelket és háborút folytat ellene, holott annak vele szemben nincs más vétke, mint hogy akadályozza az élvezés-ben; a világ is gyűlöli a keresztényeket, holott a keresztényeknek nincs más vétkük, mint hogy szembeszállanak az élvezettel. A lélek szereti a testet, mely gyűlöli; ugyanígy a keresztények is szeretik azokat, kik átkozzák őket. A lélek be van börtönözve a testbe és mégis a lélek a kapocs, mely fentartja a testet; hasonlóképpen a keresz-

⁵⁹ V. ö. II Cor., VI, 10.

⁶⁰ V. ö. I Cor., IV, 12.

⁶¹ Ὑπὸ Ἰουδαίων ὡς ἀλλόφυλοι πολεμοῦνται. V. f. V. Q. Justin., id. *A kereszt. Egyház*, 277 1,

⁶² János, XVII, 11, 14, IQ,

tények fogságban vannak a világ börtönében és ők azok, kik fentartják a világot. A halhatatlan lélek halandó hajlékban lakozik; hasonlóképpen a keresztények időlegesen romlandó lakásokba vannak bezárássalva, várva az ég romolhatatlanságát. Az éhség, a szomszomság szenvedései tökéletesítik a lelket; a keresztények, kiket nap-nap után irtanak, egyre jobban szaporodnak. Isten őrhelyet jelölt ki nekik, melyet nem szabad elhagyniok.⁶³

Az elmés szerző maga adja kezünkbe magyarázatát a jelenségnek, melyet természetfelettinek akar feltüntetni. A kereszténység és a birodalom úgy néz-lek egymásra, mint két vad, mely felfalni készül egymást, a nélkül, hogy számot adnának maguknak ellenségeskedésük okairól. Amikor valamely embercsoport ily magatartást ölt a nagy társadalom kebelében, amikor külön köztársaságot⁶⁴ alkot az államban, csapássá válik. Nem ok nélkül átkozták e látszatra oly szolid és oly derék embereket. Igazán rombolták a római birodalmat. Kiitták az erejét; hivatalaitól, főként a hadseregtől elvonták a legjobbakat. Hiába mondja az ember, hogy jó polgár, mert fizeti az adóját, alamizsnálkodik, rendszerető, mikor a valóságban az ég polgára és a földi hazát csak börtönnek tekinti, melyben semmirevalókkal van összeláncolva. A haza földi dolog; ki anglyalt akar játszani, mindig gyenge hazafi. A vallási exaltacio rossz az államnak. A vértanú hiába állítja, hogy nem lázad; fel, hogy a leghívebb alattvaló; az, hogy vállalja a kivégeztetést⁶⁵ és az államot az elé az alternatíva elé állítja, hogy vagy üldözze vagy pedig fogadja el a theocratia törvényét: ártalmasabb az államra, mint akár a legelszántabb lázadás. Soha sincs valami ok

⁶³ *Ad Diogn.*, 5, 6.

⁶⁴ *Πολιτεία. Ad Diogn.*, 5.

⁶⁵ *Ad Diogn.*, 10 stb.

nélkül, hogy valakit mindenek gyűlölnek;⁶⁶ a nemzeteket e tekintetben oly ösztön vezeti, mely nem csal. A római birodalom alapjában érezte, hogy ez a titkos köztársaság megölheti. Siessünk hozzátenni, hogy az erőszakos üldözéssel a legrosszabb politikát választotta vele szemben és meg akarván akadályozni, siettetette az eredmény bekövetkezését.

⁶⁸ *Ad Diogn.*, idézett helyek és II f.

XXIV. FEJEZET.

Alexandria, Edessa iskolái.

Sok dolog elmúlt; mások elkezdődtek; a hagyományt az iskola és a könyvek váltották fel. Már senki se mondhatja, hogy látta az apostolokat vagy közvetlen tanítványaikat. Olyféle okoskodásoknak, mint amilyet, negyven év előtt,¹ Papias hangoztatott, a könyv megvetésének és a közvetlen tudomással bíró emberek bevallott többrebecsülésének, többé már nincs helye. Hegesippos az utolsó, ki utazásokat tett, hogy helyszínen tanulmányozza az Egyházak tanításait. Irenaeus e nyomozást haszontalannak véli.² Az Egyház nagy gyűjtőtára az igazságnak és csak meríteni kell belőle. Eltekintve a barbároktól, kik nem tudnak írni, már senkinek sincs szüksége, hogy a szóbeli hagyományhoz forduljon.

Neki állanak az írásnak; a traditionistának a doktor, az egyházi író lép a helyébe; a kezdetek teremtő időszakának vége; kezdődik az egyházi történelem. Egyházit mondunk és nem papit. Abban a korszakban ugyanis, amelynél tartunk, a doktor igen gyakran laikus ember. Justinus, Tatianus, Athenagoras, az apologisták legtöbbje se nem püspök, se nem diakon. Az alexandriai iskola doktorai külön

¹ L. *A kereszt. Egyház*, 125 és köv. 1.

² Irenaeus, III, IV, 1, 2.

helyet foglalnak el a clericalis hierchián kívül. A catechumenatus intézménye elősegítette e fejlődést. Jelentkezők, kik gyakran tanult emberek voltak, miután az Egyházon kívül előkészültek a kérsztség felvételére, külön és a híveknél szabatosabb oktatást kívántak. Origenes a caesarei püspök engedélyéből catechista és hitszónok, a nélkül, hogy meghatározott rangja lenne a clerusban. Szent Jeromos hasonló helyzetet fog elfoglalni, mely már az ő idejében tele volt nehézséggel. Amint hogy természetes is volt, hogy az Egyház lassanként magába olvassza az egyházi oktatást és a doktor a püspöknek alárendelt tagja legyen a clerusnak.

Láttuk, hogy Alexandriában, a gnosticismus vitái következtében és talán a *Muzeum* utánzásaképen az Egyháztól és az egyházi doktoroktól különálló catechista iskola alakult az írások rationalis m agy úrázására.³ Ez az iskola, valami keresztény egyetem-féle odatartott, hogy központja legyen az egész theologiai mozgalomnak. Egy Pantaenus⁴ nevű megtért fiatal sicíliai volt a feje, ki az eszmék oly szabadságát! vitte a keresztény oktatásba, aminőt addig egyetlen keresztény szószék se ismert. Tetszését lelte mindenben, a bölcsészeti rendszerekben, az eretnekségekben, a legkülönösebb vallásokban. Mindenből mézet szűrt, — gnostikus volt a legjobb értelemben, de távol az agyrémektől, melyekkel a gnosticismus majdnem mindig együtt járt. Már elejétől fogva köréje csoportosult néhány irodalmilag művelt és e mellett keresztény ifjú, így nevezetesen a fiatal megtért Kelemen, ki akkoriban húsz éves lehetett és Alexander, Jeruzsálem hajdani püspöke, ki a III. század első felében oly jelentékeny szerepet játszott. Pantaenus hivatottsága különösen az élőszóbeli oktatásban nyilvánult; beszédének roppant varázsa volt; nála

³ Eusebius, V, 10. 11 f.; VI, 6, 14, 19; Szent Jerom., *De viris ill.*, 36; *Epist.*, 83 (Mart., IV, 2 r., 656 l.); Alex. Kel. *Strom.*, I, I, 118 l.

⁴ Pantaenus ez időben körülbelül huszonötéves lehetett.

híresebb tanítványai mély érzést őriztek meg róla. Ugyanúgy kedvelvén a philosophiát, mint Justinus, a kereszténység olybá tűnt fel előtte, mint mindannak a kultusza, ami szép. Ékes, csillogó, sugaras, mindenkihez jóindulatú lélek, a maga idejében a legszabadelvűbb és legkitártabb elme volt, melyet eddig az Egyház magáénak mondott és hajnalodását jelezte egy nevezetes intellectualis mozgalomnak, talán a legkülönösebbnek a rationalismus összes próbálkozásai között, melyek a kereszténység kebelében valaha is felmerültek. Origenes abban az időszakban, melynél megállunk, még nem született meg; de apja, Leó»nides ápolja szívében azt az izzó idealismust, mely vértanúvá fogja tenni és első mesterévé a fiúnak, ki»nek alvása közben megcsókolja a keblét, mint a Szent-Lélek templomát.

A pogány Kelet nem volt mindig ugyanoly ellen-szenves a keresztényeknek, mint Görögország. Az egyiptomi polytheismussal szemben, például, kevésbbé voltak szigorúak, mint a görög polytheismussal szemben. A II. századbeli sibyllai költő mikor Isisnek és Serapisnak megjelenti uralmuk bevégződését, ezt több szomorúsággal, mint amennyi hántással teszi. Képzelmére nagy hatást tesz egy egyiptomi pap megtérése, aki majd megtéríti honfitársait. Rejtelmes szavakban beszél egy az igaz Istennek emelt templomról, mely Egyiptomot mintegy szent földdé fogja tenni és fenmarad mind az idők végeztéig.⁵

Kelet, mely mindig hajlott a syncretismusra és eleve rokonszenvezett mindennel, ami magán hordta az önzetlen speculativ jelleget, a maga részéről viszonozta a kereszténység e széleskörű türelmességét. Vessük össze egy Celsus, egy Fronton szűkkeblű hazafiságát egy oly gondolkodónak, mint az apameai Numenius nyílt elméjével; mily különbség! Anélkül, hogy tulajdonképen keresztény vagy zsidó volna, Numenius bámulja Mózeszt és Philot. Philot egyenlőnek

⁶ *Carm. sib.*, V, 483 és köv.

tartja Platóval; ez utóbbit attikai Mózesnek⁶ nevezi; ismeri még a Jamnesre és Mambrcre vonatkozó apokryph iratokat is.⁷ A philosophusnak, szerinte, Plato és Pythagoras tanulmányozását párosítania kell a brahmanok, zsidók, mágusok, egyiptomiak intézményeinek ismeretével.⁸ A vizsgálódás eredménye, előre is tudhatjuk, az lesz, hogy mind e népek egyetérteneji Platóval. Amiként Philo allegorizálja az Ó-Szövetséget, Numenius symbolikusan magyarázza Jézus-Krisztus életének bizonyos eseményeit.⁹ Elismeri, hogy a görög philosophia Keletről ered és Isten igazi fogalmát az egyiptomiaknak, a hébereknek köszönheti;¹⁰ kijelenti, hogy a philosophia nem kielégítő, még¹ legtiszteltebb mestereiben sem. Justinus és a Diogenetshez intézett levél szerzője se mondanak többet. Mindazonáltal Numenius nem tartozott az Egyházhoz; egy eklektikusnál a rokonszenv és csodálat valamely tan iránt, nem vonja maga után a formális csatlakozást e tanhoz. Numenius egyike a neoplatonizmus előfutárainak; az ő révén történik, hogy Philo befolyása és a kereszténység némi ismerete utat talál az alexandriai iskolába. Ammonius Saccas abban az időben, mellyel befejezzük e történelmet, talán még élj ára a templomba, melyből a philosophia hamarosan ki fogja léptetni. Kelemen, Ammonius, Origenes, Plotinus! Mily század virrad a városra, mely mind e nagy embereket táplálja és egyre inkább intellectualis fővárosává válik Keletnek!

Syriában sokan voltak az olyan független szellemek, kik kedvező hajlandósággal voltak a kereszténység iránt, a nélkül, hogy ezért felvették volna

⁶ *Μωυσης ατιχιζων*. Porphyr., *De antro mymph.*, 10; Alex. Kel., *Strom.*, I, XXII f.; oly kifejezés, melyet számos Atya ismétel.

⁷ Eusebius, *Praep. evang.* IX., 8.

⁸ Eusebius, *Praep. evang.*, IX, 7, 8.

⁹ Orig., *Contra Cels.*, I, 15; IV, 51; V, 57.

¹⁰ Theodoret., *De car Grace, aff., sermo* I, 466—467 1; sermo II, 499 1.; sermo V, 547 1. (Paris, 1642).

a kereszténységet. Így Mara, Serapion fia,¹¹ ki Jézust kiváló törvényhozónak tekintette és azt tartotta, a zsidók nemzeti létének elpusztulása onnan ered, hogy kivégezték »bölcs királyukat.«¹² Ilyen volt Longinus is, illetve *A fenségesről* szóló értekezés szerzője, ki csodálattal olvasta a Genesis első lapjait és a verset: »Legyen világosság és Ion világossága a legszebb részek közé sorozza, amelyeket ismer.¹³

E mozgékony és őszinte szellemek között, kiket a keresztény törvény elbájolt, de nem eléggé kizárólagosan, hogy minden egyébtől elszakítsa és az Egyház egyszerű tagjaivá tegye őket, a legeredetibb az edessai Bardesanes¹⁴ volt. Bardesanes, ha lehet így

¹¹ Maranak, Serapion fiának levele, Cureton, *Spicil. syr.* 73—74 l. V. ö. Justin, *Dial.*, 16. L. *Az Antikrisztus*, 65 l.; *Az Evangéliumok*. 40 l., 3 jegyzet; Land, *Anecdota syr.*, 30 l. E különös munka idézi a sibyllai oraculumot Samsról és úgy beszél a zsidók szétszóródásáról, 'mint Jézus halálának közvetlen következményéről. Volt tehát egy korszak, mikor a 33-tól 70-ig terjedő időköz mintegy kiesett az emlékezetből és ugyanakkor a zsidók szétszóródása már meglehetősen régóta megállapított tény volt. Jézusnak ekképen, mint törvényhozónak a felfogása emlékeztet Lucian., *Peregr.*, 13-ra és az evangéliumi szövegek, valamint a keresztény intézmények oly állapotát tételezi fel, mely csak a II. század végén levőnek felel meg. Ami a rómaiakról szól, Lucius Verus hadjáratára (162—165) vonatkozhat.

¹² A *Carm. sib.*, XII, 111, úgy látszik, ugyanezt a gondolatot fejezi ki; Alexandre úr szerencsésen igazítja ki a szöveget.

¹³ *De subl.*, IX. E rész, akár betoldás, akár nem, biztosan a II. század végéről vagy a III. századból egy pogánytói való, ki inkább csak érintkezésben volt a zsidókkal vagy keresztényekkel, semmint hogy olvasta volna a Pentateuchot (figyelembe veendő a súlyos eltérés *γενέσ&φ ηη*; v. ö. Jós., *Ant.*, proem., 3; Galen., *De usu*, XI, 14). Ez jól illik Longinusra; másrészt azonban ismeretesek a nehézségek, melyek el-lene szólnak, hogy Zenobia miniszterét tekintsük a *Περί νηροϋ* szerzőjének.

¹⁴ Születésnapja az edessai krónikában a görögök 465 esztendeje — Kr. u. 153, tammuz hónap 11-ik napja. (Assemani. *Bibi. or.*, I, 389 l.; v. ö. Barhebraeus, *Chron. eccl.*, Abbeoos és Lamy kiad., 145 és köv. l.) Eusebius, Szent Epiphanes. Theodoretos Marcus-Aurelius idejébe teszi a virágzását. A *De*

mondani,¹⁵ világfi volt, gazdag, kellemes,¹⁶ liberális, tanult, szívesen látott az udvarnál, járatos mind a khald tudományban, mind a hellenikus kultúrában, olyan Numenius-féle ember, ki ismeri az összes philosophiai rendszereket, az összes vallásokat, az összes szektákat, őszintén keresztény volt; sőt izzó hirdetője a kereszténységnek, majdnem misszionárius;¹⁷ kinek az

fato dialógus egy helye (Euseb., *Praep.*, VI, X f., 279 L; Cureton, *Spicil. syr.*, 30 l.) Arabiának a rómaiaktól történt meghódítását friss keletű tény gyanánt tünteti fel. Már pedig itt Lucius Verus 162—165-iki hadjáratáról van szó (v. ö. edessai krónika, 390 l.), ha csak nem arról a hadjáratról, mely 200 táján Septimus Severusnak az Arabicus nevet szerezte. Lucius Verus hódításának egy nagy részét, például Hatra-t Arabia nevével illethették. Az edessai krónika Marcion bukását 137-re, Bardesanes születését 153-ra, Manes születését 239-re teszi. Körülbelül összhangban e krónikával a *Kitab el-fihrist* Bardesanes helyét Marcion után harminc és Manes előtt hetven évvel jelöli meg (Fluegel, *Mani*, 85. 150—151 l.; v. ö. Masovidi, IX, 337 l.; Land, *Anecd. syr.*, I, 18; Aboul faradj, *Dyn.*, 79 L, Poc.). Mindazonáltal nem szabad tagadni, hogy más tekintélyek Bardesanest Haracleon és Szent Hippolyt kortársának tüntetik fel. L. *Philosophum.*, VI, 35; VI, 31 és *Tért.*, *Adu. Val.*, 4. Porphyros és Khorenei Mózes (feltéve, hogy ugyanarról a személyről beszélnek) Heliogabalus alatt szerepeltetik. Eusebius és Epiphanes Marcus-Aureliust összetéveszthették Caracallával vagy Heliogabalussal, kinek császári címe Marcus-Aurelius Antoninus volt. Tegyük hozzá, hogy a keresztény Abgar, kivel Bardesanes összeköttetésben volt, úgy látszik, VIII. Abgar bar Manou volt, ki 202-tól 217-ig uralkodott. V. ö. *Eus.*, *Chron.*, Schoene, 178—179 l.

¹⁵ *Philosoph.*, VI, 35; VII, 31; Origenes (?), *Diai, de recta in Deum fide*, IV; *Eus.*, *H. E.*, IV, XXX; *Praep.*, VI, IX, X f.; Epiphanes, LVI; Theodoret., *Haer. fab.*, I, 22; *Hist. eccl.*, IV, 26; Szent Jeromos, *De uiris ill.*, 33; *Chron.*, ad ann. 12 Marc.-Aurel.; *In Os.* 10; Pseudo-Aug., *haer.*, 35; Sozom., III, XVI f.; Szent Ephrem, *Hymn. az eretnekségek ellen.*; *Opp.*, a syr. rész II. k., 438 és köv., 551 és köv. l. (Roma, 1740); Khoren. Móz., *Hist.*, II, 66; Photius, *cod CCXXIII*; Maboug. Philox., Cureton, *Spic.*, V—VI l.

¹⁸ Szent Ephrem, *Hymn.*, 438 F. L; Maboug. Philox., Cureton, *Spicil. syr.*, V l., figyelembe véve azonban, hogy Philoxenes állítása alkalmasint csak a dialógusokon alapul, melyekben Bardesanes igen szeretetreméltóan fejezi ki magát.

¹⁷ Eusebius, IV, XXX, 1; Khoren. Móz., II, 66.

összes keresztény iskolák, melyeken áthaladt, nyomot hagytak elméjében, megmarasztalni azonban egyik se tudta. Marcion volt az egyedüli, ki, komor aszkelismusa miatt, egyáltalában nem tetszett neki.¹⁸ Viszont a valentianismus, annak keleti formájában, volt a tan, melyhez folyton visszatért.¹⁹ Tetszését lelte az aeonok szyziáiban és tagadta a hús feltámadását. Ez anyagias felfogással szemben a görög spiritualismus nézeteit fogadta el a lélek pracexistentiájáról és fenmaradásáról.²⁰ A lélek szerinte se nem születik, se meg nem hal; a test a léleknek csak átmeneti eszköze. Jézusnak nem volt igazi teste; egy fantommal egyesült. Úgy látszik, hogy élete végefelé Bardesanes közeledett a katolikusokhoz; végeredményben azonban az ortho-doxia visszataszította.²¹ Miután ragyogó ékesszólásával, izzó idealismusával és személyes varázsával elbájolta nemzedékét, végül is anathemákkal halmozták el; besorozták a gnostikusok közé,²² őt, aki sohase akart valamely csoporthoz tartozni.

Bardesanes értekezései közül egyetlen egy talált kegyelmet az orthodox olvasóknál: egy dialógus, melyben Kelet legsúlyosabb tévedése, a chald tévedés, az astrologiai fatalismus ellen szállt síkra. Bardesanesnek tetszett a sokratikus beszélgetés formája. Szeretett úgy állani a közönség elé, hogy barátai köréje sereglenek és ő megvitatja velők a philosophia nagy kérdéseit.²³ Egy Philippos nevű tanítványa volt az, aki

¹⁸ Eusebius, *H. E.*, IV, XXX, 1; *Philos.*, VII, 31; Khoren. Móz., *Hist.*, II, 66. \

¹⁹ Dial., 13 1., Cureton. Harmonius e tekintetben még tovább ment. Sozom., III, 16.

²⁰ Eusebius, *H. E.*, IV, 30, úgy látszik, jobban felfogta, mint Epiphanes (1. c.) Bardesanes igazi gondolatmenetét.

²¹ L. főként Szent Ephrem izzó cáfolatait (*Hymn.*, I, II, III, LII, Lili, LV, LVI), melyek kétségtelenül ugyanabban a hibában le'edzettek, mint Szent Epiphaneséi, vagyis a kérdéses tant a gnostikus tévedések általános keretébe akarták szorítani.

²² Euseb., *Praep.*, VI, 9, a végén.

²³ Cureton, III 1.; Land, *Anecd. syr.*, I, 30, 51—53 1. Mindazonáltal Bardesanest tekintették a szerzőjének, ugyan-

megszerkesztette, vagy akiről azt hitték, hogy megszerkesztette a beszélgetést. A végzetről szóló dialógusban Bardesanes fő közbeszólója egy bizonyos Aoucid,²⁴ ki rabja az astrologia tévedéseinek. A szerző igazi tudományos érvelést szegez szembe velők. »Ha az embert a környezet és a körülmények kormányozzák, miért van, hogy ugyanabban az országban egészen különböző fejlődést tüntetnek fel az emberek? Ha az embert származása irányítja, miért van, hogy valamely nemzet vallást változtatva, például kereszténnyé válva, egész más lesz, mint amilyen volt?« Az érdekes részletek, melyeket a szerző ismeretlen országok erkölceiről közöl, izgatták a kíváncsiságot. A *Recognitiones* regény végső egybeállítója,²⁵ azután Eusebius, majd Szent Caesarius hasznát látták neki.²⁶ Különös, hogy ily iratnak lévén birtokában, mégis kérdeznünk kell, hogy Bardesanesnek mi volt a véleménye a csillagoknak az ember cselekedeteire és

úgy, mint ahogy Epictetes Arrianustól összeállított beszélgetéseit Epictetes műve gyanánt idézik. Másszor azonban a dialógusokat úgy említik, hogy „tanítványainak könyvei¹. V. ö. Maboug. Philox, Cureton, V 1.

²⁴ Ez arab nevet illetőleg I. Wetzstein, *Inscr. in Trach. und Hauran*, az *Avvi-löös* szónál; *Acta S. Barsimaei*, in: Moesinger.

²³ A megfordított feltevés nem lehetséges. Az aktualitással kapcsolatos részletek, így amelyek a római hódításra és Manounak a kereszténységhez való megtérésére vonatkoznak (30, 31, 32 l., Cureton), hiányoznak a *Recognitiones*-bol.

²⁶ Ez idézeteken kívül syr nyelven megvan a mű teljes szövege (Cureton, *Spied, syr.*, 1 és köv. 1.). Nem állíthatjuk, hogy ez Bardesanes eredeti syr fogalmazása; lehet, hogy görögből készült visszafordítás. A cím, *Az országok törvényeinek könyve*, melyet a *British Museum* kézirata visel, talán elővigyázat Bardesanes rossz hírű nevének a leplezésére. Eusebius helytelenül mondja, hogy a könyv rcpög *Αντωνίου* volt intézve, amiből szent Jeromosnál *Marco-Antonino* lett. A mű reánk maradt szövege mit se tud ilyesmiről. Ahogy Epiphanes mondja: *κρος Αβειδάν τον αστρονομον*, az a helyes. *ΑΣΤΡΟΝΟΜΟΝ*». belük összetévesztése folytán *ΑΝΤΙΩΝΕΙΝΟΝ*-ná változhatott. Kevésbé valószínű, hogy a római császárhoz syr nyelvű dialógust intéztek. Az *Avida* — *Avitus* (Heliogabalus neve) feltevés teljességgel elfogadhatatlan.

a történelem eseményeire való befolyásáról? A dialógus e részben a legteljesebb határozottsággal nyilatkozik.²⁷ Mindazonáltal Szent Ephrem,²⁸ Antiochiai Diodor²⁹ úgy támadnak Bardesanes ellen, mint aki osztozott chaldcai mestereinek tévedésében. Néha úgy tűnik fel, hogy iskolája ugyanannyira profán iskolája volt az astronomiának, mint a theológiának. A világ tartamát hatezer évben vélték kiszámíthatni benne.³⁰ Csillag-szellemeket ismertek el, melyek a hét bolygóban, különösen a napban és a holdban lakoznak és amelyek havonkénti egyesülése, új erőket fakasztván, biztosítja a világ fennmaradását.³¹

Amit Bardesanesről vitatlanul elismertek, az az, hogy a keresztény syr irodalomnak ő a megteremtője. Nyelve a syr volt; bár tudott görögül, nem írt ezen a nyelven. Az ahhoz szükséges munkát, hogy az aramaeus idióma megkapja a philosophiai eszmék kifejezésére alkalmas hajlékonyságot, egészen ő végezte el. Műveit egyébiránt tanítványai lefordították görögre, még pedig az ő felügyelete alatt. Szoros kapcsolatban lévén az edessai királyi családdal, amennyiben, úgy látszik, együtt nevelkedett VIII. Abgar bar Manou-val, ki buzgó keresztény volt, hathatósan elősegítette a pogány szokások kiirtását és igen jelentős társadalmi és politikai szerepet töltött be. A költészet mindig hiányzott Syriából; a régi aramaeus idiómák csak a sémita parallelismust ismerték és nem sokra mentek vele. Bardesanes, Valentinus példája nyomán,³² száz-

²⁷ V. ö. a dialógus tanát Szent Ephremével, *Hymn.*, IV, 445—447; V, 449A; VI, 453F; VIII, 458A 1.; IX, az egész.

²⁸ *Hymn.*, VI, 452F; VIII, 457F 1.

²⁹ Photius, cod. CCXXIII. Úgy látszik, Diodor munkája egész terjedelmében megvan syr nyelven. W. Smith., *Diet, of greek and roman biography*, I, 1015 1.

³⁰ Cureton, 40 1.; Szent Ephrem, *Hymn.*, I, 439E; LI, 550C, D; VIII, 553F L; *Journ. asiat.*, 1852 április, 298—299 1.; Land, *Anecd. syr.*, 32 1.; Hilgenfeld, *Bardesanes*, 54 és köv. 1.

³¹ Szent Ephrem, Opp. II, *Hymn.*, Lili, 553F; LV, 5582F 1.

³² Tertull., *De came Christi*, 20; v. ö. Muratori canonja, 82 és köv. sor.

ötven himnust írt, melyek, részben a görög formát utánzó rhytmusukkal elbájoltak mindenkit, főként a fiatalembereket.³³ Valami bölcsészi, költői és keresztényi jelleg egyesült bennök. A stropha tizenegy-tizenkét öt szótagos, hangsúly szerint skandált versből állott.³⁴ A himnusokat karban énekelték, lant-kisérettel, görög dallamokra. E szép zene jelentős civilizáló hatással járt. Majdnem egész Osrhoene kereszténnyé vált. Sajos, IX. Abgart, VIII. Abgar fiát Carcalla 216-ban megfosztotta trónjától; a szabadelvű kereszténység elveire alapított kis fejedelemség ez ephemer jelensége eltűnt; a kereszténység tovább terjedt Syriában, de orthodox irányban és napról-napra távolodott a speculate szabadságtól, melyet kezdetben megengedett magának.

Bardesianes érintkezését a római birodalommal homály burkolja.³⁵ Bizonyos látszatok arra mutatnak, hogy Marcus-Aurelius végső éveinek üldözései egy a császárhoz intézendő apologia gondolatát ébresztették benne.³⁶ Talán érintkezésben volt Carcallával vagy Heliogabalusszal, kit a szövegekben

³³ Szent Ephrem, *Hymn.*, I, 439 D; Lili, 553—554 l.

³⁴ Zingerle, *Zeitschr. der d. m. G.*, 1848, 66 és köv., 1856, 116 és köv. stb. E rhytmus nagyon hasonlított a Krisztushoz szóló himnuséhoz, Alex. Kel., *Paedag.*, III, 12, *ad calcem*.

³⁵ Nem hisszük, hogy a babyloni Bardesianes, ki a 220 táján Heliogabalushoz jött követek elbeszélései alapján könyvet írt Indiáról (Porphyr., *De abstinentia*, IV, 17; Stobaeus, *Ecl.*, I, III, 56; v. ö. Szent Jerom., *In Jov.*, II, 14, 206 l., Mart.) azonos a mi Bardesianesünkkel. L. Lassen, *Ind. Alterth.*, III, 62, 348 és köv., 361, 367 és köv., 416 l.; *Journ. of the R. As. Soc.*, XIX (1862), 280 és köv. l. Amit a *De fato-ban* a mi Bardesianesünk Indiáról mond, nem eléggé jellemzetes, hogy eredeti értesülésekre gondoljunk. Az a Bardesianes, ki Armenia syr történetírója volt és akiről Khoren. Móz. beszél (II, 66), úgy vélem, szintén más személy volt (talán azonos a babyloni Bardesianessel), kit Mózes, megszokott kritikátlanságával a heresiarchának tekint. Edessában, a várost körülkaroló Daison folyó révén, igen mindennapi volt a Bardesianes név. Még egy ily nevű személyt ismerünk (Jul. Afric., *Keotoi, Vet. Alathem*, Paris, 1693, 300 l.).

³⁶ Eusebius, IV, XXX, 2. V. ö. Khoren. Móz., II, 66.

igen könnyű összetéveszteni Marcus-Aureliusszal. Úgy látszik, írt egy dialógust, mely közte és egy bizonyos, a császár barátjaként szereplő³⁷ Apollonius között folyik le és amelyben Apollonius arra ösztönzi, hogy tegyen le a kereszténységről. Bardesanes bátor lélekkel azt feleli, amit Demetrius a cynikus mondott: »A császár parancsának való engedelmesség nem ment meg a halál kénytelenségétől.«³⁸

Bardesanesnek maradt egy fia, Harmonius, kit Athénbe küldött tanulni és aki folytatta az iskolát, egyre inkább a hellenizmus felé hajlítva azt. Apjának példáját követve, a görög philosophia legemelkedettebb eszméit syr himnuszokban fejezte ki.³⁹ A kereszténység átlagához viszonyítva mindez túlságosan magasrendű volt. Hogy valaki ily Egyháznak a tagja legyen, ahhoz szellem, tanúltság kellett. A jó syriaiak megrettentek tőle. Bardesanes sorsa sokban hasonlított Samosatai Páléhoz. Veszedelmes varázslónak, a bizalmasságban ellenállhatatlan csábító asszonyoknak nevezték. Hymnusait, mint Arius Τ/ζαΖία-ját, a magia⁴⁰ vádjával illették. Később Szent Ephrem nem tudott más módot e versek kiszorítására és a gyermekeknek varázsluk alól való elvonására, mint hogy orthodox hymnusokat szerzett ugyanazokra a dallamokra.⁴¹ Ettől fogva ha a syriai Egyházban akadt valaki független elméjű és az írásokban nagyon járatos kiválóbb tehetség, ijedten suttogták róla: »Bardesanes lesz belőle.«⁴²

Mindazonáltal nem feledték tehetségét és a szolgálatokat, melyeket tett. Születésnapját az edessai krónika a város nagy évfordulói közé iktatta. Isko-

³⁷ Chalcisi Apollonius (?).

³⁸ Epiph., LVI, 1.

³⁹ Sozom., III, 16; Theodore!, *Hist. ecclés.*, IV, 26.

⁴⁰ Szent Ephrem, *Hymn.*, I, 43⁹ D, E 1.

⁴¹ Szent Ephrem act., Assemani, *Bibi, orient.*, I, 47 és köv., 118 és köv. 1.; Szent Ephrem, *Opp.* (syr rész) II, *Hymnuszok az eretnkségek ellen*; III, *Polemikus hymnuszok*, 128 1.; Sozom., III, 16; Theodoret., *Hist. eccl.*, IV, 26.

⁴² Gennadius, *ill. vir. catal.*, IV, f.

Iája fennállt az egész III. századon át, de nem mutatott fel többé egy jelentékenyebb hírnevű embert se.⁴³ Később a dualismus csirája, mely a mester tanában lappangott, az iskolát közel vitte a manicheismushoz. A bizánci krónikusok és tanítványaik, az arab polygraphusok Marciont, Ibn-Daisant és Manest megtették mintegy a gonosz háromságává. A daisaniták neve egyértelmű lett az athcistával, a zendikkel; a muzulmánoknál a daisaniták a parsismussal, az összes eretnekségek átkozott törzsökével szövetséges titkos szekták közé számítottak.⁴⁴

¹³ Origenes (?), *Dial. de recta fide*, Delarua, I, 834, 840. « Fluegel, *Mani*, 102, 161—162, 165, 356, 361 l.; Schahristani, *A szekták könyve*, Haarbrücker ford., I, 285 és köv., 293 és köv. l.; Cureton arab szövege, I, 194 és köv.; Masoudi, VIII, 293 L; IX, 337 l.; Aboulfaradj, *Dyn.*, 77, 78, 82 l., Pococke kiad. E társítást megteszi már Macarius Mágnes, IV, 15, 184 l., sőt az edessai krónika is, 389 és 393 l.; Aphraates (*Aphrcates Homilien*, ford. Bickell, 59 l.) és Szent Ephrem (*Hymnusok az eretnekségek ellen*, Opp., syr. rész, II). L. Hilgenfeld, *Bardesanes*, 36, 49—50, 70—72 l.; Assemani, *Bibi, or.*, I, 128, 145 l.; Galland *Napló* (Schefer kiad.), I, 276, 285—286 l. »

XXV. FEJEZET.

A kereszténység statisztikája és földrajzi kiterjedése.

Százötven év alatt Jézusnak beteljesedett a jövődölése. A mustármagból fa nőtt, mely kezdte befedezni a földet. A hyperbolikus nyelven szólva, mely ilyen dolgokban szokásos, a kereszténység »mindenütt¹ el volt terjedve. Szent Justinus már 150 táján hangoztatta, hogy nincs területe a földnek, még a barbár népeknél se, hol nem imádkoznak a keresztre feszített Jézus nevében.² Szent Irenaeus hasonlóképp nyilatkozik.³ »Búrjóznak és terjednek, mint a gaz; gyülekezési helyeik mindenfelé szaporodnak«,⁴ mondták a rosszakaratuak. Másfelől Tertullianus húsz év múlva így fog írni: »Még csak tegnap születünk és máris telve vannak velünk összes kereteitek, városaitok, erődeitek, tanácsaitok, táboraitok, tribusaitok, decuriaitok, a palota, a senatus, a

¹ Hermas *Pásztor*a, sim. IX, 17; *Levél Diogneteshez*, VI f.

² *Dial.*, 117; v. ö. 110, 121; *Apol.* I., 53. V. ö. Orig., *Adv. Cels.*, I, 26; III, 8.

³ Irenaeus, I, X, 1, 2; III, III, 1; IV, 2; XI; V, XX, 1.

⁴ Minucius Felix, 9; Celsus, fentebb. Celsus önmagának ellentmondva a szerint beszél, ahogy polémiája kívánja és hol úgy tünteti fel a keresztényeket, mint akiket a kivégzések a szökevények kis csoportjára apasztottak, hol pedig sürgeti őket, hogy hagyják abba félrevonulásukat, mely megöli a hazát és kiszolgáltatja azt a barbároknak.

fórum; csak templomaitokat hagyjuk meg nektek. A nélkül, hogy fegyverekhez nyúlnánk, amire kevésbé vagyunk alkalmasak, csak el kellene különülnünk tőletek, hogy leküzdjünk benneteket; el lennétek rémulve magányosságotoktól,⁵ a csendtől, mely olybá tűnne fel, mint egy halott világ kábultsága.«

Egész Iladrianig a kereszténység csak a rendőrségi titkokba beavatott emberek és a kíváncsiak kis száma előtt ismeretes.⁶ Most már az új vallást a legnagyobb nyilvánosság övezi. A birodalom keleti részében senki előtt ismeretlen a megléte; az irodalmi műveltségű emberek beszélnek róla, tárgyalják, kölcsönöznek belőle.⁷ Nem hogy a zsidó körbe volna, zárkózva, az új vallás a pogány világból nyeri a legtöbb megtérőt⁸ és legalább Rómában, számra nézve tútesz a zsidó Egyházon, melyből eredt.⁹ Se nem judaismus, se nem pogányság; a kereszténység egy harmadik megszilárdult vallás,¹⁰ mely hivatva van örökébe lépni mindannak, ami előtte volt.

A számok ily dologban nem állapíthatók meg pontosan és bizonyos, hogy tartományok szerint nagy ingadozást tüntettek fel. Kis-Ázsia továbbra is az a tartomány maradt, hol a keresztény lakosság a leg-sűrűbb volt. És ott volt gyuponlja a jámborságnak.

⁵ *Apol.*, I, 21, 37, 41, 42. V. ö. *Ad nat.*, I, 7; *Ad Scapulam*, 2, 3, 4, 5; *Adu. Judaeos*, 13. V. ö. Arnobius, I, 24. E túlzások helyreigazítására nézve I. Origenes, *In Matth. comm. series*, 857 l., 2. h., F. Delarue.

⁶ Marcus-Aurelius, Epictetes, Gallenus, Aristides, Apulejus véleményei. Phlegont illetőleg I. Origenes, *Contra Cels.*, II, 14, 33.

⁷ Epictetes (*Dissert.*, II, IX, 20 és köv.), Dio Cassius (LXVII, 14) mindazonáltal a zsidókat egynek veszik a keresztényekkel. Figyelembe veendő Lucian, *Peregr.*, 16 a tiltott ételekről. L. továbbá Lamprid., *Carac.*, 1. Plutarchos képtelenségei, melyeket a zsidókról mond (*Quaest. conn.*, IV, quaest. VI), meglepik az embert.

⁸ Justin., *Apol.* I, 53.

⁹ II Clem., II, 3.

¹⁰ *Τρίτον γένος, genus tertium. Petri et Pauli Praed.*, Hilg., 58—59 l.; Tertull., *Scorp.*, 10; *Ad nat.*, I, 8—9; *Epist. ad Diogn.*, 2, 3, 4, 8—9. V. ö. *Constit. apóst.*, VI, 24, 25.

Úgy látszott, a monlanismus az erjcsztóje az egyetemés tűznek, mely az Egyház szellemi testét égette. Még akik síkra szálltak ellene, azokat is a benne lobogó szent láng hevítette. Hierapolisban és Phrygia több városában¹¹ úgy látszik, a keresztények lehettek többségben. Septimus Severus uralmától fogva a phrygiai Apamea, *Kibotos* nevére való célzással, pénzérmein bibliai jelképet — Noé bárkája — tüntet fel.¹² Pontusban a III. század közepétől fogva lehet látni városokat, melyek lerombolják régi templomait és tömegesen térnek a kereszténységre.¹³ Propontis egész szomszédos területe csatlakozott a mozgalomhoz. Viszont a tulajdonképpeni Görögország kitarított régi kultuszai mellett, melyeket csak a középkor teljében és szinte bánkódva volt elhagyandó.¹¹

Syriában, 240 táján, Origenes úgy találja, hogy a népességhez arányítva, a keresztények »igen kis számúak»,¹⁵ körülbelül olyanformán, mint a protestánsok vagy izraeliták Párizsban. Tertullianus a kijelentéssel: *Fiunt non nascuntur christiani*,¹⁶ jelzi, hogy az előző keresztény nemzedék kevés lelket számlált. A római Egyháznak 251-ben van negyvenhét papja, hét diakonja, hét aldiakonja, negyvenhét acolytája, ötvenhat exorcistája, olvasója és kapusa; több, mint ezeröttszáz özvegyet vagy szükölködőt segít, ami

¹¹ L. *Szent Pál*, XIII f. Figyelembe veendő a felirat *Θεω δσίφ και. δικαίω, Θεω vipijrcp, köz. Μομβέλου τηδ εναγγ, αχολήδ,* 1880, 161, 169 l. (Smyrna).

¹² Eckhel, I. r., III, 130 és köv. 1. Eckhel magyarázata véglegesen győzött és a bizonyosság rangján szerepel. L. De Witte, Ch. Lenormant, PP. Cahier és Martin, *Mélanges*, III, 169 és köv., 199 és köv. 1.

¹³ Nyssai Gergely, *Vita Gr. Thaum.*, Opp., III, Paris, 1638.

¹⁴ Sathas, *Docum. relat. à l'hist. de la Gr. au magén ágé*, I sor., I, XI és köv. 1.

¹⁵ *Haw olíyoι.* Orig. , *Adv. Cels.*, VIII, 69. Egyebütt, *Adv. Cels.*, I, 26, azt mondja: οók ολίγοι.

¹⁶ *Apol.* , 18.

¹⁷ Cornelius pápa levele Antiochiai Fabiushoz, Eus., VI, XLIII, 11—12. .

körülbelül harminc-nyolcvanezer hívet sejttem.¹⁸ Carthagóban, 212 táján, a keresztények tizedrészét teszik a lakosságnak.¹⁹ A birodalom görög részében mindenfelé voltak virágzó keresztény gyülekezetek; nem volt egyetlen valamelyest jelentékeny város, melynek ne lett volna Egyháza és püspöke. Itáliában több, mint hatvan püspök volt; még a majdnem ismeretlen kis városoknak is volt püspökük.²⁰ Dalmatia evangelizálva volt.²¹ Lyonban, Vienneben ázsiaiakból és syriaiakból álló kolóniák voltak, melyek a görög nyelvet használták, de apostoli tevékenységet fejtenek ki a szomszédos lakosságnál, mely latinul vagy gall nyelven beszélt.²² Mindamellett a gallo-román és hispanoromán világ a valóságban alig volt kikezdvé. E ropant területeken az igen babonás helyi polytheismus vajmi nehezen áthatolhatóvá tette a tömeget.

Bretagne kétségtelenül látott már Jézus nevében jött misszionáriusokat. Ezirányú büszkélkedése nem annyira azokon a meséken alapul, melyekkel a Szentek szigete, miként az összes nagy keresztény alakulatok, hitének bölcsőjét körülvette,²³ hanem egy nagyfontosságú tényen, már mint a húsvétnek a quartodeciman rítus, vagyis a régi kisázsiai mód

¹⁸ *Μετά μεγίστου και άναριθμήτου λαού.* Szent Cornelius, I. c. Aranysz. Szent János (*In Matth.*, homil. LXVH [al. LXVIII], VII k., 658 l., Monti.) azt mondja, hogy az antiochiai Egyház több, mint háromezer özveggyet és szüzet tart el, azokon a személyeken kívül, kiknek segélyezésre van szükségük. Antiochia keresztény lakossága abban az időben fele volt a város egész lakosságának (*Adv. Jud.*, I, 5) vagyis körülbelül százezer lélekből állt (1. *Az apostolok*, 215—216 l.). A mai statisztikákból nem vonhatók érvényes következtetések.

¹⁹ TertulL, *Ad Scap.*, 5.

²⁰ Eusebius, VI, XLIII, 2 §; Cornelius, *ibid.*, 8 §. „Püspök“ ily esetben egyértelmű „plébános“-sal; minden plébániának volt püspöke.

²¹ II Tim., 4, 9. V. ö. Til., III, 12.

²² Ezek azok a barbárok, kik hisznek Krisztusban, „szükbe lévén írva az üdv a lélek munkájából, papír és tinta nélkül.“¹ és akiről Irenaeus beszél, III, IV, 2.

²³ Gildas, VI, VII f.; Beda, I, IV f.

szerint való ünneplésén.²⁴ Lehetséges, hogy Bretagne első Egyházai, mint ahogy a lyoni, a viennei Egyház, phrygiaiaknak, ázsiaiaknak köszönhetik eredetüket. Origenes azt mondja, Jézus Krisztus nevének ereje átkelt a tengereken, hogy felkeresse a bretonokat egy más világban.²⁵

A hívők általában igen szerény sorsnak voltak.²⁶ Eltekintve néhány kivételtől, amely c mellett még kétséges is, Commodus előtt egyetlen nagy római csa-¹ ládot se láttak rabszolgáival és klienseivel együtt áttérni a kereszténységre.²⁷ Előkelő emberek, lovag, tisztviselő lehetlenségekbe ütközött az Egyházban. A gazdagok mintegy elemüket veszítve érezhették magukat. Együtt élniök oly emberekkel, kik se vagyona, se társadalmi rangra nem voltak hozzájukvalók, tele volt nehézségekkel és a társadalmi érintkezés is körülbelül lehetlenné vált számukra.²⁸ Különösen a házasság körül voltak roppant nehézségek; sok keresztény nő inkább pogányhoz ment nőül, semmint hogy szegény férjjel érje be.²⁹ Abból, hogy a Marcus-Aurelius és a Severusok korabeli keresztény temetőiben a *Corneliusok*, *Pomponiusok*, *Caeciliusok*TM neveivel találkozik az ember, kockázatos arra következtetni, hogy voltak a hívek között, kik a vér jogán viselték e nagy neveket. E fenhéjázó *agnomina* eredete a cliensi és szolgálati viszonyban keresendő. Ugyanígy az intellectualis színvonal is eleinte meglehetősen alacsony volt.³¹ Az értelemnek az a magasrendű kiművelése,

²⁴ Beda, II, II és köv. f.

²⁵ *In Lucám*, homel. VI, 939 l., Delarue kiad. (III. k.).

²⁶ Orig., *Contra Cels.*, III, 48—50.

²⁷ Euseb., *H. E.*, V, XXI, 1.

²⁸ L. *A kereszt. Egyház*, 393 és köv. 1.

²⁹ Tertull., *Ad ux.*, II, 8. V. ö. *Philos.*, IX, 11.

³⁰ De Rossi, *Bull.*, 1866, 24 l. Le Blant, *Inscr. chr. de la Gaule*, I, 118 és köv. 1.; *Revue arch.*, 1880 április, 322 és köv. 1. „de ultima facie“. Min. Fel., 8 (v. ö. 36); Celsus, fentebb; Szent Jerom., *In Gal.*, III, pro!.; Acta martyri., Le Blant, *Revue arch.*, 1. c.

³¹ Juslin., *Apol.* II., 10; Athenag., 11. A könnyű léprencsalhatás: Lucián., *Peregr.*, 13.

melyet Görögország kezdeményezett, az első két nemzedékből általában hiányzott. Justinus, Minucius Felix, a Diogneteshez írt levél szerzője emelte a színvonalat; Alexandriai Kelemennel és Origenesszel csakhamar még magasabbra fog az emelkedni; a III. századtól fogva a kereszténységnek oly emberei lesznek, kiknek ugyanaz a mértéke, mint a század művelt embereinek.

Lényegileg még a görög az Egyház nyelve. A legrégibb katakombák mind egész görögök. A III. század közepén a pápák sírfeliratai görögnyelvűek.³² Cornelius pápa görögül ír az Egyházaknak.³³ A római liturgia görögnyelvű; még amikor már győzött is a latin, ezt gyakran görög betűkkel írják; görög szavak, melyeket iotacista módon ejtettek ki, ahogy Keleten a nép szokta,³⁴ fenmaradásukkal jelzik az eredetet.³⁵ Az egyetlen Afrikának volt igazán latinul beszélő Egyháza.³⁶ Láttuk, hogy Minucius Felix egy remekművel nyitotta meg a keresztény latin irodalmat.³⁷ Húsz év múlva³⁸ Tertullianus, miután habozott, hogy

³² Szent Callixtus katakombája: de Rossi, *Roma sott.*, II. 27 és köv. 1. Az első latin sírfelirat a 252-ben meghalt Szent Corneliusé.

³³ Euseb., *H. E.*, VI, XLIII, 3 és köv. ,

³⁴ *Kyrie eleison imas, ischyros, athanatos* stb., nagycsü-törtöki officium.

³⁵ L. Gaspari, *Quellén zur Gesch., des Taufsymbols und der Glaubensregel*, III k. (Christiania, 1875), 267—466 l.

³⁶ A carlhagói iskolákban főként a görögöt tanították. Apulejus, ki Madaurában született és Carthagóban meg Athénben tanult, mikor Rómába jött, még nem tudott latinul. *Métám.*, I, I f. L. továbbá *Apológiáját* is, 22.

³⁷ Némelyek szerint az az irat, melynek egy töredéke *Muratori canonja* néven ismeretes, eredetileg görögnyelvű volt. Nekünk is az látszik valószínűnek. Az eredeti ugyanis kiváltképpen római munka volt, melyet Rómában, 180 táján írtak. Már pedig Rómában abban az időben a keresztények görögül írtak. A szöveg afrikanismusait, ha ugyan vannak benne ilyenek, megmagyarázná a feltevés, hogy kevéske keletkezése után Afrikában fordították le.

³⁸ Az *Apológia*, Tertullianus első műve 197, 198 vagy 199-ből való. L. Bonwetsch, *Die Schriften Tertullianus, nach*

görög vagy latin nyelven írja-e műveit³⁹, szerencsére az utóbbit fogja választani és a legkülönösebb irodalmi jelenségre szolgált példát: hallatlan keveréke a tehetségnek, a ferde szellemnek, az ékesszólásnak és a rosszízlésnek; nagy író, ha elfogadják, hogy minden nyelvtannak és minden szabatoságnak a hatás kedvéért való feláldozása jó írást jelent. Végül Afrika ad a világnak egy alapvető könyvet. Afrika adja a latin Bibliát. Az Ó- és az Új-szövetség első latin fordításainak legalább is egyike Afrikában készült,⁴⁰ a misének és a liturgia fő részeinek latin szövege szintén afrikai eredetnek látszik. Az afrikai *lingua volgata*⁴¹ ily módon nagyban hozzájárult Nyugat egyházi nyelvének kiformalódásához és ezen a réven döntő befolyással volt modern nyelveinkre. Azonban volt egy más követelmény is; az, hogy a keresztény latin irodalom alapvető szövegei oly nyelven szóltak, melyet a művelt itáliaiak barbárnak és romlottnak találtak, ami később a rhetorok részéről tömérdek kifogásra és epigrammára adott alkalmat.⁴²

der Zeit ihre Ab fas sung (Bonn, 1878); v. ö. *Zeitschrift für K. G.*, II (1878), 572 és köv. 1.; Keim, *Aus dem Urchristenthum*, 194—198 I. (Zürich, 1878); Aubé, *Revue hist.*, XI (1879), 272 és köv. 1.

³⁹ *De corona*, 6; *De virgin, vei.*, 1; *De bapt.*, 15. Azt hiszem, hogy a 180-i scilliumi vértanúk aktáinak eredetije görögnyelvű volt. (Némely kéziratban *Acyllinus Aquilinus* helyett, *Laetantius Kaüsovhvos* helyén, amikor is a *kaü* t kötőszónak vették.) Usener, *Acta mart. Scylit. graece*, Bonn, 1881; Aubé, *Étude sur un nouveau texte der Actes der martyos scillitains*, Paris, 1881.

⁴⁰ L. a különböző kiadásokat és Vercellone, Roensch, Reusch, Ziegler, E. Ranke munkálatait, főként Ziegler, *Die latéin. Bibelübersetz. vor Hieronymus*, München, 1879. A *Codex Lugdunensis*, melyet Robert Ulysses úr nemrég tett közzé (Paris, 1881), egy afrikainak látszó fordítást tartalmaz. L. CXXV és köv., CXLI és köv. 1.

⁴¹ Jusson eszünkbe néhány felirat (például Guérin, *Voy. en Tun.*, I, 289, 313 és köv. 1.) és hasonlitsuk össze azokat Commodianussal és Muralori canonjával.

⁴² Arnob., *Adv. gentes*, I, 45, 58, 59. t

Carthagóból a kereszténység hatalmasan szétszágított Numidiába és Mauritániába.⁴³ Cirta lángoló ellenfeleket és védelmezőket adott a Jézusban való hitnek.⁴⁴ Az afrikai tartomány egy eldugott városa, a Cartagótól ötven mértföldnyire levő Scillium,⁴⁵ pár hónappal Marcus-Aurelius halála után⁴⁶ tizenkét vértanút szolgáltatott egy bizonyos Speralus vezetése alatt, ki rendíthetetlen szilárdságot tanúsított, szembeállt a proconsullal és dicsőségesen nyitotta meg az afrikai vértanúk sorát.

Edessa napról-napra jelentősebb keresztény központtá vált. Osrhoene, mely addig a parthusok függőségében volt, Lucius Verus hadjárata (165) óta alá volt vetve a rómaiaknak; de egész a III. század közepéig megtartotta Abgarjai és Manoui dinasztiáját.⁴⁷ E dinasztia, mely kapcsolatban volt az adiabenei zsidó Izatesekkel, kiválóan barátságos volt a kereszténység iránt.⁴⁸ Edessában 202-ben egy templomot dönt össze az áradás.⁴⁹ A II. század végén Osrhoene számos keresztény gyülekezetét tüntet fel.⁵⁰ Egy bizonyos Palut, edessai püspök, kit Antiochiai Serapion (190—210) szentelt fel, híressé vált az eretnekségek ellen való

⁴³ Origenes, *In Luc.*, hóm. VI, 939 l., Delarue.

⁴⁴ L. *A kereszt. Egyház*, 493 l. és fentebb.

⁴⁵ Guérin, *Voy. en Tunisie*, I, 308 és köv. I. A 302. lapon közölt feliratban figyelembe veendő a *Speratac* név.

⁴⁶ Usener úr (*op. cit.*) bebizonyította, amit már Reiner Leon úr is jól észrevett (Borghesi, *Opp.*, VIII, 615), nevezetesen, hogy a scilliumi vértanúk aktái 180-ból valók. Ruinart, *Acta sine.*, 84 és köv. 1.; Tillemont, *Mém.*, III, 131 és köv., 638 és köv. I. Az Usener úrtól közölt görög szöveg előttem az eredetinek tűnik fel.^k

⁴⁷ Tillemont, *Hist. des emp.*, II, 352—354 l.; III, 114—115 l. V. ö. Lucian., *Quom. hist. conscr.*, 22, 24.

⁴⁸ Mindazonáltal tévesen vélték, hogy a gyöngyészben, melyet némely edessai pénzérmeken Abgar tiarája feltüntet, a keresztet lehet látni (Longpérier).

⁴⁹ Edessai krón., *Assem.*, *Bibi, or.*, I, 391.

⁵⁰ Eus., *II. E.*, V, XXIII, 3.

harca folytán.⁵¹ Végül VIII. Abgar bar Manón (176—213)⁵² Bardesanes idejében felvette a keresztséget és egyetértésben e nagy emberrel⁵³ kemény harcot folytatott a pogány szokások, főként a férfiatlanítás ellen, amely bűn mélyen belegyökeredzett a syriai kultuszokba. Azoknak, kik tovább is e sajátos módon tisztelték Targatha-t, levágták a kezét.⁵⁴ Bardesanes, hogy rácáfoljon az éghajlatok elméletére, megjegyzi, hogy a Parthiában, Médiában, Hatrában és a legtávolabbi országokban) lakozó keresztények egyáltalában nem alkalmazkodnak ez országok törvényeihez.⁵⁵ Egy keresztény dinasztia alatt élő keresztény királyságra tehát Edessa az első példa. A dolgok ez állapotát mely, főként az előkelők között, sok elégedetlenséget keltett, 216-ban Caracalla megdöntötte;⁵⁶ azonban a keresztény hit nem szenvedett e miatt. Alkalmassint már akkor keletkeztek azok az apokryph iratok, melyek Edessa városának szent voltát igyekeztek bizonyítani és főként akkorról való Jézus Krisztus állítólagos levele Abgarhoz, melyre Edessa később oly büszke volt.⁵⁷

⁵¹ Bickell, *Conspectus rei Syr. lit.*, 16—17 1.; Cureton, *Ancient syr. doc.*, 18, 43, 71; Moesinger, *Acta St. mart, edessenorum* (Inspruch, 1874), 97, 103—104]; Lahn, *Goell. gal. Anz.*, 1877, 180 és köv. 1. V. ö. *Az Antikrisztusiis*, 64—65 1., jegyzet

⁵² De Gutschmid, *Rhein. Mus.*, 2 sor., XIX k. (1864), 171 és köv.; Lipsius, *Die edessenische Abgar-Sage* (Braunschweig, 1880), 8 és köv. 1.

⁵³ Ez az Abgar Manou. úgy látszik, Julius Africanus-szal is összeköttetésben volt. A *Historoi* töred. Thévenol, *Mathem. vet.*, 300—301 1.; Gutschmid, *l. c.*

⁵⁴ *De faló*, id. Eusebius, *Praep.*, VI, X f., 279 1., részletesebben Cureton, 31—32 1.; Eus. (Julius Afric. nyomán) *Chron.*, ad ann. Macrin.; Epiph., haer. LVI, 1.

⁵⁵ Eus., *l. c.*, 279—280 1.; Cureton, 32—33 1. A felsorolás más a syr szövegben, más Eusebiusban és más a Recognitiones latin szövegében; világos egyébiránt, hogy nem szabad túlságosan szigorúan venni.

⁵⁶ Dio Cassius, LXXVII, 5, 12; Spart., Carac., 7.

⁵⁷ L. *Az Antikrisztus*, 64—65 1. Hozzáteendő G. Phillips, *the Doctrine of Addai*, London, 1876 (1. *Revue erit.*, 1877, jan. 6, 5—7 1.; 1880, dec. 6, 447—449 1.; *Zeitschrift für K. G.*, II,

Ekként bontakozott ki az afrikai Egyházak latin irodalma mellett a keresztény irodalom egy új ága: a syr irodalom. Két ok teremtette meg: Bardesanes gnieje és a szükséglet, hogy a szent könyveknek legyen egy arameus fordítása. Az arameus írás már régóta használatos volt e vidéken, de még nem szolgált igazi irodalmi munkásság megrögzítésére. Az arameus irodalomnak judco-keresztények vetették meg az alapját azzal, hogy az Ó-Szövetséget lefordították syr nyelvre.⁵⁸ Azután következett az Új-Szövetség iratainak fordítása, majd apokryph elbeszélésekre került a sor. A syriai Egyház, mely oly nagy fejlődésre volt hivatva, ez időben úgy látszik a legkülönbözőbb változatokat foglalta magában, a judeo-keresztényektől fogva egész oly philosophusokig, mint Bardesanes és Harmonius.

A római birodalom keretén kívül az Egyház hódítása sokkal kevésbé volt rohamos. A tekintélyes bosrai⁵⁹ Egyháznak talán voltak suffragans Egyházai a független arabok között. Palmyrában kétségtelenül voltak keresztények.⁶⁰ A parthusoknak alávetett nagyszámú arameus lakosság azzal a buzgósággal karolta fel a kereszténységet, melyet a syriai faj mindig tanúsított Jézus kultusza iránt.⁶¹ Armenia ugyan-

92—94, 194—195 l.); Lipsius, id. m. V. ö. *Αἰδαχη Ἀδδαίου*, Lagarde, *Bel. jur. eccl. ant.*, 89 és köv. l.; Tischendorf, *Acta apóst. apokr.*, 261 és köv. l.; Szent Ephrem, *Carmina Nisibena*, 138 l. (Bickell ford.). Berenice (Veronika; v. ö. *Πετρονικη* az edessai mesékben és Nicephor., II, 7) legendáját vonatkozásba hozták Edessával és talán van valami összefüggés a vé'z'ő asszony szobra és Krisztusnak az arcképe között, mely Syria szent városának állítólag a birtokában volt.

⁵⁸ *A kereszt. Egyház*, 287—288 l.; Noeldeke, *Litt. Centralblatt*, 1875, nov. 20.

⁵⁹ Eusebius, VI, XX, XXXIII, XXXVII.

⁶⁰ Zenobia és Wahballath úgy látszik zsidók voltak. Mf.mmsen. *ZeUschrift für Numismatik* (Sellet), V, 229—231 l.; Derenbourg, *Journal asiat.*, 1869, márc.—április, 373 és köv. l.

⁶¹ Bardesanes, *Diai.*, 32—33 l., Cureton. Figyelembe veendő a *KSOXOL* már idézett szakasza: *Βα^δηοάνηβ δ Πάο&ος*.

ezidőtájtban fogadta magába a kereszténység első csiráit, melyektől, úgy lehet, Bardesanes nem volt idegen.⁶² Már a III. századtól fogva említenek perzsa Armeniabeli vértanúkat.⁶³

Meseszerű hagyományok, melyeken a IV. századtól fogva mohón kaplak, még jóval távolabbi hódításokat is tulajdonítanak a kereszténységnek. Úgy vélték, mindegyik apostol kiválasztott magának egy megtérítendő részt a világból. Nevének földrajzi határozatlansága és a buddhizmusnak a kereszténységgel való analógiája miatt főként India adott alkalmat sajátos illúziókra. Azt állították, hogy Bertalan elvitte Indiába a kereszténységet és otthagya Máté Evangéliumának egy hébernyelvu példányát. A híres alexandriai doktor, Pantaenus, állítólag megkereste az apostol nyomait és megtalálta az Evangéliumot.⁶⁴ Mindez kétséges. Az *India* név használata roppant határozatlan volt; ha valaki Clysmaban hajóra szállt és végigjárta a Vörös-tengert, azt mondták róla, hogy Indiában volt. Jement gyakran nevezték Indiának.⁶⁵ Mindenesetre Pantaenus utazásaiból nem támadt semmiféle tartós Egyház. Mindaz, amit a manicheusok Szent Tamás indiai térítéseiről regéltek, a mesék körébe tartozik⁶⁶ és csak erőszakolt módon hozták

⁶² Khoren. Móz., II, 66. Figyelembe veendő *Philosophu-Hiéna*, VII, 31, *Βαρθησαίου ὁ Ἀρμένιος*.

⁶³ Khoren. Móz., II, LXXV f. A vetélykedés a syriaiak és az armeniaiak között később ez utóbbiakat arra vitte, hogy eredetük régiségének felmagasztalása végett Abgart honfitársuknak mondják.

⁶⁴ Eus., *H. E.*, V, X, 2, 3. Szent Jerom., *De viris ill.*, 36, igen pontatlanul fordítja Eusebiust. V. ö. Niceph., IV, 32.

⁶⁵ *Ἰνδία ἡ ἡμετέριος ἐνδοκίμοσι* - V. ö. Letronne, *Mém. de l'Acad. des inser.*, új sor., IX, k., 158 és köv. 1.; X k., 235 és köv. 1.; *Journ. des Sav.*, 1842, 665 és köv. 1.; nem tekintve Reinaud, *Journ. asiat.*, 1863 május—június, 313 és köv. 1.

⁶⁶ *Szent Tamás actái*, Tischendorf, *Acta apóst. apokr.*, 190 és köv. 1. (Egyedül *Γοοῦνταρο >ος* király neve autentikus, Reinaud, *Mém. de l'Acad. des inser.*, XVIII k., 2. r., 95—96 l.; de Gutschmid, *Rhein. Mas.*, 2. sor., XIX k., 1864, 161 és köv., 182 l.). A manicheus acta összeállítása előtt Szent Tamást Parthiá-

kapcsolatba később e legendával a malabari part syriai keresztény telepeit. Lehet, hogy e mesék megszövéseben a *Tamás* és a *Gatama* név némi összevetésének is volt szerepe. Hogy a kereszténység mi befolyással lehetett a brahmanikus Indiára, főként pedig Krisna kultuszára,⁶⁷ oly kérdés, mely kívül esik az élénk szabott határokon.

ban utaztatták. Orig., id. Eus., *H. E.*, III, 1; *Recognit.*, IX, 29. Szent Jeromos és Socrates ezt a versiót követik, miért is aztán az apostol sírját Edessaba tették. Szent Ephrem, *Carm. nisib.*, 163 l. (Bickel ford., Leipzig, 1866); Germann, *Die Kirche der Thomaschristen*, Gütersloh, 1877; Lassen, *Ind. Alt.*, II, 1119 és köv. 1., 2. kiad. i

⁶⁷ A. Weber, *Ind. Skizzen*, 28—29, 37—38, 92 és köv. 1. és Weber úr egyéb munkái. V. ö. Barth, *Les religions de l'Inde*, 131 és köv. 1.

XXVI. FEJEZET.

Marcus-Aurelius belső vértanúsága. — Előkészülete a halálra.

Mielőtt e sajátos erkölcsi forradalmak lezajlottak, a kitűnő Marcus-Aurelius, szerető és nyugodt tekintettel pillantva mindenre, mindenfelé meghordozta halovány képét, szelíd, megadó arckifejezését és szívbaját. Már csak halkán beszélt és aprókat lépve járt.¹ Ereje szemlátomást hanyatlott; látása megromlott. Egy napom, mikor a fáradság kényszerítette, hogy tegye le a könyvet, melyet kezében tartott, így írt: «Immár nem szabad többé olvasnod; de még mindig szabad elutasítanod szívedtől az erőszakot; mindig szabad megvetned a gyönyört és a kint; mindig szabad fölébe emelkedned a hiúságnak; mindig szabad fel nem háborodnod az ostobák és hálátlanok ellen, sőt szabad tovább jót cselekedned velük.»²

Élvezet nélkül és lázadás nélkül viselve az életet, beletörődve a sorsba, melyet a természet neki juttatott, nap-nap után teljesítette kötelességeit, szüntelen a halál gondolatával elméjében. Abszolút volt a bölcsessége, vagyis határtalan az unalma. A háború, az udvar, a színház egyaránt untatja és mégis mindent, amit csinál, jól csinál, mert kötelességből csinálja. Azon a ponton, amelyre eljutott, a gyönyör és fájda-

¹ *Herodian.*, V, II, 3—4.

² *Elmétk.*, VIII, 8,

lom, az emberek szeretete és gyűlölete egy és ugyanaz a dolog. A dicsőség a végső illúzió; holott pedig ez is mennyire hiúságos! A legnagyobb embernek is mily gyorsan elmúlik az emléke! A legragyogóbb udvarok, minit amilyen Hadriané volt, a Nagy Sándor módjára való szertartások, mi más mindez, mint múló és a szemétre kerülő díszlet? A szereplők változnak; a játék üressége ugyanaz.³

Amikor majd az exaltált keresztények eljutnak annak a belátásához, hogy Isten országának már nem remélhető a megvalósulása, ha csak nem a pusztába való elvonulással, az Ammoniusok, a Nílusok és a Pachomiusok a lemondást és a dolgoktól való undorodást fogják hirdetni, mint az élet legfőbb törvényét. Thebais e mesterei nem érik utói koronás kartársukat a teljes elszakadásban. Aszkétái eljárásokat, oly szabályokat szerkesztett meg magának, mint a szellemi élet Atyái, hogy cáfolhatatlan inductiókkal győzze meg magát az egyetemes hiúságról.

Hogy megvesd az éneket, a táncot, a testgyakorlati mérkőzést, csak részeikre kell bontani azokat. Például ami a zenét illeti, ha mindegyik accordot hangokra bontod és minden hangnál megkérded: »Ez az, ami elbájol?« — már nincs többé elbájolás. Hasonlóképpen ami a táncot illeti, bontsd fel a mozgást testtartásokra. Ugyanígy a harci játékokat. Szóval, mindent, ami nem erény, bontsd végső alkotó elemeire és e felbontással eljutsz a megvetéséhez. Alkalmazd ezt az eljárást az egész életre.⁴

Imái merőben keresztény alázatosságot és önmegtagadást lehelnek.⁵

Leszel-e valaha, oh! én lelkem, jó, egyszerű, teljesen egy magaddal, meztelen, áttünőbb, mint az anyagi test, mely körülburkol? Mikor fogodtel-

³ *Elmélt.*, X, 27.

⁴ *Elmélt.*, XI, 2.

⁵ *Ibid.*, X, 1,

jesen ízlelni minden dolog szerelésének örömét? Mikor leszel megelégedett, független, vágy tálán, nem igényelve örömödhez semmi élőt, se élettelent? Mikor nem lesz szükséged élvezeted meghosszabbítására végett se időre, se térre, se tájra, se a szelíd éghajlatok derűjére, de még az emberek egyetértésére se? Mikor leszel boldog meglevő állapotodban, megelégedve a jelen javaival, meggyőződve, hogy mindened megvan, amidnek lennie kell, minden jól van, ami reád tartozik, mindent az istenektől kapsz és a jövőben is jól fognak ők elhatározni mindent megmaradására a tökéletes, jó, igaz, szép élő lénynek,⁶ mely mindent létrehozott, mindent magában foglal, felöleli és tartalmazza az összes részleges dolgokat, melyek csak azért bomlanak fel, hogy az előbbiekhöz hasonló újakká egyesüljenek? Mikor leszel ilyen, oh! én léikéin, hogy végre akként lakozhass az istenek és emberek városában, hogy soha panaszt ne intézz hozzájuk, de soha bocsánatukra se legyen szükséged?

E megadás napról-napra szükségesebbé vált, mert a baj, melyről egy pillanatig azt hitték, hogy a philosophusok kormányzata megfékezte, mindenfelől felütötte a fejét. Alapjában a haladás, melyet Antoninus és Marcus-Aurelius uralma felmutathatott, csak felszínes volt. Az egész bizonyos képmutató mázra szorítkozott, külszín volt, melvet felöltöttek, hogy egyezőnek látszassanak a két bölcs császárral. A tömeg durva volt; a hadsereg gyengült; csak a törvényeken javítottak. Mindenfelé mély szomorúság uralkodott. Marcus-Aurelius egy tekintetben túlságosan is sikert aratott. Az antik világ a szerzetes csuháját öltötte magára, mint ma a versaillesi nemességnek azok az ivadékai, kik trappisták vagy carthausiak lesznek. Jaj a megöregedett arisztokráciáknak, melyek a tomboló ifjúság kicsapongásai után hirtelen

⁶) *Του τελείου ζώου.*

erényesek, emberiesek, rendszeretők lesznek! Annak a jele ez, hogy közel a haláluk.

A császár szent jámborsága a közvéleménynél külön eredményt ért el, mint amelyet várni lehetett: mintegy megszentelte a nép szemében. Az emberi természetnek becsületére való tény ez, melyet a történelem nem hallgathat el az annyi sok elszomorító tény mellett. Marcus-Aureliust roppant szerették; a népszerűség, mely annyira alá van vetve a tévedésnek az emberek megítélésében, legalább egyszer igazságos volt. A legjobb uralkodó volt az, kit legjobban becsültek. Azonban a század gonoszsága megtalálta, hogy kárpótolja m'agát. Háromszor vagy négyszer Marcus-Aureliusnak majdnem vesztét okozta jósága. A valóságos életnek nagy hátránya és ami miatt a felsőbbrendű ember elviselhetetlennek találja, az a saját-szerűség, hogy ha az eszmény elveit át akarjuk ültetni beléje, a kiváló tulajdonságok fogyatkozásokká válnak, annyira, hogy a tökéletes ember gyakran kevésbé ér el jó eredményt, mint az, kit az önzés vagy a köznapiság begyakorlottság lendít. A lelkiismeretes tisztesség az első hibát akkor követtette el a császárral, mikor rábírtta, hogy az uralomban társul fogadjja Lucius Verust, kivel szemben mi kötelezettség se terhelte. Verus léha és értéktelen ember volt. A jóság és a tapintat csodáival lehetett csak megakadályozni, hogy végzetes örültségeket műveljen. A bölcs, komoly és szorgalmas császár hordszékében magával hurcolta az ostoba társat, kit maga mellé fogadott. Makacsul mindig komolyan vette; egyetlen egyszer se lázadt fel e nyomasztó társas lét ellen. Mint az igen jól nevelt emberek, Marcus-Aurelius szüntelen feszélyezte magát; modorát a fegyelmezettség és a méltóság bizonyos általános eltökéltsége diktálta. Az ilyen lelkek, akár mert másnak nem akarnak bántódást okozni, akár pedig tiszteletből az emberi természet iránt nem hajlandók bevallani maguknak, hogy látják a rosszat. Életük állandó takargatás.

A kegyes császár életében Faustina ugyancsak

egy másik forrása volt a nyomorúságnak. A Gondviselés, mely örködik a nagy lelkek nevelkedésén és szüntelen munkál a tökéletesítésükön, neki a legkínosabb megpróbáltatást szánta: oly feleséget adott neki, aki nem értette meg. Kezdetben Faustina, úgy látszik, szerette; sőt eleinte talán némi boldogságot is talált abban a loriumi villában vagy az Albán-hegyek végső lejtőin a szép lanuviumi elvonultságban, melyet Marcus-Aurelius úgy ír le Frontonnak, mint a legtisztább örömmel teljes helyet.⁷ Azután belefáradt a sok bölcsességbe. Mondjunk ki mindent: Marcus-Aurelius szép sententiái, szigorú erénye, állandó búskomorsága, ellenszenve minden iránt, aminek udvar formája volt,⁸ unalmasnak tűnhettek fel egy fiatal, szeszélyes, lángoló vérmérsékletű és csodálatos szépségű asszony előtt. Gondos vizsgálódások meglehetősen kevésre zsugorították, amit a rágalomnak összehordani tetszett Marcus-Aurelius hitvese ellen.⁹ De ami fenmaradt, még mindig súlyosan terhelő; nem szerette férje barátait; nem vett részt az életben; rajta kívül eső kedvtelései voltak.

A jó császár megértette ezt, szenvedett miatta és hallgatott. Feltétlen elve, hogy a dolgokat olyanoknak lássa, amilyeneknek lenniök kell, nem pedig, mint amilyenek, nem hazudtolta meg magát. Hiába merészelték, hogy mint megcsalt férjre célozzanak reá a színpadon; a színészek hiába nevezték meg a közönségnek Faustina szeretőit; nem egyezett bele, hogy megértse. Sohasem lépett ki hajthatatlan szelidségéből. Faustina mindig »igen jó és igen hűséges hitvese« maradt. Sohasem sikerült elérni, még Faustina halála után se, hogy letétessenek vele e kegyes hazugságról. Egy domborművön, mely ma Rómában a capitoliumi múzeumban látható, mialatt Faustínát egy

⁷ Frontonis *Epist.*, 121, 125, 133, 135, 136, 141, 142, 151, 152, 153, 159 1., Mai kiad., 1823 (Naber, 80 és köv. 1.).

⁸ *Elmétk.*, I, 17; X, 27.

⁹ Ezt a dolgot részletesen tárgyaltam *Melanges d'histoire* című könyvemben, 169 és köv, 1,

Hír az égbe röpíti, a kitűnő császár a földről szerelemmel teljes pillantással néz utána. A legkülönösebb, hogy az istenekhez intézett szép bensőséges imájában, melyet a Garam partján írt, megköszöni nekik, hogy »oly előzékeny, oly szerető és oly egyszerű feleségek¹⁰ adtak neki. A végső időben elérte, hogy illúzióba ejtse magát és mindent felejtse. Azonban mily harcot kellett végigküzdenie, amíg idáig jutott! Hosszú éveken át belső betegség lassan sorvasztotta. A kétségbeesett erőfeszítés, mely philosophiájának lényege, a lemondás e tombolása, mely néha egész a sophismáig ragadja, alapijában roppant sebet takart. Mennyire búcsút kellett mondania a boldogságnak, hogy eljusson c túlzásokig! Sohasem fogják felfogni, mennyit szenvedett e megkínzott szív, mennyi keserűséget takart e halovány, mindig nyugodt és szinte mosolygó homlok. Igaz, hogy a boldogságtól való elbúcsúzás a kezdete a bölcsességnek és a legbiztosabb módja a boldogság föllelésénck. Semmi se oly édes, mint az öröm visszatérése, mely az örömről való lemondást követi; semmi se oly élénk, oly mély, oly elbájoló, mint a kiábrándultnak az elragadtatása.

Sokkal súlyosabb vértanúság nehezedett Marcus-Aureliusra fiának, Commodusnak személyében. A természet kegyetlen játékkal a legjobb embernek egy bárgyú athleta-félét adott fiúnak, aki egyedül csak a testgyakorlatra volt alkalmas, egy pompás, vérszomjas henteslegényt, kinek csak az ölésben telt öröme. Szellemi semmisége gyűlöletessé tette előtte az intelligens világot, mely apját körülvette; alantasi naplopók karmai közé került, kik a világon valaha is volt legvisszataszítóbb szörnyetegek egyikévé formáltak. Marcus-Aurelius jobban látta, mint bárki, hogy e korlátolt lénytől mi jót se lehet várni, mindazonáltal mindent megtett a nevelésére. A leg öbb philo. ophusok értekeztek az ifjú előtt.¹¹ Ez hallgatta, körülbelül

¹⁰ *Elmétk.*, I, 17.

¹¹ Lamprid., *Commodus*, 1,

olyanformán, mint ahogy egy oroszlánkölyök tenné, melynek szónokolnak és amely ásítózva és fogait mutogatva oda se hederít a beszédnek. Marcus-Aureliust e dologban tévútra vezette a gyakorlati ügyesség hiánya. Megmaradt szokott kijelentéseinél a jóakaratról, melyet az emberek megítélésében tanúsítani kell és a kiméletről, mellyel azoknak tartozunk, kik kevésbé jók nálunk.¹² Az elnézés kilenc indoka, melyre a maga biztatása végett hivatkozik, mutatja elbájoló jóhizseműségét.¹³ »Mi rosszat tehetne neked akár a legrosszabb ember is, ha mcgátalkodottan szelíd maradsz hozzá és alkalomadtán nyájasan buzdítod és mikor ő ártani igyekszik neked, te így oktatod: »Nem, gyermekem, másért születünk a világra. Nem engem ér a rossz, hanem magadnak lesz károd belőle!« Ügyesen, általános áttekintéssel mutasd meg neki, mi a szabály, hogy se a méhek nem tesznek úgy, mint ő, se semmiféle fajtái az állatoknak, melyek természetől fogva csoportokban élnek. Beszédedben ne legyen se gúny, se szidalom; amit mondás^, az igazi vonzalom hangján szóljon, ahogy oly szívből jön, melyben nem forr harag; ne úgy beszélj, mint ahogy az iskolában szokás, se pedig mint aki a körülállókat csodálatra akarja gerjeszteni, hanem azzal a természetességgel, mintha ketten magatokban lennétek.« Commodus (ha ugyan róla van szó) kétségtelenül kevés fogékonyságot tanúsított e derék atyai retorika iránt. Nyilvánvalóan csak egy mód volt elejét venni a borzalmas veszedelmeknek, melyek a világot fenyegették, nevezetesen, hogy az adoptálási törvény erejénél fogva egy méltóbbat léptessenek annak a helyébe, kit a születés véletlene az uralomra kijelölt. Julianus még tovább részletez és azt hiszi, Marcus-Aureliusnak társítania kellett volna az ural-

¹² L. *Elmétk.*, IX, 22, főként XII, 16, egyike azoknak a gondolatoknak, melyek a jóságot egész az álokoskodásig túlozzák.

¹³ *Elmétk.*, XI, 18. <

kodáshoz vejét, Pompaeanust, ki ugyanoly szellemben kormányzott volna, mint ő tette.¹⁴

Mindezek oly dolgok, melyeket könnyű mondani, mikor az akadályok már nincsenek meg és a tényéktől távol okoskodik az ember. Először is felejtik, hogy Nervától fogva a császároknak, kik az adoptálást oly termékeny politikai elvvé avatták, nem voltak fiaik. A császárság I. századában voltak példák a fiú vagy unoka kiiktatásával való adoptálásra, de nem jártak jó következássel. Marcus-Aurelius elvöl a közvetlen örökösödés mellett volt, melynek megvolt szemében az az előnye, hogy elejét veszi a vetély kedésnek.¹⁵ Mihelyt Commodus megszületett, 161-ben, egymagában mutatta fel a légióknak, noha volt egy ikertestvére: egész kis korában gyakran karjaiba vette és megismételte e felmutatást, ami mintegy proklamálás volt. Marcus kitűnő atya volt: >Láttam kis csemetéidet, — írja neki Fronton — és semmiben se lehetett volna nagyobb örömöm. Annyira hasonlítanak hozzád, hogy sohasem volt nagyobb hasonlóság a világon. Ügyszólván megkettőzve láttalak; jobbról is, balról is téged véltelek látni. Hála az isteneknek, az egészség színe van rajtuk és virgoncán kiabálnak. Az egyiknek jó fehér kenyér volt a kezében, ahogy királyi gyermekekhez való, a másiknak darab barna kenyér, mint philosophus apa igazi fiának. Hangjuk oly szelíd és kellemes, hogy csicsérgésükben a te beszéded tiszta és elbájoló csengésére véltem ráismerni «.¹⁶ Abban az időben mindenki így érzett felölük. A 166-ik évben maga Lucius Verus kéri, hogy Marcus gyermekeit, Commodust és Annius Verust tegyék meg Caesarokká. 172-ben Commodus osztozott apjának *Germanicus* címében. Avidius lázadásának

¹⁴ *Caesares*, 401 l., Hertlein kiad.

¹⁵ Figyelembe veendő a keresztény apologisták iparkodása, hogy e gondolatot legyezgessék.

¹⁶ Front, et M.-Aur., *Epistolae*, 151—152 l. (Mai). V. ö. *ibid.*, 136 l., hol Fronton visszatér a gyermekeknek apjukhoz való hasonlatosságára.

elnyomása után a senatus, mintegy elismerése gyanánt a családi önzetlenségnek, melyet Marcus-Aurelius tanúsított, közfelkiáltással kéri az uralmat és a tribunialis hatalmat Commodus számára.¹⁷ Nevelői előtt már nem egy jelből ismeretes volt rossz természete;¹⁸ de hogy lehetne néhány rossz osztályzat alapján pálcát törni egy tizenkét éves fiú jövője felett? Apja 176—177-ben *imperator-rá*, *consullá*, *augustus-sá* tette. Ez kétségtelenül oktalanság volt; de az előző lépések kötelezték reá; különben is Commodus még fékezte magát. Marcus-Aurelius élete vége felé a baj teljesen elárulta magát; az *Elmélkedések* végső könyveinek minden lapján láthatók a kitűnő apa, a mintaszerű császár belső szenvedéseinek nyomai, hogy egy szörnyeteget lát felnőni, aki utódja lesz és ellenszenvből mindennek az ellenkezőjét fogja látni, mint amit a jóra való emberektől látott.

Commodus kitagadásának gondolata bizonyára nem egyszer felmerült Marcus-Aurelius elméjében. Azonban már késő volt. Miután társsá fogadta az uralomban, miután annyiszor proklamálta kitűnőnek és mintaszerűnek a légiók előtt, odaállani a világ elé és méltatlannak jelenteni ki, botrány lett volna. Marcus-Aurelius hálójába esett a maga mondásainak, annak az eltökélt jóindulatnak, melyet szokásává tett. És végül is, Commodus tizenhét éves volt; ki mondhatta biztosra, hogy nem fog megváltozni?¹⁹ Még Marcus-Aurelius halála után is lehetett ezt reményleni. Commodus eleinte hajlandóságot nyilvánított, hogy kövesse azoknak az érdemes embereknek a tanácsait, kikkel apja körülvette.²⁰ De meg nem volt-e nyilvánvaló, hogy ha Pompaeianus vagy Pertinax veszi át Marcus-Aurelius örökségét, Commodus

¹⁷ Vulcatius, *Vita Avid.*, 13. „Commodo imperium justum rogamus. Progeniem tuam roboram. Fac securi sint liberi nostri. Commodo Antonino tribunitiam potestatem rogamus.“

¹⁸ Lamprid., *Commod.*, 1.

¹⁸ Dio Cassius, LXXII, 1.

²⁰ Herodian., I, V, VI f.

nyomban fejévé válik a katonai pártnak, melyben Avidius pártja folytatódott és amely irtózott a philo-
 phusoktól és a bölcsek császár barátaitól.

Azt tartjuk tehát, óvakodni kell könnyedén ítélni Marcus-Aurelius e dologban tanúsított eljárásáról. Erkölcseileg igaza volt; de a tények rácsáfoltak. Lát-
 tára e nyomorultnak, ki dőzsölő életmódjával rom-
 lásba vitte a birodalmat, szégyenletesen cirkuszi és
 amphitheatrumi szolgák között hemperegette az
 erénytől megszentelt nevet, átkozták Marcus jószágát;
 sajnálták, hogy a túlhajtott optimizmus, mely reá-
 bírta, hogy társsá fogadja Verust és amely talán
 sohasem engedte, hogy teljességében lássa Faustina
 hibáit, egy még sokkal súlyosabb botlást követtetett
 el vele. A közvélemény szerint annál inkább kitagad-
 hatta volna Commodust, mert támadt egy legenda,
 mely Marcust feloldotta Commodus iránt minden
 atyai kötelesség alól. Bizonyos kegyes felháborodás-
 ból nem akarták elfogadni, hogy Commodus fia
 Marcus-Aureliusnak. Hogy a Gondviselést mentesít-
 sék ily abszurditás vádjától, megrágalmazták az
 anyját. Mikor a legjobb ember méltatlan fiát vívni
 látták az amphitheatrumban és hogy alantas komé-
 diásként viselkedik: »Ez nem fejedelem, — mondták,—
 hanem gladiátor.²¹ Nem, ez nem Marcus-Aurelius
 fia«. Csakhamar felfedeztek a gladiátorok csoportjá-
 ban valakit, akit hasonlatosnak láttak hozzá és azt
 mondták, hogy ez Commodus igazi apja. A tény
 az, hogy az összes emlékművek bizonyosságot tesznek
 Commodusnak Marcus-hoz való hasonlóságáról²² és e
 tekintetben teljesen megerősítik Fronton tanúskodását.

Anélkül tehát, hogy Marcus-Aureliust szemreha-
 nyás illetné, miért nem tagadta ki Commodust, saj-
 nálni lehet, hogy nem tette meg. Az ember tökéle-
 tessége megrövidítésére volt benne az uralkodói haj tha-

²¹ Lamprid., Commod., 1, 2, 8, 12, 13, 18, 19.

²² Noéi Desvergers, *Essai sur Marc.-Aurèle*, I, 75 1.; *Mélanges d'histoire* című könyvem, 192 I. L. főként Commodus mellszobrát a capitoliumi múzeumban, Rómában.

tatlanságnak. Ha képes keményen cselekedni, talán megmentette volna a világot és miben se terhelné felelősség a szörnyű hanyatlásért, mely utána következett. Az volt a hibája, hogy volt egy fia. Feledte, hogy a császár nem olyan ember, mint a többi, hogy első kötelessége egyezsége lépni a sorssal, megtalálni, akit az idő megjelzett. A feudális dinasztiák örökösödési rendje a caesarismusban nincs helyén. Az összes kormányzati rendszerek között a caesarismus termi a legjobb és a legrosszabb gyümölcsöket. A caesarismus, ha nem kitűnő, kárhuzatos. Miután időszámításunk első századában, mikor valami félörökösödési elvet követtek, borzalmas volt, a caesarismus ragyogóvá vált a II. században, mikor győzött az adoptálás elve. A hanyatlás aznap kezdődött, mikor, megbocsátható, mert elkerülhetetlen gyengeségből a legjobb fejedelem, kit az adoptálás emelt uralomra, nem követte a rendszert, mely a jó és nagy uralkodók valaha is látott legszebb sorozatát állította az emberiség élére. Betetőzésül a bajnak, nem is sikerült megállapítania az örökösödést. Az egész III. századon át a birodalom a cselszövény és az erőszak vetélykedésének volt a martaléka. Az antik világ elbukott tőle.

Marcus-Aurelius éveken át viselte a gyötrelmet, a legkegyetlenebbet, melyet a sors érző szívű emberre rámért. Gyermekekori és fiatalkori barátai már nem éltek. Ez az egész kitűnő világ, melyet Antoninus formált meg, e komoly és választékos társaság, mely oly mély hittel volt az erény iránt, sírba szállt. Egyedül maradván oly nemzedék közepette, mely már nem ismerte, sőt szabadulni vágyott tőle,²³ maga mellett egy fiúval, ki fájdalommal etette, csak a borzalmas kilátás volt előtte, hogy egy Nero, Caligula, Donitianus apja.²⁴

Ne átkozd a halált; de fogadd szívesen, mert

²³ *Elmétk.*, IX, 3; X, 36. -

²⁴ Capitolinus azt mondja, hogy szinte kívánta fia halálát. Ennek ellentmond *Elmétk.*, 1. c.

azok közé a jelenségek közé tartozik, melyeket a természet akar. Lényünk felozlása ugyanoly természetes tény, mint az ifjúság, az öregség, a növekedés, a teljes érettség... Ha pedig külön meggondolásra van szükséged, mely jóindulatúvá legyen a halál iránt, csak gondold meg, mitől fog elválasztani és milyen az az erkölcsi környezet, melybe lelked nem lesz többé belekeverve. Nem mintha össze kellene zördülnöd velük,²⁵ távolról sem; szeretned, szelíden túrnöd kell őket. Azonban meg kell mondanod magadnak, hogy akiket el fogsz hagyni, nem veled egyézésű emberek; az egyetlen, ami az élethez kapcsolhatna és marasztalhatna bennünket, annak a boldogsága volna, hogy oly emberek között legyünk, kik ugyanúgy vélekednek, mint mi. Azonban lásd, mily marcangolás dúl bensődben annyira, hogy felkiáltasz: »Oh! halál, ne késlekedj már jöveleddel, nehogy magam is odajussak, hogy felejtsem magamat.«²⁶

— »Tisztességes ember volt, bölcs volt«, fogják mondani; ez azonban nem fogja megakadályozni, hogy legyen, aki azt mondja magában: »Végre megszabadultunk ettől az iskolamestertől; fellélegezhetünk! Bizonyos, hogy nem volt rossz egyikünkhöz sem; de mindig éreztem, hogy alapjában nem tetszettünk neki!«... Halálos ágyadon e gondolat segítsen, hogy könnyebben hagyd oda az életet: «Távozom ez életből, melyben még utitársaim is, kikért annyit küzdöttem, imádkoztam, türtem, távoztomat kívánják, azt remélve, hogy halálom után könnyebben fogják magukat érezni.« Mi óhajtathatná tehát velünk, hogy még tovább itt maradjunk?

Mindazonáltal távozásodkor ne tanúsíts ke-

²⁵ Marcus-Aurelius csak határozatlanul jelzi azokat, akikre gondol. Commodus ugyancsak közéjük tartozhatott.

²⁶ *Elmélek.*, IX, 3.

vesebb jóindulatot irántuk; őrizd meg velük szemben rendes természetedet; maradj barátságos, türelmes, szelíd, ne tégy úgy, mint akit tuszkolni kell, hogy menjen... A természet összefűzött velük. Most szétválaszt tőlük. Nos hát, Isten veletek, barátaim, megyek, a nélkül, hogy erőltetni kellene távozásomat tőletek; mert ez elválás is csak egyezik a természettel²⁷

Az *Elmélkedések* végső könyvei abba az időszakba esnek, amikor Marcus-Aurelius, magára maradva philosophiájával, melyben többé senki se osztozik, már csak egy gondolatot ismer, azt, hogy szép csendesén távozzon a világból. Ugyanaz a melancholia ez, mint a carnuntumi philosophiában,²⁸ de a gondolkodó életének vajmi másféle órája következett el. Carnuntumban és a Garam partján Marcus-Aurelius azért elmélkedik, hogy erőssé tegye magát az életre. Most egész gondolkodása csak előkészület a halálra,²⁹ lelki gyakorlat, hogy kellően kidíszítve kerüljön az oltárra. Minden érvet, mellyel az ember igyekezhet meggyőzni magát, hogy a halál nem souverain igazságtalanság az erényes emberrel szemben, felsorol magának; egész a sophismáig megy, hogy feloldozza a Gondviselést és bebizonyítsa, az embernek elégedetten kell fogadnia a halált.

Az idő, ameddig az ember élete tart, csak egy pillanat; lénye örökös áramlásban van; érzései homályosak.³⁰ Teste, mely különféle elemekből áll, önmagától a szétbomlás felé tart; lelke mint a forgatag; sorsa megoldhatatlan rejtély; a dicsőség valami határozatlan. Szóval, minden, ami a testére tartozik, eliramló folyó; minden, ami a lélekre tartozik, csak álom és füst; az élet harc, átutazás idegen földön; a halál után való hírnév-feledés. Mi szolgálhat tehát

²⁷ *Elmélk.*, X, 36.

²⁸ *Ibid.*, II. könyv.

²⁹ *Ibid.*, XII, 1.

³⁰ *Elmélk.*, II, 17. V. ö. IV, 3, 5.

vezetőnkül? Egy, csak egy, a philosophia. A philosophia pedig annyi, mint úgy cselekedni, hogy a genius, mely bennünk lakozik, tiszta maradjon minden beszennyezéstől, erősebb legyen az élvezeteknél és szenvedéseknél,... úgy fogadja az eseményeket és a sorsot, hogy ugyanabból a forrásból erednek, mint ő és derűs kedvvel várja a halált, mint egyszerű szétválását az elemeknek, melyekből minden élő lény össze van téve. Ha maguknak az elemeknek nem baj, hogy folytonos átalakulást szenvednek, miért kellene szomorúan nézni az összes dolgok átalakulását és feloszlását? E változás egyezik a természet törvényeivel és semmi se rossz, ami egyezik a természettel.

Ilymódon az elemezéssel felbontja az életet és vajmi kevésbé teszi különbözővé a haláltól. Eljut a tökéletes jósághoz, a feltétlen elnézéshez, a részvételtől és a lenézéstől mérsékelt közömbösséghez. »Lemondóan élni a hazug és igazságtalan emberek között«, — íme a bölcs programja. És igaza volt. A legszilárdabb jóság az, mely a tökéletes unalmon alapul, világos belátásán a ténynek, hogy e világon minden léha és igazi tartalom nélkül való. Minden dolgok e feltétlen bukása után mi marad meg? A gonoszság? Oh! ez nem éri meg a fáradságot. A gonoszság bizonyos hitet tételez fel az élet komoly voltában, hitet legalább az élvezetben, a bosszúállásban, a becsvágyban. Nero hitt a művészetben; Commodus hitt a cirkuszban és e hit kegyetlenné tette őket. Azonban a kiábrándult ember, ki tudja, hogy minden vágnak léha a tárgya, miért terhelné magát valamely kellemetlen érzéssel? A skeptikus jósága a legbiztosabb és a kegyes császár több, mint skeptikus volt; az élet mozdulása e lélekben szinte ugyanoly halk volt, mint amilyen a koporsó belső légkörének gyenge zöreje. Elérte a buddhista *nirvana-t*, Krisztus békéjét. Mint Jézus, Cakya-Mouni, Sokrates, Assisi Ferenc és három-négy más bölcs, teljesen legyőzte a halált. Mosolygathatt rajta, mert előtte igazán nem volt már jelentése.

XXVII. FEJEZET.

Marcus-Aurelius halála. — Az antik világ vége.

A szent császár 178 augusztus 5-én elhagyta Rómát,¹ hogy Commodus-szal együtt visszatérjen azokhoz a véget nem érő dunai harcokhoz, melyeket szilárdan megszervezett határ-tartományok kialakításával akart megkoronázni. Ragyogó sikerek következtek. Ügy látszott, közel az annyira óhajtott cél, melynek elérését csak Avidius lázadása késleltette volt. Még néhány hónap és a II. század legjelentősebb hadi vállalkozása be lesz fejezve. Szerencsétlenségre a császár igen el volt gyengülve. Gyomra annyira tönkrement, hogy gyakran egész nap csak pár csepp gyógynedven élt.² Csak akkor evett, ha beszélnie kellett a katonákhoz. Ügy látszik, Bécs volt a főhadiszállás.³ Évek óta⁴ ragályos betegség uralkodott a vidéken és tizedelte a légiókat.

¹ Amit Vulcalius Gallicanus mond (*Avid. Cass.*, 3), hogy elutazása előtt Marcus-Aurelius valami phiiosophiai tanfolyamfőlélt tartott, ugyancsak kevésbé valószínű.

² Dio Cassius, LXXI, 6; Galen., *De ther.*, 2.

³ Tertullianus szerint (*Apol.*, 25) Marcus-Aurelius Sirmiumban halt meg. Philostrates, *Soph.*, II, 1, 26 e mellett szólna; de Aurelius Victor (*Caes.*, 16; *Épít.*, 16) a mérvadó.

⁴ Orelli-Henzen, 5489 sz.

A császár 180 március 10-én, megbetegedett.⁵ Nyomban, mint szívesen látott jövevényt üdvözölte a halált, tartózkodott minden ételtől és italtól, nem beszélt és nem intézkedett többé másként, hanem csak mint a sír szélén. Magához hivatván Commodust, kérte, folytassa a befejezésig a háborút, nehogy sietős felkerekedéssel az állam elárulásának látszatába keveredjen. Betegsége hatodik napján maga köré gyűjtötte barátait és megszokott modorában, vagyis könnyed iróniával beszélt nekik a dolgok abszolút hiúságáról és hogy mennyire kevésbe kell venni a halált. Omlottak a könnyeik: «Mire való sírni rajtam? — mondta nekik. — Gondoljatok a hadsereg megmenntésére. Én csak megelőzlek benneteket; isten veletek!» Tudni óhajtották, kinek ajánlja fiát. »Nektek, — mondta, — ha érdemes reá és a halhatatlan isteneknek.« A hadsereg vigasztalhatatlan volt; mert bálványozta Marcus-Aureliust és nagyon jól látta, hogy a bajok mily örvényébe zuhannak utána. A császárnak még volt annyi ereje, hogy Commodust bemutathatta a katonáknak. A fegyelem, mellyel megszokta, hogy a legnagyobb fájdalmakban is megőrizte higadtságát, e kegyetlen pillanatban is képessé tette, hogy nyugodt arckifejezést mutasson.

A hetedik napon érezte, hogy közel a vég. Már csak fiát bocsátotta magához, de néhány pillanat múlva őt is kiküldte, nehogy átragadjon reá a betegség, mely őt ledöntötte; azonban ez talán csak ürügy volt, hogy megszabaduljon ellenszenves jelenlététől. Azután befedezte a fejét, mintha aludni készülne. Aznap éjszaka kilehelte lelkét.

Holttestét visszavitték Rómába és Hadrian mauzóleumában temették el. A nép kegyeletének megható volt a nyilvánulása. Oly szeretettel voltak iránta, hogy

⁵ Capitol., 28; Dio Cassius, LXXI. 33, 34; Herodian., I, II, 3 és köv.; Aurelius Victor, *l. c.*; *Tértiül.*, *Apók.*, 25; Antiochiai Theophil, III, 27, 28. Dió határozott állítása ellenére is nem valószínű, hogy Coinmodus bármivel is siettetle apja halálát.

sohasem nevezték a nevén vagy a címeivel. Mindenki a maga életkora szénint csak úgy emlegette, hogy «Marcus atyánu, «Marcus testvérem®, «Marcus fiam». Temetése napján jóformán nem is könnyeztek; mindenki meg volt győződve, hogy csak visszatért az istenekhez, kik egy pillanatra kölcsön adták a földnek. Még a gyászszertartás alatt példátlan lelkesültséggel «pártfogó istcn»-nek preklamáltak. Szentségtörőnek jelentettek ki mindenkit, aki, ha módjában áll, nem állítja fel képmását házában.. És e kultuszszál nem úgy történt, mint annyi más pillanatnyi apotheosis. Még száz évvel utóbb is Marcus-Antoninus szobra számos házi szentélyben ott állt a penates istenek között. Diocletian császár különösen hódolt emlékének.⁶ Az *Antoninus* név szent hévvé vált. Miként *Caesar* és *Augustus* neve, ez is egyik járulékává lett az uralkodásnak, egyik jelvényévé az emberi és polgári souverainitásnak.⁷ A *mimen Antoninum*⁸ mintegy a jó csillagzata volt annak az uralkodásnak, melynek csodálatot érdemlő programja vád, remény és sóvárgás gyanánt maradt a következő századra. Oly kevésbé költői lelkek, mint Septimus Severus, úgy álmodoztak róla, mint valami elveszett mennyországról.⁹ Még Constantinus is meghajolt e kegyes istenség előtt és azt akarta, hogy az Antoninusok aranszobra ott legyen hatalmának ősei és védői között,¹⁰ noha ez a hatalom egész más auspiciumok között alapult meg.

Soha kultusz nem volt jogosultabb és nekünk kultuszunk még ma is. Igenis, valahányan vagyunk, gyászoljuk szívünkben Marcus-Aureliust, mintha tegnap halt volna meg. Vele a philosophia uralkodott. Az ő révén a világot egy pillanatra századának legjobb

⁶ Jul. Capit., *Ant. Phil.*, 18, 19.

⁷ Capit., *Maorin*, 3, 7, 10; Spartian., *Sept. Sev.*, 19; *Carcalla*, 9; *Geta*, 2; Lamprid., *Diadum.*, 1, 2, 3, 6; *Heliog.*, 1, 2, 3, 17, 18, 34; *Alex. Sev.*, 5—12; Capit., *Górd.*, 4.

⁸ Lamprid., *Heliog.*, 3.

⁹ Spart., *Sev.*, 20, 22.

¹⁰ Lamprid., *Heliog.*, 2.

és legnagyobb embere kormányozta. Fontos, hogy ez a kísérlet egyszer megtörtént legyen. Meg fog-e történni vájjon másodszer is? Vájjon a modern philosophia eljut-e hozzá, mint ahogy a régi eljutott, hogy átvegye az uralkodást? Lesz-e neki is Marcus-Aurelius, kit Frontonok és Junius Rusticusok vesznek körül? Bekövetkezik-e még egyszer, hogy az emberi dolgok kormányzása azoknak jut, akik a legbölcsebbek? Nem mindegy-e, miután ez uralom csak egy napig tartana és kétségtelenül megint csak a bolondok uralma következne utána? Hozzá lévén szokva, hogy mosolygó szemmel nézze az emberi illúziók örök délibábosdi játékát, a modern philosophia ismeri a közvélemény múltó fellángolásainak törvényét. Azonban érdekes volna vizsgálni, mi származna az ily elvekből, ha valaha hatalomra juthatnának. Mulatság volna *a priori* megszerkeszteni a modern idők Marcus-Aureliusát, látni, hogy egy a legkihatóbb cselekvésre elhívott felsőrendű lélekben az erő és a gyengeség mily vegyülékét fakasztaná a reflexió korunknak sajátos fajtája. Szeretnek látni, hogy a kritika miként egyesülne a legfenköltebb erénnyel és a közjóért való legélénkebb lángolással, egy ebből az iskolából való gondolkodó mily magatartást tanúsítana a XIX. század szociális problémáival szemben, milyen fortéllyal tudná kifordítani, elaltatni, kijátszani vagy megoldani azokat. Annyi bizonyos, hogy annak az embernek, kinek embertársai kormányzása a feladata, mindig elmélkedése körébe kell vonnia az uralkodónak azt az elragadó mintaképét, melyet Róma legjobb napjaiban nyújtott. És ha igaz is, hogy a kormányzás tudományának bizonyos részeiben, melyek csak a modern időkben váltak ismertekké, felül lehet őt múlni, Annius Verus fiát lelkiereje, önmegadása, tökéletes nemessége és jóságának teljessége mindig utolérhetlenné teszi.

Marcus-Aurelius halálának napját a döntő pillanatnak lehet tekinteni, mely a régi civilizáció bukását megpecsételte. A philosophiában a nagy császár

oly magasra tűzte az erény ideálját, hogy senkinek se juthatott eszébe utána indulni; a politikában, mert nem különítette el eléggé behatóan az apa kötelességeit a Caesar kötelességeitől, akaratlanul is a zsarnokok és az anarchia korszakát nyitotta meg. Vallás tekintetében, mert nagyon is ragaszkodott egy állammivalláshoz, melynek jól látta a gyengeségét, előkészítette erőszakos diadalát a nemhivatalos kultusznak és módot adott reá, hogy szemrehányás lebegjen emléke felett, amely szemrehányás igazságtalanul éri ugyan, de amelynek még az árnyékával se szabadna találkozni ily tiszta életben. A törvényeket kivéve, mindenben a hanyatlást lehetett érezni. Hűszévi jóság meglazította a közigazgatást és kedvezett a visszaéléseknek. Bizonyos, Avidius Cassius eszméinek értelmében való reakcióra volt szükség; e helyett teljes összeomlás következett. Borzalmas csalódás a jóra való embereknek! Oly sok erény, oly sok szeretet csak azt eredményezte, hogy a világ egy mészároslegény, egy gladiátor kezei közé jutott! Az elyseumi világnak e szép földi megmutatkozása után visszaesni a Caesarok poklába, melyről azt hitték, hogy örökre bezárult! A jóban, való hit eltűnt. Caligula, Nero, Domitianus után még lehetett reményleni. A kísérletek nem voltak döntőek. Most azonban a kormányzati racionalismus legnagyobb erőfeszítése után, nyolevannégyévi kitűnő uralom, Nerva, Trajan, Hadrian, Antoninus, Marcus-Aurelius után kezdődik meg újra és gonoszabbul, mint valaha, a rossz uralma. Isten veled, erény; isten veled, értelem. Ha Marcus-Aurelius nem tudta megmenteni a világot, ki tudná megmenteni? Most már éljenek a bolondok! Éljen az absurdum! Éljen a syriai és éljenek kétes istenei! A komoly orvosoknak többé nincs mit tenniök. A beteg rosszabbul van, mint valaha. Hadd jöjjenek a kuruzslók; ők jobban tudják, mint a tisztességes tanult emberek, mi kell a népnek.

Szomorú dolog ugyanis, hogy Marcus-Aurelius halálának napja, mely oly gyászos volt a philoso-

phiára és a civilizációra, a kereszténységnek szép nap volt. Commodus, miután feltett szándéka volt mindenben ellenzőként cselekedni, mint ahogy látta volt, a kereszténység iránt jóval kevésbé viselkedett kedvezőtlenül, mint jeles apja. Marcus-Aurelius a mintaszerű római, ennek hagyományaival és előítéleteivel: Commodusnak nincs nemzete. Kedvelte az egyiptomi kultuszokat; ő maga vezette, leborotvált fejjel a körmeneteket, vitte az Anubist, végezte mind a szertartásokat, melyekben hígvelejű nőcskék tettségüket lelték. A kertjét körítő porticusok mozaikjaiban ekként ábrázoltatta le magát.¹¹ Cselédségében voltak keresztények. Kedvese, Marcia, majdnem keresztény volt és a befolyást, melyet a szerelem adott neki, felhasználta, hogy könnyítsen a sardiniai bányákra ítélt hitvallók sorsán. A scilliumi vértanúk kivégzése, ami 180 július 17-én, vagyis négy hónappal Commodus uralomralépte után történt, kétségkívül Marcus halála előtt kiadott rendeletnek volt a következménye, mely rendeletet az új kormánynak még nem volt ideje visszavonni. Az áldozatok száma Commodus alatt, úgy látszik, kisebb volt, mint Antoninus és Marcus-Aurelius alatt.¹² Ennyire igaz, hogy a római elvek és a kereszténység között életre-halálra folyt a harc. Decius, Valerianus, Aurelius, Diocletianus, kik megkísérelték feleleveníteni a birodalom elveit, odajutnak, hogy tüzes üldözőkké válnak, míg a római hazafiságtól idegen császárok, Alexander Severus, Philippus Arabus, a palmyrai Caesarok türelmességet fognak tanúsítani.¹³

A birodalom, ha nem a féktelen katonai despotismus vésszes elve kormányozza, a római elvnek Marcus-Aurelius halálával bekövetkezett bukása után is még élhetett volna, a kereszténységnek egy századdal hamarabb adhatta volna meg a békét, semmint ahogy

¹¹ Spartian., *Pescennius Niger*, 6.

¹² Euseb., V, XXI 1.

¹³ L. *Az Evangéliumok*, 392 és köv., 399, 404 1.

tette, elkerülhette volna a vérözönt, melyet Decius és Diocletianus merőben hiábavalóan árasztottak ki. A római arisztokrácia szerepe véget ért; miután az I. században kiélte az örültséget, a másodikban kiélte az erényt. A nagy földközítengeri *confoedratio* rejtett erői azonban még nem voltak kiélve. Amiként az augustusi család címére épített politikai építmény összeomlása után akadt egy vidéki dinasztia, a Flaviusoké, hogy felsegítse a birodalmat, ugyanúgy a római főnemesség adoptálására alapított épület összeomlása után akadtak vidékiek, keletiek, syriaiak, hogy felsegítsék a nagy társulást, melynek keretében mindnyájan békét és hasznot találtak. Septimus Severus erkölcsi emelkedettség nélkül ugyan, de nem dicsőség nélkül megismételte, amit Vespasianus cselekedett.

Bizonyos, ez új dinasztia emberei nem vethetők egybe a II. század nagy császáraival. Még Alexander Severus is, ki jóság tekintetében eléri Antoninust és Marcust, értelemre, nemességre nézve nagyon mögöttük áll. A kormányzás kárhuzatos elven alapul; a légiók kegyéért való vetélykedésen, a pályadíjas forradalmon; csak erszénnyel a kézben szólnak a katonához. A katonai despotismus sohasem öltött szemérmetlenebb alakot; de a katonai despotismus hosszúcletű lehet. A gyalázatos látványok mellett, melyekkel e megvetett syriai császárok szolgálnak, mennyi sok reform! Mily haladás a törvénykezésben! Micsoda nap volt az, amikor (Caracalla alatt) minden szabad ember, ki a birodalom lakosa, megkapja a jogok egyenlőségét!¹⁴ Nem való túlozni az előnyöket, melyeket akkor ez az egyenlőség nyújtott; mindazonáltal a politikában a szavak sohasem teljesen üresek. Az emberek kitűnő dolgokat örököltek. Marcus-Aureüus iskolájának philosophusai eltűntek; de a jogtudósok helyettesítették őket. Szörnyű évek

¹⁴ Dio Cassius, LXXVII, 9; Szent Ágost, *De civ. Dei*, V, 17; Ulp., *Digesta*, I, V, 17.

alatt Papinianus, Ulpianus, Paulus, Gaius, Modestinus, Florentinus, Marcianus¹⁵ remeket alkotnak és igazában megteremtik a jövő jogát.¹⁶ A politikai hagyományok tekintetében erősen mögötte állván Traj annak és az Antoninusoknak, a syriai császárok, éppen azért, mert nem rómaiak és nincsenek meg bennük a római előítéletek, gyakran az elme oly befogadó képességéről tesznek tanúságot, amely nem lehetett meg a II. század nagy császáraiban, kik mind oly mélységesen konzervatívok voltak. Engedélyezik, sőt elősegítik a collegiumokat vagy syndicatusokat.¹⁷ Egész a túlzásig menve e tekintetben, azt szeretnék, hogy a foglalkozások kasztokká szerveződjenek, külön ruházattal.¹⁸ Szélesen kitérnek a birodalom kapuit. Egyikök, Mammea fia, a jó és megható Alexander Severus plebejus jóságával szinte utoléri a szép századok patriciusi erényeit; a legfenköltebb gondolatok elhalványodnak szívének közvetlen kibuggyanásai mellett.

Az úgynevezett syriai császárokkal főleg a vallás tekintetében kezdődik addig nem ismert liberalismus és türelmesség. E szép, eszes, egész az utópiáig vakmerő emesai syr nőket, Julia Domnát, Julia Maesát, Julia Mamnaeát, Julia Soemiát nem fészélyezi semmiféle hagyomány, se társadalmi szabály. Merik, amit soha római nő nem mert megtenni; belépnek a senatusba, felszólalnak benne, ténylegesen kormányozzák a birodalmat, Semiramisról és Nitocrisról¹⁹ álmodoznak. íme, amit Faustina minden szeleburdisága mellett se tett volna meg; visszatartotta volna a tapintat, a nevetségesség érzése, a római jó társaság életszabálya. A syriai nők nem riadnak vissza

¹⁵ Nem is szólva a pandectak több más hírességéről, ki úgy látszik, Alexander Severus korába tartozik.

¹⁶ Cod. Theol., I, IV, *De responsis prudentum*.

¹⁷ Lamprid., *Alex. Sev.*, 33.

¹⁸ Lamprid., *Heliog.*, 4; *Alexander Severus*, 27.

¹⁹ Dio Cassius, LXXVIII, 23; Herodian., V, 3 és köv.;

VI, 1 és köv.; Lamprid., *Heliog.*, 2, 4, 14.

semmitől. Női senatusuk van, mely elrendel minden különiséget.²⁰ A római kultusz nekik hidegnek és jelenlégtelcennek tűnik fel. Miután semmi családi ok se köti őket hozzá és képzeletük jobban összhangban van a kereszténységgel, mint az itáliai pogánysággal, c nők tetszésüket lelik a földön utazó istenekről szóló elbeszélésekben; Philostrates Apolloniusa elbájolja őket; talán volt is titkos kapcsolatuk a kereszténységgel. Ezenközben a régi társadalom végső tiszteletreméltó hölgyei, mint például Marcus-Aureliusnak az a mindenkitől becsült vén leánya, kit Caracalla megöletett, a háttérbe vonulva szemlélték az orgiát, mely oly különös ellentétben volt ifjúságuk emlékeivel.²¹

A tartományok, főként pedig a keleti tartományok, melyek jóval serényebbek és élénkebb elméjük voltak, mint a nyugatiak, végérvényesen felülkerekedtek. Bizonyos, hogy Heliogabalus eszeveszett ember volt és mégis egy központi, Rómában székelő és az összes többi kultuszokat magába olvasztó²² monotheista kultusz felől való chimaerája mutatta, hogy az antoninusi eszmék szűk köre ugyancsak szét volt zúzva. Mammaea és Alexander Severus még tovább fognak menni; miközben a jogtudósok a megszokottság nyugalmaival tovább másolják a lelkiismeret szabadsága ellen szóló régi és vérengző maximákat,²³ a syriai császár és anyja oktatást vesznek a kérész tény-

²⁰ Lamprid., *Heliog.*, 4; Vopiscus, *Aurelianus*, 49.

²¹ Herodian., IV, 6.

²² „Ne quis Romae deus nisi Heliogabalus coleretur; dicebat praeterea Iudaeorum et Samaritanorum religiones et christianam devotionem illuc transferendam, ut omnium culturarum secretum Heliogabali sacerdotium teneret.“ Lamprid., *Heliog.*, 3, 6, 7, 8. V. ö. Dio Cassius, LXXIX, 11, 12; Herodian., V, V, 7 és köv.; VI, 3 és köv.

²³ Paul., *Sentent.*, V, XXI, 2: „Qui novas et usu veiratione incognitas religiones inducunt, ex quibus animi hominum moveantur, honestiores deportantur, humiliores capite puniuntur“. Alpianus *De officio proconsulis-a.* magában foglalta az egész régi fegyvertárt a keresztények ellen. V. ö. Lactantius, *Instit.*, V, XI és XII f.

ségről és rokonszcnvel tanúsítanak iránta.²⁴ Nem érve be azzal, hogy biztonságot juttat a keresztényeknek, Alexander, megható eklekticizmussal, Jézust beveszi laresei közé. A béke megkötöttnek tűnik fel és pedig nem, mint Constantin alatt, az egyik fél elnyomása, hanem átkaroló kiengesztelődés folytán.²⁵

Mindebben bizonyára volt valami merész reform-kísérlet, mely az értelemszerűség tekintetében ugyan mögötte állt az Antoninusok kísérletének, de több kilátása volt a sikerre, mert sokkal népszerűbb volt annál, jobban számolt a vidékkel és Kelettel. Ily demokratikus vállalkozásban az ősök nélküli embereknek, aminők az afrikaiak és syriaiak voltak, több esélyük volt a sikerre, mint a szilárd és kifogástalan modorú embereknek, aminők az arisztokrata császárok voltak.

Azonban a császári rendszer gyökeres hibája tizedszer is kitűnt. Alexander Severus 235 március 19-én megölték. Világos volt, hogy a hadsereg már csak zsarnokokat tud eltűrni. A császárság a római főnemességtől először a tartományi tisztek kezébe esett; most az altisztek és a gyilkos katonák kezébe jut. Mig Commodusig a császárok, kiket megölnék, elviselhetetlen szörnyetegek, most a jó császár, az, aki vissza akar állítani némi fegyelmet, aki megbünteti a hadsereg bűneit, válik biztos jelöltjévé a halálnak.

²⁴ Euseb., VI, XXI, 3, 4; V. ö. Szent Jerom., *De viris ill.*, 54. Eusebius nem mondja, hogy Mammae kereszténnyé lett. Orosius, Cedrenus, a iSyncellus, Lerini Vince, Aboulfaradj mivel se tudnak többet, mint Eusebius; de meghamisítják és túlozzák a szövegét. A Mammae-typusú pénzérmek mind pogányok. De Witte, *Du christ. de quelques imp.*, 71.

²⁵ Lamprid., *Alex.-Sev.*, 22, 28, 29; Euseb., *H. E.*, VI, XXVIII f. L. a császárok mellszobor sorozatát a capitoliumi múzeumban. Figyelembe veendő Alexander Severus és a Júliák szelíd és korlátolt arckifejezése; a kereszténység első benyomása érezhető már. Torpaciont és a Severusok környezetének keresztényeit illetőleg I. Tér., *Ad Scap.*, 4 és a tényeket, melyeket Ceulencer úr csoportosított, *Mémoires couronnées de l'Acad. de Bruxelles*, XLIII (1880), 201 és köv. 1.

Ezzel megnyílik az a félszázadnyi (235—284) pokol, melyben elmerül minden philosophia, minden emberség, minden választékosság. A hatalom árverelés tárgya, a szoldateszka mindennek az ura, időnként tíz zsarnok is uralkodik egyszerre, a barbár betódulóban egy megrepedezett világ minden hasadékán át, Athén lerombolja emlékműveit, hogy a góthoktól való rémületében rossz falakkal vegye körül magát. Ha valami, úgy az bizonyítja a római birodalom belső szükségyszerűségét, hogy ebben az anarchiában se esett szét teljesen, elég életerőt őrzött meg, hogy Diocletianus hathatós cselekvésétől feléledjen és még további két századig kitartson. Mindenfelé szörnyűséges a hanyatlás. Ötven év alatt elfeledték a szobrászától.²⁶ A latin irodalom teljesen megszűnik. Mintha valami rossz szellem feküdne reá a társadalomra és szívná a vérét és életét. Ami jó található, azt a kereszténység magának foglalja le és ugyanannyival szegényül a polgári rendet. A hadsereg elhal, mert nem kap jó új tiszteket; az Egyház magához von mindent. Valamely állam vallási és erkölcsi elemei ugyancsak egyszerű módon meg tudják büntetni az államot, mely nem adja meg nekik a helyet, amely¹ véleményük szerint megilleti őket: visszavonulnak sátraikba; mert az állam nem lehet el nélkülük. A polgári társadalomnak ettől fogva csak a lelkek salakja jut. Minden jobbat felszív a vallás. Az ember elszakad az oly hazától, mely már csak bizonyos anyagi erő elvét képviseli. Az eszményben választ magának hazát, jobban mondva abban az intézményben, mely pótolja az élomlott várost és hazát. Az Egyház kizárólagos kapoccsá válik a lelkek között és mert a polgári társadalom veszteségei neki erősödésére válnak, az emberek simán megvigasztalódnak

²⁰ L. a császárok mellszobrainak sorozatát. Alexander-Severus mellszobrai már egész rosszak. L. továbbá Caracalla visszataszító mozaikját a laterani múzeumban. Már Septimus Severus diadalíve is, mely csak harminc évvel későbbi, mint Marcus-Aureliusé, és a veiabiumi kis ív durva munkák.

a veszteségeken, melyeket könnyű olybá feltüntetni, mint Krisztus és szentjei bosszúját.

»Ha nekünk szabad volna rosszal fizetnünk a rosszért, — mondja Tertullianus, — egyetlen éjszaka és néhány óra elegendő lenne bosszúállásunkra». ²⁷ Türelmesek voltak, mert biztosak voltak a jövő felől. ²⁸ Mert a világ öli a szenteket; de holnap a szentek fognak ítélni a világ felett. «Nézzetek mindnyájan jól az arcukba, hogy az ítéletnapon reánk ismerjetekek << — mondotta a pogányoknak az egyik carthagói vértanú. ²⁹ »A mi türelmünk, — mondták a mértékletesebbek, — a megbosszultatás bizonyosságából ered; izzó paraszat halmoz fel ellenségeink fejére. Mily dicső nap lesz, amikor a Magasságbeli megszámlálja híveit, a gyehennára veti a bűnösöket és az örök tűz rostélyán égetteti üldözőinket! Mily hatalmas látvány lesz ez, mily nagy lesz elragadtatásom, csodálatom, hahotázásom! Hogy fogok ugrándozni az örömtől, a mélységek mélyén látván nyögni Jupiterrel és tulajdon imádóikkal együtt annyi fejedelmet, kikről azt mondták, hogy haláluk után az égbe szálltak! Mily öröm lesz látni az Úr nevének üldözőit a lángokban, melyek emésztőbbek, mint a keresztények elégetésére gyújtott máglyák lángjai! ³⁰

²⁷ *Apol.*, 37.

²⁸ Szent Cyprian, *De bono patientiae*, az egész.

²⁹ *Acta S. Perp.*, 17 §.

³⁰ Szent Cyprian, *Epist.*, 56, ad Thiberitanos; *liber ad Demetrianum*, főként a vége; Tertull., *De spect.*, 30; *De fuga*, 12; *Ad Scap.*, 2.

XXVIII. FEJEZET.

A kereszténység a II. század végén. — A dogma.

Az időköz folyamán, mely Augustus halálától Marcus-Aurelius haláláig terjedt, egy új vallás állt elő a világon; neve a kereszténység. E vallás lényege az a hit, hogy a nazarethi Jézus személyében nagy égi megnyilatkozás történt, Jézus isteni lény volt, kit merőben természetfeletti élet után honfitársai, a zsidók megöltek és aki harmadnap feltámadt. Ekként legyen lévén a halált, atyjának, Istennek jobbján várja a kellő órát, hogy megjelenjen a felhők között, vezesse az általános feltámadást, melyhez az övé csak az előjáték volt és a megtisztult földön megvalósítsa Isten országát, vagyis a feltámadt szentek uralmát. Addig is a hívek gyülekezete, az Egyház mintegy állama az életben levő szenteknek Jézus kormányzása alatt. Azt tartották ugyanis, hogy Jézus hatalmát átruházta az apostolokra, kik püspököket szenteltek és megszervezték az egész egyházi hierarchiát. Jézussal való együttességét az Egyház a kenyér megtörésének és a kehely mysteriumának rítusával újítja meg, mely rítus magának Jézusnak az alapítása és amelynek erejénél fogva Jézus pillanatnyilag, de valóságosan jelenlevővé válik övéi között. Vigasztalásul a várakozásban és a romlott világtól való üldöztetésben a hívek természetfeletti adományokat nyertek Isten

Lelkétől, amely Lélek valaha a prófétákat hatotta át és még mindig elevenen munkál. Főként pedig ott vannak nekik olvasásra a Lélektől kinyilatkoztatott könyvek, vagyis a Biblia, az Evangéliumok, az apostolok levelei és az új próféták iratai közül azok, melyeket az Egyház elfogadott az összejöveteleken való felolvasásra. A hívő életének imádságos, aszkéta, lemondó, a világtól elkülönülő életnek kell lennie, mert e földi világot a gonosz fejedelme, Sátán kormányozza és a bálványimádás nem más, mint a démonok kultusza.

E vallás legelőbb úgy tűnik fel, hogy a judaismusból ered. Bölcsője a zsidó messianismus; Jézus első címe, mely cím azután elválaszthatatlanná vált nevétől, *Christos*, görög fordítása a héber *Mesih* szónak. Az új kultusz szent könyve a zsidó Biblia; ünnepei, legalább ami nevüket illeti, a zsidó ünnepek; profetismusa folytatása a zsidó profetismusnak. Azonban anya és gyermek között teljesen megtörtént az elkülönülés.¹ A zsidók és a keresztények általában utálják egymást; az új vallás mindinkább feledni igyekszik eredetét és azt, amivel a héber népnek tartozik. A kereszténységet hozzátartozóinak legnagyobb része teljesen új vallásnak és úgy nézi, hogy mi kapcsolata sincs azzal, ami megelőzte.

Ha most a kereszténységet, aminő 180 táján volt, összehasonlítjuk a IV. és V. század kereszténységével, a középkor kereszténységével, napjaink kereszténységével, azt találjuk, hogy valójában igen kevésel gyarapodott az elkövetkezett századokban. Az Újszövetség 180-ban már be van rekesztve; egyetlen új könyvvel se fog bővülni. Pál levelei lassanként meghódították helyüket a szent codexben és a liturgiában

¹ A *ισουδαισμός, ηριστιανισμός* szavak egymással szembe vannak állítva a pseudo-ignáci levelekben, *ad Magn.*, 8—10; *ad Phil.*, 6. Az ember csodálkozik, hogy Aelius Aristides, *Opp.*, II, 402 és köv. 1., Dindorf még egybe veszi a zsidókat és a keresztényeket!

az Evangéliumok után.² Ami a dogmákat illeti, még semmi sincs megrögzítve; de csirájában már minden megvan; szinte egyetlen gondolat se fog felmerülni, mely ne hivatkozhatna az I. és II. század tekintélyeire. Túlnagy a bőség, vannak ellentmondások; a theologiai munkálkodás sokkal inkább a tisztogatásban, a feleslegesnek lenyesésében, semmint újnak a kitalálásában fog állani. Az Egyház el fog ejteni egy csomó rosszul megkezdett dolgot, sok zsákutcából fogja magát kivágni. Még, hogy úgy mondjuk, két szíve, több feje van; e visszasságok meg fognak szűnni; de igazán eredeti dogma már egy se keletkezik.

A 180-ik év doktorainak Háromsága, például, határozatlan. A Logos, Paraclet, Szent Lélek, Krisztus, Fiú szavak összevissza alkalmazvák a Jézusban megtestesült isteni entitás megjelölésére.³ A három személy nincs, ha szabad így mondani, megszámlolva, számjeggyel ellátva; de az Atya, a Fiú, a Lélek már ki van jelölve a három megnevezésként, melyet külön kell tartani, a nélkül azonban, hogy az oszthatatlan Jehovaht felosztanak vele. A Fiú roppant meg fog növekedni. E helyettesféle, akit a monotheismus egy bizonyos korszaktól fogva jönnek látott odarendelni a Legfőbb Lény mellé, ugyancsak el fogja homályosítani az Atyát. A niceai bizarr formulák természetellenes egyenlőségeket fognak megállapítani; Krisztus, a Háromság egyetlen cselekvő tagja, magára veszi a teremtés és a Gondviselés egész munkáját, egy lesz magával Istennel. Azonban a kolossebeliekhez írott levél csak egy lépésnyire van e tantól; e túlhajtásokhoz való eljutásra nem kellett más, mint csak egy kis logika. Mária, Jézus anyja szintén óriási meg növekedésre van hivatva; valójában egyik személye

² A scilliumi vért, akt., Sperat. 7. felelete; v. ö. *A kereszti Egyház*, 353—354 l.

³ L. nevezetesen Justin., *Apol.* I, 6 és főként Pseudo-Hermas (*A kereszti Egyház*, XXI. f.).

lesz a Háromságnak. A gnostikusok már megsejtették e jövőt és megkezdték egy aránytalan jelentőségre rendeltetett kultuszt.

Jézus Krisztus istenvoltának dogmája teljesen készen van; csak a kifejezés formulái tekintetében nincs egyetértés; a syriai judeo-keresztény christológiája jelentékenyen eltér *Hermas* vagy a *Recognitiones* szerzőjének christológiájától; a theologianak kiválasztás, nem pedig megalkotás lesz a munkája. Az első keresztények millenarismusa mindinkább ellenszenvéssé vált a kereszténységhez csatlakozó hellének szemében. A görög philosophia erős nyomással dolgozott rajta, hogy a lélek halhatatlanságáról szóló dogmáját léptesse a feltámadásra és a földi paradicsomra vonatkozó régi zsidó (vagy ha úgy tetszik, perzsa) eszmék helyébe. Egyelőre azonban még mind a két formula élt. Irenaeus a vaskos materialismus tekintetében túltesz az összes millenaristákon, mikor az oly tisztán spiritualista negyedik Evangélium már ötven év óta hirdeti, hogy Isten országa itt lent kezdődik, hogy mindenki magában hordja azt. Caius, Alexandriai Kelemen, Origenes, Alexandriai Dionysos csakhamar kárhóztatni fogják az első keresztények álmát és ellenszenvvel lesznek az Apokalypsis iránt. Azonban már késő, hogy valami jelentékeny dolgot el lehetne nyomni. A kereszténység Krisztusnak a felhőkben való eljövetelet és a testek feltámadását alá fogja rendelni a lélek halhatatlanságának; annyira, hogy a kereszténység régi kezdeti dogmája szinte feledésbe merül és mint valami divatjamúlt színpadi díszlet, háttérébe kerül az ítéletnapnak, melynek már nem igen van értelme, lévén, hogy mindenkinek már halála pillanatában eldőlt a sorsa. Sokan azt tartják, hogy az elkárhozottak szenvedései sohasem érnek véget és növeledésére szolgálnak az igazak örvendezésének;⁴ mások

⁴ Tertull., *De spect.*, 30.

azt hiszik, hogy c szenvedések nem tartanak örökké vagy legalább enyhülni fognak.⁵

Az Egyház szervezetének elméletében mindjobban az a gondolat kerekedik felül, hogy a püspök hatalmának az apostoli utódlás az alapja, aminek megfelelően a püspököt nem a gyülekezet megbízottjának nézik, hanem az apostolok folytatójának és tekintélyük letéteményesének. Mindazonáltal többen még kitartanak Máté *Ecclesia-jának* jóval egyszerűbb képzete mellett, amely szerint az összes tagok egyenlő jogúak. A canonikus könyvek megállapítására nézve a négy alapvető szöveget illetően megvan a megegyezés; de az új Biblia iratainak még nincs pontos jegyzéke és ez új szent irodalomnak, ha lehet így mondani, a szegélyzete egészen határozatlan.

A keresztény tan tehát már oly szoros egész, hogy semmi lényeges se fog hozzákapcsolódni és semmi jelentőst se lehet többé belőle elvenni. Syriában egész Mahometig, sőt még tovább is lesznek judeo-keresztények, elkasiták, ebioniták. Keleten Syria e mzm-jein vagy nazareusain kívül, akikről az Atyák közül csak a tudósoknak⁶ volt tudomásuk és akik még a IV. században is tovább átkozták Pált⁷ zsinagógáikban⁸ és a rendes keresztényeket hamis zsidóknak⁹ tartották, mindig vol lak oly keresztény családok, melyek megtartották a szombatot és végezték a körülmetelkedést. Salt és Kérak mai keresztényjei bizonyos ebionitafélék. Az abyssiniaiak valóságos judeo-keresztények, kik betartják az összes zsidó szabályokat, gyakran

⁵ *De transitu B. M. V.*, VI f. (Enger.)

⁶ Szent Jeromos és Szent Epüphanes. Figyelembe veendő különösen Szent Jeromos és Szent Ágoston dúscsüsiója, Martianay, IV k., 2. rész, 602 és köv. h.; Vallarsi, I k., 723 és köv.

1. Szent Ágoston, ki jóval kevésbé járatos az Egyház történetében, mint Szent Jeromos, nem tud Kelet e judeo-keresztény kereszténysegeiről.

⁷ Szent Jeromos, *In Matth.*, XII, init.

⁸ Epiph., XXX, 18; Szent Jer., *Epist.*, LXXIV, 623 h., IV, 2. r., Mart. (CXII, 13, I k., 740 h., Vallarsi).

⁹ *Carm. sib.*, VII, 132 és köv.

még szigorúbban, mint maguk a zsidók. A Koran és az izlamismus csak folytatódása a kereszténység ama régi formájának, melynek a Krisztus újabb megjelenésében való hit, a docetismus, a kereszt kiküszöbölése volt a lényege.¹⁰ Másfelől Amerika communista és apokalyptikus szektái a XIX. század teljében a millenarismust és a közeli ítéletnapját teszik hitük alapjává, akár csak az első nemzedék keresztényei az első napokban.

Ilyenformán a II. század végének keresztény Egyházában már mindent elmondtak. Nincs vélemény, nincs irányzat, nincs mese, melynek ne lett volna meg már a védelmezője. Az arianismus csirájában ott volt a monarchianusok, az artemoniták, Praxeas, Byzanci Thcodotos véleményeiben, akik is joggal jegyezték meg, hogy egész Zephyrin pápáig (200 táján) a római Egyház többségének ugyanaz volt a hite, mint az övék. Ami a féktelen szabadság e korszakában hiányzott, azt majd meghozzák később a zsinatok és a doktorok: már mint a fegyelmet, a szabályt, az ellentmondások kiküszöbölését. Jézus már Isten és mégis többen vonakodnak, hogy e néven nevezzék. A judaismustól teljes az elkülönülés és mégis sok keresztény betartja még a judaismust.¹¹ A vasárnap helyébe lépett a szombatnak,¹² de ez nem akadályozza, hogy némely hívő megtartsa a szombatot. A keresztény husv'ét más, mint a zsidó husvét; mindazonáltal egész Egyházak még mindig a régi szokást követik. Az Úrvacsorához legtöbben közönséges kenyeret vesznek; vannak azonban, különösen Kis-Ázsiában, kik csak kovásztalan kenyeret használnak. Az egyházi

¹⁰ Moavia és Abd-el-Mélik pénzérmei (Lavrix, *Arts musulmans*, 10 1.). L. *Az Evangéliumok*, 421—422, 460—462 1.; *A kereszt. Egyház*, 285—286 1.

¹¹ Ebert Commodianusról, Abhandl. der iSächs. Ges. der Wiss., V, phil.-hist. Classe, 393, 414, 415 L; *Const. apóst.*, V, 12; Aranysz. Sz. János, *Adv. judaeos*, I, 1, 3, 5, 7; II, 1, 2; III, 1, 3; IV, 1; VII, 6.

¹² Pseudo-Ign., *Ad Magn.*, 8, 9.

oktatásnak a Biblia és az Új-Szövetség iratai teszik az alapját, de ugyanekkor egész csomó más könyv is van, melyeket egyesek elfogadnak, mások elvetnek.¹³ A négy Evangélium véglegesen meg van állapítva,¹⁴ de azért sok más evangéliumi szöveg is forog és nyer népszerűséget. A hívek legtöbbször, nem hogy ellensége volna a római birodalomnak, de csak a kibékülés napját várja és már elfogadja a keresztény császárság gondolatát; mások még mindig öntik a legkomorabb apokalyptikus jövendöléseket a pogányvilág fővárosa ellen. Orthodoxia alakult ki, amely már próbaköül szolgál az eretnecség kirekesztésére; de ha vissza akarnak élni ezzel a tekintély! érvvel, a legkeresztényibb doktorok fennen gúnyolják, amit »a tévedés többség«-nek neveznek. A római Egyház primátusa kezd kirajzolódni; de még azok is, kik alávetik magukat e primátusnak, tiltakoznának, ha azt mondanák nekik, hogy a római püspök valaha majd az egveteles Egyház uralkodójának címét igényelheti. Mindent összevéve, az eltérések, melyek a legorthodoxabb katolikus és a legliberalisabb protestáns között vannak, csekélységek a véleménykülönbségekhez képest, melyek akkoriban két keresztény között fennállhattak, akik emellett mégis teljes communióban maradtak egymással.

íme, ami oly páratlan érdekességet ad e teremtő korszaknak. Hozzá lévén szokva, hogy a történelemnek csak öntudatos korszakait tanulmányozzák, majdnem mindazok, kik Franciaországban nézeteket nyilvánítottak a kereszténység eredetéről, csak a III. és IV. századot, a híres emberek és az oecumenikus zsinatok, a symbolumok és a hitszabályok századait vették figyelembe. Az ő szemükben Alexandriai Kelemen és Origenes, a niceai zsinat és Szent Athanasius

¹³ V. ö. Tertullianus, Irenaeus, Muratori *canonja* a *Pásztor*, Clemens leveleit, Péter leveleit, Péter Apokalypsisét illetőleg.

¹⁴ Muratori *canonja*, Irenaeus, Tertullianus. L. *A kereszt. Egyház*, 502 1,

a csúcspontok és a főalakok. A történelem semmiféle korszakának se tagadjuk a jelentőségét; de az eredeteket nem itt kell keresni. A kereszténység teljesen készen volt már Origenes és a niceai zsinat előtt. És ki alkotta meg? Nagy névtelenekből, öntudatlan csoportokból, név nélküli vagy álnevű írókból álló sokaság. A Titushoz és Timotheushoz intézett és Pálnak tulajdonított levelek ismeretlen szerzője akármelyik zsinatnál többet tett az egyházi fegyelem megalapítására. Az Evangélium homályban maradt szerzőinek nyilvánvalóan nagyobb a tényleges jelentőségük, mint akár leghíresebb commentálóiknak. És Jézus? Reményiem, elismerik, hogy kellett valami okának lennie, amiért tanítványai annyira szerették, hogy feláldozták hitüket és a messianista eszménynek beteljesedését, azt az emberfeletti lényt látták benne, ki majdan intézi az ég és a föld tökéletes megújódását.

A tény ilyen dolgokban jele a jognak; a siker a nagy eriterium. Átállásban és erkölcsben a kitalálás semmi; a hegyi beszéd maximái olyan régiek, mint a világ; senki se formálhat rájuk irodalmi tulajdonjogot. A lényeges: megvalósítani e maximákat, valamely társadalom alapjává tenni azokat. Íme, miért van, hogy a vallásalapítónál az egyéni varázs főfontosságú dolog. Jézusnak az a remeklése, hogy vagy húsz emberrel megszerettette magát, jobban mondva: megszerettette magában az eszményt, oly szeretettel, mely győzedelmeskedett a halálon. Ugyanígy volt az apostolokkal és a második és harmadik keresztény nemzedékkel. Az alapítók mindig homályban vannak; de a philosophus szemében e megnevezetlenek dicsősége az igazi dicsőség. Trajan és Antoninus ez alázatos kortársai, kik eldöntötték a világ hitét, nem voltak nagyemberek. Hozzájuk viszonyítva a III. és IV. századbeli Egyház híres emberei ugyancsak különben festenek. És mégis ez utóbbiak azokon az alapokon építettek, melyeket amazok raktak le. Alexandriai Kelemen, Origenes csak fél-keresztények. Gnostikusok, hellenisták, spiritualisták ők, kik restelik az Apoka-

lypsist és Krisztus földi uralmát; a kereszténység lényegét a metaphysikai speculációban keresik, nem pedig Jézus érdemeinek érvényesülésében vagy a bibliai kinyilatkoztatásban. Origenes beismeri, hogy ha Mózes törvényét betűszerinti jelentésében kellene érteni, az alatta állana a rómaiak, az athéniak, a spártaiak törvényeinek.¹⁵ Szent Pál majdnem megtagadta volna a keresztény nevet Alexandriai Kelementől, ki a világot *giwsis* révén akarja megmenteni, melyben Jézus-Krisztus vére szinte mi szerepet se játszik.

Ugyanez a megjegyzés alkalmazható az iratokra is, melyeket a régi idők reánk hagytak. Laposak, egyszerűek, esetlenek, naivak, olyanformák, mint azok a helyesírástalan levelek, melyeket ma a leglenézettebb communista szektariusok váltanak egymással. Jakab, Judás, Cabetre vagy Babickra, 1848 vagy 1871 valamely fanatikusára emlékeztet, ki tele van meggyőződéssel, de nem tudja a nyelvet és megható csetlésbotlással igyekszik kifejezésre juttatni naiv lelkiismereti áhítózását. És mégis e népi emberek dadogása lett az emberiség második Bibliája. A sátorszömvő Pál ugyanoly rosszul ír görögül, mint Babick franciául.¹⁶ Az irodalmi tekintetektől irányított rhetor, kinek a francia irodalom Villonnal kezdődik; az iskola történetíró, ki csak az átgondolt kifejtéseket becsmüli és akinek a francia alkotmány Szent Lajos állítólagos constitutióival kezdődik, nem értheti meg e látszólagos bizarrságokat.

Az eredetek korszaka — chaos, de olyan chaos, mely tele van étellel; a termékeny fehérje az, melyben egy lény létrejönni készül, — még monstrum, de megvan benne az egységesség princípiuma, typusa

¹⁵ Origenes, *In Lenit.*, hóm. VII, 5: „Erubesco confiteri onia tales leges dederit Deus.“ V. ö. *De princ.*, 17; *In Mccth.*, XIV, k., 23; *In Epist. ad Hom.*, II, 9 és köv. L. úgyszintén Aranyosz. Sz. János, *Adu. jud.*, VII, 4.

¹⁶ L. a commune *la Nation souveraine* című hírlapjában (1871 ápri'is 25 táján) Babick egy levelét, mely amikor olvastam, spkban emlékeztetett a kezdeti keresztények leveleire.

elég határozott, hogy kirekessze a lehetetlenségeket, megadja magának a szükséges szerveket. Mik a tudatos századok összes erőfeszítései, az embryonarius kor spontán törekvéseihez, e titokzatos kor munkájához képest, mikor a létrejöttén dolgozó lény lesorvaszt magáról egy nyúlványt, idegrendszert teremt magának, tagot növeszt ki magából? Ezek azok a pillanatok, mikor Isten Szelleme melengeti művét és mikor az emberiségért dolgozó csoport igazán elmondhatja:

Est Deus in nobis, agitante calescimus illo.

XXIX. FEJEZET.

A kultusz és a fegyelem.

Valamely vallás története nem theológiának a története. Az értéktelen hajszállhasogatás, melyet a theologia nevével díszítenek, csak az élősti, mely sokkal inkább szipolyozza a vallást, sem mint-hogy a lelke volna annak. Jézusnak nem volt theológiája; a legélelkebb érzése volt, aminő valaha is lehetett, az isteni dolgokról és az embernek Istennel való fiúi közösségéről. Éppen ezért nem szervezett tulajdonképpen, a zsidóságtól megállapított kultuszon kívüleső kultuszt. A «kenyér megtörése», mely hálaadások kíséretében történt, vagyis az *eucharistia* volt az egyetlen valamelyest symbolikus rítus, melyet elfogadott és ezzel is Jézus csak azt művelte, hogy jelentőséget adott neki és magáévá tette; a kenyér megszegése előtt mondott *berakd* (áldás) ugyanis mindig szokásos volt a zsidóknál. Akárhogy is azonban, a kenyérnek és bornak, melyet olybá tekintettek, mint Jézus testét és vérét, annyira, hogy akik eszik, és isszák, Jézusban részesednek, e mysteriumából egész kultusz sarjadt ki. Az alap az *ecclesia*, vagyis a gyülekezet volt. Ettől a kereszténység sohasem tért el. Az *ecc/esza*-ból, miután az áldozás vagy *eucharistia* volt a központi ténykedése, lett a *mise*; már pedig a *mise* mellett a keresztény kultusz többi része mindig csak járulékos és másodrangú szerepet töltött be.

Marcus-Aurelius idejében már messze voltak a kezdeti keresztény összejöveteltől, melyben két-három próféta, gyakran nő, elragadtatásba esett, egyszerre beszélt és a roham után egymástól tudakolta, hogy milyen csodadolgokat mondott. Ilyesmit már csak a montanistáknál lehetett látni. Az Egyházak roppant többségében a vének és a püspök intézik a gyülekezetét, rendelkeznek a felolvasások tekintetében és csak ők beszélnek. A nők külön ülnek, csendben és lefátyolozva. Rend honol mindenben, amely célból tekintélyes számban vannak kisegítő alkalmazottak, megállapított külön teendőkkkel.¹ Lassanként az *episcopos* széke és a *presbyteri* székei a közepén félkörbe rendeződnek, chorust formálnak. Az eucharistiához kell egy asztal, mely előtt az áldozó elmondja az imákat és a rejtelmes igéket. Csakhamar emelvényt állítanak a felolvasás és a szónoklat céljaira, azután elkülönítő rácsot vonnak a *presbyterium* és a terem többi része közé. Két dolog irányítja a keresztény architektúra e vajúdását: először is valami homályos emlékezés a jeruzsálemi templomra, melynek egy részébe csak a papoknak volt bemenetelük, azután pedig, hogy gondoltak a nagy mennybeli liturgiára, mellyel az Apokalypsis kezdődik. E könyv elsőrangú kihatással volt a liturgiára. Utánozni akarták a földön, amit a huszonnégy aggastyán és az állatformájú énekesek műveitek Isten trónja előtt. Az Egyház szertartásának ekként az égbeli volt a mintája. A tömjén² használata kétségtelenül ugyané gondolatból fakadt. A lámpák és gyertyák főként a temetéseknél szerepeltek.³

A vasárnap nagy liturgiái aktusa remekműve volt a mysticitásnak és a népi érzések átértésének. Ez már a mise volt,⁴ de a teljes mise, nem pedig a napjainkbeli ellaposított, ha szabad így mondanom,

¹ *Constit. apóst.*, VIII, XI f.; Tertull., *Praescr.*, 41.

² Szent Hippolyt., *De consummatione mundi*, XXXIV f.

³ Lactant., *Instit. div.*, VI, 2 nem komoly ellenérv.

⁴ *Constit. apóst.*, II, 57; Euseb., *Oratio Constantán*, 12,

letiport mise; oly mise volt ez, melynek minden része élt, minden része megőrizte eredeti jelentését, amit később oly sajátosan elvesztett. A zsoltárok, énekek, imádságok, olvasmányok, hitvallások ez ügyesen vegyített keveréke, e szent párbeszéd a püspök és a nép között előkészítette a lelkeket, hogy együtt gondolkozzanak és együtt érezzenek. A püspök homéliája, az idegen püspökök és az üldözött Egyházak leveleinek felolvasása életet és aktualitást adott a békés összejöveleteknek. Azután következett a mysterium ünnepélyes előszava, komolysággal teljes felhívás a lelkek magukbaszállására; azután maga a mysterium, egy titkos canon, még szentebb imádság, mint aminők az előzők voltak; majd a legfőbb testvériesség aktusa, a részesedés ugyanabban a kenyérben, ugyanabból a ke hely böi. Valami ünnepélyes némaság borul e pillanatban a templomra. Azután a mysterium végeztével ismét visszatér az élet, újra megkezdődik az ének, szaporán következnek a hálaadások; hosszú imádság felkarolja az Egyház összes rendjeit, az emberiség minden helyzetét, az összes érvényben levő hatalmakat.⁵ Azután a vezető, miután kegyes jókívánásokat cserélt a hívekkel, a törvényszéki tárgyalások rendes formulájával⁶ elbocsátja a gyülekezetét és a hívek több napra telve épüléssel, szétoszolnak.

E vasárnapi összejövétel mintegy csomózása volt az egész keresztény életnek. E szentelt kenyér volt az egyetemes kapocs Jézus Egyházának tagjai között. A távolmaradtaknak elvitték otthonukba, a hitvallóknak a börtönbe és elvitték, különösen húsvét körül,

⁵ *Constit. apóst.*, VIII, X, XI f. Ez imák az üldözések idejéből valók, mert könyörgéseket foglalnak magukban az üldözökhöz és a fogságban vagy bányákban sínylődő hitvallókért.

⁶ *Ite, missa est.* Alkalmassint innen a *mise* elnevezés. V. ö. *λαοῖς ἀφ'ἑσῆς* az isisi mise végén. Apuk, *Métám.*, XI, 17. L, Du Cange, a *missa* szónál,

egyik Egyházból a másikba;⁷ adtak belőle a gyermekeknek,⁸ a közösségnek és a testvériségnek ez volt a nagy jele. Az agape, vagyis az esti közös étkezés, mely eleinte nem volt külön az úrvacsorától, egyre jobban elkülönöződött tőle és visszaélésekbe fajult.⁹ Az úrvacsora viszont kiváltképpen reggeli szertartássá vált.¹⁰ A kenyér és a bor szétosztását a vének és a diakonok végezték. A hívek állva vették az úrvacsorát. Némely országban, különösen Afrikában, az ima szavai folytán, hogy »Add meg nekünk mindennapi kenyерünket ma«, azt hitték, hogy minden nap kell áldozni. Ezért vasárnaponként egy darab szentelt kenyeret hoztak el magukkal, melyből otthon, a reggeli ima után ettek.¹¹

E magasztos aktust szerették, a mysteriumok példájára, mély titokkal venni körül.¹² óvintézkedéseket tettek, hogy celebrálásakor csak a beavatottak legyenek a templomban. Körülbelül ez volt az egyetlen hiba, melyet a megszüendő Egyház elkövetett; minthogy kereste a homályt, azt hitték, szüksége van reá és ez, sok egyéb jellel kapcsolatban alkalmat szolgáltatott a mágiával való megvádoltatásra.¹³ A szent csók¹⁴ is bő forrása volt az épülésnek és a veszélynek. A bölcs

⁷ Justin., *Apol.* L, 65; *Acta S. Perp.*, 1 vis.; Tertull., *Ad ux.*, II, 4, 5; Tarsicius esete, Sz. Damas., *carmen* XVIII. A laodiceai zsinat, 14 canon, betiltotta e szokást.

⁸ Szent Cyprian, *De lapsis*, 25.

⁹ *Szent Pál*, 226 és köv. 1.; de Rossi, *Roma sott.*, III, 500 és köv. 1. V. ö. Tertull., *Apol.*, 39 és *De fejj.*, 17 (séd majoris est agape, quia per hanc adolescentes tui cum sororibus dormiunt); Alex. Kel., *Paedag.*, II, 1; *Carm. sib.*, VIII, 498; Euseb., *Orat. Const.*, 12.

¹⁰ Plinius, *Epist.*, X, 97; Szent Cyprian, *Epist.*, 63, 15 és 16 §. A görög Egyház megtartotta a nap felkelte előtt való mise szokását.

¹¹ Szent Cyprian, *De orat.*, XVIII f. E szokás maradványa látható templomaink szentelt kenyérében.

¹² *Consfit. apóst.*, II, 57.

¹³ Minucius Felix, 8, 9; Tertull., *Ad ux.*, II, 4, 5; Le Blant, *Accus. de magié*, 16—17 l.

¹⁴ L. *Szent Pál*, 262—263 l.

doktorok azt tanácsolták, hogy nem szabad folytatni, ha az embernek élvezetet okoz, nem szabad megismételni és jó, ha az ember csukva tartja mellette a száját.¹⁵ Egyébiránt csakhamar elejét vették a veszélynek, amennyiben a két nemzet elkülönítették a templomban.¹⁶

A templomnak különben mi temp lomszer üsége se volt;¹⁷ mint feltétlen elvet vallották ugyanis, hogy Istennek nincs szüksége templomra, igazi temploma az igaz ember szíve.¹⁸ Annyi bizonyos, hogy nem volt semmiféle megkülönböztető építészeti jellege; mindazonáltal külön építmény volt;¹⁹ úgy nevezték, hogy »az Ūr háza«²⁰ és a keresztény ájtatosság leggyengédebb érzelmei kezdtek hozzákapcsolódni. Az éjszakai összejövetelek, éppen mert a törvény tiltotta azokat,²¹ nagy varázssal voltak a képzeletre.²² Alapjában, bár az igazi keresztény ellenszenvezett a templomokkal, az egyház titokban áhítózott reá, hogy templommá legyen;²³ a középkorban egészen azzá is lett; a napjainkbeli kápolnák és egyházak sokkal inkább hasonlítanak a régi templomokhoz, semmint a II. századbeli egyházakhoz.

Egy hamarosan lábrakapott vélemény nagyban

¹⁵ Athenagor., *Leg.*, 32; Alex. Kel., *Paedag.*, III, XI, a vége felé, 110—111 l.

¹⁶ *Constit. apóst.*, II, 57; VIII, 11.

¹⁷ Min. Fel., 10, 32; Celsius, id. Orig., VII, 62.

¹⁸ Alex. Kel., *Strom.*, V, 11; VII, 5. A stoikusok analog tanait illetőleg l. Bernays, *Die Herakl. Briefe*, 30 és köv. 1.

¹⁹ *Sacraria*. Min. Fel., 9.

²⁰ *Οικο§ κυριακόδ-* Alex. Kel., *Strom.*, III, 18. Leégett egyházak 236 táján: Orig., *In Matt. comm. series*, XXVIII, 857, Delarue (III).

²¹ Porcius Latro, *Declam. in Catil.*, XIX f.; Schoell, *Duód. láb.*, 151 l.; Cicero, *De legibus*, II, 9; Paul., *Sentent.*, V, XXIII, 9; Codex Theod., 7. törv., *de malef.* (IX, XVI); 5. törv. *de paganis*, (XVI, X); Lopin., IV, 3.

²² Plinius, *Epist.*, X, 97; Min. Felix, 8, 9; Tertull., *Ad ux.*, II, 4; *De corona*, 3; *De fuga*, 14.

²³ Macarius Mágnes érdekes megjegyzése, IV, XXI f., a végén (201 l., Blondel).

elősegítette ez átalakulást; úgy képzelték, hogy az eucharistia valójában áldozás, mert emléke Jézus végső önfeláldozásának. E felfogás kitöltötte a hézagot, melyet az új vallás a felületes emberek szemében feltüntetett, már mint, hogy hiányával van az áldozásnak. Ilymódon az eucharistikus asztal oltárrá vált és felajánlásról, áldozatbemutatásról beszéltek. Az áldozati adomány a kenyér és a bor volt, melyet a jómódú hívek adtak, hogy ne terheljék az Egyházat és hogy ami marad, a szegényeknek és a kultusz segédkezeinek maradjon.²⁴ Könnyen belátható, hogy az ily tan mennyire melegágyává válhatott a félremagyarázásoknak. A középkor, mely az áldozás eszméjének túlhajtása révén annyira visszaélt a misével, ugyancsak különös dolgokhoz jutott el. Lassanként elértek a csendes miséhez, mikor is egy ember valami kis zugolyban, egy gyermekkel, ki a népet helyettesíti, egymaga a gyülekezet is, meg a vezető is, párbeszédet folytat emberekkel, kik nincsenek jelen, szózatot intéz hallgatókhoz, kik távol vannak, önmagához fordul a felajánlással és önmagának ad békecsókot.

A szombat a II. század végén a keresztényeknél körülbelül már eltörlésre jutott. Megtartása a judaismus jelénfek, rossz jelnek számít.²⁵ Az első keresztény nemzedékek megünnepelték mind a szombatot, mind a vasárnapot, amazt a teremtés, emezt a feltámadás emlékére; azután minden a vasárnapra koncentrálódott. Nem mintha e napot egyenesen pihenőnapnak tekintették volna; a szombat el volt törölve, nem pedig áthelyezve;²⁶ de a vasárnapi ünnepélyességek, főként

²⁴ Clem., *Epist.*, 40, 41, 44; Justin., *Apol.* I, 13; *Dial.*, 41, 116; Irenaeus, IX, XVII, 5; XVIII, 4, 6; Tertull., *De corona*, 3; *De exhort. cast.*, 11; *De monog.*, 10; Szent Cyprian, *De opere et eleemosynis*, 15; *Epist.*, 5, 34, 37, főként 63; Bunsen, *Analecta anti-nicaena*, II, 3 és köv. 1. A mise felajánlása e szokás végső maradványa.

²⁵ Levél Diogeneteshoz.

²⁶ Az ú. n. Barnabás-levél, 15; Pseudo-Ign., *ad Magnes*, 9; Laodiceai zsinat, 29 canon. L. azonban *Const. apóst.*, VIII, 33.

pedig az a gondolat, hogy ez a nap az öröme (vasárnap tilos volt böjtölni, térdelve imádkozni), a szolgai munkáktól való tartózkodásra vezettek.²⁷ Csak jóval később kezdték azt hinni, hogy a szombati parancsok vasárnapra érvényesek. Az *ezirányú* első szabályok csak a rabszolgákra vonatkoznak, kiknek irgalmaságból szabadnapot akarnak biztosítani.²⁸ A csütörtök és a péntek, *dies stationum*, a böjtnek, térdhajtásnak és a Passió emlékének volt szentelve.²⁹ Évi ünnep a két zsidó ünnep volt, husvét és pünkösd, a már ismeretett áthelyezéssel.³⁰ Am, i a pálmaágak ünnepét illeti, ezt félig eltörölték. A pálmaágaknak *hosanna!* kiáltása közben való lengetését úgy ahogy a husvét előtti vasárnaphoz fűzték, emlékére Jézus végső hete egyik részletének. A Passió évfordulója böjt nap volt; e napon tartózkodtak a szent csóktól.³¹

A vértanúk kultusza már oly mérveket öltött, hogy a pogányok és a zsidók ellenérvet kovácsoltak belőle és azt állították, hogy a keresztények jobban tisztelik a vértanúkat, mint magát Krisztust.³² A feltámadás várásával temették el őket és oly fényűző módon, amely ellenkezett a keresztény erkölcsök egyszerűségével; csontjaikat majdnem imáadásban részcsítették.³³ Haláluk évfordulóján odajárultak sírjaikhoz; felolvasták vértanúságuk elbeszélését; az eucha-

²⁷ Tert., *Apol.*, 16; *Ad nat.*, 13; *De corona*, 3; *De idol.*, 14; *De oratione*, 10, 11, 14.

²⁸ *Constit. apóst.*, VIII, 33, figyelemmel a variánsokra. V. ö. Cod. Just., III, XII; Cod. Theod., II, VIII; XI, VII, 10; Euseb., *Vita Const.*, IV, 18.

²⁹ Pseudo-Hermas, *simít*, V, 1; Tertull., *De oratione*, 14.

³⁰ L. *Szent Pál*, 270—272 l. V. ö. *Constit. apóst.*, V, XIII—XX f., Cotelier jegyzetben közölt szövegével együtt. V. ö. *ibid.*, VIII, 33.

³¹ Tertull., *De orat.*, 14.

³² Polyc. vért., XVII, XVIII f.; a lyoni hívek levele, Eus., V, I, 61.

³³ Lucian., *Peregr.*, 12, 13, 16; Le Blant, *Mém. de VAcad. des inser.*, XXVIII k., 2. r., 75 l.; Euseb., *H. E.*, VII, XI, 24; XXII, 9.

ristikus mysterium celebrálásával hódoltak emlékeztüknek.³⁴ Ez kiterjesztése volt az elhunytakról való megemlékezés kegyes szokásának, mely nagy helyet foglalt el a keresztény életben. Kis híja volt, hogy nfem mondtak már misét a halottakért. Évforduló napjaikon felajánlásokat tettek a nevükben, mintha még élnének; nevüket belevették az imákba, melyek a consecratiót megelőzték; a kenyeret velük való comunióban ették.³⁵ A szentek kultusza, melynek révén a pogányság visszaszerezte helyét az Egyházban, a halottakért való imádkozás, ami a középkorban a legnagyobb visszaélések forrása, ekként azzal függött össze, ami az ős-kereszténységben a legmagasztosabb és a legtisztább volt.

Az egyházi ének már igen korán megszületett és egyike volt a keresztény öntudat kifejezésének.³⁶ Hymnusoknál használták, melyeket szabadon komponáltak és amelyek közül mutatónak ránkmaradt Alexandriai Kelemen Krisztushoz szóló hymnusa.³⁷ A rythmus rövid és könnyed volt; olyan, mint az akkori daloké, például azoké, melyeket Anacreonnak tulajdonítottak. Mindenesetre semmi közössége se volt a zsoltárok recitációjával. Valami visszhangja fellelhető templomaink húsvéti liturgiájában, mely különösen megőrizte archaikus jellegét, a *Victimae paschali-ban*, az *O filii et filiae* és a judeo-keresztény *Alleluja-ban*. A *carmen antelucanum*, melyről Plinius beszél, vagyis az *in galli cantu* ének alkalmasint megtalálható a *Hymnum dicat turba fratrum-ban*, főként

³⁴ Cypr. *Epist.*, 31.

³⁵ Tertull., *De cor.*, 3: „Oblationes pro defunctis, pro natalitiis annua die facimus“; *Exh. cast.*, 11; *De monog.*, 10; Sz. Cypr., *Epist.*, 31; de Rossi, *Roma sott.*, III, 495 és köv. 1.

³⁶ Plinius, X, 97; Justin., *Apol.* I, 13; Caius, id. Eus., *H. E.*, V, XXVIII, 5; Tertull., Alex. Kel. slb. Bardesanest illetőleg 1. fentebb. V. ö. Eus., *H. E.*, VIII, XXIM, 4; XXX, 10; Laodiceai zsinat, utolsóelőtti can.

³⁷ A *Paedagogus* végén.

a következő strófában, melynek ezüstös csengése szinte fülünkbe idézi a melódiát, melyre énekelték:

Galii cantus, galli plausus
Proximum sentit diem,
Et ante lucem nuntiemus
Christum regem seculo.³⁸

A keresztelés teljesen helyébe lépett a körülmé-
lésnek, melynek eredetileg a zsidóknál csak az elől-
járója volt.³⁹ Háromszoros bemártással végezték,
külön helyiségben, az egyház mellett; azután a meg-
világosodottat⁴⁰ bevezették a hívek gyülekezetébe.
A keresztelést a kézrátévés követte, ami a rabbivá
avatás zsidó rítusa volt. Ezt nevezték a Lélek keresz-
ségének; nélküle a vízkereszttség nem volt teljes.⁴¹
A keresztelés csak a múlttal való szakítás volt; az
ember a kézrátévés folytán vált igazán kereszténnyé.
Mindehhez olajjal való mpmgkenés járult, eredete
annak, amit ma confirmationának neveznek és bizonyos,
kérdések és feleletek formájában történő hitvallás-
féle.⁴² Az egész alkotta a végleges megpecsételést, a
*sphragis-ta*³ A sacramentalis gondolat, az *ex opere*
operato, a szentségnek mintegy mágikus művelet gya-
nánt való felfogása ilyen módon egyik alapja lett a
keresztény theológiának. A III. században a keresz-
telést bizonyos noviciatus, a catechumenatus előzte
meg; a hívő csak a beavattatás különböző fokozatain

³⁸ Rossi, *Bullettino*, 1865, 55 l.

³⁹ Bab. Talm., *Jebamoth*, 46 a és köv.; *Schabbath*, 135 a;
Jeruzs. Talm., *Kidduschin*, III, 14; *Masséket Gerim*, Kirchheim,
I. f., 38 l.; II. f. init.

⁴⁰ Ὁ φωτισθεὶς, Justin., *Apol. I*, 65.

⁴¹ Máté, III, 11; Márk, I, 8; Lukács, III, 16; János, I, 26,
31, 33; III, 5; *Cseleked.*, I, 5; VIII, 16, 17, 39; XI, 16; Justin.,
Dial., 29; Tertull., *De baptismo*, 6.

⁴² Cor. Dionys., id. Eus., H. E., VIII, IX, 2; Tertull., *De*
cor., 3; *De resurr. carnis*, 8, 48. L. Caspari, *Quellén zur Gesch.*
des Taufsymbols, Christiana, 4 kötet, 1866, 1869, 1875, 1879;
Gebh. és Ham., *Patr. apóst.*, I, II, edit, all., 115 és köv. 1.;
Siouffi, *Relig. des Soubbas*, 80 l.

⁴³ Alex. Kel., *Strom.*, II, 3. V. ö. Gebhardt és Harnack,
Patr. apóst., I, I, 121—122 l., jegyzet; Labbe, *Cone.*, II, 952.

való áthaladás után jutott el az egyház küszöbére. A gyermekek megkeresztelése a II. század vége felé kezd mutatkozni. Egész a IV. századig voltak határozott ellenzői.⁴⁴

A vezeklés Rómában már az ál-Hermas ideje táján szabályozva volt.⁴⁵ Ez az intézmény, mely oly erős szervezettséget tételez fel, meglepő mérvekben fejlődött.⁴⁶ Csoda, hogy nem, robbantotta szét a megszülemlésben levő Egyházat. Hogy mennyire szerették az Egyházat és mily intenzív örömet letek fel benne, azt, ha valami, úgy az mutatja, hogy a beléje való visszatérhetésért és a szentek között való elvesztett helynek visszanyerhetéséért az emberek mily kemény megpróbáltatásoknak vetették alá magukat. A megvallás, vagyis a hiba beismerése, ami már a zsidóknál is járta,⁴⁷ volt a keresztény vezeklés első feltétele.

Látnivaló, soha kultusznak anyagi felszerelése nem volt egyszerűbb. Az úrvacsora edényei csak lassanként lettek szentek. Legelsőbb a szertartáshoz használt üvegcsészék részesültek bizonyos figyelemben.⁴⁸ A kereszt imádása inkább tiszteletnyilvánítás volt, mint kultusz;⁴⁹ a symbolika roppant egyszerű volt.⁵⁰ A pálma, az olajágas galamb, a hal, az $\text{IX}\Theta\text{Y}\Sigma$, a horgony, a phoenix, az $\text{A}\Omega$, a keresztet jelző⁵¹ T és talán már a chrisimon $\text{X}^{\text{p}}\text{K}$ is, mely Krisztust jelentette⁵² — jóformán csak ezek voltak az elfogadott

⁴⁴ Tertull., *De bapt.*, 18.

⁴⁵ L. *A kereszt. Egyház*, XX és XXI f.

⁴⁶ Zsolt., XXXII, az egész; XXXVIII, 19; LI, 5.

⁴⁷ L. főként Tertull., *De poenitentia*, 8, 12.

⁴⁸ L. *Szent Pál*, 266 l.

⁴⁹ Min. Félix, 9, 29; Tert., *Adv. Marc.*, III, 18; Alex. Kelem., *Strom.*, VI, 11 (*τό κν(μακόν οημείον*); 1. *A kereszt. Egyház*, 377 l.

⁵⁰ Alex. Kelem., *Paedag.*, III, XI, 59; de Rossi, *koma sott.*, II, 308 és köv. 1. Az $\text{IX}\Theta\text{Y}\Sigma$ -re nézve 1. *A kereszt. Egyház*, 3051.

⁵¹ Epist. Barn., 9; Alex. Kelem., *Strom.*, VI, 11.

⁵² De Rossi, *De christ. lit. corth.*, 26 és köv. 1. (*Spic. sol.*, IV k.); Le Blant, *Magié*, 17 l., 1 jegyzet; *Zeitschrift für K. G.*, IV (1880), 194 és köv. 1.

allegorikus ábrázolások. Magát a keresztet sohasem tüntették fel, se a templomokban, se a házakban; viszont a keresztvetést, melyet a kéznek a homlokhoz érintésével végeztek, gyakran ismételték; lehet azonban, hogy ez a szokás különösen a montanistáknál volt kedvelt.⁵³

A szívbéli kultusz viszont nagyobb mérvű volt, mint valaha is. Noha az episcopatus ugyancsak korlátozta az ősi charismák szabadságát, a szellemi adományok, a csodák, a közvetlen inspiratio folytatódtak az Egyházban és éltetőik voltak annak. Irenaeus e természetfeletti képességekben egyenesen ismertető jelét látja Jézus Egyházának.⁵⁴ A lyoni vértanúk még részesek bennük.⁵⁵ Tertullianus állandóan csodákat vél maga körül.⁵⁶ Nemcsak a montanistáknál járta, hogy a legegyszerűbb dolgoknak emberfeletti jelleget tulajdonítottak. A theopneustia és a thaumaturgia állandóan ott keringett az egész Egyházban.⁵⁷ Egyébről se beszéltek, mint átszellemült nőkről, kik feleleteket nyilvánítottak és akik mintha isteni vonótól megszólaltatott hangszerek lennének. A *soror*, kinek Tertullianus fentartotta emlékét,⁵⁸ bámulatba ejti az Egyházat látmányaival. Mint Szent Pál idejében a corinthusi illumináltak, kinyilatkoztatásait beleelegyíti az Egyház ünnepélyes jeleneteibe; olvas a szívekben; orvosságokat mond; testileg látja a lelkeket, mint megannyi kis légies, ragyogó, gyengéd és áttetsző emberi alakokat. Extatikus gyermekek szintén olybá szá-

⁵³ Tertull., *De corona*, 3; *Ad uxorem*, II, 5. V. ö. *A kereszt. Egyház*, 525 L

⁵⁴ Adv. haér., II, XXXI, 2; XXXII, 4; IV, XX, 8; V, VI, 1. V. ö. Eus., *H. E.*, V, 7.

⁵⁵ V. ö. Pseudo-Ign., *Ad Philad.*, 17; *ad Trail.*, 14.

⁵⁶ *De anima*, 47, 51; *De idol.*, 15.

⁵⁷ Szent Justin., *Dial.*, 39, 82, 87—88; Athenagor., *Leg.*, 7; Hom. pseud.-clem., I, 19; II, 6—10, 12, 21; III, 11, 12; VIII, 10; *Constit. apóst.*, VIII, 1, 7.

⁵⁸ Tert., *De anima*, 9.

mítottak, mint akiket az isteni Igen néha tolmácsainak választ.⁵⁹

A természetfeletti gyógyítás volt az első az adományok között, melyeket Jézus örökségének tekintettek. Eszköze a szent olaj volt. Gyakran történt, hogy pogányok meggyógyultak a keresztények olajától.⁶⁰ Ami a démonok elűzését illeti, mindenki elismerte a keresztény exorcisták nagy f elsőbbségét; mindenfelől hoztak hozzájuk megszálltatkat, hogy szabadítsák meg őket,⁶¹ teljesen úgy, mint ahogy Keleten ma is szokás. Sőt megtörtént, hogy emberek, kik nem voltak keresztények, Jézus nevével exorcizáltak. Némely keresztény megbotránkozott ezen; de a többség örült, mert hódolást látott benne az igazságnak.⁶² És nem álltak meg félúton. Miután a hamis istenek nem voltak mások, mint démonok, a démonok elűzésének képessége magában foglalta a hatalmat a hamis istenek leálcázására.⁶³ Az exorcista ezzel felidézte a mágia vádját, mely aztán visszahullott az egész Egyháza.⁶¹

Az orthodox Egyház látta a veszedelmességét c szellemi adományoknak, melyek a kezdetbeli hatalmas forrongás maradványai voltak és amelyeket az Egyháznak, ha fent akart maradni, meg kellett

⁵⁹ Szent Cyprian, *Epist.*, 9. V. ö. *De lapsis*, 25, 26.

⁶⁰ Tért., *Ad Scap.*, 4.

⁶¹ Justin., *Apol.*, II, 6; *Dial.*, 30, 76, 85, 121; Irenaeus, II, XXXII, 4; Tertull., *Apók.*, 23, 27, 37; *Ad Scap.*, 4; *De idol.*, 11; *Ad ux.*, II, 4; *De spect.*, 29; *De exhort. cast.*, 10; *De anima*, 9, 57; Arnobius, I, 45; Orig., *Contra Cels.*, I, 67; II, 33; III, 24; VII., 4; Lucian., *Philopseudes*, 16 stb. L. Le Blant úr értekezését a mágiával való vádoltatásról, *Mém. de la Soc. des Antiqu. de France*, XXXI. V. ö. *Comptes rendus de l'Acad. des inser.*, 1866, 365—370 1. Már Mózes és Jamnes híres exorcistáknak szerepeltek. (Strabo, Plinius, Apulejus, Celsus.)

⁶² Márk, IX, 38; I Cor., XII, 1.

⁶³ Min. Félix, 27; Athenag., *Leg.*, 26; *Acta S. Pion.*, 7 §; Szent Cyprian, *De idol. van.*, 7; *Ad Demetrianum*, 15; Lactantius, Rufinus, Theodoretos stb.

⁶⁴ Orig., *Contra Cels.*, I, 6; VI, 39; VII, 4; Tertull., *Ad ux.*, II, 5. Le Blant, id. ért.

fegyelmeznie. A józanítéletű doktorok és püspökök ellenük is nyilatkoztak, mert e csodadolgok, melyektől a lehetetlen Tertullianus el volt ragadtatva és amelyeknek Szent Cyprian is még oly fontosságot tulajdonít, kellemetlen híresztelésekre adtak alkalmat és oly egyéni bizarrságokkal keverődtek, melyek az orthodoxiának nem voltak ínyére.⁶⁵ Az Egyház nemhogy pártolta volna, de egyenesen gyanúsnak bélyegezte a charismákat és ezek a III. században, ha nem is tűntek el, egyre ritkábbakká váltak. Már csak kivételes kegyként fordulnak elő, mellyel csupán a nagyralálók vélték kitüntetve magukat.⁶⁶ Az extasist kárhoyztatták.⁶⁷ A charismáknak a püspök a letéteményese, jobban mondvá a charismák helyét a szentség foglalja el, melyet a papság szolgáltat ki, míg a charisma egyéni dolog, külön ügy az ember és Isten között. Az állandó kinyilatkoztatás örökét a synodusok vették át. Az első synodusokat Kis-Ázsiában tartották a phrygiai próféták ellen,⁶⁸ miután átvitték az Egyházra: a Lélektől való sugalmaztatás princípiuma a rend és a tekintély princípiumává vált.

A papság már vajmi elkülönített testület volt a néptől. Egy nagy teljes Egyháznak a püspök és a vének mellett volt bizonyos számú diakon ja és segéd-diákonj a, kik a püspök alá tartoztak és parancsainak végrehajtói voltak. Volt ezenkívül egy csomó kisebb tisztviselője,⁶⁹ anagnosták vagy felolvasók, exorcisták, kapusok, énekesek, acolyták, kik az oltár körül szolgáltak, vizet és bort öntöttek a kelyhekbe, szétvitték az eucharistiát a betegekhez. A szegények és Özvegyek, kiket az egyház táplált és akik többé-

⁶⁵ Origenes, *Contra Cels.*, VI, 32; VIII, 60; Euseb., *H. E.*, III, 26; Damascius, *Vita Isid.*, 56;

⁶⁶ Origen., *Contra Cels.*, VII, 8.

⁶⁷ Euseb., V, 17. Tertullianus e kárhoyztatásra az extasisról szóló hat könyvével felelt. (Szent Jerom., *De vir. ill.*, 24, 40). V. ö. Alex. Kelem., *Strom.*, IV, 13.

⁶⁸ Mansi, *Concil.*, I, 691, 692.

⁶⁹ Cornelius pápa levele, Eus., *H. E.*, VI, XLIII, 11; Gilles Boudver, *Cycl.*, 217 1.; Baronius, 112 év, 9 §.

kevésbé ott laktak, egyházi személyeknek számítottak és lajstromozva voltak (*matricularii*).⁷⁰ űk végezték a legalantasabb teendőket, a söprést, később a harangozást és a kenyér- és boradomány feleslegéből éltek. A papság magasabb rendjeire nézve a coelibatus egyre jobban kialakulóban volt; legalább is a másodszori házasodás tilos volt.⁷¹ A montanisták hamarosan eljutottak a tételhez, hogy a nős paptól kiszolgáltatott szentségek semmisek. A castrálás mindig csak túlhajtott buzgóság volt, amit csakhamar kárhóztatással sújtottak.⁷² Az apostolok társnő nővérei,⁷³ kikről kétségtelen szövegek tanúskodnak, megújulnak a szolgáló diakonisszák intézményében, mely a középkori papok bevallott concubinatusának volt az eredete.⁷⁴ A rigoristák fátyol viselésére akarták kötelezni őket, hogy elejét vegyék a nagyon is gyengéd érzelmeknek, melyeket irgalmassági tevékenységük közben az atyafiakban kelthettek.⁷⁵

A temetőhelyek a II. század végétől fogva az egyház függelékévé válnak és egyházi diakonatus alá

⁷⁰ L. Martigny, a *matricáid* szónál; Du Cange, a *matricularius* szónál. V. ö. Szent Jerom., *Epist. ad Innocentiam*, 26 h., Mart.

⁷¹ *Philos.*, IX, 12, 458—460 l., Duncker és Schneidcvin

⁷² A coelibatusnak gyakran *εὐνοῦγια* volt a neve. Máté, XIX, 12; Athenag., *Leg.*, 33; Alex. Kelem., *Strom.*, III, 12; *Constit. apóst.*, VIII, 10. Figyelembe veendő a *οπάων πμε<>βντερο* *Philos.*, IX, 12, 456 l. L. a niceai zsinat, I canon; Bunsen, *Anal. ante-nic.*, II, 10—11. Tertullianus úgy tünteti fel, hogy az apostolok mind *continentes* vagy *spadones* voltak.

⁷³ Eus., *H. E.*, VII, XXX, 12 és köv.; Tertull., *De virg. vei.*, 14; Pseudo-Clemens, *Epist. de virgin.*, I, 10; II, 1—6; Cypr., *Epist.*, 62; Hefeze, *Concil.*, I, 138, 206, 363 l.; a *De singul. clericorum* értekezés, az egész; Szent Jerom., *Epist.*, ad Rust., 771 h. (Mart.). V. ö. *Szent Pál*, 283, 284. L. Leontius és Eustolium megható epizódját. Socrat., *H. E.*, II, 26; Theodoret., *H. E.*, II, 24; Athanes, *Apol.*, XXVI; *Hist. árián.*, XXVIII. L. Bunsen, *op. cit.*, II, 5 és köv. l.

⁷⁴ Tertull., *De virg. vei.*, 14. „Facile virgines fraternitas suscipit.“

⁷⁵ Pseudo-Phocylides, 99 és köv. vers, Bernays, VII és köv. I.; Minucius Felix, II, 34,

tartoznak. A keresztény eltakarítási mód mindig ugyanaz volt, ami a zsidóké: az eltemetés, amikor js a lepelbe burkolt holttestet egy vályuformájú sarco-phagba tették, felette gyakran egy *arcosolium-mal*. Az elhamvasztás a hívekben mindig nagy ellenérzést keltett. A mithraisták és egyéb keleti szekták ugyanígy gondolkodtak és Rómában is syriai módon temetkeztek. A lélek halhatatlanságában való görög hit a hamvasztáshoz vezetett; a feltámadásban való keleti hit a temetkezést vonta magával. Sok jel arra indít, hogy Róma legrégebb keresztény temetőhelyeit a Via Appián, Szent Sebestyén felé kell keresni. Ott voltak a zsidó és a mithraista temetők.⁷⁶ Azt tartották, hogy Péter és Pál apostol holtteste ideiglenesen ezen a helyen nyugodott és ezért e helynek *Catatumbas*, »a síroknál«⁷⁷ volt a neve.

Marcus-Aurelius ideje táján jelentős változás következett be. A kérdés, mely a modern nagy városokat foglalkoztatja, parancsolóan követelte a megoldást. Az elhamvasztás kis helyet kívánt a halottaknak, a zsidó, keresztény, mithraista módon való temetés azonban annál nagyobb területet kötött le. Meglehetősen gazdagnak kellett lenni, hogy az ember *loculus-l* vásárolhasson a világ legdrágább telkein, Róma kapujánál. Ha a lakosság mérsékelt jómódban élő nagyobb tömegei ily módon akartak temetkezni, a föld alá kellett leszállani. Először is leástak bizonyos

⁷⁶ A katakombák keresztény feliratai csak a III. század elejéig nyúlnak vissza. A legrégebb feliratok, melyek bennök találhatóak, nem keresztények; a IV. században kerültek a katakombákba, sok egyéb, idegen anyaggal együtt, melyet a *loculi* lezárására használtak. Az állítólag 71-ből származó feliratnak (de Rossi 1. sz.) kétséges a keresztény volta. A 2. sz. nem számít, a 3. sz. nem tartozott elejétől fogva a katakombákba. Utána ugrás következik egész a 204. évig és ekkor is még kérdés, hogy biztos talajon vagyunk. Mindent összevéve, a katakombák érdekessége főként a III. századra vonatkozik. Kivételt lehet tenni Domitilla katakombájával (de Rossi, *Bull.*, 1865, 33 és köv., 189 és köv. 1.); de ennek eredeti jellege igen bizonytalan.

⁷⁷ b. 4? *Antikrisztus*, 192, 193 l., jegyzet,

mélységig, amíg kielégítően tömött homokréteget találtak; ott azután vízszintesen, néha több emeletben kivágták a folyosó-tömkelegeket, melyek merőleges falában nyíltak a loculi. A zsidók,⁷⁸ a sabazianusok, a mithraisták, a keresztények egyidejűleg fogadták el ezt a temetési módot, mely jól megfelelt a társas szellemnek és a rejtelmesség kedvelésének, amely jellemezte őket. Minthogy azonban a keresztények az egész III. és IV. századon és az V-iknek is egy részén át folytatták ezt a temetkezést, Róma katakombáinak majdnem az összessége keresztény munka. Ugyanoly szükségletek, mint amelyek Róma körül e roppant földalatti hálózat kiválásához vezettek, Nápolyban, Milanóban, Syracusában, Alexandriában is hasonló következményekkel jártak.

A III. századnak már első éveiben történt, hogy Zephyrin pápa diakonját, Callistust bízta meg e nagy halottashelyek gondozásával.⁷⁹ A nevük cimeterium vagy »alvóhely⁸⁰ volt, mert úgy képzelték, hogy a halottak ott aludva várják a feltámadást. Több vértanút oda temettek el. Ettől fogva a tisztelet, mellyel a vértanúk holtteste iránt viseltettek, átszállt a helyre is, hol nyugodtak. A katakombák hamarosan szent helyekké váltak. Alexander Severus alatt a sírok ellátása már teljesen meg van szervezve. Fabianus és Cornelius ideje táján a római jámborság ebben leli egyik fő foglalatosságát.⁸¹ Egy Lucina nevű buzgó asszony a szent sírokra fordítja vagyonát és tevékenységét.⁸² A vértanúk mellett, *ad sanctos*, *ad*

⁷⁸ Zsidó katakomba a Vigna Randaniniban, Szent Sebestyén közelében. A *loculi* itt úgy vannak elosztva, mint a *kokim* a palesztinai zsidó temetőikben, vagyis nagyobb fülkék formájában, sarcophagokkal. A Porta Portese zsidó katakombája eltűnt. Egy harmadik a Szent Sebestyén-templom közelében van. Mind e catacombák a II. századnál későbbieknek látszanak.

⁷⁹ *Philos.*, IX, 12, 456 L, Duncker és Schneidewin.

Κοιμητήριον Ez elnevezést magános sírra is használták. L. de Rossi, *Roma soft.*, III, 427 és köv. 1.

⁸¹ L. Boucher, *Cycl.*, 271 1.; Baronius, 245 év, 2 §.

⁸² L. *Az Antikrisztus*, 4—5 1.

*martyres*⁸³ pihenni kitüntetés számába ment. Évenként odajárultak e szent sírokhoz és celebrálták a mysteriumokat. E célra szolgáltak a *cubicula*, vagyis síri cellák, melyek megnagyobbodva földalatti templomokká váltak, amelyekben üldözés idején az összejöveteleket tartották. Kívül néha *schola* járult hozzá, mely az agape alkalmával *triclinium* gyanánt szolgált.⁸⁴ Az ily helyen való összejöveteleknek megvolt az az előnyük, hogy temetésnek látszottak, ami biztosította nekik a törvény védelmét.⁸⁵ A temető ilyenformán, akár földalatti volt, akár a nyílt levegőn állott, kiváltképpen egyházi hely lett.⁸⁶ A *fossor* némely Egyházban az alsóbb osztályú papsághoz tartozott, akár az anagnosta és a kapus.⁸⁷ A római hatóság, mely a temetési kérdésekben nagy türelmességet tanúsított, csak igen ritkán nézett be a földalatti helyiségekbe; az üldözés dühöngésének pillanatait kivéve,⁸⁸ elfogadta, hogy a megszentelt *areae* a gyülekezet, vagyis a püspök tulajdona. A temetők bejáratát egyébiránt kívülről majdnem mindig valamely családi sírbolt leplezte, melynek vitán kívül volt a tulajdonjoga.⁸⁹

Ilyenformán a II. században a társulási temetkezés elve teljesen győzelemre jutott. Minden szekta

⁸³ Le Biant, *Inscr.*, I, 41 sz.; Marchi, *Monum.*, 150 1.; Szent Ágoston, *De cura pro mórt, ger.*, VII (5); Nazianzi Szent Gergely, stb.

⁸⁴ Domitilla sírboltja.

⁸⁵ L. *Az apostolok*, 356 és köv. T.

⁸⁶ *Areae eorum non sint*. Tért., *Ad Scap.*, 3. V. ö. Ruinart, 208 1.

⁸⁷ Marchi, 87 és köv.]; Szent Jeromos, *Epist. ad Innocentium*, 26 h. (IV, 2. r.); Cod. Theod., VII, tit. XX, 1, 12; a *De septem gradibus Ecclesiae* értekezés, Szent Jeromos műveinek függelékében, XI k., Vallarsi: „Primus in clericis fossario-rum ordo est“.

⁸⁸ Valerianus, Maximianus alatt.

⁸⁹ A keresztény katakombák majdnem mindig pogány sírboltok mögött nyílnak, melyek leplezik a bejáratukat. így van Szent Callixtus katakombájával, Flavia Domitilla-éval és Szent Praetextatusénak két bejáratával.

megépítette a maga földalatti folyosóját és oda zárkózott. A halottak csoportosítása a közjog körébe került. Az embert vallása szerint osztályozták sírba; halála után társaival együtt⁹⁰ akart nyugodni. Addig a temetés egyéni, vagy családi ügy volt; most vallási, collectiv üggyé vált és közösséget tételez fel az isteni dolgokról való vélekedésben. Ez nem a legkisebbek egyike a nehézségek között, melyeket a kereszténység a jövőnek örökbe fog hagyni.

Első eredeténél fogva a kereszténység ugyanúgy ellene volt a plastikus művészetek fejlődésének, mint az izlám. Ha a kereszténység megmaradt volna zsidónak, csak az építészet fejlődött volna ki, mint ahogy a muzulmánoknál történt; a templom, miként a mosé, grandiosus imaház lett volna, nem más. Azonban a vallások azzá válnak, amivé a népek teszik azokat, melyeknél elfogadásra lelnek. Művészetkedvelő népekhez kerülvén, a kereszténység ugyanolyan nagy fokban vált artisztikus vallássá, mint amennyire kevésbé lett volna az, ha a judeo-keresztények kezében marad. Megfelelően ennek, a keresztény művészetet az eretnekek alapítják meg. Láttuk, hogy a gnostikusok oly merészséggel kezdtek hozzá, mely megbotránkoztatta az igazi hívőket. Még túlságos korán is volt; minden, ami emlékeztetett a bálványimádásra, gyanút keltett. A festőket, kik megtértek, rossz szemmel nézték, mert hogy üres képek felé térítették a Teremtőnek tartozó hódolatot.⁹¹ Isten és Krisztus ábrázolásai, már mint az olyan egyes ábrázolások, melyek bálványoknak látszhattak, visszatevészt ébresztettek és a' carpocratianusokat, kiknek voltak Jézus-szobraik és akik azokat pogány tiszteletnyilvánításokban részesítették, profánoknak tartot-

⁹⁰ *Ad religionem pertinentes meant* De Rossi, *Bull.*, 1865, 54, 94—95 l. (v. ö. *ibid.*, 1864, augusztus, *schola sidalium Serrensium*); *Roma sotterr.*, I, 101 és köv. l.; *Revue arch.*, 1866, április, 225 és köv., 239—240 l. V. ö. a *paeanisták collegium*», Szent Ágnes közelében.

⁹¹ Jertulk, *In Hennog.*, 1; *De monocj.*, }6,

ták,⁹² Betűszerint betartották, legalább a templomokban, a képes ábrázolások ellen szóló mozaista parancsokat.⁹³ A keresztény művészetet elbukató felfogás, hogy Jézus rút volt, általánosan el volt terjedve.⁹⁴ Jézusnak, Szent Péternek, Szent Pálnak voltak festett arcképeik; de ezt elítélendőnek tartották.⁹⁵ A vérező nő szobra Eusebius szemében mentséget igényel; a mentség az, hogy az asszonyt, ki ekként tanúsította háláját Krisztus iránt, a pogány szokások bizonyos maradványa és az eszmék megbocsátható összezavarása vitte e cselekedetre.⁹⁶ Egyebütt⁹⁷ Eusebius mint teljesen profán dolgot utasítja el a kívánságot, hogy Jézusról arcképek legyenek.

A sírok *arcosolia-i* megkívántak némi kifestést. E festések eleinte tisztára díszítő jellegűek voltak, minden vallási jelentés nélkül: szőlőindák, lombok, edények, gyümölcsök, madarak. Azután keresztény symbolumokat vegyítettek közéjük; majd néhány, a Bibliából vett egyszerű jelenetet festettek, melynek az üldözés külön vonzóképeséget adott: Jónás a tők alatt, vagy Dániel az oroszlánveremben,⁹⁸ Noé és a galamb, Psyche, Mózes, amikor vizet fakaszt a sziklából, Orpheus, ahogy lantjával elbájolja a vadállat-

⁹² Irenaeus, I, XXV, 6.

⁹³ Alex. Kelem., *Cohort.*, 4; *Strom.*, I, 15; III, 4; V, 5, 6, 14; VI, 17; VII, 4; Macarius Mágnes, id. Pitra, *Spic. Sol.*, I, 324—325 l.; Elvirái zsinat, 36 canon.

⁹⁴ Tertull., *Adv. Jud.*, 14; *De carne christi*, 9; Alex. Kel., *Paedag.*, III, 1 (*αἰσχροῦς*) · Orig., *Contra Cels.*, VI, 75 (*δνοεῖ qs*)

⁹⁵ Euseb., *H. E.*, VII, XVIII, 4.

⁹⁶ Eus., *H. E.*, VII, XVIII f., 4, . . . , ἐ&νικί/ σνη&εῖα . . . , ἀπαρλληκτοί. V. ö. Macarius Mágnes, Pitra, *Spic. Sol.*, I, 332—333 l.

⁹⁷ Levél Constantinushoz, Migne kiad., II, 1545 és köv. h. vagy Pitra, *Spic. Sol.*, I, 383 és köv. l.

⁹⁸ V. ö. Clem. Rom., *Epist.*, 45; Celsus, id. Orig., VII, 53 (*ἐπὶ τῖ/ κολοκνη/*, Delarue, 732 l., jegyzet; Aubé, 368 l., J jegyzet); Tertullianus, Szent Cyprian.

tokát,“ főként pedig a Jó Pásztor,¹⁰⁰ amikor is csak a pogány művészet egyik legelterjedtebb figuráját kellett lemásolni.¹⁰¹ Az Ó- és az Új-Szövetség történelmi tárgyaira csak később került sor. Viszont az asztal, a szentelt kenyér, a mystikus halak, a halászat jelenetei, az Ürvacsora symbolismusa már a III. századtól fogva ábrázolásra találtak.¹⁰²

E kis díszítő festészetben, mely az Egyházakból még ki volt zárva és amelyet csak jelentéktelensége miatt tűrtek, mi eredetiség sincs. Vajmi tévesen láttak e félénk kísérletekben új művészetet mozdulni. Gyenge kifejezésűek; a keresztény eszme merőben hiányzik belőlük; általános arcukat határozatlan. A kivétel nem rossz; megérik, hogy a festők elég jó műteremi kiképzésben részesültek; mindenesetre különben, mint amilyenre a később megszülető igazi keresztény festészet vall reá. De mily különbség a kifejezésben! A VIÉ, a VIII. század művészeinél hatalmas erőfeszítést lehet érezni, hogy bizonyos új érzést vigyenek az ábrázolt jelenetekbe; az anyagi eszközöknek azonban merőben hiányával vannak. A katakombák művészei viszont a pompeii iskolára emlékeztető festők, kik a művészettől teljesen idegen okokból tértek meg és akik tudásukat arra alkalmazzák, ami összefér a komor helyekkel, melyek kidíszítésén dolgoznak.

Az evangéliumi történetet az első keresztény festők csak részben és csak idők múltával karolták fel. Főként itt tűnik ki nyilvánvalóan ez ábrázolások gnostikus eredete. Jézus élete, ahogy azt a régi keresztény festmények feltüntetik, pontosan megfelel a

⁸⁹ Szent Callixtus temetője.

¹⁰⁰ TertulH., *De pudic.*, 7, 10. V. ö. Perpetua látománya. *Acta*, 4, *in habitu pastoris*.

¹⁰¹ Guigniaut, *Rel. de l'ant.*, áprák, 809 és köv. sz.

¹⁰² Általában túlozták a katakombák festményeinek régi voltát. (De Rossi, *Bull.*, 1863, 22, 83, 91 1.; 1865, 361.; *Roma sott.*, I, 346 és köv. 1.; *Revue archéol.*, 1880, szept. és okt.) A legnagyobb rész a IV., egy kis rész a III. századból való (de Rossi, *Bull.*, 1865, 36, 42, 45 1.; 1874, 5, 35, 122—125 1.; 1875, 1—43, 45—47 1.).

gnostikusok és a docetisták felfogásának, vagyis a Passió nem szerepel benne. A praetoriumtól a feltámadásig az összes részletek ki vannak törölve,¹⁰³ lévén, hogy e felfogás szerint Krisztus valójában nem szenvedhetett.¹⁰⁴ Ilymódon kiküszöbölték a keresztnek, a pogányok e nagy botránykövének, gyalázatát. Ebben a korban a pogányok azok, kik gúnyosan mutatnak rá, hogy a keresztények istenét megfeszítették; a keresztények majdnem védekeznek ez állítás ellen.¹⁰⁵ A kereszt ábrázolásával attól lehetett volna félni, hogy istenkáromlásra ingerük az ellenségeket, vagy pedig abba a látszatba keverednek, hogy velük egy követ fűjnek.

A keresztény művészet eretnekként született; sokáig meg is őrizte ennek a nyomát;¹⁰⁶ a keresztény iconographia csak lassankint szabadította meg magát az előítéletektől, melyek között született. De ekkor meg az apokryphok uralma alá került, melyek maguk ismét többé-kevésbé gnostikus befolyások alatt keletkeztek. Hosszantartó félszeg helyzet volt ennek a következménye. Zsinatok, illetékes doktorok egész a középkor teljéig kárhoztatják a művészetet; a művészet viszont, még ha az orthodoxia mellé sorakozik is, sajátos szabadságokat enged magának. Kedvenc tárgyai legnagyobbrészt kárhoztatott könyvekből merítvék, annyira, hogy az ábrázolások kitarják a templomok kapuit, mikor a könyv, mely magyarázatukat adja, már régóta ki van tiltva a templomból.¹⁰⁷ Nyugaton a XIII. században a művészet teljesen emancipálja magát; de a keleti kereszténységben nem így történt. A görög Egyház és a

¹⁰³ Le Blant, *Sarcoph. d'Arles*, 18 1.; *Journ. des Sav.*, 1879, október, 636 1.

¹⁰⁴ L. *Az Evangéliumok*, 421—422 1.

¹⁰⁵ Minuciusi Felix, 9, 29.

¹⁰⁶ A vérző nő szobrára nézve, mely úgy látszik, a gnostikusok egyik allegorikus ábrázolása volt, 1. *A kereszt. Egyház*, 172 1., jegyzet.

¹⁰⁷ L. *A kereszt. Egyház*, XXVI és XXVII f.

keleti Egyházak sohasem küzdik le teljesen azt az ellenszenvet a képekkel szemben, mely tetőpontját a judaizmusban és az izlamsmusban érte el. Elítélik a szobrász vésőjét és bizonyos hieratikus ábrázolásmódba zárkóznak, melyből a komoly művészet csak nagynehezen tud kimenekülni.¹⁰⁸

Nem látszik, hogy a keresztények a magánéletben aggályoskodtak igénybe venni a köznapi ipar oly termékeit, melyeken nem volt semmi rájuk nézve megbotránkoztató ábrázolás. Csakhamar azonban voltak már keresztény gyárosok, kik még a közhasználati tárgyakra is a régi díszítéseket a szekta ízléséhez simuló ábrázolásokkal (jó pásztor, galamb, hal, hajó, lant, horgony) helyettesítették.¹⁰⁹ Az Úrvacsora szüksegletei folytán szent aranyművesség és üveggyártás keletkezett.¹¹⁰ A közönséges lámpák majdnem mind pogány jelképekkel voltak díszítve; csakhamar voltak a kereskedelemben jó-pásztoros lámpák, melyek alkalmasint ugyanazokból a műhelyekből kerültek ki, mint a Bacchus vagy Serapis képével ellátott lámpák.¹¹¹ A szent jeleneteket ábrázoló faragott sarcophagok a III. század végéfele jelennek meg.¹¹² Mint a keresztény festmények, ezek is csak a tárgy tekintetében térnek el az akkori idők pogány művészetének szokásaitól.

¹⁰⁸ A nagy szemrehányás, mellyel a régi módi hívők Nicon patriarcha templomait illették, az volt, hogy bennük „emberekhez hasonló Krisztusokat lehetett látni“. (Turgenyev.)

¹⁰⁹ Tertuill, *De pudic.*, 7, 10; Alex. Kelem., *Paedagogus*, III, 11.

¹¹⁰ L. Szent Pál., 266 1; Tertull., *De pudic.*, 1, 10.

¹¹¹ Le Blant, *Revue arch.*, 1875 január, 1 és köv. 1., ANNISER lámpák; *Revue erit.*, 1874, II, 224 1.

¹¹² De Rossi, *Inscr. christ.*, 12, 73, 118, 275 1.; Bottari, *Rom. sott.*, I, táv. 15; Le Blant, *Sarcoph. d'Arles*, 3 és köv. 1.

XXX. FEJEZET.

A keresztény erkölcsök.

A kereszténységet leghathatósabban a keresztények erkölcsi hirdették. Egyetlen szóba foglalhatók össze: a jámborságba. Jóraivaló kis emberek élete volt ez, úri előítéletek nélkül, de teljes tisztességben. A messiási várakozás napról-napra gyengült, a kissé túlfeszített erkölcsstanról, mely egyezett a válság állapotával,¹ áttértek egy megülepedett világ nyugalmi erkölcsstanára. A házasság kiválóan vallási jelleget öltött. Nem volt szükség eltörölni a polygámiát: a zsidó erkölcsök, ha nem is a zsidó törvény, ténybelileg amúgy is körülbelül megszüntették.² A hárem a régi zsidóknál igazában csak kivételes visszaélés, a királyság előjoga volt. A próféták mindig ellenséges szemmel nézték; Salamon és utánczóinak viselkedése gáncsra és megbotránkozásra szolgált.³ Időszámításunk első századaiban a polygámia eseteinek igen ritkáknak kellett lenniök a zsidóknál; se a keresztények, se a pogányok nem lobbantják a szemükre.

¹ L. *Szent Pál*, IX f.

² L. *Szent Pál*, 245 1. Sőt a régi zsidó erkölcsök feltételezik a monogámiát (Gen., II, 24; Eccl., IX, 9; az erős aszszony képe, stb.). A Thora, noha megengedi a polygámiát, sok akadályt állít az útjába.

³ *Deuter.*, XVII, 17.

A római házasság⁴ és a zsidó házasság⁵ kettős befolyása alatt született meg a családnak az a magasrendű fogalma, mely még ma is alapja az európai civilizációnak, annyira, hogy mintegy lényeges tartozéka lett a természeti jognak. Mindazonáltal be kell ismerni, hogy e dologban a római befolyás különbb volt a zsidó befolyásnál, mert csak a római jogon alapuló modern codexek befolyása alatt következett be, hogy a polygámia eltűnt a zsidóknál.

A római vagy, ha úgy tetszik, árja⁶ befolyás jobban érezhető, mint a zsidó befolyás abban a rosszálásban is, mely a másodszori házassodásokat sújtotta.⁷ Ezeket illendőségszcrűen Leplezett házasságtörésnek nézték.⁸ A válás tekintetében, melyre nézve bizonyos zsidó iskolák gáncsolni való lazaságot tanúsítottak,⁹ nem kevésbé voltak szigorú felfogással.¹⁰ A házasságot csak az asszony hűtlensége¹¹ bonthatta fel. »Nem elválasztani, amit Isten egyesített alapjává vált a keresztény jognak.¹²

⁴ *Maris el feminae acterna conjunct*TM.

⁵ Typusa ott található *Tóbiás* könyvében, „örvendezni ifjúságának asszonyával*“, mindig eszménye volt a zsidó életnek. Schuhl, *Sentences et prou. du Talm.*, 79, 699, 740 sz.

⁶ Virgil., *Aen.*, IV, 23 és köv.; Plutarchos, *Quaest. rom.*, 105; Titus-Livius, X, 23; Vai. Max., II, I, 3; Jos., *Ant.*, XVIII, VI, 6; Diód. Sic., XIII, 12; Halic. Dionys., VII, 56. L. főként Pausanias, II, XXI, 7.

⁷ *Szent Pál*, 244—245 1. V. ö. *Philos.*, IX, 12.

⁸ *Ενπρεπής μοχευσα*. Athenagor., *Leg.*, 33; Theoph., *Ad Autol.*, III, 15; Minucius Felix, 31; Tertullianus, *De monogámia*.

⁹ Jos., *Ant.*, IV, VIII, 23; XVI, VII, 3; Mischna, *Eduioth*, II, 7. Akiba, mondják, odáig ment, hogy megengedte a válást egy férjnek, kinek egy másik asszony jobban tetszett, mint a magáé. V. ö. Máté, XIX, 3.

¹⁰ Máté, V, 31—32; XIX, 3 és köv.; Márk, X, 4 és köv.; Lukács, XVI, 18; I Cor., VII, 10 és köv., 39; Róm., VII, 2 és köv.

¹¹ E megszorítás csak Máté szövegében található. A kato'ikus Egyház sok hajszálhasogatással módját ejtette, hogy megszabadítsa magát tőle.

¹² A kereszténység előfutárjai, a próféták ellene voltak mind a válásnak, mind a soknejűségnek. Malach., II, 13 és

Végül azzal, hogy a coelibatust, a szüzességet a házasságnál érdemesebb állapotnak tekintette,¹³ az Egyház teljesen szembehelyezkedett a judaismussal. Itt a kereszténység, melyet egyébiránt ebben a therapeuták¹⁴ megelőztek, tudtán kívül a régi árja népekhez közeledett, melyek a szüzet megszentelt lénynek tekintik. A zsinagóga a házasságot mindig kötelezőnek tartotta;¹⁵ felfogása szerint aki nem nősül meg, emberölés bűnét követi el; nem tartozik Ádám nemzetiségéhez, mert a férfi csak a nővel együttesen teljes;¹⁶ a házassági nem való a tizennyolcéves kornál későbbre halogatni.¹⁷ Kivételt csak arra nézve tettek, ki a Törvény tanulmányozásának szenteli magát és attól tart, hogy a családról való gondoskodás szükségletei eltérítik a dologtól. »Azok népesítsék be a földet, akik nincsenek, mint én, elfoglalva a Törvénnyel-;»,¹⁸ mondta Rabbi ben Azai.

Azok a keresztény szekták, melyek közel maradtak a judaismushoz, a zsinagógához hasonlóan a korai házassági tanácsolták, sőt azt kívánták, a pásztorok ügyeljenek az aggastyánokra is, kiket óvni kell a házasságtörés veszélyétől.¹⁹ Mindazonáltal eleinte a kereszténység Ben Azai irányába hajolt.

köv. Róma itt is eszményét szolgáltatta a szigorú házasságnak: Vai. Max., II, I, 4; Halic. Dionys., II, 25; Plutarchos, Quaest. rom., 14.

¹³ *Szent Pál*, 244 1.; Szent Cyprian, *De habitus virg.*, 2(2, 23).

¹⁴ Máté, XIX, 10—11; I Cor., VII; Apók., XIV, 4; Euseb., *H. E.*, II, XVIII, 18, 19; VI, V, 1; XLI, 18; *De mart. Pal.*, V, 3; VII, 1; IX, 6.

¹⁵ Eltekintve a vallási szüzesség eléggé ritka eseteitől, a római államelvek is igen ellene voltak a coelibatusnak Varró, id. Szent Ágost., *De civ. Dei*, XIX, I, 2; Vai. Max., II, IX, 1.

¹⁶ Bab. Talm., *Jebamoth*, föl. 62 b és köv.; *Eben ha-ezer*, I f. 1. (Sautayra et Cherleville, 39—40 1.); Schuhl, *Sentences*, 823—825 sz.

¹⁷ Mischna, *Aboth*, V, 21. V. ö. Syncell., *Chronogr.*, 84 1. (Paris, 1652.)

¹⁸ Bab. Talm., *Jebamoth*, 63 b.

¹⁹ Epist. Clem. ad Jac., 7; *Constit. apóst.*, IV, 11; Epiph., *Haer.*, XXX, 18.

Jézus, noha több, mint harminc évet élt, nem nősült meg. A világ közeli végének várása feleslegessé tette a nemzés gondját és gyökeret vert a nézet, hogy csak a szüzesség tesz valakit tökéletes kereszténnyé.²⁰ »A patriarchák helyesen tették, hogy ügyeltek ivadékaik sokasodására; a világ akkor még fiatal volt; most, ellenkezőleg, minden hanyatlik és a végéhez közeledik.²¹ A gno-stikus és manicheus szekták csak következetesek voltak, mikor tiltották a házasságot és kárhoztatták a nemzés aktusát.²² Az orthodox Egyház, mely mindig középpárti volt, kerülte e szélsőségeket;²³ de ajánlotta a megtartóztatást, sőt a házasságban való szüziességet is;²⁴ túlhajtott szégyenkezés tapadt a természet akaratának való engedelmeskedéshez; a nő örült irtózáttal gondolt a házasságra,²⁵ az Egyház ízetlen féltékenysége a két nem jogos viszonyára vonatkozó dolgokban majd nem egyszer szolgálhat alkalmat indokolt gúnyolódásra.²⁶

Ugyanez eszmeáramlat folytán az özvegyi állapotot szentnek tartották; az özvegyek egyházi rendet alkottak.²⁷ A nőnek mindig alá kell rendelnie magát,²⁸ ha már nincs férje, kinek engedelmeskedjen, — az

²⁰ Toursi Gerg., I, 42; IX, 33; Socrates, IV, 23; Sozom., I, 14; Acta martyr., Le Blant, *Comptes rendus de VAcad. des se. mór. et pol.*, 1879, I, 388 és köv. 1.

²¹ Tertull., *Ad ux.*, I, 5; ugyanő, *De exhort. cast.*, <5—6; Euseb., *Demonstr. evang.*, I, 9.

²² I Tim., IV, 13; Irenaeus, I, XXVIII, 1.

²³ Gangr. zsin.

²⁴ Tertull., *Ad ux.*, I, 5, 6; Alex. Kelem., *Strom.*, VI, 12.

²⁵ Aranysz. Sz. János, *De virgin.*, 19.

²⁶ *Penes sanctos officia sexus, cum honore ipsius necessitatis, tanquam sub oculis Dei, modeste et moderate transiguntur*; Tertull., *Ad uxorem*, II, 3. — *Modesta in occulto matrimonii dissimulatio*; ugyanő, *De resurr. carnis.*, 8. V. ö. Minucius Felix: *Tantum abest incesti cupido ist non nullis ruboris etiam pudica conjunctio* (XXXI f.) és Szent Ambrus: *Licet bona conjugia, tamen habent quod inter se ipsi conjuges erubescant. Exhort. virg.*, I, VI, 36; *In Luc.*, I, 43; Szent Jerom., *In Tit.*, II, 427 l. (Mart.)

²⁷ Cornelius levele, id. Eus., *H. E.*, VI, XLIII, 11.

²⁸ Ephes., V, 22—32; I Tim., II, 9 és köv.

Egyházat szolgálja. A keresztény nők szerénysége felelkezett e szigorú elvekkel és több gyülekezetben csak lefátyolozva léptek ki hazulról.²⁹ Kevésen múlt, hogy a keleti módra³⁰ az egész testet elfedező fátyol nem lett általános szokás a fiatal asszonyoknál és a hajadonoknál. A montanisták ezt kötelezőnek is tartották; hogy nem győzedelmeskedett, az a phrygiai és afrikai szektáriusok túlzásaitól keltett ellenhatásnak, főként pedig a görög és latin országok behatásának köszönhető, melyeknek, hogy az erkölcsöket megreformálják, nem volt szükségük a testi és lelki esendőség c visszataszító jelére.

A pipcrészkedés teljesen tilos volt.³¹ A szépség Sátán kísértése; miért még növelni a kísértést? Az ékszert, kendőzést, a hajfestést, az áttetsző ruhát a szemérem megsértésének tekintették.³² A hamis haj még súlyosabb véték; megtéveszti a pap áldását, mely egy másvalakinek a fejről levágott halott hajra jutván, nem tudja, hova szálljon.³³ A hajnak még a legszerényebb elrendezését is veszedelmesnek tartották; ebből kiindulva, Szent Jeromos a nők haját egyszerűen féregfészeknek nézi és lenyírandónak véli.³⁴

Itt ugyancsak kitűnik a kereszténység fogyatkozása. Nagyon is csak erkölcsös; a szépséget merőben feláldozza. Már pedig a teljes philosophia szemében a szépség, nem hogy felületes kitűnés, veszedelem, hátrányosság volna, de Isten adománya, úgy, mint az erény. Felér az erénnyel; a szép nő ugyanúgy

²⁹ Alex. Kelem., *Paedagogus*, III, II, XI és XII f.; Tertulianus, *De virginibus velandis*; *Constit. apóst.*, I, VIII f. sub. líη. V. ö. I Cor. XI, 5.

³⁰ Alex. Kelem., 1. c., 110 1.: γυνή κεκαλύφ&ω τα πάντα, πρὸς τὸν ἀρμάτων τὴν αἰδῶ ν.α! τὴν ἀμπεχόνην &εμῆνη·

³¹ Jusson eszünkbe I Petri, III, 3; Tim., II, 8—10; *A tizenkét patr. uegr.*, Ruben, 3, 4, 5.

³² Tertulianus két értekezése *De cultu feminarum*; Alex. Kelem., *Paedag.*, III, XI f., 106, 107 1.; Szent Cyprian, *De lapsis*, 6.

³³ Alex. Kelem., *Paedag.*, III, XI f., 106 1.

³⁴ *Epist.*, 93, Opp., IV k., 2 r., 757 h., Mart.

az isteni cél egyik arculatának, Isten tervei egyikének, a megnyilvánítása, mint a lángelméjű férfi vagy az erényes asszony. A nő érzi ezt és innen a büszkesége. Ösztönszerűen érzi a végtelen kincset, melyet testében hord; jól tudja, hogy bár szellem, tehetség, nagy erény nélkül leledzik, Isten első megnyilatkozásai közé tartozik. És miért kellene megtiltani neki, hogy feltüntesse az adományt, melyben részesült, foglalatot adjon a gyémántnak, mely neki jutott? A nő, amikor ékesíti magát, kötelességet teljesít; művészetben, gyönyörű, bizonyos értelemben a legelbájozóbb művészetben tevékenykedik. Ne engedjük tévútra vezetetni magunkat a mosolytól, melyet bizonyos szavak a léha embereknél keltenek. A lángelme pálmáját nyújtják a görög művészek, ki meg tudta oldani a legkényesebb problémát: ékesíteni az emberi testet, vagyis ékesíteni magát a tökélyt és csak egyszerű ruha-ügyet akarnak látni a kísérletben, mely közreműködik Isten legszebb művén, a nő szépségén! A nő öltözéke, tömérdek fortélyával nagy művészet a maga módja szerint. A századok és az országok, melyek tudnak hozzá, azok a nagy századok és a nagy országok és a kereszténység az e fajta törekvések kizárásával megmutatta, hogy a társadalmi eszmény, jmellet magá elé tűzött, csak vajmi sokára lesz egy teljes társadalom kerete, majd csak akkor, amikor már a világi emberek forradalma széttörte a szűk igát, melyet eredetileg bizonyos exaltált pietismus erőszakolt a szektára.

Igazában mindaz, ami fényűzésnek és világias életnek nevezhető, tilalom alá esett.³⁵ A látványosságokat gyalázatoságoknak tartották és pedig nemcsak az amphitheatrum vérengző mutatványait, melyeket minden tisztességes ember utált, de az ártatlanabb látványosságokat, a scurullításokat is. Minden színház, tisztára már annál fogva, hogy férfiak és nők látni és

³⁵ Alex. Kelem., *Paedag.*, III, XI f.

láttatni gyűlnék ott össze, veszedelmes hely.³⁶ Nem volt kisebb a thermáktól, gymnasiumoktól, fürdőktől, xystáktól való irtózás sem a meztelenségek miatt, melyek ott a szem elé tárulnak. A kereszténység e tekintetben örökölte a zsidó érzést. A zsidók kerülték e helyeket, a körülmetélés folytán, mely ott mindenféle kellemetlenségeknek tette ki őket.³⁷ Ha a játékok, a versenyek, melyek a halandót egy napra egyenlővé tették az istenekkel és feliratokon megörökítették a nevét, a III. században egészen elbuknak, ennek a kereszténység az oka. Részvétlenség kezdte körülvenni e régi intézményeket; a hiúságosság bélyegét sütötték rájuk. Méltán; de vége az emberi életnek, ha nagyon is jól sikerült meggyőzni az embert, hogy minden hiúság.

A keresztények mértékletessége egyforma volt szerénységükkel. A húsételekre vonatkozó szabályok majdnem mind el voltak törölve; érvényesült az elv, hogy a tisztáknak minden tiszta.³⁸ Mindazonáltal sokan tiltották maguknak az oly dolgokat, melyekben volt élet.³⁹ A böjtök gyakoriak voltak⁴⁰ és sokaknál arra az ideges gyengeségre vezettek, mely bőven ontja a könnyet. A sírásra való készség égi kegy volt, a könnyek adománya.⁴¹ A keresztények folyton sírtak; valami szelíd szomorúság volt a rendes állapotjuk. A templomokban a türelmesség, a jámborság, a szeretet kifejezése ült arcukon. A rigoristák panaszkod-

³⁶ Minucius Felix, 37; Alex. Kelem., *I. c.*, 109 1.; Tertull., *De spectaculis*, az egész.

³⁷ A zsidóknak és az első keresztényeknek kétségtelenül megvoltak a maguk külön fürdői. Irenaeus, III, III, 4. Utóbb a rigoristák tiltották a fürdőt. Tertull., *De jej.*, 1, 10, 15. A középkor örökölte az ellenszenvet. V. ö. Sz. Jer., *Epist.*, 757 1. (Mart.)

³⁸ Tit., I, 15. V. ö. *Szent Pál*, 480—481 1.

³⁹ Commodian., *Carmen*, 944—945 vers (Pitra kiad.).

⁴⁰ Tertull., *De jejunio*; *De cultu Semin.*, II, 9; *Constit. apóst.*, V, 15.

⁴¹ L. Le Blant, *Gazette archéol.*, 1875, 73—83 1.

tak, hogy sokszor a szent helyről való távozással e magábaszállást a tobzódás váltotta fel;⁴² de általában a keresztényeket már az arcukról fel lehetett ismerni. Mintegy külön arckifejezésük volt,⁴³ jóindulata nyugalmasság, mely nem zárta ki bizonyos szives megelégedettség mosolyát. Ez érezhetően elütött a pogányok fesztelen modorától, melyből gyakran hiányozhatott a választékosság és a tartózkodás. A montanista Afrikában bizonyos mozdulatok, különösen a minden pillanatban való keresztvetés még gyorsabban felismerhetőkké tették Jézus tanítványait.⁴⁴

. A keresztény tehát lényegileg a mindennapitól különböző lény volt, ki még külsőségével is az erénynek szentelte magát, aszkétaként lépett fel. Ha a szerzetesi élet csak a III. század vége felé⁴⁵ tűnik elő, ez azért történt, mert addig az Egyház maga igazi kolostor, eszményi város, melyben a tökéletes életet követik. Amikor a világ tömegesen lép be az Egyházba és a gangresi zsinat, 325-ben, kijelentette, hogy az Evangéliumnak a szegénységre, a családról való lemondásra, a szüzességre vonatkozó maximái nem az egyszerű híveknek szólnak,⁴⁶ a tökéletesek külön helyeket fognak szervezni, hol az evangéliumi életet,⁴⁷ mely a közönséges embernek nagyon is fenkölt, enyhítetlenül lehessen követni. Eddig a vértanúság szolgált alkalmul átültetni a gyakorlatba Krisztus

⁴² Alex. Kelem., *Paedag.*, III, XI f., 110 1.

⁴³ L. *Szent Pál*, 437 1.

⁴⁴ Tertull., *De corona militis*, 3.

⁴⁵ Ὁ *μονήρηζ βιος*. Alex. Kelem., *Strom.*, VII, 12, 314 1. a coelibatust és az elvonult életet jelenti szemben a házassággal és a mindennapias étellel. Narcissus esete, Eus., *H. E.*, VI, IX, 6, teljesen egyéni eset. Commodianus már *mendicus Christi*-nek nevezi magát; de e kifejezésnek homályos az értelme. V. ö. *Constit. apóst.*, VIII, 10, *ὅτ ἐν ἐγκράτεια καὶ ἐνλαβειῶσι*, megkülönböztetve az egyszerű *ἐννοχοι*-tól, vagyis nőtlentől.

⁴⁰ Labbe, *Cone.*, II, 414 és köv. 1.

⁴⁷ Ezt nevezték „apostoli élet“-nek, mint amely szorosan megfelel a *Cselekedetek* eszményének.

legtűzoltabb parancsait, nevezetesen azokat, melyek a vér vonzalmainak⁴⁸ megvetéséről szóltak; most a kolostor fogja pótolni a vértanúságot, hogy Jézus tanácsai valahol meglogadásra leljenek. Egyiptom példája, hol a szerzetesi élet mindig megvolt,⁴³ hozzájárulhatott ez eredmény előállításához; de a szerzetesség a kereszténységnek magában a lényegében gyökeredzett. 'Attól fogva, hogy az Egyház mindenkinek megnyílt, elkerülhetetlen volt, hogy kis Egyházak alakuljanak azok számára, kik úgy akartak élni, ahogy Jézus és a jeruzsálemi apostolok éltek volt.⁵⁰ Nagy küzdelem mutatkozott a jövő tekintetében.

A keresztény jámborság és a világi becsület két antagónista lesz, ki kemény bírókra fog kelni egymással. A világi szellem, ébredése a hitetlenségnek lesz az ébredése. A becsületérvés fel fog lázadni és azt fogja hirdetni, hogy ér annyit, mint ez az erkölcsstan, (mely megengedi, hogy valaki szent legyen, anélkül, hogy egyszermind jómodorú ember is Egyen. Lesznek szirénhangok, hogy visszaiktassák jogaikba mindazokat az elbájoló dolgokat, melyeket az Egyház elsőfokúan profánoknak jelentett ki. Az ember kissé mindig megmarad annak, ami kezdetben volt. Az Egyház minden átalakulása mellett is megtartja a jelleget, hogy szent emberek egyesülése volt. A világi ember lesz a legnagyobb ellensége. Voltaire majd kimutatja, hogy ez ördögi léhaságok, melyeket a pietista társadalom oly szigorúan kizár magából, a maguk módjára jók és szükségesek. Canaye páter ugyancsak erősíteni fogja, hogy semmi se finomabb dolog, mint a kereszt-

⁴⁸ Le Blant, *Comptes rendus de l'Acad. des se. mór. el pol.*, 1879, I, 383 és köv. 1.

⁴⁹ L. *Az apostolok*, 78 és köv. 1.; *Journ. asiat.*, 1868, febr.—márc., 280 és köv. 1.; *Comptes rendus de l'Acad. des inser.*, 1869, 54 és köv. 1.; *Arch. des muss. scient.*, 3. sor., IV k., 479 és köv. 1. (Revillout) L. főként Porphyr., *De abstin. anim.*, IV, 6.

⁵⁰ Figyelmes olvasással Alex. Kelem., *Strom.*, VII, XII f.

ténység és senki se inkább úriember, mint -egy jezsuita. D'Hoequincourt nem fogja elhinni neki. Mindenesetre az elmés emberek megtéríthetetlenek lesznek. , Sohasem, fog sikerülni, hogy Ninon de Lenclos, Saint-Évremond, Voltaire, Mérimée ugyanazt a hitet vallják, mint Tertullianus, Alexandriai Kelemen és a jó Hermas.

XXXI. FEJEZET.

A kereszténység győzelmének okai,

A kereszténység az élet új fegyelmezésével győzött, melyet a világban meghonosított. A világ erkölcsi reformálást igényelt; a philosophia nem adta meg: a vallások, melyek a görög és latin országokban uralkon voltak, képtelenül álltak az emberek megjavításának feladatával szemben. Az antik világ összes vallási alakulatai közül egyedül a judaismus tört ki kétségbeesett felkiáltásban az idők romlottsága ellen, örök és páratlan dicsőség, mely feledtethet vajmi sok hóbortot és erőszakot! A zsidók időszámításunk I. és II. századának forradalmárai. Tisztelet a láznak, mely bennük lobogott! Az igazságosság fenkölt eszményét hordván magukban és meg lévén győződve, hogy az eszménynek itt a földön kell megvalósulnia és nem fogadva el azokat a halasztásokat, melyekkel a paradicsom és a pokol hívői oly könnyen beérik, — szomjuhozzák a jót és azt valami szerény zsinagógái élet formájában képzelik el, melynek a keresztény élet csak aszketikus átalakulása. Alázatos és jámbor emberek kis csoportjai, melyek tagjai tiszta életet éltek és együtt várták a nagy napot, amely meghozza diadalukat és megnyitja a földön a szentek uralmát, — íme, a megszülemlőben levő kereszténység.¹ A boldogság, melyet e kis coenaculumokban

¹ *Καινούς ουρανούς και γην καινήν προσδοκωμεν, έν οίς δικαιοσύνη κατοικεί.* II Petri, III, 13.

élveztek, hatalmas vonzással volt. Az emberek mintegy ösztönszerűen tódultak a szektába, mely kielégítette legbensőbb áhítozásukat és végtelen reményeket tárt fel.

A kor értelmi követelményei igen csekélyek, a szív gyengéd szükségletei igen parancsolok voltak. Az elmék nem világosodtak meg; de az erkölcsök megenyhültek.² Oly vallást akartak, mely jámborságra oktat, oly mythosokat, melyek utánzásra alkalmas jó példákkal szolgálnak, gyakorlati erkölcsan kellett, melyet az istenek cselekedetei tüntetnek fel. Tisztességes vallást akartak, már pedig a pogányság nem volt az. Az erkölcsi jellegű hitszónoklás feltételezi a deismust vagy a *monotheismust*; a *polytheismus* sohasem volt moralizáló kultusz. Biztosítást akartak főként a jövő élet felől, mely helyre-pótolja e földi élet igazságtalanságait. Az a vallás, mely halhatatlanságot ígér és biztosít, hogy valamikor majd viszontlátjuk azokat, kiket szerettünk, mindig győz. «Akiknek nincs reménységük»,³ vajmi hamarosan alul maradnak. Társulások, melyekben e vigasztaló hiedelmeket hirdették, nagy számmal vonzották magukhoz az embereket. így a sabazius és orphikus mysteriumok Macedóniában; Dionysos mysteriumai Thráciában.⁴ A II. század táján Psyche symbolumai bizonyos gyászszertartási értelmet öltenek és kis halhatatlansági vallássá válnak, melyet a keresz-

² A feliratok szolgáltatják reá a legjobb bizonyítékot. L. Le Blant, *Inscr. chrét. de la Gaule*, I, 172—173 L: *affectionis plena erga omnes homines... mater omnium ... ob egregiam ad omnes mansuetudinem*. L. *Az apostolok*, 317, 320 l. E formulák miatt gyakran nehéz eldönteni valamely sírról, hogy keresztény sír-e vagy pogány? Figyelembe veendő egy bizonyos *sodalitas pudicitiae seruandae*, Spon, *Mise.*, 70 l., 1 sz.; Orelli, 2401 sz.; Fabretti, 462 L, 11 sz.

³ *Οἱ μὴ ἰγὼντ' ἐλπῖδα*. I Thess., IV, 13.

⁴ L. főként a doxatii feliratot. Heuzey, *Miss. de Macéd.*, 128 és köv. l. V. ö. Piutarchos, *Consol. ad uxorem*, 10; Froehner, *Vases du prince Nap.*, 34 és 35 l.; Macrob., *Sab.*, VII, XVI, 8; Servius, *in Georg.*, I, 166.

tények sietnek adoptálni.⁵ A túlvilági életről szóló fogalmak, sajnos, mint minden, ami az ízlés és az érzés dolga, azok közé tartoznak, melyek leginkább alá vannak vetve a divat szeszélyeinek. A képek, melyek e tekintetben egy pillanatra kielégítették szomjúságunkat, hamarosan letűnnek; a sírontúli világról való álmokban az ember mindig újat akar; mert sokáig semmi se állja a vizsgálatot.

Az uralmon, levő vallás tehát mi kielégítést se nyújtott a század mély szükségleteinek. Az antik isten, se nem jó, se nem rossz; az antik isten valami erő. Idővel a kalandok, melyeket ez állítólagos istenségekről regéltek, erkölcstelenekké váltak. A kultusz a legotrombább, néha meg éppen a legnevetségesebb bálványimádásba fajult.⁶ Nem volt ritkaság, hogy philosophusok nyilvánosan és hallgatóik tapsai között támadásokat intéztek a hivatalos vallás ellen.⁷ A kormány azzal, hogy beavatkozott, csak még jobban züllesztette a dolgot. Görögország istenségeinek, melyeket régóta azonosítottak Róma istenségeivel, jogszerinti helyük volt a Pantheonban. A barbár istenségek nyanyily azonosítások alá estek és Jupiterek, Apollók, Aesculapok lettek. Ami a helyi istenségeket illeti, ezek a Lares-istenek kultusza révén menekültek meg. Augustus nagyon jelentős változtatást vitt végbe a valláson, amikor felújította és szabályozta a Lares-istenek kultuszát;⁸ különösen a keresztúti Laresekét és megengedte, hogy a szokásos két Lareshoz hozzácsatoljanak egy harmadikat is, a császár Geniusát. A Larest e társítás az augustusi

⁵ Collignon, *Mythe de Psyche* (Paris, 1877), 35 és köv., 56 és köv., 80 és köv. 1. Psyche képe ott található Flavia Domitilla katakombájában. De Rossi, *Roma sott.*, I, 187 l.

⁶ Seneca, *Epist.*, XLI, 1 és Szent Ágoston, *De civ. Dei*, VI, 10; scholia ad Juvenal., X, 55; *Epist.*, *Dissert.*, III, IV, 7; Suetonius, *Cains*, 5. V. ö. Querolus, 247 és köv. 1. (I. Havel.)

⁷ Tertull., *Apók.*, 46.

⁸ Sueton., *Aug.*, 31; L. Renier, *Comptes rendus de l'Acad. des inscr.*, 1872, 410 és köv., 419, 455 l.; Allmer, *Revue épigr.*, 4 sz., 56—57 l.

jelzővel ruházta fel (*Lares augusti*) és minthogy a legtöbb helyi isten törvényes megmaradását a laresi címnek köszönhette, majdnem mind augustusi minősítést nyert (*numirta augusta*)? Ez összetett kultusz körül papság formálódott, melynek élén állt a fiamén, olyan érsekféle, ki az államot képviselte és amelynek tagjai voltak a seviri augustales, oly munkásokból és kispolgárokból álló testület, kik különösen ragaszkodtak a Lares- vagy a helyi istenségekhez. A császár Geniusa, természetesen, elnyomta szomszédait; az igazi állam-vallás Róma, a császár¹⁰ és a közigazgatás¹¹ kultusza volt. A Lares-istenségek igen kicsi valakik maradtak. Jehovah, az egyetlen helyi isten, ki konokul ellenszegült az augustusi társításnak és akit nem lehetett ártatlan keresztúti fétissé változtatni, megölte mind Augustus istenségét, mind az összes többi isteneket, kik oly könnyen odaengedték magukat a zsarnokság támogatására. A zsidóság harcban állt a bizarr ötvözetű kultusszal, melyet Róma mindenekre reá akart erőltetni. Róma e dologban kudarcot vall. Róma adja a világnak a kormányzást, a civilizációt, a jogot, a közigazgatás tudományát; de a vallást nem Róma fogja adni. A vallás, mely, látszólag Róma ellenére, valójában azonban Róma művéből, el fog terjedni, semmikép se Latium vallása vagy az Augustustól összetákolt vallás; az a vallás lesz ez, melyről Róma oly sokszor vélte, hogy megsemmisítette, Jehovah vallása.

Tanúi voltunk a nemes erőfeszítéseknek, melyeket a philosophia a végből tett, hogy megfeleljen a lelkek követeléseinek, kiket a vallás már nem elégitett ki. A philosophia mindent látott, kitűnő nyelven mindent

⁹ *Camulus Arigustus, Borvo Augustus* stb. *Sanctitati Jouis et Augusti*. Allmer, *Revue epigr.*, 9 sz., 135 L; v. ö. 10 sz., 153 és köv. 1.

¹⁰ *Comptes rendus de l'Acad. des inser.*, 1872, 462, 463 1.

¹¹ Még „a közvetett adók Geniusa“ is volt. Felirat, *Bull. de l'Inst. archéol. de Rome*, 1868, 8 és 9 1., v. ö. *ibid.*, 1869, 18 1. *Numini Augustorum et Genii portorii publici*. (Desjardins.)

kifejezett;¹² de ez nem volt népies formájú, nem hangzott vallásosan. A vallási mozgalmak csak papok közvetítésével mennek végbe.¹³ A philosophiának nagyon is igaza volt. A díj, melyet kínált, nem volt eléggé kézzel fogható. A szegény, a tanulatlan ember, ki nem közelíthette meg, valójában vallás nélkül, reménység nélkül volt. Az ember oly közepszerűnek született, hogy csak akkor jó, mikor álmodik. Illúsiók kellene neki, hogy megtegye, amit a jó szere tétéből kellene megtennie. E rabszolgának félelemre és hazugságokra van szüksége, hogy teljesítse kötelességét. A tömeget csak úgy lehet áldozatokra bírni, ha fizetést ígérnek neki értük. A keresztény önmegtágadása végső fokon nem más, mint ügyes számítás, Isten országának reményében végzett befektetés.

Az értelemnek mindig kis számmal lesznek a vértanúi. Az ember csak annak áldozza oda magát, amit hisz; már pedig amit hisz, az a bizonytalan, az irrationalis; az ember aláveti magát az észszerűnek, de ez nem hit. Íme, miért, hogy az értelem nem ösztökél a cselekvésre; inkább a félreállást sugalja. Semmiféle nagy forradalom se támad az emberiségben igen határozott eszmék, előítéletek, dogmatismus nélkül. Az ember csak úgy erős, ha együtt téved mindenekkel. A stoicizmus egyébiránt terhes volt egy tévedéssel, mely nagy ártalmára volt a népnél. Azt tartotta, hogy az erény azonos az erkölcsi érzéssel. A kereszténység megkülönbözteti a kettőt. Jézus szereti a tékozló fiút, az utcai leányt, mint bár vétkes, de alapjában jó lelkeket. A stoikusok szemében az összes

¹² *Cultus autem deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, uerum etiam majores nostri superstitionem a religione separaverunt.* Cicero, *De nat. deor.*, II, 28, *Puras Deus non plenas aspicit manus.* Publius Syrus. L. Galenus szép helyét, *De usu partium*, III, 10 (III. k., 237 l., Kuhn).

¹³ A régiek ezt igen jól észrevették. Strabo, I, II, 8; Tyr. Maxim., dissert. X.

vétkek egyenlők; a véték elmoshatatlan. A kereszténységnek minden bűnre van bocsánata. Miniéi többet vétkezett valaki, annál inkább az övé. Constantinus keresztény lesz, mert azt hiszi, csak a keresztények tudnak expiatiót az apának, ki megölte a fiát. A siker, melyet a II. századtól fogva a visszataszító bikaölés aratott, melyből a felavatandó vérrel borítva jött elő, mutatja, mennyire igyekezett a kor képzelme, hogy eszközöket találjon a bosszúsaknak vélt istenek lecsillapítására. Az összes pogány szertartások között a taurobolium az, melynek a keresztények leginkább félnek a versenytől,¹⁴ a haldokló pogányságnak ez volt mintegy az utolsó erőfeszítése Jézus vérenek napról-napra diadalmasabb érdemével szemben.

Egy pillanatig azt lehetett remény leni, hogy a *cultores deorum* társulatai megadják a népnek a vallási táplálékot, melyre szüksége volt.¹⁵ A II. század látta e társulatok felvirulását¹⁶ és lehanyatlását. A vallási jelleg lassanként letörlődött róluk. Némely országban még temetkezési rendeltetésüket is elvesztették és gazdasági szövetkezetteké, biztosítási és

¹⁴ Firmicus Malumus, *De eor. prof. rel.*, XXVII, 8; XXVIII, 1; Prudent., hymn., 10. V. ö. Capitol., *Ant. Phil.*, 13; Lamprid., *Heliog.*, 1; a Delisle úrtól felfedezett költemény, 57 és köv. vers; Orelli-Henzen, 1901, 2322 és köv.; 2351—2355, 2361, 6031 és köv.; Gruter, 29, 12; Mommsen, *Inscr. R. N.*, 1398—1402, 2602, 2604, 4078, 4735, 5307, 5308; *Corpus inscr. lat.*, IV, 497—509 sz.; Lecture márványai, *Mém. de la Soc. des ant. de Fr.*, III k. (1837) 121 és köv. 1.; *Coniptes rendus de l'Acad. des inscr.*, 1872, 473—474 1.; Allmer, *Rév. épigr.*, 1 sz., 6 és köv. 1.; 10 sz., 153 L; 11 sz., 167 és köv. L; Spon, *Ant. de Lyon*, új lenyom., 31, 352 és köv. 1.; de Boisseu, *Inscr. de Lyon*, 21 és köv. 1.

¹⁵ L. *Az apostolok*, 351 és köv. 1. Túlsókat tagadták ez egyesületek vallási jellegét. Foucart, *Des associations religieuses chez les Grecs* (Paris, 1873). Boissier úr nagyon jól meg látta az igazságot (*Rév. archéol.*, 1872, febr., 81 és köv. L).

¹⁶ A társulatokra vonatkozó feliratok Nerva idejéből valók.

nyugdíjpenztárákká,¹⁷ kölcsönös segélyegyesületekké¹⁸ váltak. Csak a keleti istenek kultuszának hódoló collegiumok (pastophorok, isiaszták, dendrophorok, a Nagy Anya tisztelői) körül voltak ájtatoskodók. Világos, hogy ez istenek sokkal közelebb voltak a vallásos érzésnek, mint a görög és italiota istenek. Csoportosultak köréjük; híveik hamarosan társak és barátok lettek, míg a hivatalos istenek körül, legalább szív szerint, nem volt, ily egybefogódzás.¹⁹ A vallásban csak a kevéssé számostagú szektáknak sikerül meg-alapítaniok valamit.

Oly édes az embernek olybá tekinteni magát, mint aki az igazság kis arisztokráciájához tartozik, azt hinni magáról, hogy, kevés kiváltságossal együtt, birtokában van a jó kincsenek! A kevélység megkapja benne a maga részét; a megalázott, mindenkitől megvetett zsidó, a syriai metuali alapján impertinens, lenézéssel teljes ember; semmiféle sértés se érinti; a maga körében roppant büszke reá, hogy ő a választott nép! Napjainkban is akármelyik nyomorúságos spiritiszta egyesület több vigasztalást nyújt tagjainak, mint a józan philosophia; egész sereg ember boldogságát leli fel ez agyrémekben, hozzájuk kapcsolja erkölcsi életét. A maga idejében az abracadabra vallási gyönyörűségeket szerzett és némi jóakarattal fenéséges theológiát. lehetett benne találni.

Isis kultusza már Kr. e. a IV. században bemene-

¹⁷ L. Renier, *Inscriptions romaines de l'Algerie*, 70; Boissier, *l. c.*, 91 és köv. 1.

¹⁸ *Mém. de l'Acad. des inscr.*, idegen tudósok, VIII k., 2. r., 184 és köv. 1.

¹⁹ A pogányság, ahogy azt, Constantinus alatt, Firmicus Maternus feltünteti, sokkal inkább Isis, Mithra, az Égi Szűz vallása, semmint a régi görög vagy római kultusz. L. a Delisle úrtól felfedezett költeménvt Prudentius függelékében. *Bibi, de Véc. des chartes*, 6. sor., III k., 297 és köv. 1. V. ö. de Rossi, *Bullettino*. 1868, 49 és köv. 1.; *Revue archéoi.*, 1868, június (Ch. Morei), 451 és köv. 1.; *Hermes*, IV. k. (Mommsen), 350 és köv. 1.

telt nyert Görögországba.²⁰ Az egész görög és római világ valósággal el volt árasztva tőle.²¹ E kultusz, ahogy ábrázolása Pompei és Herculenum festményein²² látható, tonsurás és szakáltalan papjaival, kik valami karingfélélt viseltek, nagyon hasonlított a mi istentiszteleteinkhez; minden reggel a sistrum, mint a mi községeinkben a harang, misefélére hívta a híveket, mely után oktatás, a császárért és a birodalomért való imák következtek és amelyet a Nílus vizével való meghintés és *Ite missa est* fejezett be.²³ Este volt az üdvözlés; jó éjszakát kívántak az isten* nőnek; megcsókolták a lábát. Voltak bizarr szertartások, burleszk körmenetek az utcákon,²⁴ amikor a hívek vállukon vitték isteneiket.²⁵ Másszor megkol-dultak, exotikus díszben, ami nevetésre gerjesztette az igazi rómaiakat.²⁶ Az egész meglehetősen hasonlított a déli országok vezeklő egyesületeihez. Az isiaszták borotvált fejjel jártak, gyors tunikában, mely egy-

²⁰ Pireusi felirat, 42—45 sor, id. Foucart, *Des associations*, 128 és köv., 187 és köv. 1. L. Pausanias, I, XLI, 3; II, IV, 6; XIII, 7; X, XXXII, 3.

²¹ L. *Az apostolok*, 342 1.; *Corpus inser. lat.*, I, 1034 sz.; II, 33, 981; Cic., *De dióin.*, I, 58; Ovid., *Ám.*, II, XIII, 11, 17; Dió Cass., XLVII, 15; Lili, 2; Orelli-Henzen, 1871 és köv., 2035 és köv.; 2335, 2351, 2352, 5832 és köv., 5962, 6027—6030, 6385, 6666; Mommsen, *Inscr. R. N.*, 1090; Gruter, 27, 2; 82 és köv.; *Corpus inscr. gr.*, 2955, 5993 és köv., 6003 és köv.; Franz, *Elem. epigr. gr.*, 333—334 1. *Pausarii Isidis* Arlesben, *Bull. de la Soc. des antiqu. de France*, 1876, 207—208 1. Isis- és Serapus-Cainpák, Louvre, Biblioth. nat., Bellori, Passeri.

²² L. a híres herculanumi festményt, Brettinger, *Die Isis-vesper, Minerva*, 1809; *Millin, Mag. encycl.*, 1810, II k.; a pompeii festményeket a nápolyi múzeumban; a Pompeiből és Herculanumból előkerült szoborműveket, hieroglypheket és az egyiptomi kultusz különböző tárgyait ugyanabban a múzeumban. L. továbbá a Rómában, a Farnesina közelében felfedezett ház festményeit.

²³ Juv., VI, 525 és köv.; Servius, *ad Aen.*, II, 116; Apul., *Met.*, XI, az egész.

²⁴ Apul., *Met.*, XI, 8.

²⁵ Lamprid., *Comm.*, 19.

²⁶ Vai. Max., VII, III, 8 (Rom.).

szersmind halottas ruhájuk is volt.²⁷ Mindehhez kis körökben lejátszódott csodák járultak, hitszónoklatok, beöltözések,²⁸ izzó imádságok, keresztelések, gyónások, véres vezeklések.²⁹ A beavattatás után élénk áhítat fogta el az embert, mint amilyen a középkorban a Szent Szűz iránt; már csak az istennő képének látára gyönyört éreztek.³⁰ A tisztálkodások, expiatiók ébren tartották a lelket. Légióként pedig e kegyes komédiák szereplői között gyengéd összetartozás érzése keletkezett; egyik a másiknak atya, fiú, testvér, nővér volt.³¹ E kis szabadkőművességek, jelszavaikkal, mint aminő a keresztényeknél az *IX&YC* volt, mély és titkos kapcsolatokat teremtettek.³²

Osiris, Serapis, Anubis ugyanoly kegyeltek voltak, mint Isis.³³ Különösen a Jupiterrel azonosított Serapis vált egyikévé azoknak az isteni neveknek, melyet akik bizonyos monotheismusra³¹ és az éggel való benső összeköttetésre vágytak, leginkább felkaroltak. Az egyiptomi isten valóságos jelenléttel szerepel; szüntelen észrevehető; álmokkal, folytonos megjelenésekkel nyilvánítja ki magát; az ilymódon felfogott vallás állandóan tartó szent csók a hívő és istensége között.³⁵

²⁷ Plut. (ut fertur), *De Is. et Os.*, 3 és köv.; Artemid., *Onirocrit.*, I, 23.

²⁸ Apul., *Met.*, XI, 15, 25.

²⁹ Ovid., *Pont.*, I, I, 51; Apul., *Met.*, XI, 23; Juvenal., VI, 523; Seneca, *De vita beata*, 27, Lamprid., *Commod.*, 9.

³⁰ Apul., *Met.*, XI, 24, 25. *Una quae es omnia, dea Isis*, Orelli, 1871.

³¹ Apul., *Métám.*, XI, 52. *komplexus sacerdotem et meum jam parentem.*

³² *Occultis se notis et insignibus noscunt et amant mutuo pene antequam noverint.* Min. Fel., 9. V. ö. Lucian, *Peregr.*, 13.

³³ Lamprid., *Commod.*, 9; a Delisle úrtól felfedezett költemény, 50, 91 és köv. vers.

³⁴ Dio Cassius, LI, 16; Lili, 2; Sueton., *Vesp.*, 7; *Corpus inser. gr.*, 5993 és köv., 6131 b. sz.; Rutilius Namatianus, *Ifin.*, I. 375 vers. Az *EIU ZI }C CEPADIC* feliratú vésett kövekre nézve 1. *Bulletin de la Soc. des antiquaires de France*, 1859, 191 és köv. 1.

³⁵ Apul., *Métám.*, XI, 19. V. ö. Orelli, 6029 sz.

Főként a nők vonzódtak ez idegen kultuszokhoz.³⁶ A nemzeti kultusz hidegen hagyta őket. A hivatásosan ledérek különösen majdnem mind hódoltak Isisnek és Scapisnak;³⁷ Isis templomai szerelmi találkozó helyeinek számítottak.³³ Az e kápolnafélék bálványai fel voltak ékesítve, mint a madonnák.³⁹ A nők közreműködtek a szertartásokban; szent címeket viseltek.⁴⁰ Minden áhitatra gerjesztett és elősegítette az érzékek excitálását: sírás, szenvedélyes ének, fuvolaszó mellett való tánc, az isten halálának és feltámadásának megemlékező ábrázolása.⁴¹ Az erkölcsi fegyelem, ha nem is volt komoly, annak látszott. Voltak böjtök, tilalmak, megtartózkodási napok. Ovidius és Tibullus oly hangerővel panaszkodnak a kár miatt, melyet e napok miatt élvezeteikben szenvednek, hogy látszik, az istennő csak vajmi korlátolt sanyargatást kívánt e szép ajtatokodóktól.

Ellentállás nélkül, sőt jóindulattal fogadtak egy sereg más istent is.⁴² Az égi Juno,⁴³ az ázsiai Bellona,⁴⁴ Sabazius,⁴⁵ Adonis,⁴⁶ a syriai istennő⁴⁷ mind talált hívekre. A különböző kultuszoknak a katonák voltak a széthordozói, annál a szokásuknál fogva, hogy sor-

³⁰ Titus-Livius, XXXIX, 15; Plutarchos, *Marius*, 17; Ovid., *Fast.*, IV, 309; Juvenalis, VI, 523; Strabo, VII, III, 4; Plutarchos, *Prc.ec. conjug.*, 19.

³⁷ Catullus, X, 26; Tibullus, I, III, 23.

³⁸ Ovid., *De arte am.*, I, 78; Juvenalis, VI, 489.

³⁹ Mommsen, *laser, regni Neapol.*, 5354 sz.; *Corpus inscr. lat.*, II, 3386.

⁴⁰ Orelli-Henzen, 1491, 6385 sz.; Mommsen, *Inscr. regni Neap.*, 1398, 1399.

⁴¹ Sehol, ad Juv., VIII, 29.

⁴² Lucian, *Cone, deorum*, I, 9, 10; *Jupiter trag.*, 8; Madaur. Maxim., id. Szent Ágoston, *Ep.*, I, 16.

⁴³ Mommsen, *Inscr. R. N.*, 4608 sz.

⁴⁴ Seeca, *De vita beata*, 2I.

⁴⁵ Vai. Max., I, III, 2; Orelli, 1259 sz.; *Movodov τη§ ἱναγγ. Grob's* 164 és köv. 1. (Smyrna, 1880).

⁴⁸ Ovid., *De arte am.*, I, 75.

⁴⁷ Sueton., *Nero*, 56.

ban felvették az országok vallásait,⁴⁸ amerre jártak. Hazatérve templomot, oltárt szenteltek helyőrségi emlékeiknek. Innen erednek azok a baalbeki, dolicaí⁴⁹ Jupiternek szóló felajánlások, melyek mindenféle találhatók a birodalomban.

Főként egy ázsiai isten tartotta egy pillanatra függőben a kereszténység sorsát és kevésbe múlt, hogy nem lett a tárgya egy oly egyetemes propagandájú kultusznak, mely az emberiség egész tömegeire terjeszti ki uralmát. Az ősi árja mythológiában *Mitra* egyik neve a napnak.⁵⁰ E név az achemenidák idejébéli perzsáknál elsőrangú istennek vált a nevévé.⁵¹ A görög-római világban először Kr. e. 70 körül halottak róla.⁵² Divatra csak lassan tett szert.⁵³ Csak a II. és III. században következett be, hogy Mithra kultusza, nagy gondosan kidolgozva azoknak a mysteriumoknak a típusára, melyek a régi Görögországban oly mély hatással voltak, rendkívüli sikert ért el.⁵⁴

⁴⁸ *Religio*: Apul., *Métám.*, XI, 25; Orelli, 2338, 2339; Mommsen, *Inscr. R. N.*, 2556.

⁴⁸ *Corpus inscr. lat.*, III, 1614; Orelli, 1232—1235.

⁵⁰ J. Darmesteter, *Ormazd et Ahriman*, 62 és köv. I.; *the Zend-Avesta*, I, LX és köv. 1.; A. Maury, *Crog. et lég.*, 159 és köv. L; Alex Müller, *Relig. de l'Inde*, 237 és köv. 1. (Darmesteter ford.)

⁵¹ Ékirásu feliratok: Norris, *Journal of the A. As. Soc.*, XV, 159 1.; Benfey, *Keilenschriften*, 67 1. Kanerhesi pénzérmek: Lassen, *Ind., Alt.*, II, 837 1. Zoroasteri szövegek: Windischmann, *Mithra*, Leipzig, 1857; Spiegel, *Khorda Avesta*, 79 és köv. L; Kossowicz, *Decern. Send. exc.*, 71 és köv. 1.; de Harte, *Avesta*, II, 226 és köv. 1.; ugyanő *Maisonneuve Biblit oth. orientale-jában*, V, 445 és köv. 1.; Hovelacque, *l' Avesta*, 176 és köv. 1. Achemenida nevek *Mitrad tes*, *Mitrobates* stb. Herodot., I, 131; Xenophon, *Cyrop.*, VIII, V, 53; *Oecon.*, IV, 24; Plutarchos, *Artax.*, 4; *Alex.*, 30; *De Is. et Os.* 46 (Theopomposból); Duris, Müller, *Fragm. hist. gr.*, II, 472 és köv. 1.; Strabo, XI, XIV, 9; XV, III, 13; Quintus, Cortilis, IV, XLVIII, 12.

⁵² Plutarch., *Pomp.*, 24.

⁵³ Orelli-Henzen, 5844 sz.

⁵⁴ *Corpus inscr. gr.*, 6008 és köv. sz.; Orelli-Henzen, 1901, 2340 és köv., 5845—5847, 6042 5; Mommsen, *Inscr. R. N.*, 2481; Stat., *Theb.*, I, 720; Dio Cassius, LXIII, 5; Porphyr., *De abstin.*,

Hasonlatossága a kereszténységgel oly szembeötlő volt, hogy Justinus és Tertullianus sátáni plágiomot látlak benne.⁵⁵ A mithriacismus ismerte a keresztelési,⁵⁶ az cucharistiát, az agapékat,⁵⁷ a vezeklést, az expiatiókat, a kendeket. Kápolnai nagyon hasonlítottak a kis egyházakhoz. A beavatottakat testvéri köteléssel tűzte egymáshoz. Sokszor mondtuk, a kornak ez volt a nagy szükséglete. Oly gyülekezeteket óhajtottak, amelyekben az emberek szerethették, támogathatták, megfigyelhették egymást, társulásokat, melyek teret engednek (mert az ember nem tökéletes) mindenféle kis hiúságos iparkodásoknak, ártalmatlan, gyermekes zsinagógái becsvágyaknak. Sok tekintetben a mithriacismus hasonlított a szabadkőművességhez. Voltak benne fokozatok, bizarr nevű⁵⁸ beavattatási rangjelzések, egymásra következő próbatételek, ötvennapos böjt, réttentések, ostorozások.⁵⁹ Élénk jámborság sarjadt e műveletek nyomán. Hittek a beavatottak halhatatlanságé-

it, 56; IV, 16; Marini, *Áru.* 529 1.; Lucian., *Deorum cone.*, 9; *Jupiter trag.*, 8; Commod., *Instr.*, XIII, 169 és köv. vers; Firmicus Malernus, 5; Lajard, *Rech. sur le culte de Mithra* (1867) és *Introduction*, atlasz (1847).

⁵⁵ Szent Justin., *Apol.* I, 66; *Diai.*, 70, 78; Celsus, id. Orig., VI, 22; Commodian., *Instr.*, 1. c.; Tertull., *De praeser.*, 40; *De corona*, 15; *De baptismo*, 5; Szent Ágost., *In Joh.*, tract. VII, 6. V. ö. Szent Pál, 269 I.; *A kereszt. Egyház*, 374 1. L. Le Slant, *Inscr. chrit.*, II, 71—73.

⁵⁶ L. *Mihir yast*, 122, Windischmann.

⁵⁷ *Revue arch.*, 1872, aug., 70 1.

⁵⁸ Gruter, 27, 1087 1.; Orelli-Henzen, 2335, 2340—2356, 584; Tertull., *De cor.*, 15; *Adu. Marc.*, I, 13; Porphy., *De abstin.*, IV, 16; *De antro nymph.*, 15, 16; Szent Jerom., *Epist.*, 51, *ad Laetam*, Mart., 591 1.; Xuidas, a szónál. L. *Bull. de corr. arch.*, 1868, 98 1.

⁵⁹ Lamprid., *Commod.*, 9; Tertull., *De cor.*, 15; Nazianzi Szent Gergely, (*Irat, stelit.*, I, in JuL, 77 1., Col. kiad.; *ibid.*, 89 1. (70 és 89 §, Paris); *Orat.*, XXXIX, 626 1. és Crétai Illés, Nicetas, Nonnus comment., II, 325., 501, 510—511. L. főként az Esquilinuson talált érdekes emlékműveket, *Bullettino deda Commissione archeol. municipale*, II (Róma, 1874), 224 és köv. 1.

ban, a tiszta lelkek paradicsomában.⁶⁰ A kehely mysteriuma, mely annyira hasonlított a keresztény Úrvacsorához, a mi ájtalos congregatióinkra emlékeztető esti összejövetel, ⁶¹ melyeket »barlang«-okban, vagyis kis oratóriumokban tartottak, ⁶² népes papság, ⁶³ melynek nők is voltak tagjai, ⁶¹ szörnyűséges, de megragadó taurobolaris expialiók, ⁶⁵ mindez jól megfelelt a római világ bizonyos materialista vallásosságra irányuló áttazásának. A régi phrygiai sabaziák erkölstelensége nem tűnt el, de bizonyos pantheismus és mysticismus, néha meg a Prédikátor módjára való nyugodt skepticismus leplezte.⁶⁶

El lehet mondani, ha a kereszténységet valami halálos betegség megakasztotta volna növekedésében, a világ mithraista lett volna. Mithrát egybe lehetett olvasztani Attis-szal, Adonis-szal, Sabazius-szal, Menne!,⁶⁷ akik már régóta tudták könnyeztetni az asszo-

⁶⁰ Milhriacista katakomba a via Appia-n, Praclxatus temetője szomszédságában, Vibia és Vincentius sírja. Garrucci, *Tre sepoleri* (Nápoly, 1852) és Cahier és Martin, *Mél. d'archéol.*, IV k. (Paris, 1856). V. ö. *Revue archéol.*, 1872, február, 124—125 l.

⁶¹ 'ExzÁZ/ozn', *ovvaγωγή*.

⁶² Szent Clemens Mithraeumja: de Rossi, *Bullettino*, 2. sor., 1870; F. Gori, *Buonarotti*, II. sor., V k., 1870, nov.—dec.; *Revue archéol.*, 1872, 65 és köv. 1. Mithra-barlang Ostiában, Commodus alatt (Rossi).

⁶³ *Sacerdos, antistes, hierophantes*. L. *Revue archéol.*, 1866, május, 323 és köv. 1.; Orelli, 1597, 2353. *Septem pH sacerdotés*, Vincentius sírjában.

⁶⁴ *Revue archéol.*, 1. c.

⁶⁵ *Corpus inser. gr.*, 6012 b sz.

⁶⁶ Vincentius sírjának legalább is kétértelmű felirata (a *benefac* értelmére nézve 1. Le Blant, *Revue archéol.*, 1875 június, 358—362 l.); szemközt M. Aurelius határozottan obseen felirata; mellette *Venus aversa*. Garrucci, *l. c.*; Orelli-Henzen, 6042 sz. V. ö. a fentebb említett esquilinusi leleteket.

⁶⁷ Maury, *Rel. de la Gr.*, III, 93, 131—132 l. Vincentius sírjában oly dolgok láthatók, melyek mind a sabazianus, mind a mithraista babonákra, sőt a kereszténységre is emlékeztetnek. *Angelus bonus*, . . . *bonorum iudicio iudicati*. L. *Revue arch.*, 1874, nov. és dec.; 1875 január.

nyokat, A katonák is nagyon felkarolták e kultuszt. Megtérve tűzhelyeikhez, elvitték a határmenti tartományokba, a Rajnához, a Dunához. Éppen ezért a mithrucismus jobban ellenállott a kereszténységnek, mint a többi kultusz. Hogy leverhessék, azokra a szörnyű csapásokra volt szükség, melyeket a keresztény császárság mért reá. A legtöbb emlék, melyet a Nagy Istennő és Mithra imádói emeltek, a 376. és 377. évből maradt reánk.⁶⁸ Igen tekintélyes senatorialis családok tartoztak a hívek közé, akik is saját költségükön helyreállították a lerombolt barlangokat és hagyományokkal meg alapítványokkal örökkévalóságot akartak adni a halálra sebzett kultusznak.⁶⁹

Ez exotikus kultuszoknak a rendes formája és sikerük fő oka a mysterium volt. A benyomás, melyet a felavatás tett, igen mély volt, ugyanúgy mint ma a szabadkőművességé, mely bár merőben üres, mégis sok léleknek szolgál táplálékul. Valami olyasféle volt ez, mint az első áldozás: egy napra az ember tiszta volt, kiváltságos lény, ki mint boldoggá avatott, mint valamely szent állt a jámborok gyülekezete előtt, koszorúval a fején, gyertyával a kezében. Sajátos mutatványok, óriási bábuk, fénynek és homálnak váltakozása, a túlvilág! élet valóságnak vett feltűntetése oly buzgó áhítatot sugalmaztak, melynek emléke kitörülhetetlen maradt.⁷⁰ Vegyült hozzá nem egy kétes jellegű és az ókori rossz erkölcsöktől visszaélésre fordított érzés is.⁷¹ Mint a katolikus confr-

⁶⁸ Le Blant, *Inscr. chrét.*, I, 497 l.

⁶⁹ De Rossi, *Bull.*, 1865, 8 I.; 1867, 76 I.; 1868, 53, 57, 69 1.; Henzen, *Bull. de cirr. arch.*, 1867, 174—176!.; 1868, 90—98 1.; *Beuue arch.*, 1872, aug., 73 1.; Himerius, *Orat.*, VII, 2, 510 L, Wernsdorf kiad.; Julian., *Oral.*, IV, 201 1.; *Caes.*, 432 1., Hertlein; Socrates, III, 2; Sóz., V, 7; Philostorg., VII, 2; Photius, cod., CCLXXXV 483 1.; a Delisle úrtól felfedezett költemény, 47 és köv. v.; Mommsen, *Hermes*, IV, 350 és köv. 1., Szent Jerom., *Epist.*, 51, ad Laelam, 591 h.; Nolai Paul., *Poéma ultimum*, vagy *Adu. pag.*, 110 v. (Migne kiad., 701—702 h.)

⁷⁰ Apul., XI, 21, 23, 24, 25.

⁷¹ *Mystes* (Hor., *Od.*, II, X, 10) oly gyermek, ki majdnem leánynak volt öltöztetve. L. M.-Aurelius feliratát. Garrucci, *l. c.*

ternitásokban, azt tartották, hogy az eskü köt; kitar-
tottak mellette, ha már nem is hittek benne; mert
valami különös kegynek, a tömegtől megkülönböztető
jellegnek a fogalma kapcsolódott hozzá. Mind e keleti
kultuszok pénzzel jobban el voltak látva, mint a nyu-
gatiak.⁷² A papok többet számítottak bennük, mint a
latin kultuszban:⁷³ különböző rendfokozatú testülete-
ket alkottak.⁷⁴ valami a világtól visszavonult szent
milíciát, melynek megvolt a szabályzata.⁷⁵ E papok
komoly, mint ahogy ma mondanák, papos arckifeje-
zéssel jártak;⁷⁶ fejükön ott volt a tonsura, volt milrá-
juk, külön jelmezüik.⁷⁷

Oly vallásnak, mely, mint Tyanai Apolloniusé,
egy Isten földi vándorlásának hiedelmén alapult, kü-
lönösen kilátásai voltak a sikerre. Az emberiség keresi
az eszményt; de azt akarja, hogy az eszmény valamely
személyben testesüljön meg; nem szeret abstractiót.
Ember, aki megtestesülése az eszménynek és aki-
nek életrajza keretül szolgálhat a kor összes áhítózá-
sainak, ez volt, amit a vallási közhangulat kívánt.
Tyanai Apollonius Evangéliuma csak félsikert ért;
Jézusé teljesen bevált. A képzelet és a szív szükség-
letei, melyek az embereket foglalkoztatták, éppen
olyanok voltak, amelyeknek a kereszténység teljes
kielégítést adott. Az ellenvetések, melyeket a keresz-
ténység azokban az elmékben támaszt, kiknek a ratio-
nalis kultúra lehetetlenné teszi, hogy elfogadják a
természetfelettit, akkor még nem szólaltak meg. Áltá-
lában nehezebb megakadályozni az embert, hogy higy-
jen, mint rábírní, hogy ne higyjen. Különben is
soha század nem volt hiszékenyebb, mint a II. század.

⁷² Lucian., *Jup. trag.*, 8.

⁷³ Apul., *Me^l am.*, XI, 15, 25; Orelli, már idézett feliratok
és mithraikus feliratok, 2340 és köv. sz.

⁷⁴ *Corpus inser. gr.*, 6000 sz.

⁷⁵ Apuk, XI, 15; Tertull., *De corona*, végső paragr.

⁷⁶ Servius, *ad Aen.*, VI, 661; Ch. Müller, *Fregin, histori-
corum graccorum*, III, 497 1.

⁷⁷ *De Is. et Os.*, 3.

Mindenek elfogadták a legképtelencbb csodákat is; a közkeletű mythologia, miután eredeti értelmét elvesztette, eljutott az együgyűség legszélsőbb határáig. Az áldozat, melyet a kereszténység az értelemtől követelt, kisebb volt, mint amelyet a pogányság feltételezett. A kereszténységhez való megtérés tehát nem a meg-rögzött hiszékenységről tanúskodott, hanem szinte valami aránylagos józan ész műve volt. Még a rationalista szempontjából is a kereszténység haladásnak volt tekinthető; a vallásilag felvilágosodott ember volt az, aki elfogadta. A régi istenek hive a *paganus*TM volt, a paraszt, ki mindig húzódozik a haladástól, elmarad százada mögött, amiként majd egyszer, talán a XX. században, a végső keresztények lesznek azok, kiknek pagani, »a mezőiek« lesz a nevük.

Két lényeges pontban, a bálványok kultuszára és a véres áldozatokra nézve a kereszténység megfelelt a kor, ahogy ma mondanák, *leg haladottabb* eszméinek és bizonyos csatlakozásban volt a stoicismussal.⁷⁹ A kének hiánya, mely a nép részéről az atheismus vádiát⁸⁰ vonla a keresztény kultuszra, tetszett a jó elméjüeknek,⁸¹ kiket a hivatalos bálványimádás felháborítóit.⁸² A véres áldozatok a legsértőbb felfogást foglal lák magukban az istenség felől.⁸³ Az eszesok, elkasaiták, ebionilák, mindenféle szektabeli

⁷⁸ L. Bull. *deda commissione arch, comunale di Roma*, 1877, okt.—dec., 241 és köv. 1.

⁷⁹ V. ö. Bernays, *Die herakWischen Briefe* (Berlin, 1869), 25—26. 30—37, 60 1. Szent Jnslinus alkalmasint olvasta volt Heraklitos hamisított leveleit. Bernays, *op. u.*. 35—36 1.

⁸⁰ *Judaeo gens contumelia numinum insynis*. Plinius, *H. N.*, XIII. 4 19).

⁸¹ L. Strabo, XVI, II, 35, 36. V. ö. Marcus Aurelius hamisított level!'. Szent .1'stinus függelékében.

⁸² Mint tetőpontját az ostobaságnak L. Seneca, *Fragm.*, 36 (Haase kiad.).

⁸³ Lucian., *De sacrifi'ciis*: Tbeophrastos, *De pic'ate*, Bernavs kiad. (Berlin. 1866); Galen., *De usu part.*, III, 10 (III k., 237 1.1. V. ö. a Justmusnak tvlajdonítóit *De monarchia*. 4 fAlex. Kelem., *Strom.*, V, 14; Euseb., *Praep. evang.*, XIII, 13

⁸⁴ *D os diō téλους δί,ν.αιος ίόν*).

keresztények, — c tekintetben a régi próféták⁸⁴ örökösei — e részben bámulatos érzékkel voltak a haladás irányában.⁸⁵ A húst kirekesztették még a húsvéti lakomából is.⁸⁶ így alapították meg a tiszta kultuszt. A vallás alantas részét azok a műveletek teszik, melyekről úgy tartják, hogy önmaguktól hatékonyak. Jézus, ha nem is személyes cselekedeteivel, de a neki tulajdonított szereppel végződését jelenti e műveleteknek. Mire valók az áldozatok? Jézusé felér az összes többivel. Husvét? Jézus az igazi húsvéti bárány. A *Thor*c? Jézus példája sokkal többet ér.⁸⁷ Szent Pál ezzel az okoskodással rombolta le a Törvényt, a protestantismus ezzel ölte meg a katholicismust. Ekként a Jézusban való hit helyettesített mindent. A kereszténység ereje éppen túlzásaiból eredt; a dogma, hogy Jézus mindent elvégzett hívének megigazulására, haszontalanokká bélyegezte a cselekedeteket, elcsüggesztett a hiten kívül minden más kultusztól.⁸⁸

A kereszténységnek tehát roppant előnye volt az államvallás felett, melyet Róma pártfogolt és a különböző kultuszok felett, melyeket megtűrt. A pogány ok homályosan sejtették is ezt. Mikor Alexander Severus tervbe vette, hogy templomot emel Krisztusnak, felmutattak neki régi szövegeket, melyekből kitűnt, hogy ha e tervet megvalósítja, mindenki keresztény lesz és a többi templom elhagyatva fog állani. Juliano hiába fogja megkísérelni, hogy a hivatalos kultusz javára érvényesítse a szervezetet, mely az Egyházat erőssé tette;⁸⁹ a pogányság nem hajlik az átalakulásra, mely ellenkezik természetével. A kereszténység rákényszeríti magát és pedig egész teljességében, a birodalomra. A vallás, melyet Róma el fog terjeszteni a világon, éppen az a vallás lesz, mely

⁸⁴ Ezsaiás, I, 6; Zsolt., XL, L, LI.

⁸⁵ Hilgenfeld, *Nov. Test, extra can. rec.*, IV, 34, 37 1.

⁸⁶ *Ibid.*, 37 1., lent.

⁸⁷ L. *Szent Pál*, 486 1.; *Az Antikrisztus*, 225 1.

⁸⁸ Lamprid., *Alex. Sen.*, 51.

⁸⁹ Tillemont, *Nem.*, VII, 416—420 1.

ellen a legélénkebben hadakozott volt: a judaism.us keresztény formában. Nem hogy meg kellene lepetve lennünk a kereszténység sikerétől a római birodalomban, de inkább azon kell csodálkozni, hogy c forradalom ily lassan következett be.

A kereszténység mélyen érintette az államelveket, a római politika alapját. Ez elvek százötven éven át erélyesen védekeztek és késleltették a győzelemre hivatott kultusz uralomrajutását. Azonban ez az uralomrajutás elkerülhetetlen volt. Meliton igazat mondott. A kereszténységre az a sors várt, hogy a római birodalom vallása legyen. A Nyugat még ugyancsak vonakodott; Kis-Azsiában és Syriában ellenben sűrű tömegekben volt keresztény lakosság, melynek politikai jelentősége napról-napra növekedett. A birodalom súlypontja erre az oldalra helyezkedett. Már érezni lehetett, hogy akadhat nagyra vágyó, ki kísértetbe jön, hogy a tömegekre támaszkodjon, melyeket a koldusság az Egyház kezébe juttatott és amelyeket az Egyház viszont annak a Caesar-nak adhat a kezébe, ki kedvez neki. A püspök politikai szerepe nem Constantin idejében kezdődik. A keleti nagy városok püspöke már a III. századtól fogva olyanféle személyiségnek tűnik fel, mint amilyen ma Törökországban a görög, örmény stb. keresztények püspöke. A hívek lététéi, a végrendeletek, a gyámság alatt levők ügyei, szóval a gyülekezet egész közigazgatása reá vannak bízva. Köztisztviselő a köz-elöljáróság mellett,⁹⁰ kit ez utóbbinak minden hibája hatalmasabbá tesz. Az Egyház a III. században már nagy ügynöksége a népi érdekeknek, amely pótolja, amit a birodalom elmulaszt. Érzik, hogy majdan a birodalom csődbejutván, a püspök lép az örökébe. Ha az állam nem akar foglalkozni a társadalmi problémák-

⁹⁰ Figyelembe veendő Szent Babylas rendkívüli szerepe Antiochiában. Samosatai Pálra nézve 1. lentebb. Gallianus császárnak a püspökökhöz intézett levelei vajmi figyelemreméltók (Eus., *H. E.*, VII, XIII f.).

kal, ezek külön, oly társulások útján lelnek megoldást, melyek lerombolják az államot.

Róma dicsősége, hogy megkísérelte az emberi társadalom problémájának theocratia, természetfeletti dogma nélkül való megoldását. A judaismus, a kereszténység, az izlamismus, a buddhismus viszont nagy intézmények, melyek az emberi életet egész teljességében kinyilatkoztatott vallások keretébe fogják. E vallások magát az emberi társadalmat jelentik; kívülük semmi nincs. A kereszténység diadala ezer évre megsemmisítette a polgári életet. Az Egyház, ha úgy tetszik a közület, de vallási formában. Hogy valaki e közület tagja legyen, nem elég beleszületnie; metaphysikai dogmát kell vallani hozzá és ha valakinek az elméje nem tud hinni e dogmában, az az ő baja. Az izlamismus csak ugyanezt az elvet alkalmazta. A mosé, ugyanúgy, mint a zsinagóga és a templom, központja minden életnek. A középkor, a kereszténység, az izlamismus és a buddhizmus uralmának korszaka, ugyancsak a theokratia aerája. A renaissance mesteri húzása volt, hogy visszatért a római joghoz, mely lényegében laikus jog, vissza a philosophiához, a tudományhoz, az igaz művészethez, a minden kinyilatkoztatáson kívül álló értelemhez. Ennél is kell maradni. Az emberiség legfelsőbb célja az egyének szabadsága. Már pedig a theokratia, a kinyilatkoztatás sohasem fogja megteremteni a szabadságot. A theokratia a hatalommal felruházott embert Isten tisztviselőjévé⁹¹ teszi; az értelem mindennek akarátának és jogának megbízottjaként fogja el.

⁹¹ *Λειτουργοί εοῦ*. Rom., XIII, 6.

XXXII. FEJEZET.

A kereszténységtől felidézett társadalmi és politikai forradalom.

Ekképpen amily mértékben a birodalom hanyatlak, a kereszténység emelkedik. A III. századon át a kereszténység, mint a vámpír, szívja az antik társadalmat, elvonja összes erőit és előidézi azt az általános elernyedést, mely ellen hiába küzdenek a hazafias császárok. A kereszténységnek nincs szüksége, hogy erőszakkal támadjon; elég, ha bezárkózik egyházaiba. Azzal áll bosszút, hogy nem szolgálja az államot, lévén, hogy majdnem egyedüli letéteményese az erőknak, melyek nélkül az állam nem boldogulhat. Az a nagy harc ez, melyet ma konzervatívjeink folytatnak az állam ellen. A hadseregnek, a közigazgatásnak, a nyilvános intézményeknek szükségük van bizonyos mennyiségű komolyságra és becsületességre. Ha az osztályok, melyek e komolyságot és becsületességet rendelkezésre állíthatják, félreállanak, az egész megszenved tőle.

Az Egyház a III. században, magának ragadván az életet, kimeríti a polgári társadalmat, véré veszi, kiüresíti. A kis társaságok megölték a nagy társadalmat. Az antik életet, mely merőben külső és férfias élet, dicsőséget, hősiességet, polgári eredményeket kívánó, a fórumon, színházban, gymnasiumban lejátszódó élet volt, legyőzi az antimilitarista,

homályt kedvelő, kis emberi, elzárkózott zsidó élet. A politika nem oly emberekre számít, kik nagyon is elvonatkoznak a földtől. Ha az ember arra határozza magát, hogy vágyai csak az égre irányuljanak, itt lent többé nincs országa. Szerzetesekből vagy yogikból nem lehet nemzetet formálni; a világ gyűlölése és megvetése nem jó előkészület az élet harcára. India, mely az összes ismert országok között leginkább áldozott az aszketizmusnak, időtlen idők óta nyitva áll minden hódítónak. Némely tekintetben ugyanígy volt Egyiptommal is. Az aszketizmus elkerülhetetlen következménye, hogy mindent, ami nem tartozik a valláshoz, frivolvnak és alárendeltnek vétet. A fejedelem, a harcos a paphoz viszonyítva,¹ csak megannyi műveletlen, alpári ember; a polgári rendtartás feszélyező zsarnokságnak számít. A kereszténység megjavította a régi világ erkölceit; de katonai és hazafiui szempontból elpusztította a régi világot. A város és az állam később is csak úgy fognak összeférni a kereszténységgel, hogy ennek mélyreható módosulásokat kell elszenvednie.

»A földön laknak, — mondja a Diogneteshez intézett levél szerzője;² — de a valóságban hazájuk az égben van.« Aminthogy csakugyan, mikor hazája felől kérdik, a vértanú azt feleli:³ «Keresztény vagyok». A haza és a polgári törvények — ime, az anya, az apa, kit az igazi gnostikusnak Alexandriai Kelemen szerint⁴ oda kell hagynia, hogy Isten jobbján ülhesen. Ha a világ dolgairól van szó,⁵ a keresztény zavarban van, gyámoltalan; az Evangélium híveket

¹ *Constit. apost.*, II, 34. ,

² *Επί yw.s διατιϊβιύιυίν, ηλλ'έν οvgavm πολώνονται.* V. ö. Tért., *Apol.* , 38 és a stoikusok *uranopolis-a.* Alex. Kelem., *Strom.*, IV, XXVI, a végén.

³ Szent Pion. aktái, 18 §; Le Blant, *laser.*, I, 122—123 1.; *Man. d'épigr. chrét.*, 5—8 1.; Aranysz. Sz. János, *Hornit, in sanctum Ludcnum*, Monti., II, 528 1.

⁴ Alex. Kelem., *Strom* , IV, 4.

⁵ *Infructuosi in negociis dicimur.* Tertull., *Apai.*, 42. V. 6. Aelius Aristid., *Opp.*, II, 403, Dindorf kiad.

formál, nem pedig polgárokat. Ugyanígy volt az izlamiussal és a buddhismussal. E nagy egyetemes vallások uralomrajutása véget vetett a haza régi fogalmának; az ember már nem volt római, athéni; keresztény volt, muzulmán, buddhista. Az embereket ettől fogva kultuszuk szerint, nem pedig hazájuk szerint sorakoztatják; eretnekségek, nem pedig nemzetiiségek alapján hasonulnak meg egymással.

íme, amit Marcus-Aurelius kitünően meglátott és ami miatt oly kevéssé nézte jó szemmel a kereszténységet. Az Egyház államnak tűnt fel előtte az államban.⁶ »A jámborság tábora«, ez az újfajta »az isteni Logos-on alapult haza«⁷ miben se egyezik a római táborral, mely semmikép se tartotta feladatának, hogy az ég számára formáljon alattvalókat. Az Egyház különben teljes, a polgári társadalmon jóval felülálló társadalomnak vallotta magát; a pásztor különb, mint a tisztviselő.⁸ A kereszténynek az Egyház a hazája, mint ahogy a zsidóé a zsinagóga,* a keresztény és a zsidó idegenekként élnek az országban, melyben lagnak.⁹ Apja, anyja is csak alig van a kereszténynek.¹⁰ Mivel se tartozik a birodalomnak, viszont a birodalom annál többel tartozik neki, mert a római birodalomban elszórt hívek jelenléte tartóztatja az égi haragot és óvja az államot a romlástól.¹¹ A keresztény nem örvend a birodalom győzelmeinek; a közszerencsétlenségek olybá tűnnek fel előtte, hogy megerősítik a jóslatokat, melyek a barbároktól és a

⁶ A Diogneteshez írt levél szerzője elfogadja e meghatározást. L. továbbá Celsus, id. Orig., VII, a vége felé.

⁷ *Ἰδίον στρατοπέδου σvosfistas... Ἀλα σύστημα πατριδοί χτισ&εν λόγω εοῦ.* Origenes, VIII, 73, 75.

⁸ Orig., *Contra Cels.*, III, 30.

⁹ *Levél Diogneteshez*, 6.

¹⁰ A származás és a haza megjelölése ritka a keresztény feliratokban. Le Blant, *Inscr.*, I, 124 és köv., 128 és köv. 1.

¹¹ *Levél Diognet.*, 6.

tűztől való elpusztításra ítélik a világot.¹² A stoikusok kozmopolitismusának¹³ is megvoltak a veszélyei; de náluk a civilizáció és a görög kultúra izzó szeretető ellensúlyozta a félrevonulás túlzásait.

Bizonyos, hogy sok tekintetben a keresztények lojális alattvalók voltak. Sohasem lázadtak fel; imádkoztak üldözőikért. Marcus-Aureliusra való minden neheztelésük mellett is a legkevésbé se vettek részt Avidius Cassius zendülésében. Hangsúlyozva hirdették a legfeltétlenebb legitimismus elveit. Miután Isten a hatalmat annak adja, akinek akarja, minden okoskodás nélkül engedelmeskedni kell a hatalom tényleges birtokosának. Ez a látszólagos politikai orthodoxia azonban alapjában nem volt más, mint a siker kultusza. «Köztünk sohasem volt párthíve Albinusnak, Nigernek» — mondja tüntetőén Tertullianus,¹⁴ Septimus Severus alatt. Azonban tulajdonképpen Septimus Severus mennyivel volt legitimebb, mint Albinus és mint Pescennius Niger? Sikert aratott, ez volt az egész. A keresztény elv: »El kell ismerni, aki birtokában van a hatalomnak«, — elősegítette a bekövetkezett tény, vagyis az erő kultuszát. A liberális politika nem tartozik és nem is fog tartozni semmivel a kereszténységnek.¹⁵ A képviseleti kormányzat gondolata az ellenkezője annak, amelyet Jézus, Szent Pál, Szent Péter,¹⁶ Római Kelemen hirdetett.

¹² L. *Philopatris* multságos jelenetét. A IV. századtól fogva másként van. A birodalom 'keresztény lett és meghalni érte annyi, mint a kereszténységért halni meg. Le Blant, *le Détachement de la patric*, 23—25 1.

¹³ Zeno, Chryszippos, Seneca, Epictetes, Marcus-Aurelius, különösen Epictetes, *Diss.*, I, 9; II, 10; III, 24; Plut., *De fort. Alex.*, 6.

¹⁴ Tertull., *Ad Scap.*, 2.

¹⁵ „Tolerare Christi famuli jubentur ... pessimam etiam, si ita necesse et, flagitiosissimamque rempublicam, et, in illa angelorum quadam sanctissima atque augustissima curia caelestique republica, ubi Dei voluntas lex est, clarissimum sibi locum etiam ista tolerantia comparare.“ Szent Ágost, *De civ. Del.*, II, 19.

¹⁶ Vagy aki a *la Petri-t* írta.

A polgári kötelességek legfontosabbját, a katonai szolgálatot, a keresztények nem teljesíthették. E szolgálat a vérontásra való kötelezettségen kívül, ami az exaltáltak szemében bűnös dolognak tűnt fel, oly cselekményeket foglalt magában, melyeket a megfélemlített lelkiismeret bálványimádóknak talált.¹⁷ A II. században kétségtelenül voltak keresztény katonák; de vajmi hamarosan kitűnt a két hivatás összeférhetetlensége és a katona leoldotta a kardot vagy vértanú lett.¹⁸ Az ellenszenv nem ismert alkut; aki keresztény lett, odahagyta a hadsereget. »Nem lehet egyszerre két úrnak szolgálni», — volt a szüntelenül' hangoztatott elv.¹⁹ Tilos volt oly gyűrűt viselni, melyen kard vagy íj volt látható.²⁰ »Elegendő harcolás a császárért, ha imádkoznak érte.«²¹ A nagy meggyengülésnek, mely a római hadseregben a II. század végétől fogva észlelhető és amely főleg a III. században válik nyilvánvalóvá, a kereszténységben van az oka. Celsus itt csodálatos éleselmjűséggel látta meg az igazságot.²² A hadi bátorság, mely a germán szerint egymaga nyitja meg a Walhalla-t, a keresztény szemében önmagában nem erény. Ha jó ügyre irányul, helyes; máskülönben csak barbárság. Bizonyos, ha valaki nagyon derék a csatában, ezért még lehet erkölcsileg középserű ember; de egy csupa tökéletes emberből álló társadalom oly gyenge lenne! Mert nagyon is tökéletes volt, a keresztény Kelet elveszítette

¹⁷ Le Blant, *Comptes rendus de l'Acad. des se. mór. et pol.*, 1879, I. 379 és köv. 1.

¹⁸ Tertull., *De corona*, 11; *De fuga in persec.*, 14; *De idol.*, 19; Euseb., *II. E.*, VIII, IV; Szent Maximii. akt.

¹⁹ Szent Márton, Szent Victricus, Szent Tarachus. L. Le Blant, *Inscr. chrét.*, I, 84—87; *Comptes rendits de l'Acad. des SC. mór. et pol.*, loc. est. ΔΙΑ ΤΟΨΙΝΚ. ΤΟ ΤΟΚ,ΥΤΟ <>ΥΤΟΨ ΔΙΑ ΤΟΝ ΟΙ'ΟΝ ΦΟΡΟΟΨΪ ΧΑΤΑ ΟΝΨΪΘΗΒΙΥ. A Marcus-*Aureliusnak tulajdonított leirat.

²⁰ Alex. Kelem., *Paedag.*, III, XI, 106 1.

²¹ Orig., *Contra Cels.*, VIII, 73.

²² Orig., *Contra Cels.*, VIII, 73, 74, 75. ΟΪΤ ΟΨΟΤΟ, ΡΨΥ Α,ΥΤΟ ΒΚΥΛΕ, Υ,ΑΪΪ-ΡΑ-ΙΥΙ V. ö. Szent Ágost., *Epist.*, CXXXVIII ad Marcellinum, II, 15 §.

minden katonai értékét. Az izlam ezt hasznára fordította, és a világ elé állította szomorú látványát annak az örök keleti kereszténynek, ki a nemzetiségek különbsége mellett is mindenütt ugyanaz, mindig ütlegelik, mindig mészárolják, katonának szemébe se mer nézni, nyakát folyton odatartja a kardnak és aki kevésbé érdekes áldozat, mert nem lázadozik és nem tudja megfogni a fegyvert, még ha a kezébe nyomják, akkor se.

Kerülte a keresztény a tisztviselőseget, a közhivatalokat, a polgári megtiszteltetéseket is. E megtiszteltetésekre törekedni, e hivatalokra vágyani vagy azokat akár csak el is fogadni annyi volt, mint hitet tanúsítani egy oly világ iránt, melyet elvileg elitét és bálványimádástól beszennyezeltnek nyilvánított.²³ Septimus Severus egy törvénye²⁴ megengedte »a zsidó babonaság kövctői«-nek, hogy tisztséget viseljenek, a nélkül, hogy a hitükkel ellenkező kötelezettségeket teljesíteniök kellene. A keresztények bizonyonnyal élhetek volna ez engedménnyel; nem telték. Ünnepnapra virágfüzérékkel díszíteni a ház ajtaját, részt venni a szórakozásokban, a nyilvános multságokban — apostasia volt.²⁵ Ugyanez a tilalom állt fent a törvényszék tekintetében. A keresztények sohase vigyék oda pőrékét; ériék be pásztoraik bíraskodásával.²⁶ A vegyes házasságok lehetetlensége²⁷ áthághatatlan falat emelt az Egyház és a társadalom közé. A hívek-

²³ Tertull., *De pallio*, 5.

²⁴ Dig., I, II, 3, 3 §. *Eis qui judaicam superstitionem sequantur*.

²⁵ Tertull., *De idol.*, 15; *De spect.*, 26; *De corona*, 13; *Constit. apóst.*, II, 62.

²⁶ I Cor., VI, 1 és köv., Clem. Rom., 48; Pseudo-Clem., *ad Jac.*, 10; *Homil.*, III, 67. V. ö. Tertull., *De padié.*, 2. Ugyanígy volt a zsidóknál, sőt a philosophusoknál is. (Lucian., *Eumich.*, 1).

²⁷ I Cor., VII, 39; Tertull., *Ad ax.*, II, 2, 3, 6, 7, 8; *De monog.*, 11; Szent Cyprian, *De lapsis*, 6; Elvirái zsinat, XV, XVI. A judaismus ugyanígy ellenük volt, mint a kereszténység. Exod., XXIV, 16; Deuter., XXIII, 3; Esdras, X, 2, 7, 10;

nek tilos volt az utcán sétálgatni, a közbeszélgetésekbe elegyedni; csak egymással közlekedhettek.²⁸ Még a vendéglők se lehettek közösek; az utazó keresztények a templomba tértek és ott résztvettek az agapéban] és a szent adományok maradványain való osztzkodásban.²⁹

Egy csomó művészet és ipar, mely érintkezést vont maga után a bálványimádással, tilos volt a keresztényeknek.³⁰ A szobrászat és festészet szinte tárgyát vesztette; úgy tekintették, mint ellenséget.³¹ Ez a magyarázata a történelem egyik legsajátosabb tényének, már mint annak, hogy a III. század első felében a szobrászat eltűnt. Amit a kereszténység legelsőbb ölt meg az antik civilizációban, az a művészet volt. A gazdagságot lassabban ölte meg; de hatása ebben a tekintetben is nem kevésbé volt döntő. A kereszténység mindenekelőtt roppant gazdasági forradalom volt. Az elsőkből utolsók lettek és az utolsókból elsők. Igazán megvalósulása volt Isten országának, a zsidók felfogása szerint. Egy ízben Rab Joseph, Rab Josue ben Levi fia lethargiába merült és mikor felocsúdott, apja megkérdezte: »Mit láttál az égben?» Felfordulva láttam a világot, — felelte. A leghatalmasabbak voltak leghátul; a leghátsóbbak legelők. »A rendes világot láttad, fiam!«³²

A római uralom, mikor lefokozta a nemességet és szinte semmire redukálta a vér kiváltságát, viszont megnövelte a vagyon előnyeit. Távól attól, hogy valóságos egyenlőség létesült volna a polgárok között, a római uralom, amikor szélesre tárta a római város kapuit, mélyreható különbséget teremtett meg, Nehein., XIII, 30; Bab. Talm., *Aboda zara* 36 b. L. továbbá Maimonides, *Tiltott házasságok*, XII, f.; *Eben haézer*, I, 88 és köv. 1.

²⁸ *Constit. apóst.*, I, 4; II, 62.

²⁹ Az úgynevezett niceai-zsinatbeli kopt akták, *Arch. des miss.*, 3-ik sor., IV, 468 és köv. 1. (Revillout.)

³⁰ Tertull., *De idol.*, az egész.

³¹ Tertull., *Contra Hermag.*

³² Bab. TaTni., *Pesahim*, 50 a.

azt, mely a *honestiores* (előkelők, gazdagok) és a *humiliores* vagy *tenuiores* (szegények)³³ között volt. Mindenek politikai egyenlőségének proklamálásával a törvénybe, főként a büntető törvénybe bevitték az egyenlőtleniséget. A szegénység majdnem illusoriussá tette a római polgár címet³⁴ és a nagy tömeg szegény volt. Görögország tévedése, hogy megvetette a munkást és a parasztot,³⁵ nem tűnt el.³⁶ A kereszténység eleinte mit se tett a parasztért; sőt a püspökség intézményével, melynek befolyása és jótéteményei csak a városoknak szóllak, ártott a mezei lakosságnak; de elsőrangú befolyással volt a munkás megbecsültetésére. Az Egyház azt ajánlja a munkásnak, hogy ízléssel és szorgalommal végezze iparának tennivalóját.³⁷ Az *operarius* szónak emelkedik a becsülete; sírfelirataikban a keresztény munkás és munkásnő dicséretet kapnak, hogy jó munkások voltak.³⁸

A munkás, ki tisztességgel keresi meg mindennapi kenyerét, — ez volt a keresztény ideál. Az ősi Egyház szemében a fősvénység volt a legfőbb bűn.³⁹ Már pedig a legtöbb esetben a fősvénység egyszerűen a megtakarítás volt.⁴⁰ Az alamizsnálkodást olybá tekintették, hogy szigorú kötelesség. Már a judaismus

³³ Durny, *Hist. rom.*, V, 487 és köv. 1. V. ö. Paul., V, XXII, 1.

³⁴ Digesta, XLVIII, II, 10, *De accusationibus*.

³⁵ Plato, *Repub.*, V, III, 4; Aristot., *Polit.*, III, 5; IV, 8; Xenoph., *Oecon.*, IV, 2; Plut., *Pericles*, 2.

³⁶ Cic., *Tüse.*, V, 36; *De off.*, I, 42; *Pro Fiacco*, 18; *Pro domo sua*, 33; Seneca, *De bönef.*, VI, 18; Vai. Max., V, II, 10; Sueton., *Claudius*, 22; Dio Chrys., *Or.*, XXIV, II k., 43 l. Reiske; Celsus dd. Orig., I, 28, 29.

³⁷ *Constit. apóst.*, I, 4.

³⁸ De Rossi, *Inscr. christ.*, I, 49 l., 62 sz. (AMATRIX PAVPERORVM ET OPERARIA) 1. *Bull.*, 1865, 52—53 l. (LARORVM AVTRIX); Garrucci, *Dissert. arch.*, II, 161 l. (CVMLABORONAE SVAE); Marchi, *Mónim.*, 27 (AMICVS PAUPERVM).

³⁹ I Cor., V, 10, 11; VI, 10 stb.

⁴⁰ *Philosoph.*, IX, 12 kivételnek tekintendő.

is megparancsolta.⁴¹ A Zsoltárookban és a profetikus könyvekben *ebion* Isten barátja és aki az *ebion-nák* ad, Istennek ad.⁴² Alamizsna héber nyelven egyértelmű az igazságossággal (*sedaka*).⁴³ Fékezni kellett a jámbor emberek buzgóságát, hogy ilymódon szerezzenek megigazulást; Ouscha egyik megszabása tiltja, hogy az ember vagyonának ötödrésznél többet adjon a szegényeknek.⁴⁴ A kereszténység, mely eredetileg *ebionim* társasága volt, teljesen elfogadta a gondolatot, hogy a gazdag ember, ha nem adja oda a feleslegét, más vagyonának a bitorlója. Isten mindeinek számára teremtett. »Utánozzátok Isten egyenlőségét és senki se lesz szegény«, olvassuk egy szövegben, melyet egy ideig szentnek tartottak.⁴⁴ Az Egyház maga is jótékonyági intézménnyé vált. Az agapék és az adományok feleslegei a szegények és az utazók táplálására szolgáltak.

A gazdagot mindenképpen kicégézték.⁴⁵ Csak kevés gazdag ember lépett be az Egyházba és ugyancsak bajos volt a helyzetük.⁴⁶ A szegények, büszkén az evangéliumi ígéretekre, szinte lenézően bántak velük.⁴⁷ A gazdagnak bocsánatra volt szüksége gazdagságáért, mint ami ellenkezik a kereszténység szel-

⁴¹ Példab., Ili, 7—8; X, 2; XI, 4; XXII, 4; XXVIII, 27; Dan., IV, 24; Jer. Talm., *Peah*, I, 1; Bab. Talm., *Kethouboth*, 50 a; Josephus, *Contra Apion.*, II, 39. L. főként Sirach fia, Tóbiás könyve, *Cselekedetek*, stb.

⁴² Zsolt., XL, 2, stb.

⁴³ Jer. Talm., *Peah*, I, 1.

⁴⁴ *Μτρυαατ ιαοτητα & tov, και οιδε'ις тарαι πένης Kergma Petri et Pauli*, Hilg., IV, 59, 65.

⁴⁵ Ugyanez az ellenszenv észlelhető a filozófusoknál. Lucian, *Nigrinus*, 12 és köv.

⁴⁶ Tertull., *Ad ux.*, II, 8; *Apol.*, 3; *Ad nat.*, I, 4; Min. Felix, 36; Alex. Kelem., *Quis divis saluetur*, 2; a vértanúk aktái, 1. Le Blant, *Rev. arch.*, 1880, április, 234 és köv. 1.

⁴⁷ Alex. Kelem., *Quis dives salv.*, 3; Pseudo-Ign., *ad Polyc.*, 4. i

lemével. Jog szerint Isten országa zárva volt előtte,⁴⁸ ha csak alamizsnálkodással tisztára nem mossa vagy vértanúsággal nem expiálja gazdagságát.⁴⁹ Önzőnek tartották, ki mások verejtékén hízik.⁵⁰ A javak közösége, ha ugyan valaha is fennállott, már nem volt meg; amit «apostoli élet»-nek neveztek, vagyis a kezdeti jeruzsálemi Egyház eszménye, a messzeségbe tűnt álom volt; de a hívő tulajdona csak féltulajdon volt; nem nagyon csüggött rajta és valójában ugyanúgy volt az Egyházé, mint az övé.⁵¹

A harc a IV. században vált izzóvá és elkeseredetté. A gazdag osztályok, melyek majdnem általánosan a régi kultuszhoz ragaszkodnak, erélyesen küzdenek; de a szegények felülkerekednek.⁵² Keleten, hol a kereszténység hatása sokkal teljesebben érvényesült vagy jobban mondva, kevesebb hátráltatásba ütközött, az V. század közepétől fogva nincsenek gazdag emberek. Syria, főként pedig Egyiptom, teljesen egyházas, teljesen szerzetesi országgá válik. Ott csak az Egyház és a zárda, vagyis a közösség két formája gazdag.⁵³ Az arab hódítás, mikor rávetette magát ez országokra, egynémely határszéli ütközet után már csak terelni való nyájat talált. A kultusz szabadságának biztosítása ellenében a keleti keresztények alávetették magukat minden zsarnokságnak. Nyugaton a germán-betörések és egyéb okok nem engedték, hogy a pauperismus teljesen diadalmaskodjon. Azonban az emberi élet ezer évre fel van függesztve. A nagyipar lehetetlenné válik; az uzsora felől vallott hamis

⁴⁸ Hernias, vis. III, 2, 6; mand. IX, 3 és köv.; Minucius Felix, 16; Tertull., *De pat.*, 1; Szent Cyprian, *De lapsis*, 11; Orig., *Contra Cels.*, VII, 18.

⁴⁹ Alex. Kelem., *Quis dives salv.*; Origenes, *Exhort. ad mart.*, 14, 15; Le Blant, *Revue arch.*, 1880 április, 326—327 l.

⁵⁰ *Dum modo laetentur saginati vivere poréi.* Commodian., *Carmen ápol.*, 19 v.

⁵¹ Lucian., *Peregr.*, 13.

⁵² L. főleg Salvianust.

⁵³ L. a syriai keresztény feliratokat, különösen Szent Kristóf (*Kabr. Hiram*) feliratait.

eszmék következtében minden bank-, biztosítási-művelet⁵⁴ tilos. Csak a zsidó forgathatja a pénzt;⁵⁵ kényszerítik, hogy meggazdagodjon; azután szemére vetik e gazdagságot, melyre elítélték. Itt van a kereszténység legnagyobb tévedése. Sokkal rosszabbul telt, mintha azt mondta volna a szegényeknek: »Gazdagodj átok meg a gazdag rovására«; azt mondta: »A gazdagság semmi.« Gyökerénél fűrészelte a tőkét; tilalmassá bélyegezte a legjogszerűbb dolgot, a pénz kamatait; azzal a látszattal, hogy a gazdagnak biztosítja a gazdagságát, megvonta tőle ennek gyümölcsét; termékellenné tette a tőkét. A gyászos rettegés, melyet az uzsora állítólagos vétke a középkor egész társadalmára ráborított, volt az akadály, mely több mint tíz évszázadon át hátráltatta a civilizáció haladását.

A világ munkamennyisége jelentékenyen csökkent. Oly országok, mint Syria, hol a kényelem növelése nem szerez annyi élvezetet, mint amennyi fáradtságba kerül és ahol a rabszolgaság ekként egyik feltétele az anyagi civilizációnak, egy fokkal alább szálltak az emberiség hágcsóján. Az antik romok, mint egy eltűnt és meg nem értett világ nyomai maradtak meg. A túlvilág örömei, melyeket nem munka szerez meg, hátráltatóan hatottak mindarra, ami az embert tevékenységre ösztökéli. Az égi madarak, a liliomok nem szántanak és nem veinek és mégis szépségükkel elsőrangú helyet foglalnak el a teremtés műveinek hierarchiájában. Nagy a szegény öröme, ha a munka nélkül való boldogulást hirdetik neki. A koldus, kinek azt mondják, hogy az övé lesz a világ és hogy, miközben semmitcvéssel tölti életét, nemesi rang illeti meg az Egyházban, annyira, hogy mindeneké között az ő imádsága a leghatékonyabb, az ilyen koldus hamarosan veszedelmessé válik. Látható volt ez a legutóbbi toscanai messianisták mozgalmában. A Laza-

⁵⁴ L. Jourdain úr értekezései, *Mém. de l'Acad. des inser.*, XXVIII, 1. r. V. ö. *Philos.*, IX, 12.

⁵⁵ L. főként a toledói zsinatokat, a visigothok alatt.

rellitől feloktatott parasztok többé nem akartak visszatérni szokott életmódjukhoz. Miként Galileában, miként Assisi Ferenc idejében Umbriában a nép azt képzelte, hogy a szegénységgel meghódíthatja az eget. Ilyen álmok után az ember nem nyugszik bele, hogy újra felvegye az igát. Inkább apostol lesz, sem-hogy ismét magára öltse a láncokat, melyekről azt vélte, hogy széttörtek. Oly kemény sors nap-nap után görnyedni a megalázó és hálátlan munkában!

A kereszténység célja nem az emberi társadalom tökéletesítése volt, se pedig az egyének boldogság-mennyiségének növelése. Az ember, ha komolyan veszi a földet és a pár napot, melyet rajta tölt, igyekszik, hogy lehetőleg a legkevésbé rosszul rendezkedjen el a földön. De ha azt mondják neki, hogy a föld a végét járja, az élet csak jelentéktelen előszó valamely örökkévaló eszményhez, mire való a kiszépítés? Az ember nem töri magát, hogy feldíszítse, kényelmessé tegye a gunyhót, melyben csak egy pillanatig várakoztatják. Ez főként a kereszténységnek a rabszolgasághoz való viszonyában tűnt ki nyilvánvalóan. A kereszténység kiválóan elősegítette a rabszolga megvígasztalását, sorsának javítását; de nem dolgozott egyenesen a rabszolgaság eltörlésén. Láttuk, az Antoninusoktól sarjadt jogtudósok nagy iskolája teljesen át van hatva a gondolattól, hogy a rabszolgaság visszaélés, melyet óvatosan meg kell szüntetni. A kereszténység sohasem mondja: »A rabszolgaság visszaélés«. Mindazonáltal exaltált idealismusa hathatósan szolgáltatta a philosophikus irányzatot, mely a törvényekben és az erkölcsökben már régtől volt érezhető.

A kezdeti kereszténység lényegbelien vallási mozgalom volt. Minden, ami a kor társadalmi szervezetében nem volt összekötve a bálványimádással, megtarthatónak tűnt fel előtte. A keresztény doktoroknak sohasem jutott eszükbe tiltakozni a rabszolgaság érvényben levő ténye ellen. Ez forradalmi eljárás lett volna, ami teljesen ellenkezett szellemükkel. Az emberi jogok kérdése nem keresztény ügy. Szent Pál

teljesen elismeri az úr birtokos minőségének legitimitását. Az egész régi keresztény irodalomban sehol egy szó, mely a rabszolgát lázadásra biztatja, se amely az úrnak a felszabadítást ajánlja vagy akár csak megpendítené a közjognak szemünkben a rabszolgaságtól felidézett problémáját. A veszedelmes szckláriusok, aminők a carpocralianusok, azok, kik a személyi különbségek megszüntetéséről beszélnek.⁵⁶ Az orlodoxok feltétlenül ismerik el a tulajdonjogot, akár személyre, akár tárgyra vonatkozik az. A rabszolga szörnyű sorsa távolról se hatja meg őket annyira, mint bennünket.⁵⁷ A pár órára, ameddig az élet tart, mit számít az ember helyzete? »Ha rabszolgának hivattál el, ne törődj vele; ha módodban van megszabadulni, használd fel. A rabszolga szabadosa az Úrnak; a szabad ember rabszolgája Krisztusnak ... Krisztusban nincs már se görög, se zsidó, se rabszolga, se szabad ember, se férfi, se nő.«⁵⁸ A *serims* és *libertus* szavak roppant ritkák a keresztény síron.⁵⁹ A rabszolga és a szabad ember egyformán *servus Dei*, mint ahogy a katona *miles Christi*. Másfelől a rabszolga fennen Jézus szabadosának vallja magát.⁶⁰

A rabszolga részéről engedelmesség és lelkiismeretes hűség a gazdához, a gazda részéről szelídség és testvéri érzület a rabszolga iránt, — a gyakorlatban erre korlátozódik a kezdeti kereszténység erkölcstana

⁵⁶ Alex. Kelem., *Strom.*, III, II.

⁵⁷ Alexandriai Péter, Lagarde, *Reliquiae juris eccl. ant.*, 66 1.; Szent Ágost., *De serm. domini in monte*, I, 59 (Opp., III, 2. r., 192 h.); garangresi zsin., 3 canon; Nagy Leó, *Epist.* Hardouin, *Cone.*, I, 1752 és köv.); earth, zsin., 419, 129 canon; III. római zsin., Symmachus alatt; Nagy Gergely, *Epist.*, IX, 65 ap.

⁵⁸ L. Szent Pál, 257, 436—437 1. V. ö. Pseudo-Ign., *ad Polyc.*, 4; Tatianus, *Ad. Gr.*, 4, 11; Tertull., *I) cor.*, 13; *De pat.*, 15; Lactant., *Instit.*, V, 15.

⁶⁹ Le Blant. *Inscr. Christ.*, I, 86, 117 és köv. 1.; de Rossi, *Bull.*, 1866, 24—25 1.

⁷⁰ Evelpislus felelete Szent Justin, akt., 4. V. ö. Le Blant, *Inscr.*, I, 122 és köv. 1.

ebben a kényes dologban.⁶¹ A rabszolgák és felszabadultak száma igen tekintélyes volt az Egyházban.⁶² Soha ez nem tanácsolta a keresztyén gazdának, kinek keresztyén rabszolgái voltak, hogy szabadítsa fel azokat; még a testi fenyeitékeket se tiltotta, melyek szinte elkerülhetetlenül együtt járnak a rabszolgasággal.⁶³ Constantinus alatt a szabadság mintha kevésbé lett volna pártolásra.⁶⁴ Ha a mozgalom, mely az Antoninusoktól indul ki, a III. század második felében és a IV. században folytatódott volna, törvényes intézkedés és megváltás szüntette volna meg a rabszolgaságot. A liberális politika bukása és az idők csapásai veszendőbe juttatták a már kivívott előnyöket. Az Egyházatyák ugyanoly szavakkal beszélnek a rabszolgaság gyalázatáról és a rabszolgák alávalóságáról, mint a pogányok.⁶⁵ A IV. században Aranyaszájú János jóformán az egyetlen doktor, ki mint jó cselekedetet ajánlja a gazdának rabszolgája felszabadítását.⁶⁶ Később az Egyháznak vannak rabszolgái és úgy bánik velük, mint mindenki, vagyis meglehetősen keményen.⁶⁷ Sőt az Egyház rabszolgájának egy dolog még súlyosabbá tette a helyzetét: már mint az, hogy az Egyház vagyonát nem lehetett elidegeníteni. Ki volt e rabszolga tulajdonosa? Ki szaba-

⁶¹ Ephes., VI, 5—9; Col., III, 22; Tit., II, 9; I Petri, II, 18; *A kereszty. Egyház*, 99 I.; Barnabás, 19; Alex. Kelem., *Paedag.*, III, XI és XII L; Pseudo-Ign., *ad Polyc.*, 4.

⁶² Le Blant, *Inscr.*, I, 118 és köv. 1.; Tertull., *Apol.*, I, 3.; Aelius Aristides, *Opp.*, II, 405 l. (Dindorf).

⁶³ *Philosoph.*, IX, 12; *Constit. apóst.*, IV, 6, 12; elvirai zsinat, 5 canon; Aranyasz. Sz. János, *Ado. jud.*, VIII, 6; Nagy Szent Gergely, *Epist.*, IX, 65 ep. L. ezzel szemben Alex. Kelem., *Paed.*, III, XII, 113 l.

⁶⁴ Wallon, *Hist. de Vesd.*, III k., X f., 1 és 2 §.

⁶⁵ Szent Ágost., *In Ps.*, CXIX, 7 §; Salvian., *De gubern. Dei*, IV, 2; Aranyasz. János, *De virgin.*, 52.

⁶⁶ Aranyasz. János, hom. XL, 5, *in Epist. I ad Cor.*; horn. XXII, 2, *in Eph.*; argum. *in Philem.*; hom. XI, 3, *in Acta Apóst.*; sermo, V, 1, *in Ten.* V. ö. Nagy Szent Gergely, *Epist.*, VI, 12.

⁶⁷ Nagy Szent Gergely, *Epist.*, IX, 102; X, 3, 66; XI, 23; XII, 25, 36, 46.

díthalta fel? E kérdés megoldásának nehézsége örökössé tette az egyházi rabszolgaságot és arra a különös eredményre vezeteti, hogy az Egyház, mely oly sokat tett a rabszolgáért, volt a legvégső rabszolgatartó.⁶⁸ A felszabadítások felől általában a végrendeletek intézkedtek, már pedig az Egyház nem végrendelkezett. Az egyházi szabados oly úrpőnek a patronatusa alatt maradt, ki soha nem halt meg.⁶⁹

A kereszténység közvetett úton és a következmények révén segítette elő nagy mértékben a rabszolga helyzetének megváltozását és a rabszolgaság végének elkövetkezését. A rabszolgaság kérdésében, a kereszténység oly szerepet játszott, mint a felvilágosult konzervatív, ki elvei folytán a radikalismus ügyét szolgálja, noha igen reactiósan beszél. Az új hit, mikor megmutatta, hogy a rabszolga képes az erényre, hős a vértanúságban,⁷⁰ Isten országának szempontjából felér gazdájával, sőt talán különb is nála, — lehetetlen, né tette a rabszolgaságot. Erkölcsi értéket adni a rabszolgának, annyi, mint megszüntetni a rabszolgaságot. A templomi összejövetelek már magukban, is elegendők lettek volna a kegyetlen intézmény megdöntésére. Az ókor csak úgy tarthatta fent a rabszolgaságot, hogy a rabszolgákat kizárta a hazafias kultuszokból.⁷¹ Ha együtt áldozlak volna gazdáikkal, erkölcsileg felemelkedtek volna. A templom látogatása a legtökéletesebb leckéje volt a vallási egyenlőségnek. És azután az eucharistia, az együtt szenvedett vér tanúság! Mihelyt a rabszolgának ugyanaz a vallása, mint gazdájának és ugyanabban a templomban, imádkozik, mint ő: a rabszolgaság vajmi közel

⁶⁸ Epon. zsin., Szent Claud, rabszolgái.

⁶⁹ *Liberti Ecclesiae, quia nunquam moritur eorum patrona, a patrocini ejus nunquam discedant.* Negyedik toledói zsinat (633-ban), 68, 70, 74 canon; negyedik orleansi zsin. (541-ben), 9 can.; Decret., la pars, dist. LIV; 2a pars, causa XII, quaest. 2, c. LV és köv. L. *fleuve erit.*, 1880 április 26, 332 l.

⁷⁰ Jussón eszünkbe Blandine. Felicilas, Potamiene.

⁷¹ Cato, *De re rustica*, 143.

van a végződéshez.⁷² Blandine és »testi úrnője«⁷³ oly érzelmekkel vannak egymáshoz, mint anya és leánya. A templomban, az úr és a rabszolga testvérnek nevezik egymást.⁷⁴ Még kényesebb dologban is. már mint a házasság tekintetében,⁷⁵ csodadolgok történtek: nemes hölgyek, *feminae clarissimae* szabadosokhoz mentek n,őül.

Amiként is természet szerint feltehető, a keresztény gazda legtöbbször a hitre térítette rabszolgáit, azonban óvakodott a túlbuzgóságtól, mely méltatlankokkal népesítette volna be az Egyházat.⁷⁶ Jó cselekedetnek számított elmenni a rabszolgavásárra és, a kegyelem vezetéséi-e bízva magát, kiválasztani valamely szegény eladó testet, hogy üdvözülést nyerjen. Közmondássá lett: »Ki megvesz egy rabszolgát, megnyer egy lelket«.⁷⁷ A proselytismusnak még szokásosabb és legitimebb módja volt pártját fogni a talált gyermekeknek, kik aztán keresztény *alumni* lettek.⁷⁸ Olykor egy-egy Egyház közköltségen, megváltotta valamelyik tagját a szolgaságból. Ez nagyban felgerjesztette a kevésbé szerencsések vágyakozását. Az orthodox doktorok nem bátorították a veszedelmes igényeket: «Szolgáljanak csak tovább Isten dicsőségéért,

⁷² Mint ellenvetésre, a muzulmán rabszolgaságra lehet hivatkozni; de ez a rabszolgaság inkább gyámkodást intézmény, semmint igazi szolgaság.

⁷³ *Σάρκινη δέσποινα*. Az Egyházak levele. Eus., V, I, 18.

⁷⁴ Lactant., *Diu. inst.*, V, 16.

⁷⁵ De Rossi, *Bull.*, 1866, 23, 25 és köv. 1.; Teri., *Ad ux.*, II, 8; Philos., IX, 11.

⁷⁶ L. Tertull., *De idol.*, 17; elvirai zsin., 41 can.; *Constit. apóst.*, VIII, 32 (Lagarde, *Reliquiae*, 87 1.). Figyelembe veendő Carpophor. és Callixt. epizódja, *Philos.*, IX, 12.

⁷⁷ *Constit. apóst.*, II, 62. *Σωματίον πρίασθαι και ψυχήν περι.ποιήσασθαι*. V. ö. *ibid.*, IV, 9.

⁷⁸ E szó gyakori a feliratokban. Le Blant, I, 126, 409—411 1.; de Rosslí, *Bull.*, 1866, 24—25 1. V. ö. Tertull., *Apol.*, 9, 42. Figyelembe veendők a *Projectus*, *Projecticius* nevek is.

hogy Istentől vajmi különbb szabadságot nyerjenek». ⁷⁹ A rabszolga vagy inkább a szabados a legjelentékenyebb egyházi tisztségeket is elérhette, feltéve, hogy patronusa vagy gazdája nem ellenezte. ⁸⁰

Amit a kereszténység megalapított, az az Isten előtt való egyenlőség volt. Alexandriai Kelemen, ⁸¹ különösen pedig Aranyszájú János ⁸² egy alkalmat se mulaszt el, hogy vigasztalja a rabszolgát, a szabad ember testvérének és vele egyformán nemesnek nyilvánítsa őt, ha belenyugszik állapotába és készséggel és szívből szolgál Istennek. Az Egyház liturgiájában van, egy imádság »azokért, kik keserű rabszolgaságban sínylődnek». ⁸³ Már a judaismus aránylag ember-séges elveket hirdetett e tárgyban. ⁸⁴ Amennyire csak tudta, oly szélesre tárta a felszabadítás kapuját. ⁸⁵ A héberek egymásközi rabszolgaságát erősen enyhítették. ⁸⁶ Az essenusok és a therapeuták még tovább mentek: a szolgaságot ellentétesnek mondták a természetes joggal és egyáltalán mellőzték a szolgálai munkát. ⁸⁷ A kereszténység, kevésbé lévén radikális, nem szüntette meg a rabszolgaságot, de megszüntette a rabszolgaság erkölcsseit. A rabszolgaság az emberi testvériség eszméjének hiányzásán alapul; a testvériség

⁷⁹ Pseudo-Ign., *Ad Polyc.*, 4.

⁸⁰ Callist. példája (*Philos.*, IX); később Simplicia tisztartója (Nazianzi Gergely, *Epist.*, 79). *Const. apóst.*, VIII, 73; *Can. apóst.*, 81; Bunsen, *Analecta ante-nicaena*, III, 30 1.

⁸¹ "Ἀνδρωποε γαρ εισιν ὡς υμεῖς ὁ γαρ & εος πάοιν τοῖς ἐλεν&έροις χάι τοῖς δουλοῖς ἐστ'ι.ν, *civ βκοπι]ς σος*. Alex. Kelem. *Paedag.*, III, XII, főként 113 1. V. ö. *Strom.*, IV, 19.

⁸² Opp., I, 784; IV, 290; X, 164, 165; XI, 156, 166; XII, 346.

⁸³ *Constit. apóst.*, VIII, 10. V. ö. Alex. Kelem., *Strom.*, II, 18; Szent Cyprian, *Epist.*, 60.

⁸⁴ Denier., V, XVI, XXIII; Közm., XXX, 10; Bab. Talm. *Ghittin*, 45a; v. ö. Maimonides, értekezés A rabszolgaságról. Jézus, Siirach fia azonban nagyon rideg, XXXIII, 25 és köv.

⁸⁵ Krimi felirat, *Journal asiaC*, 1868 június, 525 és köv. 1.

⁸⁶ Zadoc Kahn, *l'Escl. seton la Bible et le Talm.*, 25, 116, 141 1.; Ratbinowitz, *Législ. civ. du Th.*, LVI és köv. 1.

⁸⁷ Philo, *De vita cont.*, 9.

eszméje a bomlaszlószerc. Az V. századtól fogva a felszabadítás, a foglyok kiváltása az a jótékonyági cselekedet, melyet az Egyház leginkább ajánl.⁸⁸

Akik a kereszténységben az emberi jogok forradalmi tanát és Jézusban Toussaint Louverture egyik előfutárját vélték megtalálhatni, teljes tévedésben voltak. A kereszténység nem tüzelt semmiféle Spartacus!; az igazi keresztény nem lázad fel. Azonban, siessünk megjegyezni, nem Spartacus szüntette meg a rabszolgaságot, hanem sokkal inkább Blandine, főként pedig a görög-római világ pusztulása. Az antik rabszolgaság sohasem került eltörlésre; elbukott vagy inkább átalakult. A tétlenség, melybe Kelet az Egyház teljes győzelmével az V. századtól fogva alámerült, haszontalanná tette a rabszolgát. Nyugaton a barbár betörések idéztek elő hasonló következményt. Az az általános közömbösödésféle, ami az emberiséget a római birodalom bukása nyomán elfogta, számtalan felszabadítást eredményezett.⁸⁹ A rabszolga mintegy idejétmulta . áldozata volt a pogány civilizációnak, majdnem hasznavehetetlen maradványa egy fényűző és henye világnak. Az emberek megválthatni vélték lelküket a túlvilág iszonyaitól, ha megszabadítják az itt lent szenvedő testvért.⁹⁰ A rabszolgaság egyébiránt főként mezei dolog volt és olyan kapcsolatot jelentett az ember és a föld között, mely valamikor azután, tulajdonosivá volt válandó.⁹¹ Ami a filozofiai elvet

⁸⁸ L. az Allard Pál úrtól csoportosított tényeket, *les Esel, ehrit.*, 327 és köv., 337 és köv. 1.

⁸⁹ Számos felszabadító okmány „közeledvén a világ alkonya“.

⁹⁰ Végrendeleti felszabadítások, *pro redemptione animae suae*, az 500. év tájáról. Le Blant, *Inscr. chrét. de la Gaule*, 374 és 379 sz., vagy *pro remedio animae* (Le Blant, II, 7—8 l.).

⁹¹ A *selavus* akkor váltotta fel a *servus-t*, mikor az Ottók tömegesen adták el az Elbán túli szláv lakosokat. L. Irminon *Polyptigue-jét* Guérard úr kiadásában, I, 283 l.

illeti, hogy az ember önmagáé, az csak jóval később jelent meg szociális dogmaképpen. Seneca, Ulpianus elméletileg proklamálták; Voltaire, Rousseau és a francia forradalom az emberiség új hitének alapjává tették.

XXXIII. FEJEZET.

A keresztény birodalom.

Régi és mélyen, gyökeredző okok tehát, az ellenkező látszat mellett is azon, munkáltak, hogy a birodalom kereszténnyé váljon.¹ A hatalom eredetéről szóló keresztény tan mintha egyenesen arra lett volna rendeltetve, hogy a római állam tantétele legyen. A tekintély szereti a tekintélyt. Oly konzervatív emberek, mint a püspökök, roppant kísértésben lehetnek., hogy összebéküljenek a közhatalommal, melyről belátták, hogy ténykedése legtöbbször a jót szolgálja. Jézus megvonta a szabályt. A pénzürmén látható képmást tekintette a legitimitás legfőbb ismervének, melynél nem kell tovább menni. Nero uralkodásának teljében Szent Pál így írt: »Mindenki engedelmes legyen, az uralkodó hatalmasságoknak; mert nincs hatalmasság, hanem Isten. Amely hatalmasságok vannak, Istentől rendeltettek; azért, ha valaki ellene támad a hatalmasságnak, az Isten rendelkezésének támad ellene.«² Néhány évvel később Péter, vagy az, aki az ő nevében írta a *Prima Petri* néven ismert levelet, majdnem azonos módon fejezi ki magát.³ Clemens

¹ *Az apostolok*, 316 l., 2 jegyzet.

² Róm., XIII, 1—7. V. ö. Tib., III, 1. L. *Szent Pál*, 475 és 476 l. ,

³ I Petri, II, 13 és köv.; IV, 14—16. L. *Az Antikrisztus*, 116. I.

szintén a kívánható leghódol óbb alattvalója a római birodalomnak.⁴ Végül, láttuk, Szent Lukácsnak egyik jellemző vonása a tisztelet a császári fenhatóság iránt és a vigyázatosság, mellyel óvakodik annak megsértésétől.⁵

Bizonyára voltak exaltált keresztények, kik teljesen, osztoztak a zsidó haragvásban és egyébről se álmodoztak, mint a Babylonnal azonosított bálványimádó város pusztulásáról. így az apokalypsisek és a sibyllai iratok szerzői. Nekik Krisztus és Caesar összeférhetetlen két kifejezés volt.⁶ Azonban a nagy Egyházak hívei egész másként gondolkodtak. A jeruzsálemi Egyház 70-ben, inkább keresztény, mint hazafiul érzéssel, odahagyta a forradalmár várost és a Jordánon túl keresett békességet. Bar-Coziba lázadása idején az elkülönülés még határozottabbá vált. Egyetlen keresztény se akart résztvenni az elvakultan kétségbeesett próbálkozásban. Szent Justinus Apológiáiban. sohasem fordul szembe a birodalmi eszmével; azt akarja, hogy a birodalom vizsgálja meg a keresztény tant, adja meg hozzá a helyeslését, lássa ni mintegy ellenjegyzéssel és ítélje el azokat, akik rágalmazzák.⁷ Láttuk, hogy Marcus-Aurelius korának első doktora, Meliton, Sardes püspöke, még sokkal határozottabban ajánlkozott szolgálattételre és úgy tüntette fel a kereszténységet, mint az öröklékeny és isteni jogon uralkodó császárság alapját. Az Igazságról szóló és syr nyelven reánkmaradt értekezésében Meliton úgy beszél, mint egy IV. századbéli püspök, ki azt magyarázza valami Theodosiusnak, hogy első kötelessége győzelemre juttatni az igazságot (a nélkül, hogy — sajnos! — megmondaná, micsoda jelről lehet felismerni az igazságot). Az összes apologisták

⁴ *Az Evangéliumok*, 329 és köv. 1.

⁵ *Az apostolok*, 22 és köv. 1.; *Szent Pál*, 133—134 1.; *Az Evangéliumok*, 444 1.

⁶ „Si aut caesares non essent necessarii seculo aut si el christiani potuissent esse caesares“ Tertull., *Apol.*, 21.

⁷ *Apol. II*, 14.

legyezgetik a császárok kedvenc gondolatát, a közvetlen leszármazók vonalán való öröklést és biztatják őket, a keresztény imák megcselekszik, hogy utánuk fiuk következzen az uralkodásban.⁸ Legyen csak kereszténnyé a birodalom és a ma üldözöttjei úgy fogják találni, hogy az államnak a lelkiismeret dolgaiba való beavatkozása teljesen jogos dolog.

A kereszténység és a császárság gyűlölködése olyanok gyűlölsége volt, akik majdan szeretni fogják egymást. A Severusok alatt az Egyház hangja ugyanolyan, amilyen az Antoninusok alatt volt, panaszos és gyengéd. Az apologisták tüntetőén hivatkoznak valami legitimizmusfélére, arra, hogy az Egyház mindig elsőnek üdvözölte a császárt. Szent Pál elve megteremtette gyümölcseit: »Minden hatalom Istentől jön; aki a kardot fogja, Istentől a jóért fogja azt«.

A hatalom tekintetében való e kifogástalan magatartás ugyanúgy származott külső szükségességekből, mint magukból az elvekből, melyeket az Egyház alapítóitól örökölt. Az Egyház már nagy társulás volt; lényegileg konzervatív volt; rendre és törvényes garanciákra volt szüksége. Fényesen kitűnt ez Samosatai Pál esetében, aki Aurelianus alatt Antiochia püspöke volt.⁹ Antiochia püspökét ebben az időben már kimagasló személyiségnek lehetett tekinteni. Az Egyház javai az ő kezében, voltak; csomó ember élt a kegyeiből. Pál ragyogó, kevéssé mystikus, előkelő ember volt, világi nagy úr, ki iparkodott a kereszténységet elfogadhatóvá tenni az úri világnak és a hatóságoknak. A pietisták, amiként várható is volt, eretneknek találták és elmozdították. Pál ellenszegült és megtagadta, hogy elhagyja a püspöki házat. Íme, amibe megbotlanak a legfensőségesebb szekták is; tulajdonuk van, már pedig ki dönthet a tulajdonjogi vagy használati kérdésben, ha nem a polgári hatóság?

⁸ "να παῖς πῦν παρα πατρός κατο. τό δίχαι,στατον διαδί-χηβ&ε την βασιλ^ην. Athenagor., *Leg.*, 37; Terlull., *Apol.*, 30. V. ö. FVNDA TORI QVIETIS, Constantin diadalívének feliratában.

⁹ L. Eusebius, *H. E.*, VII, 36.

A kérdést a császár elé terjesztették, aki éppen Antiochiában volt és előállt a különös helyzet, hogy egy hitetlen, és üldöző császár döntse el, ki az igazi püspök? Aurelianus ez alkalommal eléggé figyelemreméltó laikus józan, észről tett tanúságot. Maga elé hozatta a két püspök levelezését, megállapította, melyik van, összeköttetésben Rómával és Itáliával és úgy ítélte, hogy az Antiochiának a püspöke.

A theologiai érvelés, mely Aurelianus döntését irányította, sok ellenvetésre adna alkalmat; de egy dolog nyilvánvalóvá vált, az, hogy a kereszténység már nem lehetett el a birodalom nélkül és hogy, másfelől a birodalom nem tehet jobbat, mintha a kereszténységet fogadja el vallásának. A világ congregatiós, templomos, vagy zsinagogás, kápolnás vallást akart, oly vallást, melyben, a kultusznak az összejövétel, a társulás, a testvériség a lényege. A kereszténység megfelelt mind e követelményeknek. Csodálatraméltó kultusza, tiszta erkölcstana, átgondoltan megszervezett papsága biztosította neki a jövőt.

A III. század folyamán e történelmi szükség-szerűség több ízben majdnem megvalósult. Különösen így volt ez a syriai császárok idejében, kiket idegen voltuk és alacsony származásuk mentessé tett az előítéletektől és akik bűneik ellenére is a gondolkodásban addig nem ismert fokú tágköröséget és türelmeséget inauguráltak. Ugyanez ismétlődött Philippus Arabus¹⁰ alatt, Keleten Zenobia alatt és általában azok alatt a császárok alatt, kiket származásuk kívül állított a római hazafiságon.

A küzdelem fokozott ádázásra kapott, mikor a

¹⁰ Philippus és felesége Otacilia Severa kereszténységére nézve 1. Tiliemont, *Emp.*, III, 262 és köv., 494 és köv. I.; De Witte, *Du christ. de quelques emp.*, 7 és köv. 1.; Aubé, *Rév. archéol.*, 1880 szeptember. Különösen figyelembe veendő Alex. Dionys., *Eus.*, *H. E.*, VII, X, 3; XLI, 9. Saloninára nézve 1. De Witte, *ibid.*, 13 és köv. I.; *Notice sur Cavedoni*, 33 1. Ami Philippusnak az Egyházzal való kapcsolatát hihetővé teszi, az az, hogy hazájában, Hauranban a kereszténység nagyon el volt terjedve.

nagy reformátorok, Diocletianus és Maximianus azt hitték, új életet önthetnek a birodalomba. Az Egyház diadalmaskodott vértanúival; a római gőg meghajolt; Constantinus már látta az Egyház belső erejét, azt, hogy Kis-Ázsia, Syria, Thracia, Macedonia, szóval a birodalom keleti része lakosságának több mint fele keresztény volt. Anyja, ki korcsmái szolgáló volt Nicomediában, megcsillogtatta szeme előtt Kelet császárságát, melynek Nicea táján lelt volna a központja és amelynek idegszálát a püspökök és az Egyházba belajstromozott szegények tömegeinek kegye tegye, lévén, hogy a nagy városokban formálják ők a közvéleményt. Constantinus nyélbe ütötte az Egyház úgynevezett »béké«-jét, ami valójában az Egyház uralma volt. Nyugatot nézve ez meglephet bennünket, mert Nyugaton a keresztények még csak gyenge kisebbséget alkottak; Keleten Constantinus politikája nemcsak természetes volt, hanem a körülmények egyenesen parancsolták azt.

Julianus reakciója jelentőségtelen szeszély volt. A harc után következeit az egyesülés és a szeretet. Theodosius beiktatja a keresztény császárságot, vagyis azt a valamit, amit az Egyház hosszú élete folyamán legjobban szeretett, azt a theokratikus birodalmat, melynek lényegileg az Egyház a kerete és amely, még miután már a barbárok el is pusztították, örök álma marad a keresztény öntudatnak, legalább a román országokban. Többen abban a véleményben voltak, hogy Theodosius-szal a kereszténység célhoz ért. A birodalom és a kereszténység annyira azonosult egymással, hogy sok doktor a birodalom végét egynek vette a világ végződésével és alkalmazta reá a végső katasztrófa apokalyptikus képeit. A keleti Egyház, melyet a barbárok nem nyűgöztek fejlődésében, sohasem szakadt el ettől az ideáltól; Constantinus és Theodosius a két sarkpontja; Oroszország még ma is kitart mellette. A szeretetességtől és a theokrátiától emésztve a keleti birodalom mint kész zsákmány kínálkozott az izlamnak; Keleten a keresztény alsóbb-

rendű teremtményé vált. Ekként áll elő a sajátos eredmény, hogy azok az országok, melyek a kereszténységet megteremtették, áldozatául estek művüknek. Palesztina, Syria, Egyiptom, Cyprus, Kis-Ázsia, Macedonia ma elveszett országok a civilizáció számára és egy nem keresztény nemzetség kemény igája alatt görnyednek.

Szerencsére Nyugaton egész másként folytak le a dolgok. A nyugati keresztény birodalom hamarosan megdőlt. Róma városát Constantinus a legsúlyosabb csapással sújtotta, mely valaha is érte. A kereszténységnek Constantinus kétségkívül sikert jelentett, de főként Kelet aratott vele sikert. A Kelet, vagyis a birodalomnak görögnyelvű fele Marcus-Aurelius óta mindjobban fölébe keveredett a latin beszédű Nyugatnak. Kelet szabadabb, elevenebb, civilizáltabb, politikusabb volt. Már Diocletianus Nicomediába helyezte át az ügyek központját. Constantinus azzal, hogy a Bosporus partján *Új Róma-t* épített, a régi Rómát arra szorította, hogy már csak Nyugatnak legyen a fővárosa. A birodalom két fele majdnem idegenné vált egymástól. A latin és a görög Egyház közli schismának Constantinus az igazi szerzője. El lehet mondani azt is, hogy az izlamismusnak ő vetette meg távoli alapját. A syr és arabnyelvű keresztények, kiket a konstantinápolyi császárok üldöztek vagy rossz szemmel néztek, lényeges elemeiként szerepeltek Mahomet jövődő klientelájának.

. A kataklysmák, melyek a két birodalom szétválását követték, a barbárok betörései, melyek Konstantinápolyi megkímélték és teljes súlyukkal nehezdedtek Rómára, korlátolt, gyakran alsórendű szerepre szorították a világ hajdani fővárosát. Róma egyházi primátusa, mely a II. és III. században oly nyilvánvalóan kiragyog, már nincs meg, amióta Kelet külön életre és külön fővárosra tett szert. A keresztény birodalom a keleti birodalom, oecumenikus zsinatjaival, orthodox császáraival, udvari papságával. így tartott ez egész a VIII. századig. Róma ez idő alatt

szervezőképességének komoly és mély voltában talált elégtételt. Szent Damasius, Szent Leó, Nagy Gergely — micsoda emberek! A pápaság csodálatraméltó bátorsággal a barbárok megtérítésén munkál; magához fűzi, klienseivé, alattvalóivá teszi őket.

Politikájának remeklése a caroling-házzal való szövetkezése és az a merész lépés volt, mellyel visszaállítja e házban a 324 év előtti kimúlt nyugati császárságot. A nyugati császárság ugyanis csak látszatra pusztult el. Titkai ott éltek a római felső papságban. A római Egyház mintegy megőrizte a régi császárság pecsétnyomóját és felhasználta, hogy suttymóban hitelesítse vele a 800-ik év karácsonyának hallatlan aktuását. A keresztény császárság álma újra megkezdődik. A lelki hatalomnak világi karra, laikus segéd társra van szüksége. A kereszténység, miután természetében nincs meg az a katonai szellem, mely, például, az izlamismus lényében gyökeredzik, a maga kebeléből nem szülhetett meg neki való milíciát; kívülről kellett tehát kérni, a birodalomtól, a barbároktól, a püspökök jóváhagyásával ellátott királyságtól. E között és a kalifátus között mérhetetlen a távolság. Még a középkorban is, mikor a pápaság elfogadja és hirdeti a felfegyverzett kereszténység eszméjét, se a pápák, se legátusaik sohasem válnak katonai vezetőkké. Szent birodalom, melyben valamely barbár Theodosius kivont kardja oltalmazza Krisztus Egyházát, — ez a latin pápaság eszménye. Nyugat csak a germánok engedetlensége és VII. Gergely paradox genieje folytán menekült meg tőle. A pápa és a császár halálosan meghasonlott egymással; a nemzetiségek, melyeket Konstantinápoly keresztény császársága megfojtott, Nyugaton kifejlődhettek és ajtó nyílt a szabadságnak.

E szabadság szinte mi részben se a kereszténység műve. A keresztény királyság Istentől ered; a papoktól beiktatott király az Úr felkentje. Már pedig az isteni jogon való királynak ugyancsak nehezőre esik, hogy alkotmányos király legyen. Trón és oltár ekként

elválaszthatatlan kifejezésekké váltak. A theokratia oly méreg, mely nem választódik ki. A protestantizmus és a Forradalom szükséges volt, hogy el lehessen jutni egy szabadelvű kereszténység lehetőségének elgondolásához és ez a szabadelvű kereszténység, melyben nincsen pápa, se király, még nem szolgáltatott elég bizonyosságot, hogy joggal úgy lehetne beszélni róla, mint megállapított és maradandó tényéről az emberiség történetének.

XXXIV. FEJEZET.

Későbbi átalakulások.

Ekként egy vallás, mely a kiválasztottak egész kis számának belső vigasztalására volt rendelve, hallatlan pályafutással az emberiség legtevékenyebb részét alkotó milliók vallásává vált. Főként a vallási rendű győzelmeknél lehet elmondani, hogy a legyőzöttek szabnak törvényt a győzőknek. A tömegek, mikor belépnek a szentek kis egyházaiba, beviszik magukkal fogyatkozásait, néha szenny foltjaikat is. Egy nemzetség, mely átvesz valamely nem neki készült kultuszt, átalakítja azt, ahogy képzelmenek és szívének szükségletei kívánják.

A kezdeti keresztény felfogás szerint a keresztény tökéletes volt; a bűnös, már csak annál fogva, hogy bűnös volt, megszűnt keresztény lenni. Amikor elkövetkezett, hogy egész városok tömegesen tértek meg, minden megváltozott. Az odaadás és önmegtágadás evangéliumi parancsai teljesíthetetlenekké váltak; tanácsok lettek belőlük kizárólagosan a-ok számára, kik tökéletességre törekedtek. És e tökéletesség hol valósulhatott meg? A világ, ahogy van, feltétlenül kizárja; az, aki a világi életben betűszerint követné az Evangéliumot, a reászedett vagy a bárgyú szerepét játszaná. Marad a kolostor. A logika érvényesítette jogait. A keresztény erkölcstan, mely kis Egyháznak és a világtól visszavonult embereknek volt az

erkölcstana, megteremtette magának a környezetet, melyre szüksége volt. Az Evangéliumnak a zárdához kellett vezetnie; teljes szervezetű kereszténység nem lehet el zárdák nélkül,¹ vagyis oly helyek nélkül, hol az evangéliumi élet, mely egyebütt lehetetlen, lehetségessé válik. A kolostor a tökéletes Egyház; a szerzetes az igazi keresztény.² Éppen ezért a kereszténység legeredményesebb munkáit mind szerzetesrendek hajtották végre. E szerzetesrendek nem hogy fekélyek lettek volna, melyek kívülről rágódtak Jézus művén, belső, elkerülhetetlen következményei voltak Jézus művének. Nyugaton több előnyük volt, mint amennyi hátránnyal jártak, mert a germán hódítás a szerzetessel szemben hatalmas katonai kasztot tartott fent; Keletet viszont valóban megőrlte a szerzetesség, melyben a keresztény tökéletességből csak a leghuzagabb látszat volt meg.

Közepes erkölcsiség és természeti hajlandóság a bálványimádásra, — ezt a szomorú felszerelést hozták magukkal az Egyházba a tömegek, melyeket a IV. század végétől fogva részben erőszakkal léptettek be oda. Az ember nem változik meg egy nap alatt; a keresztiségnek nincsenek rögtöni csodás hatásai. Ez alig evangelizált pogány sokaságok olyanok maradtak, amilyenek megtérésük előtt voltak: Keleten rosszindulatúak, önzők, romlottak; Nyugaton otrombák és babonások. Ami az erkölcstant illeti, az Egyháznak csak fent kellett tartania szabályait, melyek majdnem mind canonikusaknak tartott könyvekben voltak megírva. Ami a babonát illeti, a feladat jóval kényesebb volt. A vallásváltoztatások általában csak látszólagosak. Az ember minden megtérése vagy apostasiája mellett is hű marad az első kultuszhoz, melyet követett és többé-kevésbé szeretett. Az Egyházba sereg bálványimádó lépett be, ki alapján mitsem

¹ Anglia és Amerika e szükségességet a kis congregatiókkal kerüli meg, melyek szinte a maguk módjára való kolostorok.

² L. főként Szent Márton életét.

változott és a maga ösztöneit származtatta át gyermekeire. A babonáság széles hömpölygéssel kezdett ömleni abban a vallási közületben, mely addig leginkább volt mentes tőle.

Ha eltekintünk némely keleti szektától, az első keresztények a legkevésbé babonás emberek. A keresztény, a zsidó lehetett fanatikus; de nem volt babonás, mint valamely gall vagy paphlagoniai. Neki nincsenek amulettjei, szent képei, kultusza csak isteni hypostasisokat ismer. A megtért pogányok nem tudtak beletörödni ily egyszerűségbe. A vértanúk kultusza volt az első engedmény, melyet az emberi gyengeség kicsikart egy oly papságnak a hajlékonyságától, mely mindenkinek minden akart lenni, hogy mindeneket megnyerjen Jézusnak. A szent holttestek csodás tulajdonságokkal ékeskedtek, talizmánokká váltak; a hely, hol nyugodtak, különösebb szentséggel volt felruházva, mint Isten többi szentélye. A természet törvényeiről való minden fogalom hiánya csakhamar féktelen thaumaturgiának tárt ajtót. A kelta és italiota fajok, melyek Nyugat népességének alapját teszik, a legbabonásabb fajok. Egy csomó hiedelem, melyet az első kereszténység szentségtörésnek tartott volna, furakodott be ilymódon az Egyházba. Ez megtette, amit tehetett; erőfeszítése, hogy megjavítsa és nevelje a durva catechumenákat, az emberi történelem legszebb lapjai közé tartozik; öt vagy hat századon át a zsinatok azzal foglalkoznak, hogy hadakoznak a régi naturalista babonások ellen; de az áradat túlcsapott a tisztákon. Nagy Szent Gergely számot vet vele és azt tanácsolja a hittérítőknek,³ hogy ne töröljék el az angol-szászok rítusait és szent helyeit, hanem ériék be annyival, hogy az új kultusznak szentelik azokat.

Így állt elő egy különös jelenség: a mesék és pogány hiedelmek dús tenyészte, melynek a kezdeti kereszténység a kiirtására vélte rendeltetve magát, nagy részben megmaradt. Nem hogy sikerült volna,

³ Greg. pagae *Epist.*, XI, 71 (76).

mint az izlammak, eltörölnie »a tudatlanság korát«, vagyis a régi emlékeket: a kereszténység, némi vékony keresztény máz alatt életben hagyta majdnem valamennyit. Toursi Gergely ugyanoly babonás, mint Aelianus vagy Aclius Aristides. A világ a VI., VII., VIII., IX., X. században otrombábban pogány, mint bármikor. Egész az elemi oktatás napjainkból! haladásáig parasztjaink nem váltak hűtlenné kis gall isteneik egyetlen egyikéhez se. A szentek kultusza volt a takaró, melynek leple alatt a polytheismus helyreállott. A bálványimádó szedem ez eluralgása szomorúan kompromittálta a modern katholicizmust. Lourdes és Salctte örültségei, a csodatevő képek megsokasodása, a Sacré-Cocur, a fogadalmak, a zarándoklatok a jelenkori katholicizmust, legalább némely országban, ugyanoly anyagias vadassá teszik, mint amilyen volt ez vagy az a syriai kultusz, mely ellen Aranyuszájú János síkra szállott, vagy amelyet a császárrok rendeleté eltiltott. Az Egyház ugyanis a pogány kultuszokkal szemben k 'Gélé magatartást tanúsított; hol irtó harcot folytatott ellene, mint Aphacában és Phocniciában, hol pedig megalkudott vele, amikor a régi hit több-keves; bb e ő écnységgel valami keresztény színezetet öltött magára. Minden pogány, ki a II. vagy III. században felveszi a kereszténységet, irtózik régi vallásától; az, aki megkereszteli, felszólítja, hogy vesse meg régi isteneit. Nem így a gall paraszt, a frank vagy angol-szász harcos; régi vallása oly csekély valami, hogy nem érdemes gyűlölni vagy komolyan szembeszállani vele.

A kereszténység az előzékenységet, melyet, miután a tömegek vallása lett, a régi kultuszok iránt tanúsított, kiterjesztette sok görög előítéletre is. Olybá tűnt fel, mintha szégyelné zsidó származását és mindent meggett annak leplezésére. Láttuk, hogy a gnostikusok és a *Levél Diognetes-Xiez* szerzője olykép tüntették fel magukat, mintha azt hinnék, hogy a kereszténység önmagától született és semmi kapcsolata a judaismussal. Origenes, Eusebius nem merik ezt mondani,

mert nagyon is jól ismerik a tényeket; de Arany szájú János és általában az Atyák, kik erősen hellenista nevelésben részesültek, nem tudják a kereszténység igazi eredetét és nem akarnak tudni róla. Elvetik az egész judeo-keresztény és millennisla irodalmat; az orthodox Egyház üldözi az ehhez tartozó műveket; az e fajta könyvek csak latin vagy keleti nyelveken való fordításban menekülnek meg.⁴ János Apokalypsise csak annak köszönheti megkegyelmezését, hogy gyökereivel a canon szívéhez kapaszkodik. Kísérleteket, melyek az unitárius, metaphysika és mythologia nélküli való kereszténységre, oly kereszténységre irányultak, mely kevésbé különbözött a zsidó rationalismustól, aminő volt Zenobia és Samosatai Pál próbálkozása, tövükben elfojtották. E kísérletek bizonyos egyszerű, a judaismus folytatását alkotó kereszténységet eredményeztek volna, valami olyasformát, mint ami az izlam. Ha sikert érnek, kétségtelenül elejét vették volna Mahomet sikerének az araboknál és syriaiaknál. Mennyi fanatizmust lehetett volna így elkerülni! A kereszténység a judaismusnak az indo-európai ízléshez simított kiadása; az izlam a judaismusnak az arabok ízléséhez simított kiadása. Mahomet velejében nem tett mást, mint hogy a niceai zsinat és az utána következett zsinatok metaphysikai polytheismusára való visszahatásként visszatért Zenobia judeo-kereszténységéhez.

A tömeges megtéréseknek, melyek a IV. és V. században történtek, egy másik következménye volt a papság és a nép egyre erősbödő elkülönödése. E tudatlan tömegek csak hallgathattak. Hamarosan elkövetkezett, hogy az Egyház csak a papság volt. Ez átalakulás nem hogy emelte volna a kereszténység értelmi átlagát, inkább leszállította azt. A tapasztalat bizonyítja, hogy a papság nélküli kis Egyházak libera-

⁴ így Enoch könyve, Mózes mennybemenetele, Esdras és Baruch apokalypsise, sőt Szent Irenaeus is, mert szélsőséges millenarista. Papias, Hegesippos ugyanez okból veszték el.

lisabbak, mint a nagyok. Angliában a methodisták és a quakerek többet tettek az egyházi liberalismusért mint az uralkodó Egyház. Ellentétben azzal, ami a II. században történt, mikor az *episcopi* és *presbyteri* észszerű szép fenhatósága lenyeste a túlzásokat és hóbortokat, mostantól fogva a papságban a legalantasabb rész szükségletei szabnak törvényt. A zsinatok szerzetes-hadaknak, legkicsinyesebb fanatizmusoknak engedelmessé válnak. Az összes zsinatokban az a dogma győz, amelyik legbabonásabb. Az arianismust, melynek nagy érdeme volt, hogy megtérítette a germánokat a birodalomba való beléptük előtt és amely racionalissá válásra képes kereszténységet adhatott volna a világnak, elfojtotta a papság otrombasága, mely az absurdumot akarta. A középkorban e papság feudálitássá vált. A kiváltképpen demokratikus könyvet, az Evangéliumot, azok, akik magyarázóinak mondják magukat, elkobozzák és óvatosan leplezik a merészségeit.

A kereszténység sorsa tehát az volt, hogy majdnem alámerüljön a győzelemben, mint a hajó, mely közel van az elsüllyedéshez a bárdolatlan utasok tömege miatt, mely összezsúfolódott rajta. Soha alapítónak nem voltak szektáriusai, kik kevésbé hasonlítottak hozzá, mint Jézusnak. Jézus sokkal inkább nagy zsidó, mint nagy ember; tanítványai olyan valamivé tették, ami leginkább ellenkezik a zsidóval; Istenemberré. Amit a babona, a metaphysika és a politika hozzátett művéhez, egészen elfedezte a nagy prófétát, annyira, hogy a kereszténység minden reformja látszólag annyi, mint lehámozni róla a fioriturákat, melyeket pogány őseink reáaggattak és visszatérni tisztán Jézushoz. Azonban a legnagyobb tévedés, amit vallástörténetben az ember elkövethet, azt hinni, hogy a vallások abszolút módon, önmagukban hordják az értéküket. A vallások a népek révén értékesek, melyek felveszik azokat. Az izlam hasznos vagy vészes volt a fajok szerint, melyek elfogadták. Kelet lealacsonyított népeinél a kereszténység vajmi közepszerű val-

lás, mely igen kevés erényt sugalmaz. A kereszténység a mi nyugati, kelta, germán, italiota fajainknál vált igazán termékennyé.

Miután eredetileg merőben zsidó termék volt, a kereszténység odajutott, hogy idővel levetkezze magáról majdnem mindazt, amit származásától kapott, annyira, hogy azoknak a tétele, kik olybá tekintik, mint kiváltképpen való árja vallást, sok tekintetben igazat mond. Századokon át beléje vittük érzésmódunkat, minden áhítózásunkat, minden jó tulajdonságunkat, minden hibánkat. Az exegezés, mely szerint a kereszténység belsőleg ott van kivésve az Ó-Szövetségben, a lehető leghamisabb. A kereszténység a szakítás volt a judaizmussal, a Thorával. Szent Bernát, Assisi Ferenc, Szent Erzsébet, Szent Teréz, Salesi Ferenc, Paulai Vince, Fencion, Channing semmi izükben se zsidók. Ők a mi fajunkhoz tartoznak, a mi bensőnkkel éreznek, a mi agyvelőnkkel gondolkodnak. A kereszténység volt a hagyományos alapszövet, melyre reáhimezték költeményeiket; de geniusuk ugyancsak az övék. Szent Bernát, mikor a zoltárokat értelmezi, a legromantikusabb ember. Minden faj, amikor átveszi a múlt hagyományait, áthasonítja, magáévá teszi azokat. A Biblia ekként termett gyümölcsöket, melyek nem az övéi; a judaizmus csak a vad alany volt, melyen az árja faj beoltása hozott virágot. Angliában, Skótországbán a Biblia nemzeti könyve lett annak az árja ágának, mely legkevésbé hasonlít a héberekhez íme, hogy a kereszténység, mely annyira nyilvánvalóan zsidó eredetű, miként válhatott nemzeti válásává az európai fajoknak, melyek feláldozták neki régi mythológiájukat.

A keresztény szentséggel szemben való lemondás régi ethnikai hagyományainkról, ez az alapjában kevésbé komoly lemondás látszólag oly feltétlen volt, hogy közel ezeröt száz év kellett, amíg a bevezetett tény újra kérdés tárgyává lehetett tenni. A nemzeti szellem nagy ébredése, mely a XIX. században bekövetkezett, a halott fajoknak c mintegy feltámadása, mely-

nck tanúi vagyunk, nem lehetett a nélkül, hogy eszünkbe juttassa meghódolásunkat Sem fiai előtt és némi reakciót idézzon fel e tekintetben. Noha az összehasonlító mythologia múzeumain kívül bizonyára senki se gondol a germán, pelasg, kelta és szláv mythológiák fel támasztására, a kereszténységre nézve üdvösebb lett volna, ha e veszedelmes képeket egészen kiküszöbölik, mint ahogy ez az izlam megszilárdításakor történt. Maguknak mindenben nemességét és eredetiséget igénylő fajok sértőnek találták, hogy vallás dolgában egy lenézett családnak vazallusai. A tüzes germanisták nem titkolták bántódásukat; némely keltoman ugyanily érzést nyilvánított. A görögök, kik a régi hellenismus emlékei révén újra megtalálták jelentőségüket a világban, hasonlóképpen nem leplezték maguk előtt, hogy a kereszténység részükről apostasiát jelentett. Görögök, germánok, kelták azzal vigasztalták magukat, hogy ha el is fogadták a kereszténységet, legalább átalakították és nemzeti tulajdonukká tették azt. Mindazonáltal nem kevésbbé igaz, hogy a nemzetiségek modern elve ártalmára vált a kereszténységnek. A judaismus vallási kihatása kolosszálisnak tűnt elő. Ugyanakkor, mikor a nagyságát, Izraelnek a fogyatkozásait is látták; szégyelték a zsidóvá válást, ugyanúgy, mint ahogy az exaltált germán hazafiak kötelezve érezték magukat annál inkább rosszat mondani a francia XVII. és XVIII. századról, minél többet köszönhetek neki.

Egy másik ok mélyen aláaknázza napjainkban a vallást, melyet apáink oly teljes elégedettséggel követték. A természetfeletti tagadása feltétlen dogmává vált minden műveit elmének. A physikai és erkölcsi világ története előttünk oly fejlődésnek tűnik fel, melynek önmagában vannak az okai és amely kizárja a csodát, vagyis a megfontolt külön akaratok közbelépését. Már pedig a kereszténység szempontjából nézve a világ története nem más, mint a csodák sorozata. A teremtés, a zsidó nép története, Jézus szerepe, még ha a

legliberalisabb exegezis olvasztó tégelyébe vetik is, hagy valami természetfeletti-ülcédket, amit semmiféle művelet se tud eltüntetni vagy átváltoztatni. A sematikus monotheista vallások alapjában ellenségei a természettudománynak, mely Isten megkiscbbítésének, majdnem tagadásának tűnik fel előttük. Isten műveit és művel ma is mindent, — íme, egyetemes magyarázatuk. A kereszténység, jóllehet nem vitte e dogmát ugyanoly túlzásokba, mint az izlam, magában foglalja a kinyilatkoztatást, vagyis csodát foglal magában, olyan tényt, aminőt a tudomány sohasem észlelt. A kereszténység és a tudomány között a harc tehát kikerülhetetlen; a két ellenfél közül az egyiknek a porondon kell maradnia.

A XIII. századtól, attól az időponttól fogva, amikor Aristoteles és Averrocs könyveinek tanulmányozása folytán a tudományos szellem kezd éledezni a latin országokban, egész a XVI. századig az Egyháznak, minthogy rendelkezésre áll a közhatalom, sikerült letepernie ellenfelét; a *XVII.* században azonban a tudományos felfedezések már nagyon is eklatánsak, sem hogy elfojthatók lennének. Az Egyház még mindig eléggé erős, hogy komolyan veszélyeztesse Galilei életét, nyugtalanságban tartsa Descartes-ot, de nem tudja megakadályozni, hogy felfedezéseik az elmék törvényeivé váljanak. A *XVIII.* században győz az értelem; 1800 táján jóformán egy tanult ember se hisz már a természetfelettibben. A reakciók, melyek következtek, csak jelentőségtelen szünetelések voltak. Ha sok félénk elme, a nagy társadalmi kérdésektől való félelmében, meg is tiltja magának, hogy logikus legyen, a városok és falvak lakossága egyre inkább eltávolodik a kereszténységtől és a természetfelettinek napról-napra ritkulnak a hívei.

Mit tett a kereszténység, hogy felkészüljön e félelmes roham ellen, mely el fogja sodorni, ha nem vonul vissza bizonyos kétségbeesett állásokból? A XVI. századbeli reformáció bizonynyal az okosság és az önfenntartás cselekedete volt. A protestantismus csökken-

tette a mindennapi természetfelettséget; bizonyos értelemben visszatért a kezdeti kereszténységhez és a számottevőnél kevesebbre redukálta a kultusz bálványimádásos és pogány részét. Azonban a csoda elve, főként ami a könyvek inspirált voltát illeti, megmaradt. E reformálás egyébiránt nem terjedhetett ki az egész kereszténységre; sebességben elébe vágott a racionalismus, mely alkalmasint ki fogja küszöbölni a reformálandó anyagot, még mielőtt a reformálás megtörtént volna. A protestantismus csak úgy mentheti meg a kereszténységet, ha eljut a teljes racionalismusra, ha egybefog az összes szabad elmékel, kiknek programúi ja a következőkben összegezhető:

»Nagy és ragyogó a világ és minden homály ellenére is, mely körülengi, látjuk, hogy a jóra irányuló benső irányzatnak, fenséges jóságnak a gyümölcse. Az erőfeszítések között, melyek a történelemben a világosság és igazságosság eszményének megszületésére egymásután következnek, a kereszténység a legfrappánsabb. Jóllehet első hajtványa zsidó volt, a kereszténység idővel az emberiség közös műve lett; minden faj odahelyezte beléje a külön adományt, mely részül jutott, a legjobbat, ami benne volt. Isten nem kizárólagosan van benne jelen; de jobban jelen van benne, mint bármely más vallási és erkölcsi fejlődményben. A kereszténység a civilizált népek vallása; minden nemzet különböző értelemben fogja fel, a szerint, hogy milyen fokán áll az értelmi kultúrának. A szabadgondolkodó, ki egészen lemond róla, csak azt teszi, amit joga van megtennie; de a szabadgondolkodó igen tisztelni való egyéni esetet jelent; értelmi és erkölcsi mivolta még nem lehet egy nemzet vagy az emberiség állapota.

őrizzük meg tehát a kereszténységet csodálattal fenkölt erkölcsi értéke, magasztos története, szent könyveinek szépsége miatt. E könyvek bizonyos, hogy csak könyvek; a magyarázatnak és a kritikának ugyanazokat a szabályait kell reájuk alkalmazni, mint az

összes könyvekre; de az emberiség vallási archívumát alkotják; még az esendő részek is, melyeket magukban foglalnak, méltók a tiszteletre. Ugyanígy van a dogmákkal is; a nélkül, hogy rabszolgáikká tennők magunkat, tiszteljük e formulákat, melyekben tizennégy évszázad imádta az isteni bölcsességet. A nélkül, hogy elfogadnánk akár különös csodát, akár határok közé szorított inspirációt, hajoljunk meg fenéges csodája előtt a nagy Egyháznak, mely kiapadhatatlan anyja a szüntelen váltakozó megnyilvánulásoknak. Ami a kultuszt illeti, igyekezzünk kiküszöbölni belőle bizonyos megütöztető ráakodásokat; mindenesetre tekintsük másodrendű dolognak, melynek csak azok az érzések adnak értéket, melyeket az ember beléje visz.«

Ha sok keresztény fordul ebbe az irányba, remélni lehetett volna a kereszténység jövőjében. Azonban eltekintve a szabadelvű protestáns congregatióktól, a nagy keresztény tömegek mit se változtattak magatartásukon. A katholicismus, mintegy kétségbeesett dühvei, folytatja, hogy beássa magát a csodában való hitébe. Az orthodox protestantismus mozdulatlan. Ezenközben a népi rationalismus, mely elháríthatatlan következménye a közoktatás és a demokratikus intézmények haladásának, elhagyottá teszi a templomokat, növeli a tisztán polgári esküvők és temetések számát. A nagy városok lakosságát nem lehet visszavezetni a régi egyházakba, a falvak népe pedig csak szokásból jár templomba; holott nép nélkül nincs egyház; a templom a nép gyűlőhelye. Másrészt a katolikus párt az utóbbi években annyi hibát követett el, hogy politikai ereje mintegy ki van merítve. Félelmes válság készül tehát a katholicismus kebelében. Valószínű, hogy a nagy testület egy része kitart a bálványozásban és olybá marad a modern áramlat mellett, mint a holt és poshadt folyamág: Egy másik rész élni fog és elhagyva a természetfeletti tévedéseket, csatlakozik a szabadelvű protestantismushoz, a felvilágosult idealismushoz, az idealista

philosophiához, hogy így haladjon a tiszta vallás felé, «lélekben és igazságban».

Bánni legyen is az emberiség vallási jövődjé, kétségtelen, hogy Jézusnak óriási lesz a helye benne. Ő volt a kereszténység alapítója és az emberiség nagy vallási folyamának a kereszténység marad a medre. A látóhatár legellentétebb pontjairól ömlő-
lek beléje patakok. E vegyülékben egyetlen forrás 4 se mondhatja már: »Ez az én vizem«. De ne feledjük az eredet kezdeti patakját, a hegyi forrást, a felső folyást, amikor a folyám, mely azután oly szélesre duzzadt, mint az Amazon, még arasznyi széles kis barázdában csergedezett. E felső folyás képét akartam megrajzolni; boldog vagyok, ha igazság szerint tüntetem fel, hogy mily nedvbőség és mennyi erő, mily hevítő és mily jeges érzések, mennyi isteni életteljesség és az éggel való mily közlekedés honolt e magas csúcsokon! A kereszténység megteremtői jogosan foglalják el az első helyet az emberiség hódolatában. Ez emberek nagyon mögöttünk álltak a valóság ismeretében; de páratlanok voltak meggyőződés, odaadás tekintetében. Holott ez az, ami létesít. Valamely építmény szilárdsága egyenes arányban van az erény vagyis az áldozatok összegével, melyet alapjaira fordítottak.

Az időtől szétrombolt ez épületben egyébiránt mennyi a kitűnő kő, melyet úgy, ahogy van, haszonnal lehetne felhasználni modern építményekben! Ki taníthatná jobban, mint a messianista judaismus, a rendíthetetlen reménységet a boldog jövődjében, a hitet az igazak arisztokráciájától kormányzott emberiség ragyogó rendeltetésében? Isten országa nem tökéletes kifejezése-e a végcélnak, melyre az idealista törekszik? A Hegyi beszéd mintaszerű codex erre nézve: a tökéletes életnek mindig a kölcsönös szeretet, a szelídség, a jóság, az önzetlenség lesznek a lényeges törvényei. A legtöbb problémának, melyet az emberiség szervezése vet fel, a gyengék összefogása a legitim megoldása; a kereszténység e tekintetben leckét adhat

az összes századoknak. A keresztény vértanú az idők végéig typusa marad a lelkiismeret jogai védelmezőjének. Végül a lelkek kormányzásának nehéz és veszedelmes művészete, ha valaha előveszik, azok után a minták után fog indulni, melyeket az első keresztény doktorok szolgáltattak. Oly titkokat tudtak, melyeket csak az ő iskolájukban lehet megtanulni. Voltak az erénynek szigorúbb, talán szilárdabb tanárai is; de a boldogság tudományának sohasem voltak hozzájuk hasonló mesterei. A lelkek gyönyöre a nagy keresztény művészet, annyira, hogy a polgári társadalom kénytelen volt óvintézkedéseket tenni, nehogy az ember beléje temetkezzen. Az emberi társulásnak a haza és a család a két nagy természetes formája. Mindkettő szükséges; de nem elegendő. Mellettük helyet kell fentartani egy olyan intézménynek, melyben a lélek kap táplálékot, vigasztalást, tanácsot; melyben szervezik a jótékonyt; melyben az ember szellemi vezetőket, irányítót talál. Ez az Egyház; az emberek sohasem lesznek el nélküle, ha csak nem akarják, hogy az élet kétségbeejtően rideggé sorvadjon, különösen a nőknek. A fontos az, hogy az egyházi társadalom ne gyengítse el a polgári társadalmat, ne jelentsen egyebet, mint megengedett szabadságot, ne legyen semmiféle világi hatalma, az állam ne foglalkozzon vele se ellenőrzően, se pártfogóan. Az ily kis szabad egyesülésekről a kereszténység kétszázötven éven át tökéletes mintákat szolgáltatott.

- VÉGE. -

TARTALOM

Oldal

<i>Előszó</i>	V
I. fejezet. Marcus-Aurelius uralomralépése	1
II. „ Haladás és reformok. — A római jog	13
III. „ A philosophusok uralma	23
IV. „ Keresztényellenes üldözések	38
V. „ A római Egyház növekedése. — Pseudo-Cle- mensi iratok	50
VI. „ Tatianus. — A két apologia! rendszer	73
VII. „ A gnosticismus hanyatlása	81
VIII. „ A keleti syncretismus. — Az ophiták. — A ma- nicheismus jövőendő megjelenés	93
IX. „ A Marcionismus folytatása. — Apelles	105
X. „ Tatianus eretnek. — Az enkratisták	115
XI. „ Görögország és Ázsia nagy püspökei. — Meliton	122
XII. „ A hűsvét kérdése	138
XIII. „ A millenarismus és a profetismus végső fel- lobbanása. — A montanisták	148
XIV. „ Az orthodox Egyház ellenállása	101
XV. „ Az episcopatus teljes diadala. — A montanis- mus következményei	170
XVI. „ Marcus-Aurelius a kvadoknál. — Az Elmélkedé- sek könyve	178
XVII. „ A Légio fulminata. — Apollinarius. Miltiades. Meliton Apológiái	196
XVIII. A gnostikusok és a montanisták Lyonban	207
XIX. „ A lyoni vértanúk	216
XX. A lyoni Egyház újjáalakítása — Irenaeus	239
XXI. „ Celsus és Lucianos	246
XXII. „ új apológiák. — Athenagoras, Antiochiai Theo- phil, Minucius Felix	271
XXIII. „ A szervezés haladása	291
XXIV. „ Alexandria, Edesea iskolái	309
XXV. „ A kereszténység statisztikája és földrajzi terjedése	321
XXVI. „ Marcus-Aurelius belső vértanúsága. — Elő- készülete a halálra	333
XXVII. „ Marcus-Aurelius halála. — Az antik világ vége	347
XXVIII. „ A kereszténység a II. század végén. — A dogma	359
„ A kultusz és a fegyelem	369
„ A keresztény erkölcsök	391
„ A kereszténység győzelmének okai	401
„ A kereszténységtől felidézett társadalmi és poll- tikaj forradalom	420
„ A keresztény birodalom	439
„ Későbbi átalakulások	447